

ৰাজনৈতিক তত্ত্ব
Political Theory

COURSE : PSCM - 101

**B.A. Honours Political Science
(1st Semester)**

খণ্ড - ১, ২, ৩, ৪ আৰু ৫
(BLOCKS - 1, 2, 3, 4 & 5)

দূৰশিক্ষা সঞ্চালকালয়
ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়
ডিব্ৰুগড় - ৭৮৬০০৪
ডিব্ৰুগড় : অসম

POLITICAL THEORY

Course : PSCM - 101

ISBN NO : 978-93-82785-39-2

Course Writers :

Mr. Tarun Gogoi
Assistant Professor
Deptt. of Political Science D. R. College,
Golaghat, Assam.

Dr. Pinki Das
Assistant Professor
J. B. College, Jorhat

Mr. Kalyan Kr. Dutta
Assistant Professor
Deptt. Political Science
S.M.D. College, Cgaring,
Sivasagar, Assam.

Deepen Das
Assistant Professor
R. G. Baruah College, Guwahati

Mrs. Lucky Chetia
Assistant Professor
Deptt. Political Science
Sonari, College, Assam.

Ganesh Khanikar
Research Scholar,
Deptt. Political Science
Dibrugarh, University

Mr. Nabin Ch. Kardong
Associate Professor
Deptt. Political Science
Silapathar, College, Assam.

Anita Sharma
Assistant Professor
Deptt. Political Science
M. D. K. G. College

Mrs. Tutumoni Gogoi
Assistant Professor
Deptt. Political Science
B. L. B. College, Sivasagar, Assam.

Dr. Nabin Gohain
(Retd) HOD,
Deptt. Political Science
Bahona College

Mrs. Nita Pal
Associate Professor
Deptt. Political Science
Womens College, Tinsukia, Assam.

Phulmoni Das
Assistant Professor
in Political Science
D. D. E D. U.

© Copyright by Directorate of Distance Education, Dibrugarh University etc.

Date of printing : 2015

Published on behalf of the Directorate of Distance Education, Dibrugarh University by the Director, DDE, D.U. and printed at Lakhimi Press, Chowkidingee, Dibrugarh.

Acknowledgement

The Directorate of Distance Education, Dibrugarh University duly acknowledges the financial assistance from the Distance Education council, IGNOU, New Delhi for preparation of this Self-Learning Material.

ৰাজনৈতিক তত্ত্ব
(Political Theory)
(PSCM : 101)

বিষয়সূচী

Block - I খণ্ড - ১ : Discipline of Political Science and its Approaches

গোটে - ১ : অধ্যয়নৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ।

Unit - 1 : Development of Political Science as a discipline.

১-১৫

গোটে - ২ : ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ দৃষ্টিভঙ্গী।

Unit -2 : Approaches to the study of Political Science.

১৬-৩৫

Block - 2 খণ্ড - ২ : State and its Evolution

গোটে - ১ : ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক আৰু মার্ক্সীয় দৃষ্টিভঙ্গী।

Unit - 1 : State - Normative and Marxist Approaches to State.

৩৬-৪৮

গোটে - ২ : ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি, দৈৱিক উৎপত্তি, সামাজিক চুক্তি ত্ৰমবিবৰ্তন মতবাদ।

Unit - 2 : Origin of State, Divine Origin, Social Contract and Evolutionary Theories.

৪৯-৬৯

গোটে - ৩ : ৰাষ্ট্ৰৰ অৱনতি

Unit - 3 : Decline of State

৭০-৮০

Block - 3 খণ্ড - ৩ : Concepts of Social Responsibility

গোটে - ১ : স্বাধীনতা, সমতা আৰু আইনৰ ধাৰণা, স্বতন্ত্ৰতা, সমতা, ন্যায়

Unit - 1 : Law, Liberty, Equality, Justice.

৮১-১৩০

গোটে - ২ : সাৰ্বভৌমত্ব

Unit - 2 : Sovereignty

১৩১-১৪৫

গোট - ৩ : ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্ব

Unit - 3 : Power and Authority

১৪৬-১৬২

Block - 4 খণ্ড - ৪ : Government and its Classification

গোট - ১ : চৰকাৰ আৰু ইয়াৰ শ্ৰেণী বিভাগ।

চৰকাৰ এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰ আৰু যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰ, সংসদীয়
চৰকাৰ আৰু ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰ।

Unit - 1 : Government - Unitary Government, Federal
Government, Parliamentary and Presidential
Government. ১৬৩-১৮৫

গোট - ২ : গণতন্ত্ৰ আৰু গণতন্ত্ৰৰ বিভিন্ন ৰূপ

Unit - 2 : Democracy and Its Variants ১৮৬-২২৭

গোট - ৩ : কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰ আৰু সৰ্বাত্মক চৰকাৰ।

Unit - 3 : Authoritarian and Totalitarian Government.
২২৮-২৩৯

Block - 5 : খণ্ড - ৫ : Political Ideologies

গোট - ১ : ব্যক্তিবাদ

Unit - 1 : Individualism ২৪০-২৫৭

গোট - ২ : সমাজবাদ

Unit - 2 : Socialism ২৫৮-২৭০

গোট - ৩ : মাৰ্ক্সবাদ

Unit - 3 : Marxism ২৭১-২৮৯

Block - 1 (খণ্ড - ১)

Unit - 1 (গোটে - ১)

অধ্যয়নৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ

(Development of Political Science as a discipline)

গঠন বিন্যাস

১.০ উদ্দেশ্য

১.১ প্ৰস্তাৱনা

১.২ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা

১.৩ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ প্ৰকৃতি

১.৪ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - ক

১.৫ অধ্যয়নৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ

১.৫.১ উদাৰ দৃষ্টিভংগী

১.৫.২ মাৰ্ক্সীয় দৃষ্টিভংগী

১.৫.৩ ক্ষমতা সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভংগী

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - খ

১.৬ সামৰণি

১.৭ ঘাই শব্দসমূহ

১.৮ পাঠ্য নিৰ্দেশনা

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ - ক

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ - খ

❖ প্ৰসংগ পুথি

❖ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১.০ উদ্দেশ্য :

এই গোটটোৰ অধ্যয়নৰ অন্তত তোমালোকে -

- ❖ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সংজ্ঞা নিৰূপন কৰিব পাৰিবা।
- ❖ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- ❖ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ সম্পৰ্কে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিবা।
- ❖ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ বিকাশ সম্পৰ্কত উদাৰ দৃষ্টিভংগী, মাল্লীয়া আৰু ক্ষমতা সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভংগীৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যসমূহ নিৰূপন কৰিব পাৰিবা।

১.১ প্ৰস্তাৱনা :

প্ৰাচীন গ্ৰীক দাৰ্শনিক তথা ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পিতৃ এৰিষ্টটলৰ মতে 'যি মানুহে সমাজত বসবাস কৰিব নোৱাৰে অথবা নিজকে স্বয়ং সম্পূৰ্ণ বুলি ভাবে আৰু সমাজত বসবাস কৰাৰ কোনো প্ৰয়োজন অনুভৱ নকৰে তেওঁ হয় দেৱতা, নহয় পশু হ'ব লাগিব। অৰ্থাৎ তেওঁৰ মতে মানুহ সামাজিক জীৱ। মানুহৰ প্ৰকৃতিয়েই মানুহক সমাজভুক্ত কৰিছে। মানুহৰ এই সামাজিক প্ৰৱৰ্ত্তাৰ ফলশ্ৰুতিতেই কালক্ৰমত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছে। ইয়াৰোপৰি মানুহৰ নিৰাপত্তাৰ বাবেও সুসংগঠিত ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে। ৰাষ্ট্ৰৰ অবিহনে সমাজত নৈৰাজ্যতাই বিৰাজ কৰিব আৰু মানৱ জীৱনৰ প্ৰগতিও বাধাগ্ৰস্ত হ'ব। আনহাতে ৰাজনীতি বিজ্ঞান হ'ল ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰ সম্পৰ্কীয় বৈজ্ঞানিক আৰু প্ৰণালীবদ্ধ অধ্যয়নৰ এক বিষয়। যদিও ৰাষ্ট্ৰৰ মৌলিক কৰ্তব্য সমাজত শান্তি আৰু শৃংখলা ৰক্ষা কৰা, তথাপি ই বৰ্তমান এক কল্যাণকামী অনুষ্ঠানলৈ পৰিণত হৈছে। সেয়েহে ৰাষ্ট্ৰই মানুহৰ কল্যাণৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। বৰ্তমান মানুহৰ জীৱনৰ এনে কোনো দিশ নাই, য'ত ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষ সম্পৰ্ক নাই। সেয়েহে ৰাষ্ট্ৰৰ বিষয়ে প্ৰণালীবদ্ধ অধ্যয়ন কৰাৰ প্ৰয়োজন আছে। ৰাষ্ট্ৰৰ বিষয়ে প্ৰণালীবদ্ধ অধ্যয়ন কৰা এই বিষয়টোকে ৰাজনীতি বিজ্ঞান বুলি ক'ব পাৰি। অৱশ্যে বিংশ শতিকাত ৰাজনীতি বিজ্ঞানত বৌদ্ধিক বিপ্লৱ সংগঠিত হোৱাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত সমাজতাত্ত্বিক, নৃতাত্ত্বিক আৰু মনোবৈজ্ঞানিক পদ্ধতিসমূহে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নক প্ৰভাৱিত কৰিছে।

আধুনিক ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে ৰাষ্ট্ৰ, চৰকাৰ আদি আনুষ্ঠানিক বিষয় বিলাকৰ ওপৰিও অনানুষ্ঠানিক সংস্থা আৰু এই সংস্থাবিলাকৰ কাৰ্যকাৰিতা, মানুহৰ ৰাজনৈতিক আচৰণ আদি বিজ্ঞানসন্মত ভাবে অধ্যয়ন কৰিবলৈ লোৱাৰ ফলত ৰাজনীতি বিজ্ঞানে অধিক গতিশীলতা লাভ কৰিছে।

এই গোটত আমি ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অৰ্থ, প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰৰ ওপৰিও অধ্যয়নৰ বিষয় হিচাপে বিষয়টোৰ বিকাশ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিম।

১.২ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা :

প্ৰাচীন গ্ৰীক দাৰ্শনিকসকলে পোন প্ৰথমে ৰাজনীতিৰ অধ্যয়ন আৰম্ভ কৰে। তেওঁলোকে ৰাষ্ট্ৰসম্পৰ্কীয় শাস্ত্ৰক ‘Politics’ নামেৰে অভিহিত কৰিছিল। গ্ৰীক শব্দ ‘Polis’ ৰ পৰা ‘Politics’ শব্দৰ উদ্ভৱ হৈছে। ‘Polis’ শব্দৰ অৰ্থ হ’ল নগৰ ৰাষ্ট্ৰ। অৰ্থাৎ ৰাজনীতি বিজ্ঞান গ্ৰীচৰ নগৰ ৰাষ্ট্ৰৰ সমস্যাবিলাকৰ লগত জড়িত আছিল। এইটো সকলোৰে জ্ঞাত যে প্ৰাচীন গ্ৰীকসকলে ৰাষ্ট্ৰ আৰু চহৰৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নিৰূপণ কৰা নাছিল। প্ৰাচীন গ্ৰীচৰ সময়ৰ পৰা বৰ্তমানলৈকে সেয়েহে ৰাজনীতি বিজ্ঞানে মূলতঃ ৰাষ্ট্ৰৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰি আহিছে।

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ কোনো সৰ্বজন গ্ৰহণযোগ্য সংজ্ঞা ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদসকলে দিবলৈ সক্ষম হোৱা নাই। এই সম্পৰ্কত আমি কেইজনমান বিশিষ্ট ৰাজনীতি বিজ্ঞানীৰ সংজ্ঞা উল্লেখ কৰাটো সমীচিন হ’ব। প’ল জেনেট (Paul Janet) ৰ মতে ‘ৰাজনীতি বিজ্ঞান সমাজ বিজ্ঞানৰ সেইটো শাখা যি ৰাষ্ট্ৰৰ আধাৰ আৰু চৰকাৰৰ নীতিৰ লগত জড়িত।’ Political Science is that part of social science which treats of the Foundations of the state and principles of Government.) ব্লান্টশ্লি (Bluntschli) ৰ মতে ‘ৰাজনীতি বিজ্ঞান হ’ল এনে এক বিজ্ঞান যি ৰাষ্ট্ৰৰ লগত জড়িত, যি ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতি, গঠন আৰু বিকাশৰ বিভিন্ন বিষয়বিলাক বুজিবলৈ যত্ন কৰে (Political Science is a science, which is concerned with the state, endeavours to understand and comprehend the state in its essential nature, various forms manifestations and developments)। গেটেলৰ মতে ‘ৰাজনীতি বিজ্ঞানে

ৰাজনৈতিক সংগঠন আৰু তত্ত্বৰ অতীত, বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যতৰ অধ্যয়ন কৰে’ (Political Science is a study in the past, present and future of political organisations and political theories)। আনহাতে ড° গাৰ্ণাৰৰ মতে ‘ৰাজনীতি বিজ্ঞান ৰাষ্ট্ৰতেই আৰম্ভ আৰু ৰাষ্ট্ৰতেই শেষ হয়।’ (Political Science begins and ends with the state)। ওপৰৰ সংজ্ঞাবিলাকৰ অধ্যয়ন আৰু বিশ্লেষণৰ দ্বাৰা আমি এই সিদ্ধান্তত উপনীত হ’ব পাৰো যে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ মূল বিষয়বস্তু হ’ল ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰ।

আনহাতে বিংশ শতিকাত আমেৰিকাৰ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদসকলৰ প্ৰচেষ্টাত ৰাজনীতি বিজ্ঞানত এক বৌদ্ধিক বিপ্লৱৰ উন্মেষ ঘটিছিল। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগীৰ প্ৰতিবাদ স্বৰূপে হোৱা ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ এই আচৰণবাদী আন্দোলনক ডেভিড ইষ্টনে তাত্ত্বিক বিপ্লৱ বুলি আখ্যা দিছে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আচৰণবাদী আন্দোলনৰ গুৰি ধৰা উল্লেখযোগ্য চিন্তাবিদসকল হ’ল আৰ্থাৰ বেন্টলি, চাৰ্লছ মেৰিয়াম, গ্ৰাহাম ৱালাছ, হেৰল্ড লাছওৱেল, ডেভিড ইষ্টন, আলমণ্ড, ছিদ্নি ভাৰ্বা, ৰবাৰ্ট ডইল, ডেভিড আপটাৰ আদি। আচৰণবাদৰ উদ্দেশ্য হ’ল সমাজ বিজ্ঞানৰ বিভিন্ন শাখাত লাভ কৰা অভিজ্ঞতাৰ ভিত্তিত ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়ন কৰি জাতীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সমস্যাৰ পৰ্যালোচনা কৰা আৰু এনে সমস্যা সমাধানৰ পথ প্ৰশস্ত কৰা। আচৰণবাদে প্ৰাচীন পদ্ধতিৰ পৰিৱৰ্তে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নত বৈজ্ঞানিক পদ্ধতি অৱলম্বন কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। এই অধ্যয়নত বিষয়বস্তুৰ বিশ্লেষণ, পৰীক্ষণ জৰীপ কাৰ্য, ঘটনা বিশ্লেষণ আদিৰ জৰিয়তে ৰাজনৈতিক সমস্যাৰ সমাধানৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হয়। আনহাতে যোৱা শতিকাৰ সত্তৰৰ দশকৰ পৰা বৰ্তমানলৈকে আচৰণবাদোত্তৰ আন্দোলনৰ সময়ছোৱাত কিছুমান ৰাজনীতি বিজ্ঞানীয়ে গৱেষণাৰ কাৰণে কৌশল আৱিষ্কাৰ আৰু আন কিছুমানে ৰাজনৈতিক তত্ত্ব ৰচনাত মনোনিবেশ কৰে। এইদৰে প্ৰাচীন গ্ৰীচৰ সময়ৰ পৰা এক গতিশীল সমাজ বিজ্ঞান হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানে বৰ্তমান সময়ত এক নতুন ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰিছে।

১.৩ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ প্ৰকৃতি :

পৃথক অধ্যয়নৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ উৎপত্তি খ্ৰীষ্টপূৰ্ব পঞ্চম শতিকাত প্ৰাচীন গ্ৰীচত হৈছিল। আমি ইতিমধ্যেই অৱগত যে ‘ৰাজনীতি’ শব্দটো গ্ৰীক শব্দৰ ‘Polis’ ৰ পৰা আহিছে যাৰ অৰ্থ হ’ল নগৰ ৰাষ্ট্ৰ। এইদৰে প্ৰাচীন গ্ৰীচৰ সময়ৰ পৰা ৰাজনীতি শব্দটো ৰাষ্ট্ৰৰ লগত জড়িত হৈ আহিছে। বিখ্যাত গ্ৰীক দাৰ্শনিক এৰিষ্টটলে ‘Politics’ নামৰ গ্ৰন্থখনত ৰাষ্ট্ৰৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছিল আৰু এই গ্ৰন্থখনক ইউৰোপৰ ৰাজনীতিৰ আটাইতকৈ পুৰণি গ্ৰন্থ বুলি অভিহিত কৰা হয়। এৰিষ্টটলে মানুহক ৰাজনৈতিক প্ৰাণী বুলি অভিহিত কৰিছিল আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা তেওঁ মানুহৰ সামাজিক অৱস্থিতিৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। তেওঁৰ মতে সমাজৰ এজন মানুহৰ লগত আন এজনৰ যোগাযোগক ৰাজনৈতিক যোগাযোগ বুলি ক’ব পাৰি।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি ৰাজনীতিৰ উৎপত্তিৰ সম্পৰ্কে এক ধাৰণা লাভ কৰিলো। ষোল শতিকালৈকে ৰাজনীতি বিজ্ঞানক ‘ৰাজনীতি’ নামেৰে পাশ্চাত্যত জনা গৈছিল। কিন্তু ফৰাচী দাৰ্শনিক জ্যাঁ বদাঁই ষোল শতিকাত ‘ৰাজনীতি বিজ্ঞান’ (Science Politique) শব্দটো পোনপ্ৰথমে ব্যৱহাৰ কৰাৰ পৰা বিষয়টোক ৰাজনীতি বিজ্ঞান নামেৰে জনা যায়। তেতিয়াৰ পৰা ‘ৰাজনীতি’ আৰু ‘ৰাজনীতি বিজ্ঞান’ক বিভিন্ন সময়ত একেই কথা বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। আনহাতে বিংশ শতিকাত আমেৰিকাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলৰ প্ৰচেষ্টাত বিষয়টোৱে এক ব্যাপক প্ৰসাৰতা লাভ কৰে। বৰ্তমান সামাজিক জীৱনৰ সকলো দিশেই, ৰাষ্ট্ৰৰ লগত প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষভাৱে সম্পৰ্কিত, আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানে উক্ত সকলো দিশে সাঙুৰি লয়।

১.৪ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ :

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ অত্যন্ত ব্যাপক আৰু এই পৰিসৰ দিনক দিনে বৃদ্ধি হ’ব ধৰিছে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ সম্পৰ্কত আমি তলত উল্লেখ কৰা ধৰণেৰে আলাচনা কৰিব পাৰো।

১। **ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ বিষয়ে অধ্যয়ন :** ৰাজনীতি বিজ্ঞান যিহেতু ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰ সম্পৰ্কীয় এক বিজ্ঞান সেয়েহে ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ বিষয়ে বিজ্ঞান সন্মতভাৱে অধ্যয়ন কৰা হয়। ৰাজনীতি বিজ্ঞানে ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতি আৰু গঠনৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে। ইয়াৰোপৰি ৰাজনীতি বিজ্ঞানে চৰকাৰৰ বিভিন্ন ৰূপ আৰু কাৰ্যাৱলীৰ বিষয়ে বুজিবলৈ যত্ন কৰে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলৰ মাজত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সংজ্ঞা সম্পৰ্কত যিদৰে মতভেদ আছে সেইদৰে ইয়াৰ পৰিসৰ সম্পৰ্কেও মতভেদ আছে। প্লাটলি, গেৰিছ আদি চিন্তাবিদে বিশ্বাস কৰে যে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ ৰাষ্ট্ৰৰ অধ্যয়নতে সীমাবদ্ধ হ'ব লাগে। আনহাতে লী'ককৰ মতে ৰাষ্ট্ৰতকৈ চৰকাৰ অধ্যয়নৰ ওপৰতহে ৰাজনীতি বিজ্ঞানে গুৰুত্ব আৰোপ কৰিব লাগে। আনহাতে লাফ্লি, গিলখাইষ্ট আৰু গেটেলৰ মতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ অধ্যয়ন অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব লাগে। কিন্তু আমি যদিহে ৰাজনীতি বিজ্ঞানক মনোযোগেৰে অধ্যয়ন কৰো তেন্তে দেখিব যে ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ মাজত পাৰ্থক্য থকা স্বত্বেও এটাৰ পৰিসৰক আনটোৰ পৰা আঁতৰ কৰিব নোৱাৰি। ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এনে এক ব্যাখ্যা যাৰ অধীনত চৰকাৰে কাৰ্য সম্পাদন কৰে। ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এক বিমূৰ্ত্ত অনুষ্ঠান আৰু চৰকাৰেহে ইয়াক বাস্তৱ ৰূপ প্ৰদান কৰে। সেয়েহে ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰ এটা আনটোৰ পৰিপূৰক। চৰকাৰৰ অবিহনে ৰাষ্ট্ৰৰ অৱস্থিতি অসম্ভৱ। সেয়েহে লাফ্লি, গিলখাইষ্ট, গেটেল প্ৰভৃতি লেখকে ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰ উভয়কে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে।

২। **সংস্থা আৰু অনুষ্ঠানৰ অধ্যয়ন :** ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰে সংস্থা আৰু অনুষ্ঠান সমূহকো সামৰি লয়। ড° গাৰ্গাৰৰ মতে, ৰাজনীতি বিজ্ঞানে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশৰ ওপৰিও অন্যান্য বহুতো ৰাজনৈতিক সংস্থা আৰু অনুষ্ঠানক ইয়াৰ পৰিসৰত সামৰি লয়। এখন ৰাষ্ট্ৰ বা সমাজত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সংস্থা থাকে আৰু ৰাষ্ট্ৰ এইবিলাকৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ হিচাপে সকলোকে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। এই অনুষ্ঠানবিলাক ৰাষ্ট্ৰ বা সমাজৰ কাৰণে বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত উপকাৰী হয়। সেয়েহে ৰাজনীতি বিজ্ঞানত ৰাষ্ট্ৰৰ ওপৰিও বিভিন্ন অনুষ্ঠান প্ৰতিষ্ঠান সমূহক অধ্যয়ন কৰা হয়।

৩। **ৰাষ্ট্ৰীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সমস্যাৰ অধ্যয়ন :** আধুনিক সময়ত 'ৰাজনীতি' শব্দটো প্ৰাচীন গ্ৰীচৰ দৰে ঠেক অৰ্থত বিবেচনা কৰা হয়। বৰ্তমান সময়ত ৰাজনীতি বিজ্ঞানে ৰাষ্ট্ৰীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সমস্যাবিলাক অধ্যয়ন কৰে। ই ৰাষ্ট্ৰবিলাকৰ মাজত গঢ় লৈ উঠা সম্পৰ্ক বিলাকৰ ওপৰিও আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সংগঠন আৰু ইয়াৰ লগত জড়িত সমস্যাবিলাক অধ্যয়ন কৰে।

৪। **ৰাষ্ট্ৰৰ অতীত, বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যতৰ বিকাশ সম্পৰ্কত অধ্যয়ন :** ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰে ৰাষ্ট্ৰৰ অতীত, বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যতৰ বিকাশক অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। আন কথাত কবলৈ হ'লে ৰাজনীতি বিজ্ঞানে ৰাষ্ট্ৰৰ অতীত, বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যতৰ ওপৰিও ৰাজনৈতিক সংগঠন আৰু ৰাজনৈতিক কাৰ্যাৱলী, ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানসমূহ আৰু ৰাজনৈতিক তত্ত্ববিলাকক ইয়াৰ পৰিসৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। ইয়াৰোপৰি ৰাজনীতি বিজ্ঞানে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি, গঠন আৰু আন ৰাষ্ট্ৰ বা আন্তৰ্জাতিক সংগঠনৰ লগত থকা সম্পৰ্কৰ বিষয়েও অধ্যয়ন কৰে। ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানৰ উৎকৰ্ষতাৰ বাবেও ৰাজনীতি বিজ্ঞানে দায়িত্ব সম্পাদন কৰে।

৫। **ক্ষমতা সম্পৰ্কীয় অধ্যয়ন :** ৰাজনীতি বিজ্ঞানত আচৰণবাদৰ প্ৰয়োগৰ ফলস্বৰূপে ক্ষমতা ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ কেন্দ্ৰীয় বিষয় হৈ পৰিছে। আধুনিক লেখকসকলৰ মতে ক্ষমতা হ'ল এনে এক সক্ষমতা, যাৰ দ্বাৰা এজন ব্যক্তিয়ে ঘটনাবিলাক নিজৰ সুবিধা অনুসৰি পৰিৱৰ্তন কৰিব পাৰে। ফলত আচৰণবাদী আৰু পদ্ধতি তত্ত্বৰ অধীনত আধুনিক ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ সম্প্ৰসাৰণ কৰি ভালেমান নতুন বিষয় যেনে, ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ, ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি, ৰাজনৈতিক বিকাশ আৰু আন অনানুষ্ঠানিক সংগঠন যেনে প্ৰভাৱগোষ্ঠী, স্বার্থাৱেশী গোট আদিক ইয়াৰ পৰিসৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে।

❖ **আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - ক**

- ১) আচৰণবাদ কি ?
- ২) ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ মূল বিষয়বস্তু কি ?
- ৩) 'ৰাজনীতি বিজ্ঞান ৰাষ্ট্ৰতেই আৰম্ভ আৰু ৰাষ্ট্ৰতেই শেষ।' কথাষাৰ কোনে কৈছিল ?

১.৫ অধ্যয়নৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ :

মানুহে সংঘবদ্ধ জীৱন যাপন কৰাৰ পৰাই সমূহীয়া ৰাজনৈতিক জীৱনৰ বিকাশ ঘটিছে। সেয়েহে মানৱ সভ্যতাৰ ক্ৰমবিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰ অতিক্ৰম কৰি ৰাজনীতি বিজ্ঞানে বৰ্তমানৰ অৱস্থা পাইছে। প্ৰাচীন গ্ৰীকসকলে পোন প্ৰথমে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ চৰ্চা আৰম্ভ কৰিছিল। গ্ৰীক দাৰ্শনিক চক্ৰেটিছ, প্লেটো আৰু এৰিষ্টটলে ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কীয় প্ৰণালীবদ্ধ অধ্যয়ন কৰিছিল। চক্ৰেটিছে যদিও ৰাজনীতি সম্পৰ্কে বিভিন্ন ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছিল তথাপি এই সম্পৰ্কীয় কোনো গ্ৰন্থ নাছিল। আনহাতে প্লেটো আৰু এৰিষ্টটলে ৰাজনীতি সম্পৰ্কীয় কেইবাখনো গ্ৰন্থৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰৰ বিষয়ে তেওঁলোকৰ মতামত আগবঢ়াইছিল, প্লেটোৱে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ ‘The Republic’ ত আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰ, দাৰ্শনিক ৰজা, শিক্ষা ব্যৱস্থা, ন্যায় আৰু সাম্যবাদ সম্পৰ্কে প্ৰণালীবদ্ধ অধ্যয়ন আগবঢ়াইছিল। ইয়াৰোপৰি ‘Statesman’, ‘Laws’ আদি গ্ৰন্থৰ দ্বাৰাও প্লেটোৱে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশত বৰঙণি যোগাইছিল। এৰিষ্টটলে তেওঁৰ গ্ৰন্থ ‘The Politics’ ত ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা, নাগৰিকত্ব, দাসব্যৱস্থা, বিপ্লৱ, সম্পত্তিৰ ধাৰণা, ন্যায়, চৰকাৰৰ শ্ৰেণীবিভাজন ইত্যাদিৰ বিষয়ে প্ৰণালীবদ্ধ ভাৱে আলোচনা কৰিছিল। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে প্লেটোৰ তুলনাত এৰিষ্টটলৰ চিন্তাধাৰণা অধিক বাস্তবসন্মত আছিল। এৰিষ্টটলে তেওঁৰ ‘The Politics’ গ্ৰন্থৰ ওপৰিও ‘The Plutonic’, ‘The Constitution of Athens’ আদি গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। এৰিষ্টটলক ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পিতৃস্বৰূপ গণ্য কৰা হয়। ফেডৰিক পোলকৰ মতে ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ সূচনা কৰে এৰিষ্টটলে কাৰণ তেওঁ ৰাজনীতি বিজ্ঞান সম্পৰ্কে বহু স্পষ্ট ধাৰণা আৰু বিজ্ঞান সন্মত মতামত আগবঢ়াইছিল।

গ্ৰীক দাৰ্শনিকসকলৰ পিছত পলিবিয়াচ, চিচাৰ’ প্ৰভৃতি ৰোমান ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিকেও ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰা আৰু তত্বলৈ প্ৰভূত বৰঙণি আগবঢ়াইছিল। আনহাতে ছেইন্ট আগষ্টাইন, থমাচ একুইনাচ আদি মধ্যযুগীয় খ্ৰীষ্টান ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিকে ৰাষ্ট্ৰ আৰু গীৰ্জাৰ সম্পৰ্কৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছিল। ছেইন্ট আগষ্টাইনে তেওঁৰ ‘The City of God’ নামৰ গ্ৰন্থখনৰ

জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰ আৰু ধৰ্মৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছিল। এইসকল দাৰ্শনিকৰ মতে ৰাজনীতি আৰু ধৰ্মৰ মাজত এক নিকট সম্পৰ্ক আছে আৰু এটাক আনটোৰ পৰা পৃথক কৰিব নোৱাৰি। ইয়াৰ পৰৱৰ্তী কালত ষোল শতিকাত ইটালীৰ দাৰ্শনিক মেকিয়া ভেলীয়ে তেওঁৰ ‘The Prince’ নামৰ গ্ৰন্থখনত আধুনিক ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা আগবঢ়াইছিল। তেওঁৰ এনে ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা ধৰ্মীয় ধ্যান ধাৰণা নিয়ন্ত্ৰণৰ পৰা মুক্ত আছিল। মেকিয়াভেলীয়ে ৰাষ্ট্ৰক সাৰ্বভৌম ক্ষমতাসম্পন্ন কৰাৰ সপক্ষে যুক্তি আগবঢ়াইছিল। মেকিয়াভেলীৰ সমসাময়িক আন এজন ফৰাচী ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিক জ্যা বদাঁই ‘ৰাজনীতি বিজ্ঞান’ (Science Politics) শব্দটো পোন প্ৰথমে ব্যৱহাৰ কৰিছিল আৰু তেতিয়াৰ পৰাই ‘ৰাজনীতি বিজ্ঞান’ শব্দটোৱে জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিবলৈ ধৰিলে। জ্যা বঁদা এজন আইনজ্ঞ আছিল আৰু আইনৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কীয় ধাৰণাৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছিল।

সোতৰ আৰু ওঠৰ শতিকাত হ’বচ, ল’ক আৰু ৰুছোৱেও তেওঁলোকৰ লিখনৰ জৰিয়তে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশত অৱদান আগবঢ়াইছিল। এই তিনিজন সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ সমৰ্থকে যথাক্ৰমে ‘Leviathan’, ‘Two Treaties on Civil Government’ আৰু ‘Social Contract’ নামৰ গ্ৰন্থৰ জৰিয়তে প্ৰকৃতি ৰাজ্যৰ বৰ্ণনা, ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি আৰু অধিকাৰ সম্পৰ্কত ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছিল। তিনিওজন দাৰ্শনিকৰ চিন্তাধাৰত মত পাৰ্থক্য থাকিলেও তেওঁলোকে ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কীয় চিন্তা-ধাৰালৈ উল্লেখযোগ্য বৰঙণি আগবঢ়াইছিল। ইয়াৰোপৰি হেগেল, বেনথাম, মিল, গ্ৰীন, মেক আইভাৰ, বাৰ্কাৰ, লাক্সি আদি ৰাজনীতি বিজ্ঞানীয়ে তেওঁলোকৰ চিন্তাধাৰাৰ জৰিয়তে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ বৰঙণি আগবঢ়াইছিল।

মানৱ সভ্যতাৰ বিকাশত উল্লেখযোগ্য প্ৰভাৱ পেলোৱা ফৰাচী বিপ্লৱ, গৌৰৱময় বিপ্লৱ, আমেৰিকাৰ স্বাধীনতাৰ (যুদ্ধ) বলস্বেভিক বিপ্লৱ আৰু ভাৰতকে ধৰি বিভিন্ন ৰাষ্ট্ৰবিলাকত সংগঠিত জাতীয়তাবাদী আন্দোলনসমূহেও ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশত সহায় কৰিছে। বিংশ শতিকাত গণতন্ত্ৰৰ ধাৰণাটোৰ সম্প্ৰসাৰণৰ লগে লগে ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে গণতন্ত্ৰৰ বিভিন্ন দিশবিলাক অধ্যয়ন কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তিবিদ্যা আৰু ৰাষ্ট্ৰসমূহৰ মাজত

সহযোগিতা আৰু বুজাবুজিৰ বৃদ্ধিয়েও আন্তৰ্জাতিক সম্পৰ্ক আৰু আন্তৰ্জাতিক আইনৰ বিকাশ ঘটাইছে।

বিংশ আৰু একবিংশ শতিকাত অধ্যয়নৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানে অধিক গতিশীলতা লাভ কৰিছে। আধুনিক ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে কেৱল মাত্ৰ ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ অধ্যয়নতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানক সীমাবদ্ধ নাৰাখি বিভিন্ন অনানুষ্ঠানিক সংস্থাৰ অধ্যয়ন যেনে, ৰাজনৈতিক দল, প্ৰভাৱগোষ্ঠী, ব্যক্তিৰ আচৰণ আৰু বিভিন্ন ৰাজনৈতিক সংগঠনৰ অধ্যয়নৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। ১৯৪৮ চনৰ আন্তৰ্জাতিক ৰাজনীতি বিজ্ঞান সংস্থাই ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নক চাৰিটা মূল ভাগত বিভক্ত কৰি দেখুৱাইছিল। সেই কেইটা হ'ল ৰাজনৈতিক তত্ত্ব; ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানসমূহ; ৰাজনৈতিক দল, প্ৰভাৱগোষ্ঠী আৰু জনমত; আৰু আন্তৰ্জাতিক সম্পৰ্ক।

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশত প্ৰাচ্যৰ দেশসমূহেও কম বেছি পৰিমাণে বৰঙণি আগবঢ়োৱা দেখা যায়। প্ৰাচীন ভাৰতবৰ্ষত কৌটিল্যই 'অৰ্থ শাস্ত্ৰ' আৰু কামণ্ডকে 'নীতিশাস্ত্ৰ' ৰচনা কৰি ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কীয় অধ্যয়নৰ সূচনা কৰিছিল। ১৯৩৮ চনত গঠন হোৱা 'ভাৰতীয় ৰাজনীতি বিজ্ঞান সংস্থা'য়ো ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ গৱেষণা তথা বিকাশত বৰঙণি আগবঢ়াইছিল।

বৰ্তমানে বিশ্বৰ প্ৰায়বিলাক দেশতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ চিন্তা-চৰ্চা আধুনিক দৃষ্টিভঙ্গীৰে চলি আছে। তাৰ ভিতৰত আমেৰিকা, ইলেণ্ড, ফ্ৰান্স, জাৰ্মানী আদি দেশ প্ৰধান। বিশেষকৈ বিংশ শতিকাৰ প্ৰাৰম্ভণিৰ পৰা আমেৰিকাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলৰ প্ৰচেষ্টাত আচৰণবাদে ৰাজনীতি বিজ্ঞানলৈ ব্যাপক পৰিৱৰ্তন আনিছে। এই পৰিৱৰ্তনত প্ৰচলিত আনুষ্ঠানিক আৰু বৰ্ণনাত্মক পদ্ধতি পৰিত্যাগ কৰি আন্তঃসামাজিক বিজ্ঞানৰ সহযোগিতাৰ দ্বাৰা অভিজ্ঞতা লব্ধ আৰু বৈজ্ঞানিক তত্ত্বৰ ভেঁটি প্ৰতিষ্ঠাৰ আন্দোলনৰ সূত্ৰপাত হয়। এই আন্দোলনক ডেভিড ইষ্টনে 'তাত্ত্বিক বিপ্লৱ' বুলি আখ্যা দিছে। আধুনিক ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলৰ মতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বাস্তৱধৰ্মী আলোচনাৰ বাবে সমাজৰ জনসাধাৰণৰ ৰাজনৈতিক আচৰণ-ব্যৱহাৰ আৰু ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানসমূহৰ ওপৰত ইয়াৰ প্ৰভাৱ আৰু প্ৰতিক্ৰিয়া

পর্যালোচনা কৰা উচিত। এইক্ষেত্ৰত তেওঁলোকে নৃতত্ত্ব, সমাজতত্ত্ব, মনস্তত্ত্ব আদিৰ সহায়ত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়ন অধিক বাস্তৱবাদী কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছে। এনে অধ্যয়নৰ ফলশ্ৰুতিত আচৰণবাদী, পদ্ধতি, গাঁথনি কাৰ্যগত, (Structural functional) গোষ্ঠীগত, যোগাযোগ নতুন ৰাজনৈতিক অৰ্থনৈতিক আদি দৃষ্টিভংগীয়ে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ অধিক ব্যাপক কৰি তুলিছে। সেয়েহে, ১৯৬৫ চনত ভাৰ্ণন ভন ডাইকে সঠিকভাৱেই মন্তব্য কৰিছিল যে ৰাজনীতি বিজ্ঞান এটা গতিশীল বিজ্ঞান। ইয়াৰ বিষয়বস্তুৰ স্থায়ী সীমা কোনেও নিৰ্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ পৰিসৰ দিনে দিনে বৃদ্ধি পাব ধৰিছে।

অধ্যয়নৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশক ৰানীতি বিজ্ঞানীসকলে তিনিটা মূল দৃষ্টিভংগীত বিভক্ত কৰিছে। এই বিষয়ে তলত লিখা ধৰণেৰে আলোচনা কৰিব পাৰি।

১.৫.১ উদাৰ দৃষ্টিভংগী :

উদাৰ দৃষ্টিভংগীৰ সমৰ্থকসকলে সোতৰ শতিকাৰ পৰা বৰ্তমান সময়লৈকে দীৰ্ঘদিন ধৰি পশ্চিমীয়া ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰাক প্ৰভাৱিত কৰি আহিছে। উদাৰবাদীসকলৰ মতে সমাজৰ সদস্য হিচাপে ব্যক্তিৰ নিজা স্বাৰ্থ থাকে। সেয়েহে এনে স্বাৰ্থক লৈ ব্যক্তি আৰু সমাজৰ মাজত সংঘাত হ'ব পাৰে। সেয়েহে ৰাজনীতিৰ কৰ্তব্য হ'ল এনে সংঘাত নিৰ্মূল কৰা। উদাৰবাদীসকলৰ মতে ৰাজনীতিৰ দুটা দিশ থাকে। প্ৰথমতে, ৰাজনীতিয়ে সংঘাত নিৰ্মূল কৰি আই শৃংখলা ৰক্ষা কৰিব লাগে আৰু সমাজত পৰিৱৰ্ত্তনৰ সূচনা কৰিব লাগে। দ্বিতীয়তে, ৰাজনীতিয়ে সামগ্ৰিকভাৱে সমাজৰ উমৈহতীয়া স্বাৰ্থ পূৰণ কৰিব লাগে।

১.৫.২ মাৰ্ক্সীয় দৃষ্টিভংগী :

ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ আন এক উল্লেখযোগ্য দৃষ্টিভংগী হ'ল মাৰ্ক্সীয় দৃষ্টিভংগী। এই দৃষ্টিভংগী অনুসৰি ব্যক্তি সমাজৰ অংশ। সেয়েহে ব্যক্তিৰ স্বাৰ্থক সমাজৰ পৰা পৃথক কৰি আলোচনা কৰিব নোৱাৰি। সমাজ হ'ল এক গতিশীল ব্যৱস্থা আৰু ব্যক্তি সামাজিক প্ৰাণী হিচাপে এই গতিশীল সমাজৰ অংশ। সামাজিক সম্পৰ্ক আৰু পৰিস্থিতি পৰিৱৰ্ত্তনৰ লগে লগে মানৱ প্ৰকৃতিও সলনি হয়।

মার্ক্সবাদীসকলৰ মতে উৎপাদনেই সমাজৰ আধাৰ। মার্ক্সৰ মতে অৰ্থনীতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বৰ্তমানৰ সমাজক দুটা শ্ৰেণী বিভক্ত কৰা হয় -পুঁজিপতি আৰু শ্ৰমিক শ্ৰেণী। এই দুই শ্ৰেণীৰ মাজত হোৱা শ্ৰেণী সংঘাটৰ ফলশ্ৰুতিত সমাজবাদ প্ৰতিষ্ঠাৰ বাট সূচনা হয়।

১.৫.৩ ক্ষমতা সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভংগী :

ক্ষমতা সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভংগী ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ বিকাশৰ লগত জড়িত আন এক উল্লেখযোগ্য দৃষ্টিভংগী। এই দৃষ্টিভংগীৰ লগত মূলতঃ আমেৰিকাৰ আচৰণবাদী ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদসকল জড়িত। আৰ্থাৰ বেন্টলি, চাৰ্লছ মেৰিয়াম, ডেভিড ইষ্টন, আলমণ্ড, ছিদিনি ভাৰ্বা, ৰবাৰ্ট উইল, ডেভিড আপটাৰ, এডৱাৰ্ড শীলছ আদি আচৰণবাদী ৰাজনীতি বিজ্ঞানীয়ে ক্ষমতা সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভংগীৰ বিকাশত অবিহণা যোগাইছে। এই দৃষ্টিভংগীৰ মতে ৰাজনীতি বিজ্ঞান কেৱল ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ অধ্যয়নৰ লগতেই জড়িত নহয়, বৰং ৰাজনৈতিক দল, প্ৰভাৱগোষ্ঠী, ব্যক্তিৰ আচৰণ, আৰু আন অনাচৰকাৰী সংস্থাৰ বিষয়েও ৰাজনীতি বিজ্ঞানে আলোচনা কৰে। তেওঁলোকৰ মতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ বিষয়বস্তু ৰাষ্ট্ৰৰ পৰিৱৰ্ত্তে ক্ষমতাহে হোৱা উচিত। এই ক্ষেত্ৰত ক্ষমতাই অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক আৰু ভাবাদৰ্শ মূলক ক্ষমতাকো ইয়াৰ পৰিসৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। সেইদৰে আচৰণবাদীসকলে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰত নতুন নতুন বিষয় যেনে- ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা, ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি, ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ, ৰাজনৈতিক অংশ গ্ৰহণ, ৰাজনৈতিক বহুত্ববাদ আদিকো অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে।

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - খ

- ১। আধুনিক ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা পোন প্ৰথমে কোনে আগবঢ়াইছিল ?
- ২। আন্তৰ্জাতিক ৰাজনীতি বিজ্ঞান সংস্থাই ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নক কেইটা ভাগত ভাগ কৰিছে আৰু কি কি ?
- ৩। ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ মাকসীয়া দৃষ্টিভংগী বুলিলে কি বুজা ?

১.৬ সামৰণি :

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা তোমালোকে বুজি পলা যে মানৱ সভ্যতাৰ

ক্রমবিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰ অতিক্ৰম কৰি আহি ৰাজনীতি বিজ্ঞানে বৰ্তমানৰ অৱস্থা পাইছেহি। প্ৰাচীন গ্ৰীচৰ বিভিন্ন দাৰ্শনিকৰ লিখনীৰ মাজেদি ৰাজনীতি বিজ্ঞানে বিকাশ লাভ কৰি সময়ৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে ইয়াৰ অধ্যয়নৰ বিষয়বস্তু আৰু অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ আমূল পৰিৱৰ্তন হৈছে। সময়ৰ পৰিৱৰ্তন আৰু বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তিৰ বিকাশৰ লগে লগে সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানসমূহৰ গঠন আৰু কাৰ্যক্ষমতাৰ পৰিৱৰ্তন হৈছে। সাম্প্ৰতিক কালত ৰাজনীতি বিজ্ঞান এটা সুপ্ৰতিষ্ঠিত গতিশীল সমাজ বিজ্ঞানত পৰিণত হৈছে। আগতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ বিষয়বস্তু আছিল ৰাষ্ট্ৰ। কিন্তু বৰ্তমান সময়ত ৰাষ্ট্ৰৰ পৰিৱৰ্তে 'ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়া' আৰু 'ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা'ৰ অধ্যয়নৰ ওপৰতো ৰাজনীতি বিজ্ঞানে গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। গতিকে অধ্যয়নৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানে বিকাশ লাভ কৰি আছে আৰু ভৱিষ্যতেও এই বিষয়েটোৱে অধিক গতিশীলতা লাভ কৰিব।

১.৭ ঘাই শব্দ সমূহ :

প্ৰভাৱগোষ্ঠী : চৰকাৰক হেঁচা প্ৰয়োগ কৰি উদ্দেশ্য সাধন কৰা এটা

অৰাজনৈতিক গোট।

দৃষ্টিভংগী : অধ্যয়নৰ এটা দিশ।

আচৰণবাদ : আচৰণৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি ৰাজনীতি বিজ্ঞান

অধ্যয়ন কৰা এটা বিশেষ দৃষ্টিভংগী।

১.৮ পাঠ্য নিৰ্দেশনা :

J. C. Johari : Principles of Modern Political
Science, 2004, Sterling, New Delhi

পাল, নায়ক আৰু পাল : স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব, 2013,
অৰুণ প্ৰকাশন, গুৱাহাটী

ড° যজ্ঞেশ্বৰ বৰা : স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব, 2005
বিদ্যাভৱন, যোৰহাট

R. C. Agarwal : Political Theory, 2003, S. Chand,
New Delhi

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ -ক

১। বিংশ শতিকাত আমেৰিকাৰ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদসকলৰ প্ৰচেষ্টাত ৰাজনীতি বিজ্ঞানত এক বৌদ্ধিক বিপ্লৱ সংগঠিত হৈছিল। পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগীৰ প্ৰতিবাদকল্পে হোৱা এই আন্দোলনক আচৰণবাদ বুলি কোৱা হয়। আচৰণবাদৰ উদ্দেশ্য হ'ল সমাজ বিজ্ঞানৰ বিভিন্ন শাখাত লাভ কৰা অভিজ্ঞতাৰ ভিত্তিত ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়ন কৰি জাতীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সমস্যাৰ পৰ্যালোচনা কৰা আৰু এনে সমস্যা সমাধানৰ পথ প্ৰশস্ত কৰা। আচৰণবাদে বৈজ্ঞানিক পদ্ধতি অৱলম্বন কৰি ৰাজনৈতিক সমস্যাৰ সমাধানৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছে।

২। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ মূল বিষয়বস্তু হ'ল ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ অধ্যয়ন।

৩। 'ৰাজনীতি বিজ্ঞান ৰাষ্ট্ৰতেই আৰম্ভ আৰু ৰাষ্ট্ৰতেই শেষ', এই কথাষাৰ কৈছিল ড° পাৰ্ণাৰে।

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ -খ

১। আধুনিক ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা পোন প্ৰথমে আগবঢ়াইছিল মেকিয়াভেলীয়ে।

২। আন্তৰ্জাতিক ৰাজনীতি বিজ্ঞান সংস্থাই ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নক চাৰিটা মূল ভাগত ভাগ কৰিছে। সেই কেইটা হ'ল ৰাজনৈতিক তত্ত্ব ; ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানসমূহ ; ৰাজনৈতিক দল, প্ৰভাৱগোষ্ঠী আৰু জনমত ; আৰু আন্তৰ্জাতিক সম্পৰ্ক।

৩। ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ মাকসঁয়ী দৃষ্টিভংগী অনুসৰি এজন ব্যক্তি সমাজৰ অংশ। ব্যক্তিৰ স্বাৰ্থক সমাজৰ পৰা পৃথক কৰি আলোচনা কৰিব নোৱাৰি।। মাক্সাদীসকলৰ মতে উৎপাদনেই সমাজৰ আধাৰ। অৰ্থনীতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি মাক্সবাদীসকলে সমাজক দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে - পুঁজিপতি আৰু শ্ৰমিক। এই দুই শ্ৰেণীৰ মাজত হোৱা শ্ৰেণী সংঘাতৰ ফলশ্ৰুতিত সমাজবাদ প্ৰতিষ্ঠাৰ বাট সূচনা হয়।

প্ৰসংগ পুথি :

A. C. Kapoor : Principles of Political Science,
2014, S. Chand, New Delhi.

S. P. Verma : Modern Political Theory, 1999,
Vikash Publishing, New Delhi.

V. D. Mahajan : Political Theory, 2010, S.
Chand, New Delhi.

M. P. Jain : Political Theory, 2011, Jain
Book Depot, Delhi.

Eddy Asirvatham : Political Theory, 2012, S. Chand,
New Delhi.

Arun Bhattacharjee : An Introduction to Political
Theory, 2010, New Central
Book, Delhi.

আৰ্হি প্ৰশ্ন :

- ১। ৰাজনীতি বিজ্ঞান বুলিলে কি বুজা ?
- ২। দুজন আচৰণবাদী ৰাজনীতি বিজ্ঞানীৰ নাম লিখা।
- ৩। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰৰ বিষয়ে এটা টোকা লিখা।
- ৪। অধ্যয়নৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ সম্পৰ্কে লিখা।
- ৫। ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ ক্ষমতা সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভংগীৰ ওপৰত
এটা টোকা লিখা।

Block - 1 খণ্ড - (১)**Unit - 2 (গোট - ২)****ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ দৃষ্টিভংগী****(Approaches to the study of Political Science)****গঠন বিন্যাস**

২.০ উদ্দেশ্য

২.১ প্ৰস্তাৱনা

২.২ ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ দৃষ্টিভংগী

২.৩ পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী

২.৩.১ দাৰ্শনিক দৃষ্টিভংগী

- ❖ দাৰ্শনিক দৃষ্টিভংগীৰ সপক্ষে যুক্তি
- ❖ দাৰ্শনিক দৃষ্টিভংগীৰ বিপক্ষে যুক্তি

২.৩.২ ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগী

- ❖ ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগীৰ সপক্ষে যুক্তি
- ❖ ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগীৰ বিপক্ষে যুক্তি

২.৩.৩ আনুষ্ঠানিক দৃষ্টিভংগী

- ❖ আনুষ্ঠানিক দৃষ্টিভংগীৰ সপক্ষে যুক্তি
- ❖ আনুষ্ঠানিক দৃষ্টিভংগীৰ বিপক্ষে যুক্তি

২.৪ পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগীৰ সমালোচনা

২.৫ আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগী

২.৫.১ আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীৰ সপক্ষে যুক্তি

২.৫.২ আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীৰ বিপক্ষে যুক্তি

২.৫.৩ আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগী সম্পৰ্কে ডেভিড ইষ্ট'নৰ

ব্যাখ্যা

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন :

২.৬ সামৰণি

২.৭ ঘাই শব্দ

২.৮ পাঠ্য নিৰ্দেশনা

২.৯ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ

২.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

২.১১ প্ৰসংগ পুথি।

২.০ উদ্দেশ্য :

এই গোটটো পঢ়াৰ পিছত তোমালোকে -

- ❖ ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ দৃষ্টিভংগী সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিব পাৰিবা।
 - ❖ পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগীৰ অন্তৰ্গত দাৰ্শনিক দৃষ্টিভংগী ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগী আৰু আনুষ্ঠানিক দৃষ্টিভংগীৰ বিষয়েও আলোচনা কৰিব পাৰিবা।
 - ❖ পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগীৰ অন্তৰ্গত বিভিন্ন দৃষ্টিভংগীৰ দোষ-গুণ সমূহ যুক্তি সহকাৰে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিবা।
 - ❖ আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
-

১.১ প্ৰস্তাৱনা :

তোমালোকে ইতিমধ্যে আগৰ গোটটোত অধ্যয়নৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ক্ৰমবিকাশ সম্পৰ্কে জানিব পাৰিবা। মানৱ সভ্যতাই ক্ৰমবিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰ অতিক্ৰমি ৰাজনীতি বিজ্ঞানে বৰ্তমানৰ অৱস্থা লাভ কৰিছেহি।

এই গোটটোত আমি ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগীৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ লগতে ইয়াৰ অন্তৰ্গত দাৰ্শনিক দৃষ্টিভংগী, ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগী আৰু আনুষ্ঠানিক দৃষ্টিভংগীৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। ইয়াৰ লগতে উক্ত দৃষ্টিভংগী সমূহৰ সপক্ষে আৰু বিপক্ষে থকা দিশবোৰ আলোচনা কৰিম। তদুপৰি এই গোটটোত আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীৰ বিষয়ে এক আভাস দিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হৈছে।

২.২. ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ দৃষ্টিভংগী :

সমাজ বিজ্ঞানৰ এটা অংশ হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ বাবে এটা সুনিৰ্দিষ্ট দৃষ্টিভংগী গ্ৰহণ কৰা হয়। এটা গতিশীল বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু সমূহ সালসলনি হৈ আছে। গতিকে এই সালসলনিৰ লগত সামঞ্জস্য ৰাখি ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আলোচনাৰ বাবে গ্ৰহণ কৰা দৃষ্টিভংগীৰ ক্ষেত্ৰতো যথেষ্ট

পৰিৱৰ্ত্তন সাধন হৈছে। সেয়েহে কেনে দৃষ্টিভংগীৰে ৰাজনীতি বিজ্ঞান আলোচনা কৰা হ'ব সেই লৈ ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলৰ মাজত মত পাৰ্থক্য থকা দেখা যায়।

বহল অৰ্থত ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ বাবে গ্ৰহণ কৰা দৃষ্টিভংগী বিলাকক দুটা ভাগত ভগাব পাৰি।

❖ আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগী (Normative Approach)

❖ অভিজ্ঞতাবাদী দৃষ্টিভংগী (Empirical Approach)

Allen Ball - এ ও ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ দৃষ্টিভংগীক আকৌ দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে -

❖ পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী (Traditional Approaches)

❖ নতুন দৃষ্টিভংগীসূহ (New Approaches)

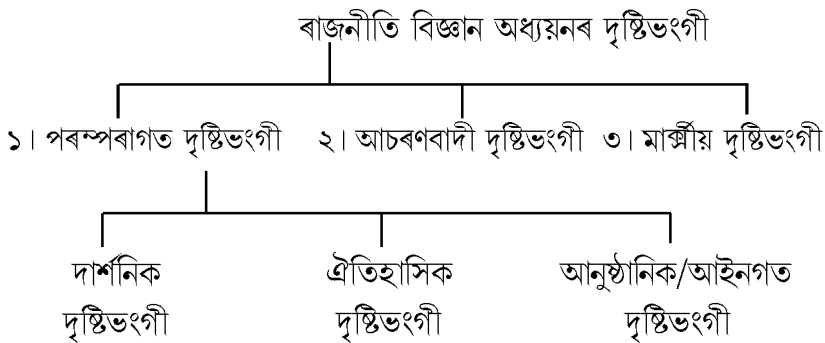
❖ বিভিন্ন পণ্ডিতে ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ বাবে বিভিন্ন দৃষ্টিভংগী গ্ৰহণ কৰিলেও ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰধানকৈ তিনিটা দৃষ্টিভংগীয়ে শুদ্ধ লাভ কৰা দেখা যায়।

❖ পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী (Traditional Approach)

❖ আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগী (Behavioural Approach)

❖ মাৰ্ক্সীয় দৃষ্টিভংগী (Marxian Approach)

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আলোচনাৰ বিভিন্ন দৃষ্টিভংগীত তোমালোকৰ সুবিধাকৈ তলত বিভাজন কৰি দেখুওৱা হ'ল -

২.৩.৩. পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী :

পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী হৈছে ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ এক পুৰণি পদ্ধতি, ছক্ৰেটিচ, প্লেটোৰ পৰা আৰম্ভ কৰি কুৰি শতিকাৰ আৰম্ভণিলৈকে (১৯০০ চনলৈকে) ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নত পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। এই সময়ছোৱাত নীতি শাস্ত্ৰ, ধৰ্ম, অনুষ্ঠান, আইন, দৰ্শন ইতিহাস ইত্যাদি দিশ সমূহত ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদসকলে অধিক গুৰুত্ব দিছিল।

Allen Ball - এ দৰ্শন, ইতিহাস আৰু আইনৰ দ্বাৰা ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়ন কৰা পদ্ধতিটোক পৰম্পৰাগত অধ্যয়ন পদ্ধতি বা দৃষ্টিভংগী বুলি উল্লেখ কৰিছে। উক্ত দৃষ্টিভংগীৰ ভিতৰত দাৰ্শনিক, ঐতিহাসিক আৰু আনুষ্ঠানিক দৃষ্টিভংগী অন্তৰ্ভুক্ত। পৰম্পৰাগত অধ্যয়ন পদ্ধতি বা দৃষ্টিভংগী প্ৰধানকৈ বৰ্ননাগ্নক, আদৰ্শগ্নক আৰু প্ৰমূল্য ভিত্তিক হয়। এই দৃষ্টিভংগীত নৈতিক প্ৰমূল্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি উচিত অনুচিতৰ বিচাৰ কৰি কোনটো গ্ৰহণযোগ্য আৰু কোনটো গ্ৰহণযোগ্য নহয় তাক ঠিৰাং কৰা হয়।

ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নত গ্ৰহণ কৰা পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগীৰ গুৰুত্ব একেবাৰে শেষ হোৱা নাই। প্ৰকৃততে আধুনিক অধ্যয়ন পদ্ধতি, বিশেষকৈ আচৰণবাদী অধ্যয়নৰ দৃষ্টিভংগীয়ে বিকাশ লাভ কৰাৰ পাছত পূৰ্বৰ ঐতিহাসিক, দাৰ্শনিক, আনুষ্ঠানিক অধ্যয়নৰ দৃষ্টিভংগীক একেলগে পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী নামেৰে নামাকৰণ কৰা হৈছে।

২.৩.১ দাৰ্শনিক দৃষ্টিভংগী :

পৰম্পৰাগত অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ এটা প্ৰধান ভাগ হ'ল দাৰ্শনিক পদ্ধতি। এনে পদ্ধতিত কিছুমান বিৰ্মূত চিন্তাধাৰাৰ ওপৰত বা কল্পনাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি একোটা ৰাজনৈতিক তত্ত্বৰ সৃষ্টি কৰা হয়। এনে অধ্যয়ন পদ্ধতিত মানুহৰ বাস্তব অভিজ্ঞতা বা অনুভব ঢুকি নোপোৱা বিষয় সমূহ আলোচনা কৰা হয়, আৰু প্ৰত্যেকটো বিষয় আলোচনা কৰাৰ পাছত কি কৰা উচিত বা অনুচিত সেই বিষয়ে নিশ্চিত সিদ্ধান্তত উপনীত হৈ ইয়াক এক সাৰ্বজনীন ৰূপ দিবলৈ যত্ন কৰা হয়।

প্লেটো, কান্ট, হেগেল, গ্ৰীণ আদি দাৰ্শনিকসকলে ৰাজনৈতিক তত্ত্ব আৰু

ৰাজনৈতিক দৰ্শনৰ মাজত ওতঃপ্ৰোত সম্পৰ্ক আছে বুলি বিশ্বাস কৰিছিল। তেওঁলোকে ৰাষ্ট্ৰৰ বাস্তব অৱস্থাৰ বিষয়ে পৰ্যালোচনা কৰাৰ পৰিবৰ্ত্তে কিছুমান পূৰ্ব সিদ্ধান্তৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হৈ ৰাষ্ট্ৰ আৰু ৰাজনৈতিক কাৰ্য্যকলাপৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছিল। গ্ৰীক দাৰ্শনিক প্লেটোৰ “The Republic” থমাছ মূৰৰ ‘Utopia’ আৰু ছেইন্ট অগষ্টাইনৰ “The Civitas Dei” নামৰ গ্ৰন্থ সমূহ দাৰ্শনিক পদ্ধতিৰ অবলম্বনত ৰচনা কৰিছিল। ঠিক সেইদৰে ৰুছোৰ ‘Social Contract’ আৰু মেকিয়াভেলিৰ ‘The Prince’ নামৰ গ্ৰন্থ দুখনো বাস্তব অভিজ্ঞতা আৰু আদৰ্শবাদ উভয়ৰে সংমিশ্ৰণ।

এই পদ্ধতিৰ সমৰ্থক সকলে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱাৰ ক্ষেত্ৰত পূৰ্ব পৰিকল্পিত সিদ্ধান্তৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হোৱা দেখা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে প্লেটোৰ আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰৰ ব্যাখ্যা, অগষ্টাইন আৰু একুইনাছৰ ঐশ্বৰিক ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা, মহাত্মা গান্ধীৰ ৰাম ৰাজ্যৰ ধাৰণা আদি দাৰ্শনিক ভেটিত প্ৰতিষ্ঠিত। এনে আদৰ্শবাদৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হৈ ৰুছোৱে সাম্য, মৈত্ৰী আৰু স্বাধীনতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল।

অৱশ্যে এলেন বলৰ দৰে আদৰ্শবাদী দাৰ্শনিকে কেৱল পূৰ্ব নিৰ্ধাৰিত ধাৰণাৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হোৱাৰ পৰিবৰ্ত্তে বাস্তব অভিজ্ঞতাৰ ভিত্তিত ৰাজনৈতিক সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছিল। ঠিক একেদৰেই হ'ব ল'ক ৰুছো আৰু মেকিয়াভেলিয়েও সমকালীন বাস্তব অভিজ্ঞতাৰ পৰা ৰাজনৈতিক ধাৰণা সংগ্ৰহ কৰিছিল। কিন্তু তেওঁলোকে আদৰ্শকহে মুখ্য স্থান দিছিল আৰু বিষয়বস্তু তথ্যভিত্তিক হোৱাৰ পৰিবৰ্ত্তে কাল্পনিকতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল।

দাৰ্শনিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ সপক্ষে যুক্তি :

- ক) ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিক সকলে অতীত আৰু বৰ্ত্তমান ৰাজনৈতিক চিন্তাৰ মাজত সংযোগ সাধন কৰিছে।
- খ) এই চিন্তাবিদ সকলে তুলনামূলক অধ্যয়নৰ পথ প্ৰস্তুত কৰিছে।
- গ) দৰ্শনকেন্দ্ৰী আলোচনাত ৰাজনৈতিক দৰ্শন আৰু সমাজনীতিৰ সংমিশ্ৰণ হোৱা পৰিলক্ষিত হয়।

ঘ) এনে দৃষ্টিভংগীৰ মাজত মানুহৰ মৌলিক ৰাজনৈতিক সমস্যা সমূহ
সমাধানৰ পথ অন্তঃনিহিত থাকে।

দাৰ্শনিক দৃষ্টিভংগীৰ বিপক্ষে যুক্তি :

- ক) দাৰ্শনিক দৃষ্টিভংগীয়ে কেৱল আদৰ্শগত আৰু নৈতিক দিশৰ ওপৰত
গুৰুত্ব দিয়ে আৰু ই বাস্তব সমস্যাৰ পৰা আতৰত থাকে। যাৰ বাবে
ৰাজনৈতিক বাস্তববাদক বুজি উঠাত অসুবিধা হয়।
- খ) এই দৃষ্টিভংগীৰ যোগেদি কি হৈছে বা আছে তাৰ পৰিবৰ্ত্তে কি হোৱা
উচিত এনে নীতিৰ জৰিয়তে ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়ন কৰা হয়।
এনে উচিততাহী ৰাজনীতি চিন্তাধাৰা প্ৰমুখ্যে যুক্তি যুক্ত কৰি তোলে।
- গ) এই পদ্ধতিৰ পৃষ্ঠপোষকসকলে বাস্তব আৰু আদৰ্শৰ মাজত সমন্বয়
সাধন কৰিব পৰা নাই।
- ঘ) এই পদ্ধতিৰ বিজ্ঞানসন্মত হোৱাৰ পৰিবৰ্ত্তে পৰা বিজ্ঞানমূলকহে।
দাৰ্শনিক পদ্ধতিয়ে পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা, পৰ্যালোচনা, বিশ্লেষণ নকৰাকৈ
পূৰ্ব সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিলে তেনে সিদ্ধান্ত বিজ্ঞানসন্মত বুলি অভিহিত
কৰিব নোৱাৰি। কিন্তু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিষয়সমূহ বিজ্ঞানসন্মত
ভাৱে পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা কৰিহে অধ্যয়ন কৰা উচিত।

২.৩.২ ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগী :

ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগী বুলি ক'লে অতীতৰ ঘটনাৱলীৰ বিশ্লেষণ কৰি
তাৰ পৰা সংগৃহীত তথ্য আৰু প্ৰমাণৰ ভিত্তিত সাম্প্ৰতিক কালৰ ৰাজনৈতিক
কাৰ্য্যকলাপৰ সাম্ভাৱ্য সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱাটো বুজায়। হেনৰী মেইন, লাফ্ৰি,
মণ্টেছকু আদি লেখক ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগীৰ সমৰ্থক। Allen Ball এ ইয়াক
বিশ্বজনীন দৃষ্টিভংগী বুলি অভিহিত কৰিছে। গিল খ্ৰিষ্টৰ মতে “বুৰঞ্জীয়ে কেৱল
অনুষ্ঠানৰ ব্যাখ্যা কৰিয়েই ক্ষান্ত নাথাকে, কিন্তু ই ভৱিষ্যতৰ পথ নিৰ্দেশনাৰ বাবে
কিছুমান নিয়ম গ্ৰহণ কৰাত আমাক সহায় কৰে” ঐতিহাসিক পদ্ধতিত ইতিহাসক
ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ গৱেষণাগাৰৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এনে পদ্ধতিত
গৱেষকসকলে ঐতিহাসিক উৎসসমূহ যেনে ঐতিহাসিক তথ্যপাতি, বিখ্যাত

ৰাজনৈতিক নেতাৰ জীৱন কাহিনী আদিৰ সহায়ত ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান আৰু ঘটনা সমূহ ব্যাখ্যা কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে আইভাৰ জেনিংচ (Ivor Jennings) আৰু জে.বি. মেককিন্টচে (J.B. Mackintosh) ১৯ শতিকাৰ বৃটিছ বুৰঞ্জীৰ সহায়ত ইংলেণ্ডৰ মন্ত্ৰীপৰিষদ আৰু চৰকাৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছিল। ঠিক সেইদৰে চেমুৱেল বীৰে (Samuel Beer) ঐতিহাসিক তথ্যপাতিৰ সহায়ত ভিত্তি কৰি ইংলেণ্ডৰ দলীয় ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিছিল। এনেদৰে ডানিংয়ে (Dunning). 'A History of Political Theories' নামৰ গ্ৰন্থত ৰাজনৈতিক তত্ত্বক ইতিহাসৰ ৰাজনৈতিক ভাবধাৰাৰ অৱস্থা আৰু ইয়াৰ ফলাফলৰ তথ্য বুলি অভিহিত কৰিছে। এনেবোৰ উদাহৰণৰ পৰা বুজিব পাৰি যে ঐতিহাসিক পদ্ধতি বৰ্ণনামূলক।

ঐতিহাসিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ সপক্ষে যুক্তি :

ক) ঐতিহাসিক পদ্ধতিৰ সহায়ত ইতিহাসত সমৃদ্ধ ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান সমূহৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিব পাৰি আৰু ইয়াৰ লগতে উক্ত অনুষ্ঠান সমূহৰ বিষয়ে অভিজ্ঞতালব্ধ জ্ঞান আহৰণ কৰি বৰ্তমানক সুন্দৰ ভাবে বিশ্লেষণ কৰাত এই পদ্ধতিয়ে সুযোগ প্ৰদান কৰে।

খ) এনে পদ্ধতিত ঐতিহাসিক তথ্য পাতিৰ সহায়ত বৰ্তমানৰ ঘটনা সম্পৰ্কে সাধাৰণীকৰণ কৰিব পাৰি আৰু ইয়াৰ জৰিয়তে কিছুমান সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পাৰি।

গ) অতীতে বৰ্তমানক নিৰ্ণয় কৰে বুলি কোৱা কথাষাৰ এই পদ্ধতিত গ্ৰহণযোগ্য। কাৰণ, অতীতৰ ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানৰ বিষয়ে কোনো অধ্যয়ন নোহোৱাকৈ বৰ্তমানৰ ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান সমূহক বুজি উঠিব পৰা নাযায়। সেয়েহে উক্ত পদ্ধতিয়ে মানুহৰ জ্ঞানৰ প্ৰসাৰ সাধনৰ লগতে বৰ্তমানক সহজভাৱে বুজি উঠাত সহায় কৰে।

ঘ) ঐতিহাসিক পদ্ধতিৰ দ্বাৰা অতীতৰ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ আৰু ৰাজনীতিবিদ সকলৰ চিন্তা ও কাৰ্য্যাবলীৰ বিষয়ে আভাস পাব পাৰি।

ঙ) জ্ঞানৰ পৰিসৰ বৃদ্ধিত এই পদ্ধতিয়ে সহায় কৰে। অনুষ্ঠান সমূহৰ

জন্ম, বিকাশ, উদ্দেশ্য বুজিবলৈ বা জ্ঞানৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি কৰিবলৈ ইতিহাসৰ অধ্যয়ন প্ৰয়োজন। ইতিহাসৰ এক নিৰবিচ্ছিন্ন দিশ আছে। সেই দিশ জনাৰ বাবে অতীতৰ ইতিহাসৰ অধ্যয়ন নিতান্তই প্ৰয়োজনীয়।

ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগীৰ বিপক্ষে যুক্তি :

ক) Allen Ball ৰ মতে “অতীত সম্পৰ্কে সংগৃহীত তথ্য প্ৰমাণৰ ক্ষেত্ৰত বহুতো ত্ৰুটি আছে। ৰাজনৈতিক ইতিহাস মহৎ ব্যক্তিত্ব বা বিশিষ্ট ঘটনাৰ বিৱৰণত পৰিণত হয়। ইয়াৰ পৰা সকলো ৰাজনৈতিক ক্ৰিয়া কলাপৰ সামগ্ৰীক ধাৰণা পোৱা নাযায়।”

খ) ঐতিহাসিক পদ্ধতিৰ দ্বাৰা সংগৃহীত তথ্যপাতি সমূহৰ শুদ্ধতা নিৰ্ণয়ৰ বাবে কোনো মান নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰি। তাৰোপৰি পৰিবৰ্ত্তনশীল সমাজ ব্যৱস্থাত খাপ খাব পৰাকৈ মানবীয় সম্পৰ্ক শুদ্ধ ৰূপত বিশ্লেষণ কৰাটো জটিল।

গ) ঐতিহাসিক পদ্ধতি বৰ্ণনাত্মক। আনহাতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু সমূহ বিশ্লেষণাত্মক হোৱা উচিত।

ঘ) ইতিহাসত সমৃদ্ধ সকলো তথ্য-পাতি শুদ্ধ নহবও পাৰে। গতিকে এনে তথ্য-পাতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বৰ্ত্তমানত লোৱা সিদ্ধান্তৰ কিমান দূৰ শুদ্ধ হ'ব সেইটো চিন্তনীয়।

ঙ) এই পদ্ধতিত বিভিন্ন তথ্য-পাতি সমূহৰ পৰা গ্ৰহণযোগ্য আৰু নিৰ্ভৰযোগ্য তথ্য-পাতি বাচি উলিওৱাটো অসুবিধা। কাৰণ ইতিহাসত বৰ্ণিত বিভিন্ন জনে নিজা দৃষ্টিকোণৰ পৰা কোনো ঘটনাৰ বিশ্লেষণ দাঙি ধৰে। তেনে তথ্যপাতি সমূহ কেতিয়াবা পক্ষপাত দুষ্ট হ'ব পাৰে।

চ) এই পদ্ধতিত অতীতৰ ঘটনাৰ বিৱৰণ থাকে। কিন্তু ঘটনা সংঘটিত হোৱাৰ প্ৰকৃত কাৰণ উদ্ঘাটন কৰা নহয়।

ছ) ঐতিহাসিক পদ্ধতি গতিশীল সমাজ ব্যৱস্থাৰ বাবে উপযোগী নহয়।

২.৩.৩ আনুষ্ঠানিক দৃষ্টিভংগী :

ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ অন্যান্য দৃষ্টিভংগীৰ ভিতৰত আনুষ্ঠানিক দৃষ্টিভংগী এক প্ৰাচীন পদ্ধতি। এই পদ্ধতিৰ লগত জড়িত চিন্তাবিদ সকলৰ ভিতৰত

অন্যতম হ'ল — এৰিষ্টটল, বেগিহট, ওগ, মনৰো, ফিণাৰ, লাষ্ট্ৰি, ব্ৰাইচ আলমণ্ড পাৰেল ইত্যাদি।

আনুষ্ঠানিক পদ্ধতিয়ে ব্যক্তিৰ পৰিবৰ্ত্তে অনুষ্ঠানৰ ওপৰতহে প্ৰাধান্য দিয়ে। উদাহৰণ স্বৰূপে এৰিষ্টটলে চৰকাৰৰ শ্ৰেণীবিভাজন কৰাৰ পূৰ্বে তেওঁ বিশ্বৰ ১৫৮ খন সংবিধান অধ্যয়ন কৰিছিল। এই দৃষ্টিভংগীয়ে ৰাষ্ট্ৰক এক অনুষ্ঠান ৰূপে গণ্য কৰাৰ লগতে ইয়াৰ অন্তৰ্ভুক্ত চৰকাৰৰ বিভাগ কাৰ্য্যপালিকা, আইনসভা, ন্যায়পালিকাৰ ওপৰিও ৰাজনৈতিক দল প্ৰভাব গোষ্ঠী আদিক অনুষ্ঠানৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে। এই পদ্ধতিয়ে ৰাষ্ট্ৰ ও চৰকাৰৰ মাজত থকা পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক আৰু আইনগত দিশবোৰ অধ্যয়ন কৰে। উন্নত ও উন্নয়নশীল দেশৰ চৰকাৰৰ তুলনামূলক অধ্যয়ন কৰি কোনটো দিশ গ্ৰহণযোগ্য কোনটো গ্ৰহণযোগ্য নহয় তাৰ ওপৰত গুৰুত্বাৰোপ কৰে। Bentley, Truman, Beer আদিৰ দৰে বৰ্ত্তমান যুগৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানীয়ে ৰাজনৈতিক পদ্ধতি আলোচনাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰভাবগোষ্ঠীৰ ভূমিকাৰ ওপৰতো গুৰুত্বাৰোপ কৰিছিল। ৰাষ্ট্ৰৰ আন্তঃগাথনিৰ লগত জড়িত বিষয় অধ্যয়ন কৰাৰ বাবে এই পদ্ধতিক সাংগঠনিক পদ্ধতি (Structural Approach) বুলিও কোৱা হয়। Warby ৰ মতে “The emphasis of the institutional or structural approach is almost exclusively on the formal aspects of government and politics.”

আনুষ্ঠানিক পদ্ধতি এক প্ৰাচীন পদ্ধতি যদিও ৰাজনীতি বিষয়ে আচৰণবাদী প্ৰয়োগৰ আগলৈকে এই পদ্ধতিয়ে ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নত প্ৰভাব বিস্তাৰ কৰিছিল। আনুষ্ঠানিক পদ্ধতিৰ পৃষ্ঠপোষক সকলে অনুষ্ঠানিকেই সৰ্বোচ্চ বুলি গণ্য কৰিছিল।

He man Finer - এ “The Theory and practice of Modern Governments”, Dicey ৰ “Law of the Constitution” আৰু Munro ৰ “European Governments” নামৰ গ্ৰন্থত আনুষ্ঠানিক পদ্ধতিৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়াইছে।

আনুষ্ঠানিক পদ্ধতিৰ সপক্ষে যুক্তি :

ক) আনুষ্ঠানিক পদ্ধতিয়ে আধুনিক ৰাষ্ট্ৰসমূহত গণতন্ত্ৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ পথ প্ৰশস্ত কৰি তুলিছে। কাৰণ একনায়কত্ববাদী স্বেচ্ছাচাৰী শাসন ব্যৱস্থাৰ পৰিবৰ্তে গণতান্ত্ৰিক শাসনব্যৱস্থা যে অধিক ফলপ্ৰসূ তাক ই প্ৰতিপন্ন কৰে। লগতে গণতন্ত্ৰৰ সুৰক্ষাৰ ওপৰত এই পদ্ধতিয়ে গুৰুত্বাৰোপ কৰি আহিছে।

খ) আনুষ্ঠানিক পদ্ধতিয়ে ব্যক্তি স্বাধীনতা ৰক্ষাৰ পথ প্ৰশস্ত কৰি তোলে। কাৰণ ব্যক্তি স্বাধীনতা ৰক্ষাৰ লগত জড়িত আইনৰ শাসন, ন্যায়পালিকা, স্বতন্ত্ৰতা, সংবিধান আদি সুৰক্ষিত কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্বাৰোপ কৰে।

গ) ৰাজনৈতিক দল, প্ৰভাবগোষ্ঠী, নিৰ্বাচন পদ্ধতি আদি অনানুষ্ঠানিক দিশবোৰৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰি তাৰ পৰা তথ্য আহৰণ কৰি সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাৰ বাবে আনুষ্ঠানিক পদ্ধতিয়ে আধুনিক দৃষ্টিভংগীৰ মৰ্য্যদা লাভ কৰিছে। আচৰণবাদীসকলৰ দৰে এই পদ্ধতিয়ে অনানুষ্ঠানিক দিশৰ ওপৰতো আলোকপাত কৰে।

ঘ) আনুষ্ঠানিক পদ্ধতিয়ে ৰাষ্ট্ৰ আৰু ইয়াৰ অন্তৰ্গত অনুষ্ঠান সমূহৰ অধ্যয়ন পদ্ধতি সহজ সাধ্য কৰি তুলিছে। তাৰোপৰি ৰাষ্ট্ৰৰ অন্তৰ্গত অনুষ্ঠান সমূহৰ কাম-কাজবোৰত গুৰুত্বতা প্ৰদান কৰি এই দৃষ্টিভংগীয়ে মানুহৰ কাৰ্য্যকলাপৰ ওপৰত সাংগাঠনিক ব্যৱস্থাই যে গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰভাব পেলায় সেইটো দিশ উন্মোচন কৰিছে।

আনুষ্ঠানিক পদ্ধতিৰ বিপক্ষে যুক্তি :

ক) আনুষ্ঠানিক পদ্ধতিয়ে ৰাষ্ট্ৰৰ অনুষ্ঠান সমূহৰ ওপৰত অত্যাধিক গুৰুত্বতা প্ৰদান কৰে কিন্তু ৰাষ্ট্ৰৰ ভিতৰত সামাজিক অৰ্থনৈতিক উপাদানসমূহেও যে ৰাষ্ট্ৰ ও ইয়াৰ অন্তৰ্গত অনুষ্ঠান সমূহক প্ৰভাৱিত কৰিব পাৰে সেই বিষয়টো গুৰুত্বসহকাৰে গ্ৰহণ কৰা নাই। কিন্তু সামাজিক, অৰ্থনৈতিক উপাদান সমূহক সম্পূৰ্ণৰূপে অবজ্ঞা কৰা যিকোনো ৰাজনৈতিক অধ্যয়ন কেতিয়াও সম্পূৰ্ণ শুদ্ধ হ'ব নোৱাৰে।

খ) আনুষ্ঠানিক পদ্ধতি ৰক্ষনশীল বুলিব পাৰি। কাৰণ এই পদ্ধতিয়ে পশ্চিমীয়া উন্নত ৰাষ্ট্ৰসমূহত শাসন ব্যৱস্থা সংৰক্ষণৰ ওপৰত গুৰুত্বতা প্ৰদান

কৰে। সেয়েহে এই পদ্ধতি নিৰপেক্ষ বুলি কব নোৱাৰি। কাৰণ এই পদ্ধতিয়ে এচিয়া আৰু আফ্ৰিকাৰ অনুন্নত তথা উন্নয়নশীল ৰাষ্ট্ৰসমূহৰ অনুষ্ঠান সমূহৰ ওপৰত সততে গুৰুত্বতা প্ৰদান কৰা দেখা নাযায়।

গ) আনুষ্ঠানিক পদ্ধতিৰ যোগেদি ব্যক্তিৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰিব নোৱাৰি। কিন্তু ৰাষ্ট্ৰৰ অনুষ্ঠান সমূহৰ কাৰ্যকলাপত ব্যক্তিৰ আচৰণ প্ৰতিফলিত হয়। সেয়েহে ব্যক্তিৰ আচৰণ অধ্যয়ন নকৰি কেৱল অনুষ্ঠান অধ্যয়ন কৰিলে ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়ন সম্পূৰ্ণ নহয়।

ঘ) এই পদ্ধতি পূৰ্বাংগ বুলিব নোৱাৰি। কিয়নো এই পদ্ধতিয়ে জাতীয় অনুষ্ঠান সমূহক গুৰুত্বতা প্ৰদান কৰি আন্তৰাষ্ট্ৰীয় অনুষ্ঠান সমূহক উপেক্ষা কৰা দেখা যায়। অৰ্থাৎ এই পদ্ধতি জাতীয় অনুষ্ঠানৰ অধ্যয়নতে সীমাবদ্ধ কৰি ৰাখে।

ঙ) এই পদ্ধতিয়ে ভৱিষ্যৎ সমাজ ব্যৱস্থা বিশ্লেষণ কৰিব নোৱাৰে।

চ) এই পদ্ধতিয়ে তত্ত্ব উদ্ভাৱনত সহায় নকৰে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সকলো বিষয় সামৰি নোলোৱাৰ বাবে এই পদ্ধতিৰ দ্বাৰা তত্ত্ব উদ্ভাৱন নহয়।

২.৪. পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগীৰ সমালোচক দিশ :

পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী সমূহৰ আলোচনাত সামগ্ৰিকভাৱে কিছুমান ত্ৰুটি পৰিলক্ষিত হোৱা দেখা যায়। যাৰ বাবে ইয়াৰ গুৰুত্ব পূৰ্বৰ তুলনাত হ্রাস পাইছে।

ক) আধুনিক ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আলোচনা তথা বিচাৰ বিশ্লেষণত পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী পূৰ্ণাংগ ৰূপত গ্ৰহণযোগ্য নহয়। কাৰণ আধুনিক ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিধি বহল আৰু ব্যাপক। কিছুমান বিষয় যেনে - জনমত, ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি, ৰাজনৈতিক সামাজিকৰণ, ভোটাৰৰ আচৰণ বিধি, প্ৰভাব গোষ্ঠী আদি এই দৃষ্টিভংগীৰ পৰিধিৰ ভিতৰত নপৰে।

খ) পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী বিজ্ঞানসন্মত নহয়, কাৰণ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আলোচনাত ই মূলতঃ আনুষ্ঠানিক আৰু বৰ্ণনাত্মক। এই দৃষ্টিভংগীয়ে সমাজৰ অন্তৰ্গত সামাজিক, আৰ্থিক ও সাংস্কৃতিক শক্তিক গুৰুত্ব নিদিয়ে।

গ) এই দৃষ্টিভংগীৰ জৰিয়তে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আলোচনা কৰোতে ব্যক্তিৰ আচাৰ-আচৰণ বিশ্লেষণ কৰা নহয়। ইয়াৰ পৰিবৰ্ত্তে কেৱল আনুষ্ঠানিক

দিশকহে গুৰুত্ব দিয়ে।

ঘ) পৰস্পৰাগত দৃষ্টিভংগীয়ে জাতীয় অনুষ্ঠান সমূহৰ আলোচনা সংকীৰ্ণ কৰি তোলে। কিয়নো আন্তৰ্জাতিক অনুষ্ঠান আৰু ৰাজনীতিৰ আলোচনাক ই উপেক্ষা কৰে। কিন্তু উক্ত অনুষ্ঠানৰ প্ৰভাব জাতীয় অনুষ্ঠান সমূহত পৰে।

ঙ) এই দৃষ্টিভংগী অনুষ্ঠানকেন্দ্ৰীক, এই ধৰণৰ আলোচনাত কেৱল উন্নত ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ অনুষ্ঠানসমূহে স্থান পায়। অনুন্নত তথা উন্নয়নশীল ৰাষ্ট্ৰৰ ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান সমূহক ইয়াত অৰহেলাৰ দৃষ্টিৰে চোৱা হয়।

২.৫ আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগী :

ৰাজনীতি বিজ্ঞানত আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগী এক নতুন দৃষ্টিভংগী। পৰস্পৰাগত অধ্যয়ন পদ্ধতিত থকা দোষ ক্ৰতিবোৰৰ বাবে আমেৰিকাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে ৰাজনীতি বিজ্ঞানক অধিক ফলদায়ক কৰি তুলিবলৈ কুৰি শতিকাৰ মাজ ভাগত আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। আচৰণবাদী সকলৰ মতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত সম্পূৰ্ণ বৈজ্ঞানিক পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি। আচৰণবাদে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু অধ্যয়ন কৰোতে ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান সমূহৰ লগত জড়িত ব্যক্তিৰ আচৰণো অধ্যয়ন কৰে। মানুহৰ ৰাজনৈতিক আচৰণ অধ্যয়নেই আচৰণবাদৰ প্ৰধান বিষয়। কিয়নো মানুহৰ ৰাজনৈতিক আচৰণ ৰাষ্ট্ৰৰ বিভিন্ন অনুষ্ঠান সমূহৰ কাৰ্যকলাপত প্ৰতিফলিত হয়।

Robert Dahi ৰ মতে “আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগী হ’ল বিভিন্ন প্ৰক্ৰিয়া, তত্ত্ব আৰু প্ৰমাণিক মানদণ্ডৰ সহায়ত ৰাজনৈতিক জীৱনৰ অভিজ্ঞতাসিদ্ধ দিশসমূহ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ বিচাৰি সেই বিষয়ৰ জ্ঞানৰ প্ৰগতি সাধণৰ এক প্ৰচেষ্টা”।

আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীৰ বৈশিষ্ট্য :

১। বৈজ্ঞানিক পদ্ধতি অবলম্বন :

আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগী বিজ্ঞানসন্মত, ইয়াত ৰাজনৈতিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাৰ আগেয়ে বিষয়বস্তু সমূহ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা, বিশ্লেষণ, পৰিমাণ, শ্ৰেণীবিভাগ আদি কৰা হয়। যি সমূহ বিষয়বস্তুৰ অধ্যয়নত বিজ্ঞানসন্মত অধ্যয়ন সম্ভৱ নহয় বা নোৱাৰি তেনে বিষয়সমূহ আচৰণবাদে গুৰুত্ব প্ৰদান নকৰে।

২। ৰাজনৈতিক আচৰণত গুৰুত্ব :

আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীয়ে ৰাষ্ট্ৰৰ অনুষ্ঠানসমূহৰ লগত জড়িত ব্যক্তিৰ ৰাজনৈতিক আচৰণ অধ্যয়নৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে। আচৰণবাদীসকলৰ মতে ব্যক্তিৰ আচৰণ ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান সমূহতো প্ৰতিফলিত হয়। কাৰণ সময়, পৰিবেশ, পৰিস্থিতি অনুসৰি মানুহৰ আচৰণৰ সাল-সলনি হ'ব পাৰে। মানব আচৰণক প্ৰভাৱিত কৰা আৰ্থ-সামাজিক, ৰাজনৈতিক সাংস্কৃতি পৰিবেশ, পৰিস্থিতি বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিলেহে মানুহৰ আচৰণক শুদ্ধ ভাবে অধ্যয়ন কৰিব পাৰি।

৩। প্ৰমূল্যমুক্ত :

আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীয়ে ৰাজনৈতিক বাস্তববাদক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে। সেয়েহে ই প্ৰমূল্যমুক্ত অধ্যয়নত বিশ্বাস কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে গণতন্ত্ৰত আইনৰ শাসন, স্বাধীনতা, সমতা আদি ধাৰণা উৎকৃষ্ট প্ৰমূল্য। কিন্তু গণতন্ত্ৰত এনে ধাৰণাসমূহ প্ৰকৃততে থাকেনে নাথাকে তাক বিজ্ঞানসন্মতভাৱে প্ৰমাণ কৰিব নোৱাৰি। তাৰোপৰি আচৰণবাদে নৈতিক প্ৰমূল্যক অগ্ৰাহ্য কৰে আৰু ইয়াৰ পৰিবৰ্তে অভিজ্ঞতা সিদ্ধ প্ৰমূল্যক গ্ৰহণ কৰে।

৪। আন্তঃসমাজ বিজ্ঞানমুখী আলোচনাৰ প্ৰতি সমৰ্থন :

আচৰণবাদে এজন ব্যক্তিৰ ৰাজনৈতিক আচৰণ সমগ্ৰ সামাজিক আচৰণৰ এটা অংশ বুলি গন্য কৰে। এজন ব্যক্তিৰ ৰাজনৈতিক আচৰণ ভালদৰে বুজিবলৈ হ'লে তেওঁৰ সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আদি দিশবোৰৰ অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজন। সেয়েহে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু ভালদৰে বুজি উঠিবলৈ অন্য বিভাগসমূহ যেনে সমাজবিদ্যা, অৰ্থনীতি, ইতিহাস, নৃত্ত আদিৰো সহায়ৰ প্ৰয়োজন। এনে উপলব্ধিৰ ফলস্বৰূপে Durkheim, Parsons, Shills, Eisenstadt আদিৰ দৰে মহান নৃত্তবিদ আৰু সমাজতত্ত্ববিদ সকলৰ বিখ্যাত প্ৰবন্ধসমূহক আধুনিক ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে অধ্যয়ন কৰিছে। অৰ্থাৎ মানবীয় আচৰণৰ প্ৰকৃত বহস্য উদ্ঘাটন কৰিবৰ বাবে সমাজবিজ্ঞানৰ আন আন শাখাসমূহৰ গভীৰ জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন।

৫। নতুন কৌশল প্ৰয়োগ :

আচৰণবাদে বিষয়বস্তু অধ্যয়নত প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানৰ দৰে আধুনিক কৌশল প্ৰয়োগত গুৰুত্ব দিয়ে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আলোচনাত নিয়মানুৰ্ভিতা, সত্যতা, নিৰ্ণয়, সংখ্যায়ন, পৰিমাণ আদি প্ৰয়োগৰ জৰিয়তে তত্ত্ব গঠনৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে। তাৰোপৰি গনিতৰ প্ৰয়োগ, তথ্য সংগ্ৰহ, নমুনা সংগ্ৰহ, সমীক্ষা, মতামত গ্ৰহণ আদি নতুন নতুন কৌশল প্ৰয়োগ কৰি পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ দ্বাৰা সাৰ্বজনীন বৈজ্ঞানিক সূত্ৰ উদ্ভাৱন কৰাটো লক্ষ্য হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে।

৬। সুনিৰ্দিষ্ট সমস্যাৰ অধ্যয়ন :

ৰাজনৈতিক আচৰণবাদে সুনিৰ্দিষ্ট বিষয়বস্তু অধ্যয়নৰ ওপৰতহে গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে। সেয়েহে আচৰণবাদী অধ্যয়নত প্ৰথমতে সমস্যাটোক চিনাক্ত কৰা হয়।

আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীৰ সপক্ষে যুক্তি :

ক) আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীয়ে পৰস্পৰাগত দৃষ্টিভংগীৰ উপযোগিতা তথা গুৰুত্ব হ্রাস কৰিছে। কিয়নো, আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীয়ে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়ন পদ্ধতিক অধিক বিজ্ঞানসন্মত কৰি গঢ়ি তোলাত সহায় কৰিছে।

খ) আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীয়ে কল্পনাৰ পৰিবৰ্ত্তে পৰ্যালোচনা আৰু পৰ্য্যবেক্ষণৰ ওপৰত গুৰুত্ব দি ৰাজনীতি বিজ্ঞানক অধিক বাস্তবসন্মত কৰি গঢ়ি তোলাত সহায় কৰিছে।

গ) আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগী বিজ্ঞানসন্মত অধ্যয়নৰ দিক্ নিৰ্ণায়ক বুলি কব পাৰি।

আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীৰ বিপক্ষে যুক্তি :

ক) আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীৰ প্ৰধান সমস্যা হ'ল - মানুহৰ ৰাজনৈতিক আচৰণ বুজিবৰ বাবে কোনো সুনিৰ্দিষ্ট সূত্ৰ নাই। সময় তথা পৰিবেশ পৰিস্থিতি অনুসৰি মানুহৰ আচৰণৰ পৰিবৰ্ত্তন হয়। সেয়েহে মানুহৰ ৰাজনৈতিক আচৰণৰ ভৱিষ্যতবাণী কৰিব পৰাটো সম্ভৱ নহয়।

খ) আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীয়ে ৰাজনীতি বিজ্ঞানক অধ্যয়নৰ এটা বিষয় হিচাপে ইয়াৰ স্বকীয় মৰ্য্যদাক অৱনমিত কৰিছে। কাৰণ আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীৰ

পৃষ্ঠপোষক সকলে ৰাজনীতি বিজ্ঞানক সমাজ বিজ্ঞানৰ আন বিভাগ সমূহৰ লগতে একেলগে অধ্যয়ন কৰাতহে গুৰুত্বাৰোপ কৰিছে।

গ) আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীয়ে মানুহৰ নৈতিক প্ৰমূল্যক উপেক্ষা কৰে, কিন্তু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিষয় বস্তু সমূহ অধ্যয়নত উচিত-অনুচিত, সৎ-অসৎ, ভাল-বেয়া আদি গুণবোৰক উপেক্ষা কৰিব নোৱাৰি।

ঘ) আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীয়ে সুনির্দিষ্ট সমস্যাৰ ওপৰতহে গৱেষণা কৰে, কিন্তু বৰ্তমান বিশ্বৰ ৰাষ্ট্ৰসমূহৰ আভ্যন্তৰীণ ৰাজনৈতিক সমস্যা সমূহৰ সমাধান সূত্র উলিয়াব পৰা নাই। উদাহৰণ স্বৰূপে অসমৰ জনগাঠনিয়ে অসমৰ ৰাজনীতিত পেলাব পৰা সুদূৰ প্ৰসাৰী প্ৰভাবৰ সমাধান, বিভিন্ন ৰাষ্ট্ৰৰ শৰণাৰ্থীৰ সমস্যা, আভ্যন্তৰীণ সংঘাট, ইত্যাদি।

২.৫.১ আচৰণবাদৰ বৈশিষ্ট্য সম্পৰ্কে ডেভিড ইষ্টনৰ ব্যাখ্যা :

(Devid Easton's Analysis on the Charctersties of Behaviouralism)

ডেভিড ইষ্টনে আচৰণবাদী অধ্যয়নৰ দৃষ্টিভংগীত আঠটা বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰিছে -

❖ একৰূপতা	(Regularities)
❖ প্ৰমানিত কৰণ	(Verification)
❖ কৌশল	(Techniques)
❖ পৰিমাণন	(Quantification)
❖ প্ৰমূল্য	(Values)
❖ শৃঙ্খলাবদ্ধকৰণ	(Systematisation)
❖ বিশুদ্ধ বিজ্ঞান	(Pure Science)
❖ একীভূতকৰণ	(Integration)

১। একৰূপতা :

ডেভিড ইষ্টনৰ মতে মানুহৰ আচৰণৰ বিভিন্নতা থাকিলেও ৰাজনৈতিক আচৰণৰ দিশত বহুতো মিল থকা দেখা যায়। এনে আচৰণ সমূহ উপযুক্ত পদ্ধতিৰে গৱেষণা কৰিলে সাধাৰণীকৰণ সম্ভৱ।

২। প্ৰমাণিত কৰণ :

যিবিলাক বস্তুৰ সত্যতা নিৰূপন কৰিব নোৱাৰি বা পৰীক্ষা নিৰীক্ষা কৰিব নোৱাৰি সেইসমূহ আচৰণবাদীসকলে আলোচনাৰ বাবে গ্ৰহণ নকৰে। ইয়াৰ পৰিৱৰ্ত্তে বিজ্ঞানসন্মত ভাবে পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা কৰিব পৰা অভিজ্ঞতা সিদ্ধ আৰু বৈজ্ঞানিক ফলাফলহে আচৰণবাদী পদ্ধতিত গ্ৰহণ কৰা হয়।

৩। কৌশল :

আচৰণবাদীসকলে প্ৰয়োজনীয় তথ্যপাতিৰ বিজ্ঞানসন্মত ব্যাখ্যাৰ বাবে বহুমুখী বিশ্লেষণ, নমুনা জৰীপ, গাণিতিক পদ্ধতি আদি প্ৰয়োগত গুৰুত্বাৰোপ কৰে।

৪। পৰিমাণন :

ডেভিড ই ষ্টনৰ ভাষাত “আচৰণবাদী গৱেষণাত তথ্যপাতি তালিকাভুক্তকৰণ আৰু ফলাফল বৰ্ণনা কৰিবৰ বাবে সুচীপত্ৰ, ৰেখাচিত্ৰ, কাৰ্ড (curves) আদি অংকণ কৰা আৱশ্যক।

৫। প্ৰমূল্য :

আচৰণবাদে নৈতিকপ্ৰমূল্যক অগ্ৰাহ্য কৰে কিন্তু অভিজ্ঞতাসিদ্ধ প্ৰমূল্যক গ্ৰহণ কৰে।

৬। শৃঙ্খলাবদ্ধকৰণ :

ৰাজনৈতিক আচৰণবাদৰ মতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়ন আৰু গৱেষণা শৃঙ্খলাবদ্ধ হ'ব লাগে। তাৰোপৰি তত্ত্ব আৰু গৱেষণাৰ মাজত উপযুক্ত সংযোগ বক্ষা কৰিব লাগে।

৭। একীভূত কৰণ :

সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক ঘটনাসমূহ পৃথকে আলোচনা কৰিব পৰা নাযায়। এনে ঘটনাসমূহ শুদ্ধৰূপত বিশ্লেষণ কৰিবলৈ আন বিষয় সমূহ যেনে - ইতিহাস, নৃতত্ত্ব, অৰ্থনীতি আদিৰ মাজত সম্পৰ্ক বক্ষা কৰি ৰাজনৈতিক ঘটনা অধ্যয়ন কৰা উচিত।

৮। বিশুদ্ধ বিজ্ঞান :

আচৰণবাদীসকলে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নত কম-বেচি পৰিমাণে বিশুদ্ধ বিজ্ঞানৰ নীতি প্ৰয়োগ কৰি সামাজিক সমস্যাসমূহ সমাধান কৰি মানব

জাতিৰ উপকাৰ সাধন কৰিব বিচাৰে। ইয়াৰ বাবে বিশুদ্ধ বিজ্ঞানৰ দৰে অধ্যয়ন ও গৱেষণা হোৱাটো কামনা কৰে।

ওপৰৰ আলোচনাত দেখা গৈছে, আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীৰ বিভিন্ন দিশ আছে। কিন্তু ষাঠিৰ দশকৰ শেষৰ পিনে আচৰণবাদে প্ৰবল প্ৰত্যাহানৰ সন্মুখীন হৈছিল। ষাঠি আৰু সত্তৰৰ দশকত বিশেষকৈ এচিয়া, ইউৰোপ আৰু আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ ভালেমান ঠাইত এক প্ৰকাৰ বিপ্লৱৰ সৃষ্টি হৈছিল। সময়ৰ লগে লগে তীব্ৰগতিত বৃদ্ধি পোৱা জনসংখ্যা বিস্ফেৰণ, ব্যাপক উদ্যোগীকৰণ, বৰ্ণবৈষম্য, মহিলাৰ স্বাধীনতা, ভিয়েতনাম যুদ্ধ, সমতাৰ দাবী আদিৰ দৰে কিছুমান সমস্যাৰ সৃষ্টি হৈছিল। সেয়েহে এনে গুৰুতৰ সমস্যাসমূহৰ বাবে ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে গভীৰ অসন্তুষ্টি প্ৰকাশ কৰিছিল। ফলস্বৰূপে ৰাজনৈতিক গৱেষণা আৰু শিক্ষাৰ ওপৰত এটা প্ৰশ্নবোধক চিনৰ সৃষ্টি হৈছিল। এনে অসন্তুষ্টিৰ পটভূমিতে আচৰণবাদৰ ঠাইত আচৰণবাদোণৰ (Post Behaviouralism) আন্দোলনৰ জন্ম হৈছিল। ডেভিদ ইষ্টনকে আদি কৰি আচৰণবাদৰ ভালেমান পৃষ্ঠপোষকে এই আন্দোলনৰ প্ৰতি সমৰ্থন জনাইছিল।

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন :

১। ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ এটা পৰম্পৰাগত পদ্ধতি উল্লেখ কৰা।

.....
.....

২। এলেন বলে (Allen Ball) ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ বিষয়ে ভাগ কৰা
দৃষ্টিভংগী দুটা কি কি ?

.....
.....

৩। ঐতিহাসিক পদ্ধতিৰ লগত জড়িত এজন লেখকৰ নাম উল্লেখ কৰা।

.....
.....

৪। ‘The Civitas Dei’ নামৰ গ্ৰন্থখন কোনে লিখিছিল।

৫। আচৰণবাদী আন্দোলনৰ গুৰি ধৰা এজন ৰাজনীতি বিজ্ঞানীৰ নাম উল্লেখ কৰা।

২.৬ সামৰণি :

ওপৰৰ আলোচনাত দেখা গ’ল যে চক্ৰেটিচ, প্লেটো, এৰিষ্টটলৰ পৰা আৰম্ভ কৰি কুৰি শতিকাৰ আৰম্ভনিলৈকে (১৯০০ চনলৈকে) এই সময়চোৱাত ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নত পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। এই সময়চোৱাত ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদসকলে নীতিশাস্ত্ৰ, ধৰ্ম, অনুষ্ঠান, আইন, দৰ্শন, ইতিহাস ইত্যাদি দিশসমূহৰ ওপৰত অধিক প্ৰাধান্য দিছিল। তাৰোপৰি সামগ্ৰিক ভাবে পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগীয়ে ৰাষ্ট্ৰ, চৰকাৰ, আইন, সাৰ্বভৌমত্ব সংবিধান আদি বিষয়বস্তু সমূহ আলোচনা কৰাত এই দৃষ্টিভংগীয়ে গুৰুত্ব দিছিল।

পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগীত মানবীয় আচৰণক গুৰুত্ব প্ৰদান নকৰে সেয়েহে আমেৰিকাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়ন অধিক ফলদায়ক কৰি তুলিবলৈ আৰু ৰাজনৈতিক ঘটনাসমূহ অধিক বিজ্ঞানসন্মত ভাবে অধ্যয়ন কৰাত গুৰুত্ব দিছিল। আৰু এই পদ্ধতিৰ প্ৰতিবাদকল্পে কুৰি শতিকাৰ আমেৰিকাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিবলৈ ধৰিলে।

২.৭ ঘাই শব্দ :

দৃষ্টিভংগী : অধ্যয়নৰ বাবে গ্ৰহণ কৰা এটা নিৰ্দিষ্ট পথ বা দিশ

দৰ্শন : নৈতিক আধাত্মিক দৃষ্টিভংগীৰে কোনো এটা বিষয়ৰ বিতং ব্যাখ্যা।

পৰম্পৰাগত : পুৰণি, অতীতৰ পৰা মানি অহা ধাৰণা।

পৰাবিজ্ঞান মূলক : যুক্তিৰে ঢুকি নোপোৱা কাল্পনিক অথচ মানসিক চিন্তাৰে

অনুভৱ কৰিব পৰা।

২.৮ পাঠ্য নিৰ্দেশনা :

- ১। “ৰাজনৈতিক তত্ত্ব” নবীন গোহাঁই, ইউনিকা প্ৰকাশন, যোৰহাট
২০০৯
 - ২। “ৰাজনৈতিক তত্ত্ব” আৰু প্লেটো এৰিষ্টটলৰ ৰাজনৈতিক দৰ্শন”
ড° যজ্ঞেশ্বৰ বৰা, বিদ্যাভৱন, যোৰহাট, ২০০৮-২০০৯
 - ৩। “স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব” নায়ক আৰু পাল, অৰুণ প্ৰকাশন,
গুৱাহাটী ২০০৮।
- ৪। Modern Political Theory - P.G. Das - NCBA - 2006.
-

২.৯ অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণৰ বাবে আৰ্হি প্ৰশ্ন আৰু উত্তৰ :

- * দাৰ্শনিক, ঐতিহাসিক আৰু আনুষ্ঠানিক দৃষ্টিভংগী হ'ল -
পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী
 - * ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগী হ'ল - আধুনিক দৃষ্টিভংগী
 - * ডেভিদ ইষ্টন (Devid Easton) হ'ল - আচৰণবাদৰ পৃষ্ঠপোষক।
 - * ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগীক অন্যতম সনাতন দৃষ্টিভংগী বুলি অভিহিত
কৰিছে — এলেন বলে (Allen Ball)
 - * ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগী উৎপত্তি হৈছিল —
আমেৰিকাত।
-

২.১০ সম্ভাব্য প্ৰশ্ন :

- ১। ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগীবিন্যাসক আলোচনা
কৰা।
 - ২। ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগীবিন্যাসক এটা
সমালোচনামূলক আলোচনা কৰা।
 - ৩। ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ দাৰ্শনিক দৃষ্টিভংগীটো আলোচনা কৰা।
 - ৪। ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগীটো আলোচনা
কৰা।
 - ৫। ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ আনুষ্ঠানিক দৃষ্টিভংগীটো আলোচনা কৰা।
 - ৬। ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগী আলোচনা কৰা।
-

Block - 2 (খণ্ড - ২)**Unit - 1 (গোট - ১)**

ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক আৰু মাক্সীয় দৃষ্টিভংগী

(State - Normative and Marxist Approaches of State)

গঠন বিন্যাস :

১.০ উদ্দেশ্য

১.১ প্ৰস্তাৱনা

১.২ ৰাষ্ট্ৰৰ সংজ্ঞা

১.২.১ ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগী

- ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ বৈশিষ্ট্য
- ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ সমালোচনা
- ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ গুৰুত্ব হ্রাস হোৱাৰ কাৰণসমূহ

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন (ক)

১.২.২ ৰাষ্ট্ৰৰ মাক্সীয় দৃষ্টিভংগী

- ৰাষ্ট্ৰৰ মাক্সীয় দৃষ্টিভংগীৰ বৈশিষ্ট্য
- ৰাষ্ট্ৰৰ মাক্সীয় দৃষ্টিভংগীৰ সমালোচনা

১.২.৩ - ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক আৰু মাক্সীয় দৃষ্টিভংগীৰ মাজৰ পাৰ্থক্যসমূহ

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন (খ)

১.৩ সামৰণি

১.৪ ঘাই শব্দ

১.৫ পাঠ্য নিৰ্দেশনা

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ

আৰ্হি প্ৰশ্ন

প্ৰসঙ্গ পুথি

১.০ উদ্দেশ্য :

এই গোটটো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত তোমালোকে –

- ❖ ৰাষ্ট্ৰৰ সংজ্ঞা নিৰূপন কৰিব পাৰিবা।
- ❖ ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ সম্পৰ্কে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিবা।
- ❖ ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ আঙুলিয়াই দিব পাৰিবা।
- ❖ ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ সমালোচনা সমূহ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিবা।
- ❖ ৰাষ্ট্ৰৰ মাকৰ্শীয় দৃষ্টিভংগীৰ সম্পৰ্কে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিবা।
- ❖ ৰাষ্ট্ৰৰ মাকৰ্শীয় দৃষ্টিভংগীৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ আঙুলিয়াই দিব পাৰিবা।
- ❖ ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক আৰু মাকৰ্শীয় দৃষ্টিভংগীৰ মাজৰ পাৰ্থক্য সমূহ নিৰূপন কৰিব পাৰিবা।

১.১ প্ৰস্তাৱনা :

আগৰ খণ্ডটোত তোমালোকে শৈক্ষিক বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ক্ৰমবিকাশ আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ বিভিন্ন দৃষ্টিভংগী সমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলা। এই গোটটোত আমি ৰাষ্ট্ৰৰ সংজ্ঞা আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক তথা মাকৰ্শীয় দৃষ্টিভংগীৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

তোমালোকে ইতিমধ্যে বুজি পাইছা যে ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ মূল বিষয়বস্তু হৈছে ৰাষ্ট্ৰ। ৰাষ্ট্ৰ হৈছে এটা ৰাজনৈতিক সংগঠন। মানুহৰ সংঘবদ্ধ জীৱনৰ ফলস্বৰূপেই ৰাষ্ট্ৰৰ দৰে ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানৰ জন্ম হৈছিল। “ৰাষ্ট্ৰ” শব্দটো প্ৰথমে ইটালীৰ বিখ্যাত চিন্তাবিদ মেকিয়াভেলীয়ে তেওঁৰ “Prince” নামৰ গ্ৰন্থখনত ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ৰাষ্ট্ৰৰ অৰ্থ নিৰূপনৰ বাবে ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিক সকলে বিভিন্ন দৃষ্টিভংগীৰ সহায় লৈছিল। সেই দৃষ্টিভংগী সমূহৰ ভিতৰত আদৰ্শাত্মক আৰু মাকৰ্শীয় দৃষ্টিভংগী বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য।

এই গোটটো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত তোমালোকে ৰাষ্ট্ৰৰ সংজ্ঞা আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক তথা মাকৰ্শীয় দৃষ্টিভংগীৰ সম্পৰ্কে সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'বা।

১.২ ৰাষ্ট্ৰৰ সংজ্ঞা :

“ৰাষ্ট্ৰ” শব্দটোক বুজাবৰ বাবে ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ সকলে প্ৰাচীন কালৰে পৰাই বিভিন্ন শব্দ ব্যৱহাৰ কৰি আহিছে। প্ৰাচীন গ্ৰীক ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ সকলে “ৰাষ্ট্ৰিক” বুজাবলৈ “Polis” শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ৰোমান চিন্তাবিদ সকলে ৰাষ্ট্ৰ শব্দটো বুজাবলৈ “Civitas” শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছিল। টিউটন সকলে আকৌ “Status” শব্দটো ৰাষ্ট্ৰিক বুজাবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। এই “Status” শব্দটোৰ পৰাই ‘State’ অৰ্থাৎ ‘ৰাষ্ট্ৰ’ শব্দটো উৎপত্তি হৈছে বুলি কোৱা হয়। তোমালোকে প্ৰস্তাৱনাটো পঢ়ি ইতিমধ্যে জানিব পাৰিছা যে - আধুনিক কালত ইটালীৰ বিখ্যাত দাৰ্শনিক মেকিয়াভেলীয়ে পোনপ্ৰথমে ৰাষ্ট্ৰ শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কত বিভিন্ন ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিকে বিভিন্ন সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে। সেয়েহে ৰাষ্ট্ৰৰ সম্পৰ্কে এটা সাৰ্বজনীন সংজ্ঞা দিয়াটো সম্ভৱ নহয়। তোমালোকৰ সুবিধাৰ্থে তলত ৰাষ্ট্ৰৰ কেইটামান উল্লেখযোগ্য সূত্ৰ আগবঢ়োৱা হ’ল।

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পিতৃ এৰিষ্টটলৰ মতে, ‘সুস্থ আৰু স্বাৱলম্বী জীৱন-যাপনৰ অৰ্থে সংগঠিত পৰিয়ালৰ সমষ্টিয়েই হ’ল ৰাষ্ট্ৰ’।

(“The State is a union of families having for its end perfect and self sufficing life, by which we mean a happy and perfect life”.)

জ্যাঁ বডেঁৰ মতে, “ৰাষ্ট্ৰ হ’ল কিছুমান পৰিয়াল আৰু পৰিয়াল সমূহৰ সম্পত্তিৰ মিলিত এক সংগঠন। এই সংগঠন এক সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ক্ষমতা আৰু যুক্তিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত”।

(“The State is an association of families and their common possessions, govern by a supreme power and by reason”)

বাৰ্পেছৰ মতে “কোনো এক নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ডত ৰাজনৈতিক ভাৱে সংগঠিত বা সংঘবদ্ধ জনসমষ্টিয়েই হ’ল ৰাষ্ট্ৰ।

(“The State is a politically organised people of a definite territory”.)

ড° গাৰ্ণাৰৰ মতে, “ৰাষ্ট্ৰ হ’ল কম-বেছি পৰিমাণৰ কিছুমান জনসমষ্টি, যি

স্থায়ীভাবে কোনো নির্দিষ্ট ভূ-খণ্ড অধিকাৰ কৰি থাকে, আৰু যি বহিঃশক্তিৰ তলতীয়া নহয় আৰু যাৰ বেছিভাগ মানুহৰে আনুগত্য থকা এটা সু-সংগঠিত চৰকাৰ আছে”।

(The State is a community of persons more or less numerous, permanently occupying a definite portion of territory independent or nearly so, of external control and possessing an organised government to which law great body of inhabitants render habitual obedience.)

উপৰোক্ত সংজ্ঞা সমূহৰ ভিতৰত ড° গাৰ্গাৰে আগবঢ়োৱা সংজ্ঞাটোকে “ৰাষ্ট্ৰ” সম্পৰ্কীয় গ্ৰহণযোগ্য সংজ্ঞা বুলি কোৱা হয়। ৰাষ্ট্ৰ বুলি ক’লে এক নিৰ্দিষ্ট ভূ-খণ্ডত স্থায়ীভাৱে বসবাস কৰা তথা ৰাজনৈতিক ভাৱে সংগঠিত এক জনসমষ্টি আৰু সেই জনসমষ্টি এটা স্বাধীন আৰু সাৰ্বভৌম চৰকাৰৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হ’ব লাগিব।

১.২.১ ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগী :

আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। এই দৃষ্টিভংগীৰ মতে সামাজিক অনুষ্ঠান সমূহৰ ভিতৰত ৰাষ্ট্ৰ হৈছে সৰ্বোচ্চ অনুষ্ঠান। ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্ব সৰ্বত্র বিৰাজমান। সেয়েহে ৰাষ্ট্ৰই শান্তি শৃংখলা বজাই ৰাখিব পাৰে।

গ্ৰীক দাৰ্শনিক প্লেটো আৰু এৰিষ্টট’লে আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ জৰিয়তে গ্ৰীক নগৰ ৰাষ্ট্ৰ সমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছিল। প্লেটোৱে এখন আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় উপাদান সমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছিল। প্লেটোৱে ৰাষ্ট্ৰক মানৱ আত্মাৰ প্ৰকাশ বুলি কৈছিল। প্লেটোৱে ব্যক্তিতকৈ আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰক অগ্ৰাধিকাৰ দিছিল। এৰিষ্টট’লেও ৰাষ্ট্ৰতহে সংজীৱন-যাপন সম্ভৱ বুলি মত পোষণ কৰিছিল।

আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ অন্য এজন প্ৰবক্তা আছিল হেগেল। তেওঁৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ এক কৃত্ৰিম অনুষ্ঠান নহয় অৰ্থাৎ ৰাষ্ট্ৰক মানুহে সৃষ্টি কৰা নাই। ৰাষ্ট্ৰ হ’ল

আদৰ্শ আৰু ঈশ্বৰৰ মূৰ্ত্ত প্ৰকাশ।

আধুনিক যুগত মেকিয়াভেলীয়েও ৰাষ্ট্ৰক প্ৰথমে আদৰ্শবাদী দৃষ্টিভংগীৰে আলোচনা কৰিছিল। মেকিয়াভেলীয়ে ৰাষ্ট্ৰক এক আদৰ্শ অনুষ্ঠান হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিব বিচাৰিছিল। তেওঁ ৰাষ্ট্ৰক অধিক শক্তিশালী কৰিব বিচাৰিছিল। তেওঁৰ মতে শক্তিশালী ৰাষ্ট্ৰইহে জনসাধাৰণৰ স্বাৰ্থ সুৰক্ষিত কৰিব পাৰে।

জন অষ্টিন, জ্যা বৰ্ডে থমাছ হবছ আদি ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিকেও আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীক সমৰ্থন কৰিছিল। সেয়েহে তেওঁলোকে ৰাষ্ট্ৰক অধিক শক্তিশালী কৰিব বাবে সাৰ্বভৌমত্ব ধাৰণাটো সংযোজন কৰিছিল। তেওঁলোকৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ অধিক শক্তিশালী হ'লেহে নাগৰিকৰ জীৱন, সম্পত্তি আৰু স্বাধীনতা সুৰক্ষিত হ'ব।

আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ :

ক) ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এক সৰ্বশক্তিমান অনুষ্ঠান। সাৰ্বভৌমত্ব হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ এক অবিচ্ছেদ্য উপাদান। এই দৃষ্টিভংগী মতে ব্যক্তি ৰাষ্ট্ৰৰ উৰ্দ্ধত নহয়।

খ) ৰাষ্ট্ৰই ব্যক্তিৰ স্বাৰ্থ সুৰক্ষিত কৰে আৰু সমাজত শান্তি-শৃংখলা বৰ্তাই ৰাখে। এই দৃষ্টিভংগীৰ মতে ব্যক্তি কল্যাণ ৰাষ্ট্ৰৰ কল্যাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

গ) ৰাষ্ট্ৰই আইন আৰু আদেশৰ দ্বাৰা নিজৰ ব্যক্তিত্ব প্ৰকাশ কৰে।

ঘ) ৰাষ্ট্ৰই ব্যক্তিক এক আহিলা (Mean) বুলি গন্য কৰে।

ঙ) ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এক স্বতঃস্ফূৰ্ত প্ৰকাশ।

আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ সমালোচনা :

আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ সম্পৰ্কত আগবঢ়োৱা সমালোচনা সমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল —

ক) ৰাষ্ট্ৰ সৰ্বশক্তিমান অনুষ্ঠান নহয়। আইন ৰাষ্ট্ৰতকৈ উৰ্দ্ধত। আইনেহে ৰাষ্ট্ৰক পৰিচালিত কৰে।

খ) ৰাষ্ট্ৰই সমাজৰ স্বাৰ্থক সুৰক্ষিত নকৰে। প্ৰকৃততে ৰাষ্ট্ৰই মুষ্টিমেয় শ্ৰেণীৰ স্বাৰ্থকহে সুৰক্ষিত কৰে।

গ) ৰাষ্ট্ৰক সৰ্বশক্তিমান অনুষ্ঠান হিচাপে স্বীকৃতি দিলে ৰাষ্ট্ৰীয়

স্বচ্ছাচাৰিতাক প্ৰশয় দিয়াহে হ'ব।

ঘ) বহুত্ববাদী সকলে ৰাষ্ট্ৰৰ সাৰ্বভৌম ক্ষমতাক অস্বীকাৰ কৰে।
তেওঁলোকৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ সৰ্বশক্তিমান নহয়।

ঙ) ৰাষ্ট্ৰৰ পৰিসৰ সীমিত। ৰাষ্ট্ৰই জনসাধাৰণৰ জীৱন, সম্পত্তি সুৰক্ষিত
কৰে আৰু আইন-শৃংখলা ৰক্ষা কৰে। কিন্তু ৰাষ্ট্ৰই জনসাধাৰণৰ ব্যক্তিত্ব বিকাশৰ
বাবে যাৱতীয় কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিবলৈ অপাৰগ।

চ) অৰাষ্ট্ৰবাদী সকলে ৰাষ্ট্ৰক শোষণৰ আহিলা বুলিহে গন্য কৰে।

ছ) ৰাষ্ট্ৰৰ হাতত থকা চৰম ক্ষমতা গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাৰ বিৰোধী।
শাসকগোষ্ঠীয়ে ব্যক্তিগত স্বাৰ্থক ৰক্ষণাবেক্ষণ দিবৰ বাবে গণতান্ত্ৰিক মতামতক
গুৰুত্ব নিদিয়ে।

আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ গুৰুত্ব হ্রাস হোৱাৰ কাৰণ সমূহ :

ফৰাছী বিপ্লৱৰ সময়লৈকে ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক ধাৰণাটোৱে গুৰুত্ব লাভ
কৰিছিল যদিও ক্ৰমান্বয়ে আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ গুৰুত্ব হ্রাস পাবলৈ ধৰিলে।
ইয়াৰ কাৰণ সমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল —

ক) ফৰাছী বিপ্লৱৰ মূল 'মূলমন্ত্ৰ' আছিল - সাম্য, মৈত্ৰী আৰু স্বাধীনতা।
জনসাধাৰণ এই বাণীৰ দ্বাৰা ফৰাছী বিপ্লৱৰ সময়ত আকৃষ্ট হৈছিল আৰু সকলোৱে
এই বাণী গ্ৰহণ কৰিছিল। তদুপৰি অৰ্থনৈতিক স্বাধীনতা, সামাজিক স্বাধীনতা
আৰু ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা ধাৰণাই গঢ় লৈ উঠাৰ লগে লগে ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক
দৃষ্টিভংগীৰ গুৰুত্ব কমি আহিল।

খ) ৰাষ্ট্ৰই ব্যক্তিৰ স্বাধীনতাত হস্তক্ষেপ কৰিব নালাগে বুলি জেৰেমি বেন-
থাম, জনষ্টুৱাৰ্ট মিল আদি চিন্তাবিদ সকলে মত পোষণ কৰিছিল। কিয়নো প্ৰত্যেক
ব্যক্তিকে ব্যক্তিগত স্বতন্ত্ৰতা আছে। সেয়েহে ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ সকলে ক'ব
খোজে যে- ৰাষ্ট্ৰই ব্যক্তিৰ স্বাধীনতাত হস্তক্ষেপ কৰাৰ ফলশ্ৰুতিতেই ৰাষ্ট্ৰৰ
আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ গুৰুত্ব হ্রাস পাইছিল।

গ) কল্যানকামী ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা আৰু সামাজিক ন্যায্য ধাৰণাই ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তৃত্ব
আৰু ক্ষমতাক সীমিত কৰিছে। ইয়াৰ ফলত ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ গুৰুত্ব

কমি আহিছিল।

ঘ) নৈৰাজ্যবাদী ধাৰণাৰ বিকাশেও ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্বক বিপদাপন্ন কৰি তুলিছিল। এই ধাৰণাৰ মতে ৰাষ্ট্ৰৰ বিনাশে জনসাধাৰণৰ কল্যাণ সাধন কৰিব। এনে ধাৰণায়ো ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ গুৰুত্ব হ্রাস কৰিছিল।

ঙ) মাৰ্ক্সবাদী ধাৰণাৰ বিকাশেও ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ গুৰুত্ব যথেষ্ট পৰিমাণে হ্রাস কৰিছিল।

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন (ক)

১। আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ এজন প্ৰবক্তাৰ নাম লিখা।

.....
.....

২। আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ এটা বৈশিষ্ট্য লিখা।

.....
.....

৩। আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ এটা সমালোচনা লিখা।

.....
.....

৪। আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ গুৰুত্ব হ্রাস হোৱাৰ এটা কাৰণ লিখা।

.....
.....

১.২.২ ৰাষ্ট্ৰৰ মাৰ্ক্সীয় দৃষ্টিভংগী :

মাৰ্ক্সীয় দৃষ্টিভংগীৰ মুখ্য প্ৰবক্তা হ'ল কাৰ্লমাৰ্ক্স আৰু ফ্ৰেডেৰিক এংজেলচ্। এই দৃষ্টিভংগীৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ এক কৃত্ৰিম অনুষ্ঠান। আৰু সমাজ ৰাষ্ট্ৰতকৈ প্ৰাচীন অনুষ্ঠান। প্ৰাচীন সাম্যবাদী সমাজ ব্যৱস্থাত জনসাধাৰণে উমৈহতীয়াকৈ প্ৰয়োজনীয় সামগ্ৰী সংগ্ৰহ আৰু উপভোগ কৰিছিল। তদুপৰি সেই সময়ত উৎপাদন পদ্ধতিৰে বিকাশ হোৱা নাছিল আৰু ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণাই গঢ় লোৱা নাছিল। ক্ৰমান্বয়ে উৎপাদন ব্যৱস্থাৰ বিকাশৰ লগে লগে সমাজত দুটা শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি হ'ল - মালিক

শ্ৰেণী অৰ্থাৎ সম্পত্তিশালী শ্ৰেণী আৰু শ্ৰমিক শ্ৰেণী অৰ্থাৎ সম্পত্তিহীন শ্ৰেণী। ফ্ৰেডেৰিক এংজেলচৰ মতে “অৰ্থনৈতিক প্ৰগতিৰ এক বিশেষ স্তৰত সমাজখন বিভিন্ন শ্ৰেণীত বিভক্ত হৈছিল। এই শ্ৰেণীবিভাজনৰ ফলস্বৰূপে ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হ’ল।” অৰ্থাৎ সমাজত সৃষ্টি হোৱা এই সম্পত্তিশালী শ্ৰেণীটোৱে নিজৰ ব্যক্তিগত সম্পত্তি সুৰক্ষিত কৰিবৰ বাবেই ৰাষ্ট্ৰৰ দৰে অনুষ্ঠানৰ সৃষ্টি কৰিলে।

উৎপাদন ব্যৱস্থাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি মাক্সে ইতিহাসৰ বিৱৰ্তনক অথবা সমাজ ব্যৱস্থাক পাঁচটা যুগত ভাগ কৰিছিল –

- (১) আদিম সাম্যবাদী যুগ।
- (২) দাস যুগ।
- (৩) সামন্তবাদী যুগ।
- (৪) পুঁজিবাদী যুগ।
- (৫) সাম্যবাদী যুগ।

ইতিহাসৰ প্ৰতিটো যুগ বা সমাজ ব্যৱস্থাতে সম্পত্তিশালী শ্ৰেণীটোৱে সম্পত্তিহীন অৰ্থাৎ শ্ৰমিক শ্ৰেণীক শোষণ কৰি আহিছিল, কিন্তু ৰাষ্ট্ৰই সমাজৰ এই সম্পত্তিশালী শ্ৰেণীৰ স্বার্থ ৰক্ষাৰ বাবেহে কাম কৰে।

মাক্সীয় দৃষ্টিভংগীৰ মতে ব্যক্তিগত সম্পত্তি আৱিৰ্ভাৱৰ লগে লগে ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণাই গঢ় ল’লে। এই দৃষ্টিভংগীৰ মতে – ৰাষ্ট্ৰ হ’ল শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ এক আহিলা। মাক্সীয় ধাৰণাৰ মূল ভেঁটি হ’ল – অৰ্থনীতি। অৰ্থনৈতিক উৎপাদন, বিতৰণ আৰু বিনিময় ব্যৱস্থাইহে ৰাজনীতি, বুৰঞ্জী, সমাজনীতি, নৈতিকতা, মনস্তত্ত্ব আদি সকলো দিশৰ নিৰূপণ কৰে। অৰ্থাৎ অৰ্থনৈতিক উৎপাদন, বিতৰণ আৰু বিনিময় ব্যৱস্থাৰ ওপৰতহে ৰাজনীতি নিৰ্ভৰ কৰে। এই দৃষ্টিভংগীৰ মতে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা, ৰাষ্ট্ৰ ব্যৱস্থা আদি সম্পূৰ্ণৰূপে অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ লগত জড়িত। উৎপাদন ব্যৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তনৰ ফলত মালিক আৰু ভূত্ব, জমিদাৰ আৰু কৃষক, পুঁজিপতি আৰু শ্ৰমিক, শাসক আৰু শাসিত, শোষক আৰু শোষিত শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি হৈছে। মাক্সীয় দৃষ্টিভংগীৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ ব্যৱস্থাত ক্ষমতাৰ বাবে সংগ্ৰাম হয় আৰু এই সংগ্ৰাম উৎপাদন ব্যৱস্থাই সৃষ্টি কৰা দুটা শ্ৰেণীৰ মাজৰ সংগ্ৰাম।

মার্ক্সবাদে সমাজ ব্যৱস্থাৰ বিশ্লেষণ কৰাৰ লগতে সমাজ পৰিৱৰ্তনৰ বাবেও আহ্বান জনাইছিল। মার্ক্সবাদে পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত পুঁজিপতি শ্ৰেণীয়ে শ্ৰমিক শ্ৰেণীক কৰা শোষণ আৰু নিৰ্যাতনৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ দাঙি ধৰিছে। সেয়েহে মার্ক্সবাদে শ্ৰমিক, কৃষক সকলো শোষিত শ্ৰেণীক একত্ৰিত হৈ এই দাসত্বৰ বন্ধন আঁতৰাই পেলাবৰ বাবে আহ্বান জনাইছে। এই দৃষ্টিভংগীৰ মতে এনে শোষণ আৰু নিৰ্যাতন কেৱল ৰাষ্ট্ৰতহে সম্ভৱ। ৰাষ্ট্ৰই এই শোষণত অৰিহনা যোগায়। মার্ক্সে সেয়েহে ৰাষ্ট্ৰ ব্যৱস্থাক অৱসান ঘটাই শ্ৰেণীহীন সমাজ ব্যৱস্থাৰ পোষকতা কৰিছিল। শ্ৰেণীহীন সমাজ ব্যৱস্থা প্ৰতিষ্ঠা কৰাটো কেৱল সমাজবাদী সমাজ ব্যৱস্থাতহে সম্ভৱ বুলি মার্ক্সে মত পোষণ কৰিছিল।

❖ ৰাষ্ট্ৰৰ মার্ক্সীয় দৃষ্টিভংগীৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ :

ক) মার্ক্সীয় দৃষ্টিভংগীৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ এক কৃত্ৰিম অনুষ্ঠান। ৰাষ্ট্ৰ স্বাভাৱিক অনুষ্ঠান নহয়।

খ) এই দৃষ্টিভংগীৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এক শোষণৰ আহিলা। ৰাষ্ট্ৰই শোষণ আৰু নিৰ্যাতনৰ আহিলা হিচাপে কাম কৰে।

গ) ৰাষ্ট্ৰই সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ স্বার্থ সুৰক্ষিত কৰাৰ পৰিৱৰ্তে সমাজৰ পুঁজিপতি শ্ৰেণীৰহে স্বার্থ সুৰক্ষিত কৰে।

ঘ) সমাজত ক্ষমতাৰ বাবে হোৱা সংঘাতত ৰাষ্ট্ৰই অৰিহনা যোগায়।

ঙ) মার্ক্সবাদে পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত থকা শ্ৰেণী চেতনা আৰু আঁসোঁৱাহ সমূহ দাঙি ধৰিবলৈ সক্ষম হৈছে।

❖ ৰাষ্ট্ৰৰ মার্ক্সীয় দৃষ্টিভংগীৰ সমালোচনা সমূহ :

ৰাষ্ট্ৰৰ মার্ক্সীয় দৃষ্টিভংগীয়েও সমালোচনা সন্মুখীন হ'ব লগা হৈছে। ই সমালোচনা সমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল —

ক) মার্ক্সীয় দৃষ্টিভংগী ভাবাদৰ্শৰূপেহে পৰিচিত। মার্ক্সীয় দৃষ্টিভংগীয়ে নিজকে বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভংগী বুলি মত পোষণ কৰিলেও, ই এনে দৃষ্টিভংগী হয় নে নহয়, সেইটো বিচাৰ্য্য বিষয়।

খ) মার্ক্সীয় দৃষ্টিভংগী কঠোৰ আৰু সীমাবদ্ধ। কিয়নো এই দৃষ্টিভংগীৰ

সমর্থক সকলে নিৰ্দিষ্ট নীতি আৰু বন্ধনৰ মাজতেই কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিব লগা হয়।

গ) মাক্সীয় দৃষ্টিভংগীৰ মূল ভেঁটি হ'ল অৰ্থনীতি। সেয়েহে এই দৃষ্টিভংগীয়ে উৎপাদন, বিতৰণ আৰু বিনিময়ৰ ওপৰত বিশেষ গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে।

ঘ) মাক্সবাদে ৰাষ্ট্ৰক শোষণৰ আহিলা বুলি মত পোষণ কৰিছে যদিও ই গ্ৰহণযোগ্য নহয়। কিয়নো ৰাষ্ট্ৰতহে জনসাধাৰণৰ কল্যাণ সাধন সম্ভৱ।

ঙ) সমাজবাদে শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ অৱসান ঘটাব বুলি মাক্সবাদে মত পোষণ কৰাটো গ্ৰহণযোগ্য নহয় কিয়নো সমাজৰ স্বাৰ্থ সুৰক্ষাই প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰে স্বাৰ্থ সুৰক্ষিত হোৱাটো নুবুজায়।

১.২.৩ ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক আৰু মাক্সীয় দৃষ্টিভংগীৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যসমূহ :

ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক আৰু মাক্সীয় দৃষ্টিভংগীৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰাৰ বাবে চেষ্টা কৰা হৈছে যদিও দুয়োটা দৃষ্টিভংগীৰ মাজত যথেষ্ট পাৰ্থক্য আছে। এই পাৰ্থক্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল -

ক) আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগী অনুসৰি ৰাষ্ট্ৰ হ'ল প্ৰাকৃতিক অনুষ্ঠান আনহাতে মাক্সীয় দৃষ্টিভংগী অনুসৰি ৰাষ্ট্ৰ হ'ল কৃত্ৰিম অনুষ্ঠান।

খ) আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগী অনুসৰি ৰাষ্ট্ৰই সামাজিক শৃংখলা ৰক্ষা কৰে কিন্তু মাক্সীয় দৃষ্টিভংগী অনুসৰি ৰাষ্ট্ৰই শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ আহিলা হিচাপে কাম কৰে।

গ) আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগী অনুসৰি ৰাষ্ট্ৰই ব্যক্তিৰ স্বাৰ্থ সুৰক্ষিত কৰে কিন্তু মাক্সীয় দৃষ্টিভংগী অনুসৰি ৰাষ্ট্ৰই পুঁজিপতি শ্ৰেণীৰহে স্বাৰ্থ সুৰক্ষিত কৰে। এই সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীলোকৰ স্বাৰ্থ সুৰক্ষিত নকৰে।

ঘ) আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ মতে ৰাষ্ট্ৰৰ বাবে সাৰ্বভৌম ক্ষমতা অপৰিহাৰ্য্য। কিন্তু মাক্সীয় দৃষ্টিভংগীয়ে ৰাষ্ট্ৰ বিলুপ্তি সাধন কৰিব বিচাৰে।

ঙ) আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগী অনুসৰি ৰাষ্ট্ৰই জনসাধাৰণৰ নিৰাপত্তা আৰু আইন-শৃংখলা ৰক্ষা কৰে কিন্তু মাক্সীয় দৃষ্টিভংগী অনুসৰি ৰাষ্ট্ৰই জনসাধাৰণক নিৰাপত্তা দিয়াৰ পৰিৱৰ্তে জনসাধাৰণক শোষণ কৰা আহিলা হিচাপেহে কাম কৰে।

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন (খ)

(১) মাস্কীয় দৃষ্টিভংগীৰ মুখ্য প্ৰবক্তাজনৰ নাম লিখা।

.....

.....

(২) মাস্কীয় দৃষ্টিভংগীৰ এটা বৈশিষ্ট্য লিখা।

.....

.....

(৩) মাস্কীয় দৃষ্টিভংগীৰ এটা সমালোচনা লিখা।

.....

.....

(৪) মাস্কীয় দৃষ্টিভংগী আৰু আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ মাজত থকা এটা পাৰ্থক্য লিখা।

.....

.....

১.৩ সামৰণি :

এই গোটটোত আমি ৰাষ্ট্ৰৰ সংজ্ঞা ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ বৈশিষ্ট্য, সমালোচনা, মাস্কীয় দৃষ্টিভংগীৰ বৈশিষ্ট্য, সমালোচনা আৰু আদৰ্শাত্মক আৰু মাস্কীয় দৃষ্টিভংগীৰ মাত্ৰ থকা পাৰ্থক্য সমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিলো। আলোচনাৰ অন্তত তোমালোকে জানিব পাৰিলা যে ৰাষ্ট্ৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰিবৰ বাবে আদৰ্শাত্মক আৰু মাস্কীয় দৃষ্টিভংগীৰ সহায় লোৱা হয়। আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীয়ে ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্বক স্বীকাৰ কৰাৰ লগতে জনসাধাৰণৰ কল্যাণ ৰাষ্ট্ৰৰ অধীনতহে সম্ভৱ বুলি মত পোষণ কৰিছে। আনহাতে মাস্কীয় দৃষ্টিভংগীয়ে ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্বক অস্বীকাৰ কৰি ৰাষ্ট্ৰক জনসাধাৰণৰ শোষণৰ এটা যন্ত্ৰ বুলি মত পোষণ কৰিছে।

১.৪ ঘাইশব্দ :

- সার্বভৌমত্ব - সৰ্বোচ্চ ক্ষমতা।
 কৰ্তৃত্ব - এক ন্যায়সংগত ক্ষমতা।
 দৃষ্টিভংগী - অধ্যয়নৰ এটা দিশ।
-

১.৫ পাঠ্য নিৰ্দেশনা :

1. John Hutchinon and Anthony D. Smith : ‘Nationalism’
2. Earnest Gellner : “Nations and Nationalism”
3. Andrew Heywood : “Political Theory Today”
4. Graham Day and Andrew Thampson : “Theorising Nationalism”

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাব্য উত্তৰ (ক)

- (১) হেগেল।
- (২) ৰাষ্ট্ৰ এক সৰ্বশক্তিমান অনুষ্ঠান।
- (৩) ৰাষ্ট্ৰই মুষ্টিমেয় শ্ৰেণীৰ স্বার্থকহে সুৰক্ষিত কৰে।
- (৪) কল্যানকামী ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা বিকাশ।

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাব্য উত্তৰ (খ)

- (১) কাৰ্ল মাক্স।
- (২) ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এক শোষণৰ আহিলা।
- (৩) মাক্সীয় দৃষ্টিভংগী কঠোৰ আৰু সীমাবদ্ধ।
- (৪) আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এক প্ৰাকৃতিক অনুষ্ঠান
 আনহাতে মাক্সীয় দৃষ্টিভংগীৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল কৃত্ৰিম অনুষ্ঠান।

আৰ্হি প্ৰশ্ন :

- (ক) আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ আলোচনা কৰা।
- (খ) আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ সমালোচনা সমূহ ব্যাখ্যা কৰা।
- (গ) মাক্সীয় দৃষ্টিভংগীৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ বহুলাই আলোচনা কৰা।

(ঘ) আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভংগী আৰু মাৰ্ক্সীয় দৃষ্টিভংগীৰ মাজত থকা
পাৰ্থক্যসমূহ আলোচনা কৰা।

প্ৰসংগ পুথি :

1. J. C Johari, “Principles of Modern
Political Science”, Sterling Publishers
Private Limited, New Delhi, 2004
 2. R. C Agarwal, “Political Theory”
(Principles of Political Science)
S. Chand of Company Ltd. New Delhi, 2003.
 3. V. D Mahajan, “Political Theory”.
S. Chand Company Ltd., New Delhi, 2010.
 4. ড° কৃপেশ চন্দ্ৰ পাল আৰু শ্ৰী প্ৰতুল চন্দ্ৰ নায়ক,
“ৰাজনৈতিক তত্ত্ব”, অৰুণ প্ৰকাশন, গুৱাহাটী, ২০০৭
 5. নবীন গৌঁহাই, “ৰাজনৈতিক তত্ত্ব”, ইউনিকা প্ৰকাশন,
যোৰহাট, ২০০৭।
-

Block - 2 খণ্ড - (২)

Unit - 2 (গোট - ২)

ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি, দৈৱিক উৎপত্তি, সামাজিক চুক্তি, ক্ৰমবিবৰ্তন মতবাদ
(Origin of State, Divine Origin, Social Contract and
Evolutionary Theories)

গঠন বিন্যাস (Structure)

২.০ উদ্দেশ্য

২.১ প্ৰস্তাৱনা

২.২ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ মতবাদ সমূহ

২.২.১ দৈৱিক উৎপত্তি মতবাদ

- ❖ দৈৱিক উৎপত্তি মতবাদৰ সমালোচনা
- ❖ মূল্যাংকন

❖ আত্ম মূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন (ক)

২.২.২ সামাজিক চুক্তি মতবাদ

- ❖ হবছৰ সামাজিক চুক্তি
- ❖ লকৰ সামাজিক চুক্তি
- ❖ ৰুছোৰ সামাজিক চুক্তি
- ❖ সামাজিক চুক্তি মতবাদৰ সমালোচনা
- ❖ হবছ, লক আৰু ৰুছোৰ সামাজিক চুক্তি মতবাদৰ
মাজত সাদৃশ্যও বৈশাদৃশ্য
- ❖ মূল্যাংকন

❖ আত্ম মূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন (খ)

২.২.৩ ক্ৰমবিবৰ্তন মতবাদ

- ❖ ক্ৰমবিবৰ্তন মতবাদৰ সমালোচনা
- ❖ মূল্যাংকন

❖ আত্মসমাধান মূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন (গ)

- ❖ সামৰণি

২.৩ ঘাই শব্দসমূহ

২.৪ পাঠ্য নিৰ্দেশনা

২.৫ আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্নৰ সম্ভাব্য উত্তৰ

২.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন

২.৭ প্ৰসংগ পুথি

২.০ উদ্দেশ্য (Objectives) :

- ক) এই গোটটো অধ্যয়ন কৰিলে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে জানিব পাৰিবা।
- খ) এই গোটটো অধ্যয়ন কৰি তোমালোকে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ সৈতে জড়িত বিভিন্ন মতবাদ সমূহ যেনে দৈৱিক উৎপত্তি মতবাদ, সামাজিক চুক্তি মতবাদ আৰু ক্ৰমবিবৰ্তন মতবাদৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
-

২.১ প্ৰস্তাৱনা (Introduction) :

এই গোটটোৰ আগৰ খণ্ডত তোমালোকে ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক দৃষ্টিভঙ্গী আৰু মাৰ্ক্সীয় দৃষ্টিভঙ্গীৰ ধাৰণা সম্পৰ্কে জানিব পাৰিলা। ইয়াত আমি ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি কেতিয়া আৰু কেনেকৈ হ'ল আৰু ইয়াৰ সতে জড়িত কেইটামান মতবাদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। এই মতবাদ সমূহৰ ভিতৰত দৈৱিক উৎপত্তি মতবাদ, সামাজিক চুক্তি মতবাদ, আৰু বিবৰ্তনমূলক মতবাদ সম্পৰ্কে তলত আলোচনা কৰা হ'ল। এই তিনিটা মতবাদ অধ্যয়ন কৰি তোমালোকে কোনটো অধিক গ্ৰহণযোগ্য মতবাদ তাৰ যুক্তি নিজে দিব পাৰিবা।

২.২ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ মতবাদসমূহ (Theories of Origin of State) :

ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদ সমূহক প্ৰধানতঃ দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে, যেনে -

- ১। কাল্পনিক বা দাৰ্শনিক মতবাদ আৰু
- ২। ঐতিহাসিক মতবাদ

কাল্পনিক বা দাৰ্শনিক মতবাদসমূহ হ'ল -

- ১। দৈৱিক বা ঐশ্বৰিক মতবাদ
- ২। শক্তি বা বল প্ৰয়োগ মতবাদ
- ৩। সামাজিক চুক্তি মতবাদ

ঐতিহাসিক মতবাদসমূহ হ'ল -

- ১। পিতৃতান্ত্ৰিক আৰু মাতৃতান্ত্ৰিক মতবাদ আৰু
- ২। ক্ৰমবিবৰ্তন মতবাদ

২.২.১ দৈৱিক বা ঐশ্বৰিক মতবাদ (Divine Origin Theory) :

এই মতবাদ মতে ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি কৰ্তা হ'ল স্বয়ং ভগৱান। ভগৱানে সৃষ্টি কৰা ৰাষ্ট্ৰিক ভগৱানে নিজে শাসন নকৰি তেওঁৰ প্ৰেৰিত প্ৰতিনিধিৰ দ্বাৰা শাসন কৰে। তেওঁৰ প্ৰেৰিত প্ৰতিনিধিজন হ'ল ৰজা। ৰজাই তেওঁৰ শাসন কাৰ্য পৰিচালনাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সকলো ক্ষমতা ভগৱানৰ পৰা আহৰণ কৰে। ৰজাই স্বেচ্ছাচাৰী শাসন কৰিলেও তেওঁৰ বিৰুদ্ধে প্ৰজাই বিদ্ৰোহ কৰিব নোৱাৰে। কাৰণ ৰজা হৈছে ভগৱানৰ প্ৰতিনিধি। ৰজাক প্ৰজাই অৱমাননা কৰিলে ভগৱানৰ ইচ্ছাক অৱমাননা কৰাৰ দৰে হ'ব। এই মতবাদ অনুসৰি ৰজাই আইন সৃষ্টি কৰে, আইনে ৰজাৰ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে। ভগৱানৰ প্ৰতিনিধি ৰজাক অৱমাননা কৰাৰ অধিকাৰ কাৰো নাই তেনে কৰিলে পাপ হ'ব। এই মতবাদ মতে চৰম ৰাজতন্ত্ৰই হৈছে বৈধ চৰকাৰ। ইয়াত ৰজা বংশানুক্ৰমিক হ'ব। ৰজা প্ৰথম জেমছে এই মতবাদৰ সমৰ্থনত লিখা “True law of the Free Monarchy” গ্ৰন্থখনত উল্লেখ কৰিছে-

- ১) ৰজাৰ ক্ষমতা সীমাহীন আৰু ঈশ্বৰ প্ৰদত্ত।
- ২) আইনগত ভাৱে ৰজা ভগৱানৰ ওচৰত দায়বদ্ধ প্ৰজাৰ ওচৰত নহয়।
- ৩) প্ৰজাই ৰজাৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ কৰিব নোৱাৰে আৰু তেনে কৰিলে পাপ হ'ব।
- ৪) ৰজা ঈশ্বৰৰ জীৱন্ত ৰূপ প্ৰজাই ৰজাৰ বিৰুদ্ধাচৰণ কৰা মানে ঈশ্বৰৰ বিৰুদ্ধাচৰণ কৰা হ'ব।

আন এজন ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিক জে, এন, ফিগিচেও এই মতবাদৰ সমৰ্থনত তেওঁৰ “The Divine Rights of the Kings” নামৰ গ্ৰন্থখনত উল্লেখ কৰিছে যে - প্ৰজাই ৰজাৰ আদেশ অমান্য কৰাটো পাপ, কাৰণ ৰজাই তেওঁৰ ক্ষমতা ভগৱানৰ পৰা লাভ কৰে। এই মতবাদৰ সমৰ্থক সকলে অবাধ ৰাজতন্ত্ৰক সমৰ্থন কৰে।

• দৈৱিক উৎপত্তি মতবাদৰ সমালোচনা (Criticism of Divine Origin Theory)

১) ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় দৈৱিক মতবাদটো অগণতান্ত্ৰিক। ইয়াত জনসাধাৰণে শাসন কাৰ্যত অংশ গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাত ৰাইজেই ৰজা। শাসন কৰ্তাই ৰাইজৰ পৰা শাসন কাৰ্য চলাবলৈ ক্ষমতা আহৰণ কৰে। কিন্তু দৈৱিক মতবাদৰ মতে ৰজাই স্বেচ্ছাচাৰী হলেও প্ৰজাই প্ৰতিবাদ বা বিদ্ৰোহ কৰিব নোৱাৰে।

২) দৈৱিক মতবাদটো কল্পনাৰ ওপৰত প্ৰতিস্থিত। এই মতবাদৰ কোনো ঐতিহাসিক ভিত্তি নাই। এই মতবাদে ৰজাৰ অবাধ কৰ্তৃত্বক প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ কল্পনাৰ আশ্ৰয় লোৱা দেখা গৈছে।

৩) দৈৱিক মতবাদটো এটা ৰক্ষণশীল মতবাদ। এই মতবাদৰ সহায়ত ৰজাৰ অবাধ ৰাজতন্ত্ৰ আৰু বংশগত শাসন কাৰ্য ৰক্ষা কৰাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে।

৪) এই মতবাদটোৱে মানুহৰ মানৱীয়তাক অৱমাননা কৰিছে। আমি ভগৱানক সৎগুণৰ অধিকাৰী আৰু দয়ালু বুলি ভাবো। কিন্তু এই মতবাদৰ মতে ভগৱানে শাসন কৰিবলৈ প্ৰেৰণ কৰা ৰজাজন স্বেচ্ছাচাৰী হ'বও পাৰে।

৫) ৰাষ্ট্ৰ সৃষ্টি হোৱাৰ মূল লক্ষ্যটো হৈছে ৰাষ্ট্ৰত বাস কৰা জনসাধাৰণৰ সন্মুখীন হোৱা সমস্যা সমূহ দূৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা। কিন্তু এই মতবাদে জনসাধাৰণৰ সন্মুখীন হোৱা সমস্যাসমূহক কোনো গুৰুত্ব নিদিয়াকৈ শাসক শ্ৰেণীৰ স্বার্থ ৰক্ষাৰ বাবেহে অযুক্তিকৰ যুক্তি দাঙি ধৰিছে।

৬) এই মতবাদে মিঠ্যাচাৰৰ আশ্ৰয় লৈছে। ইয়াত শাসক শ্ৰেণীৰ স্বার্থ ৰক্ষাৰ বাবে মনেসজা যুক্তি আগবঢ়াই সমাজক ভুল পথে পৰিচালিত কৰিছে।

মূল্যাংকন :

এই মতবাদক বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা সমালোচনা কৰিলেও ইয়াৰ গুৰুত্ব শেষ হৈ যোৱা নাই। বিশ্বৰ বিভিন্ন ধৰ্মত বিভিন্ন প্ৰকাৰে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় দৈৱিক মতবাদক সমৰ্থন কৰা দেখা যায়। ইংলেণ্ডৰ ৰাণীক এতিয়াও ধৰ্মৰক্ষক উপাধিৰে বিভূষিত কৰা হয়। ভাৰতবৰ্ষৰ ন্যায় বিচাৰ ব্যৱস্থাত সাক্ষীয়ে সাক্ষ্যদান কৰাৰ আগতে ভগৱানৰ নামত, ধৰ্মৰ নামত শপত লোৱা দেখা যায়। আদিম অৱস্থাত জনসাধাৰণৰ মাজত যেতিয়া ৰাজনৈতিক সচেতনতাৰ অভাৱ আছিল

সেই সময়ত ধৰ্মৰ দোহাই দি ৰাষ্ট্ৰত আইন শৃংখলা বজাই ৰখা সম্ভৱ হৈছিল। এই মতবাদ মতে ঈশ্বৰৰ প্ৰতিনিধি হিচাপে ৰজাই আইন সৃষ্টি কৰিছিল আৰু প্ৰজাই তেনে আইন মানি চলাটো ধৰ্মীয় কৰ্তব্য বুলি বিশ্বাস কৰিছিল। শেষত আমি ইয়াকে কব পাৰো যে, বৰ্তমান যুগৰ ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিকসকলে এই মতবাদক সমৰ্থন নকৰাৰ বাবে আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সন্দৰ্ভত বিভিন্ন বৈজ্ঞানিক মতবাদৰ আবিৰ্ভাৱে দৈৱিক উৎপত্তি মতবাদৰ গুৰুত্ব হ্রাস কৰিছে।

❖ আত্ম মূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন (ক) (Check your progress)

১) ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদ সমূহক প্ৰধানকৈ কেইটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

২) দৈৱিক মতবাদৰ সমৰ্থনত জে, এন, ফিগিছে লিখা গ্ৰন্থখনৰ নাম লিখা।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৩) দৈৱিক উৎপত্তি মতবাদক বজা প্ৰথম জেমছে সমৰ্থন কৰিছিল/কৰা নাছিল।

.....

২.২.২ সামাজিক চুক্তি মতবাদ (Social Contract Theory) :

ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদ সমূহৰ ভিতৰত সামাজিক চুক্তি মতবাদ হৈছে এক উল্লেখযোগ্য কাল্পনিক মতবাদ। এই মতবাদৰ লগত ইংলেণ্ডৰ থমাছ হবছ (Hobbes), তথা ডাম লক (Locke) আৰু ফৰাচী দাৰ্শনিক ৰুছো (Rousseau) জড়িত হৈ আছে। তিনিওজন দাৰ্শনিকে উল্লেখ কৰিছে যে, ৰাষ্ট্ৰ সৃষ্টিৰ আগতে মানুহে প্ৰকৃতি ৰাজ্যত বাস কৰিছিল। প্ৰকৃতি ৰাজ্যত আইন প্ৰণয়ন কৰিবলৈ কোনো বৈধ কৰ্তৃপক্ষ নথকাৰ বাবে মানুহে নানা অসুবিধাৰ সন্মুখীন হৈছিল আৰু এই অসুবিধাৰ পৰা পৰিত্ৰাণ পাবলৈ মানুহে বাধ্যত পৰি নিজৰ ভিতৰতে চুক্তি কৰি এক ৰাজনৈতিক সমাজ সৃষ্টি কৰিলে। এনেদৰে চুক্তিৰ মাধ্যমেৰে গঠন হোৱা ৰাজনৈতিক সমাজক সামাজিক চুক্তি মতবাদৰ সমৰ্থক সকলে ৰাষ্ট্ৰ বুলি অভিহিত কৰিছে। আলোচনাৰ সুবিধাৰ্থে হবছ, লক আৰু ৰুছোৰ মতবাদসমূহ পৃথকে পৃথকে আলোচনা কৰা হ'ল।

❖ হবছৰ সামাজিক চুক্তি মতবাদ (Social Contract Theory of Hobbes)

হবছে তেওঁৰ 'The Leviathan' নামৰ গ্ৰন্থখনত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে বিস্তৃত ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে। হবছৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ সৃষ্টিৰ আগতে মানুহে প্ৰকৃতি ৰাজ্যত বাস কৰিছিল। তেওঁৰ মতে প্ৰকৃতি ৰাজ্যত বাস কৰা মানুহবোৰ আছিল অতি নিষ্ঠুৰ আৰু স্বার্থপৰ। মানুহবোৰ নিজৰ ক্ষুদ্ৰ স্বার্থ পূৰণৰ বাবে বন্যজন্তুৰ দৰে

আচৰণ কৰিছিল আৰু মানুহেই মানুহৰ শত্ৰু আছিল। হবছৰ মতে প্ৰকৃতি ৰাজ্যত মানুহবোৰে নিৰাপত্তাহীনতাত ভুগিছিল। মানুহৰ জীৱন আৰু সম্পত্তি কোনে কেতিয়া হৰণ কৰিব তাৰ কোনো নিশ্চয়তা নাছিল। বলীয়ে দুৰ্বলীৰ সকলো অধিকাৰ খৰ্ব কৰিছিল। ‘যোৰ যাৰ মূলুক তাৰ’ নীতিৰ দ্বাৰা (Right is Might) মানুহৰ জীৱন পৰিচালিত কৰিছিল। প্ৰকৃতি ৰাজ্যত মানুহৰ জীৱন ‘নিঃসংগ, দুৰ্বহ, পাশৰিক আৰু অশ্লীল’ আছিল। হবছৰ মতে প্ৰকৃতি ৰাজ্যত বাস কৰা মানুহবোৰৰ মাজত সংঘাট, ক্ষুদ্ৰ আদি অনিশ্চয়তাৰ মাজেৰে দিনবোৰ কটাবলগীয়া হৈছিল। তেনে অবৰ্ণনীয় দুখ-কষ্টৰ পৰা মুক্তি পাবলৈ জনসাধাৰণে একগোট হৈ এটা চুক্তি সম্পাদন কৰিলে। তেওঁলোকৰ সকলো অধিকাৰ এজন ব্যক্তি বা কেইজনমান ব্যক্তিৰ সমষ্টিৰ হাতত সমৰ্পণ কৰিলে। যাৰ হাতত জনসাধাৰণে তেওঁলোকৰ অধিকাৰ বিনাচৰ্তে অৰ্পণ কৰিলে তেওঁৰেই হ’ল সৰ্বশক্তিমান নেতা বা ৰজা। হবছৰ মতে ৰজা এই চুক্তিৰ এটা পক্ষ নাছিল। চুক্তিত অন্তৰ্ভুক্ত নোহোৱা ৰজাক জনসাধাৰণে পাছলৈ স্বেচ্ছাচাৰী শাসন কৰিলেও ক্ষমতাচ্যুত কৰিব নোৱাৰা হ’ল আৰু তেওঁৰ বিৰুদ্ধে কোনো বিদ্ৰোহ বা প্ৰতিবাদ কৰিব নোৱাৰা হ’ল। কাৰণ তেওঁ হ’ল সকলো আইনৰ উৰ্দ্ধত। হবছৰ মতে সামাজিক চুক্তিৰ দ্বাৰা সৃষ্টি হোৱা ৰাষ্ট্ৰত ৰজাই আছিল সাৰ্বভৌম ক্ষমতাৰ অধিকাৰী বা সৰ্বসৰ্বা। চুক্তিৰ ফলত সৃষ্টি হোৱা ৰাষ্ট্ৰত ৰজাই সীমাহীন অধিকাৰ উপভোগ কৰিবলৈ সুবিধা পালে আৰু কালক্ৰমত এনে ব্যৱস্থাই অবাধ ৰাজতন্ত্ৰৰ গতিৰ ধাৰা মুকলি কৰিলে। হবছৰ সামাজিক চুক্তি মতবাদটো পৰ্যালোচনা কৰিলে কিছুমান বৈশিষ্ট্য দেখিবলৈ পোৱা যায় -

১) জনসাধাৰণে তেওঁলোকৰ প্ৰাকৃতিক অধিকাৰ তেওঁলোকৰ জীৱন আৰু সম্পত্তিৰ নিৰাপত্তাৰ বাবে বিনাচৰ্তে ত্যাগ কৰিছিল।

২) জনসাধাৰণে যাৰ ওচৰত তেওঁলোকৰ অধিকাৰ অৰ্পণ কৰিছিল তেওঁ চুক্তিৰ পক্ষত নাছিল।

৩) চুক্তিৰ জৰিয়তে সৃষ্টি হোৱা সাৰ্বভৌম ক্ষমতাৰ অধিকাৰী ৰজাৰ বিৰুদ্ধে স্বেচ্ছাচাৰী হলেও তেওঁক ক্ষমতাচ্যুত কৰিবলৈ কোনো ব্যৱস্থা চুক্তিত

সন্নিবিষ্ট কৰা নাছিল।

৪) এই চুক্তিয়ে চৰম ৰাজতন্ত্ৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰাত ইন্ধন যোগাইছিল।

• লকৰ সামাজিক চুক্তি মতবাদ (Social Contract Theory of Locke) :

ইংলেণ্ডৰ দাৰ্শনিক লকে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ “Two treaties on Civil Government” ত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় সামাজিক চুক্তি মতবাদৰ বিষয়ে বিস্তৃত আলোচনা দাঙি ধৰিছে। লকেও হবছৰ দৰে ৰাষ্ট্ৰ সৃষ্টিৰ আগত মানুহে প্ৰকৃতি ৰাজ্যত বাস কৰাৰ কথা স্বীকাৰ কৰিছে। অৱশ্যে হৰ্বছে বৰ্ণনা কৰা প্ৰকৃতিৰ পৰিবেশতকৈ লকৰ প্ৰকৃতিৰ ৰাজ্যৰ পৰিবেশ একেই নাছিল। লকৰ মতে প্ৰকৃতি ৰাজ্যত মানুহে সুখ-শান্তিৰে জীৱন অতিবাহিত কৰিছিল। মানুহবোৰ পৰস্পৰৰ প্ৰতি সহানুভূতীশীল আছিল। প্ৰকৃতি ৰাজ্যত শান্তি, সমতা আৰু স্বাধীনতা আছিল। কিন্তু প্ৰকৃতিৰ ৰাজ্যত প্ৰকৃতিৰ নিয়মবোৰ প্ৰয়োগ আৰু ব্যাখ্যা কৰিবৰ কোনো বৈধ কৰ্তৃপক্ষ নাছিল। ইয়াৰ ফলত মানুহবোৰৰ মাজত শান্তি, সমতা, স্বাধীনতা আৰু সহযোগিতা থাকিলেও নিৰাপত্তা নাছিল। লকৰ মতে আইনৰ ব্যাখ্যা দিবলৈ কৰ্তৃপক্ষৰ অভাবে মানুহৰ মাজত যি সমস্যা সৃষ্টি কৰিলে তেনে সমস্যা দূৰ কৰাৰ বাবে জনসাধাৰণে দুটা চুক্তি সম্পাদন কৰিলে আৰু এই চুক্তিৰ মতেই ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হ'ল।

লকৰ প্ৰথমটো চুক্তি মতে প্ৰকৃতি ৰাজ্যত বাস কৰা মানুহবোৰে নিজৰ ভিতৰতে এখন চুক্তি সম্পাদন কৰি এখন সু-সংবদ্ধ সমাজ গঠন কৰে। এই চুক্তিটো পৌৰ চুক্তি বুলিও জনা যায়।

ইয়াৰ দ্বিতীয় চুক্তিটো হৈছিল প্ৰাকৃতিক ৰাজ্যত বাস কৰা অৰ্থাৎ প্ৰথম চুক্তিৰ দ্বাৰা গঠন হোৱা সু-সংবদ্ধ সমাজ আৰু এই সমাজক শাসন কৰা ৰজা বা শাসকৰ মাজত যাক চৰকাৰ বুলি কোৱা হৈছে। তেওঁলোকে চুক্তিৰ দ্বাৰা গঠন হোৱা চৰকাৰক চৰ্তসাপেক্ষে কিছুমান অধিকাৰ প্ৰদান কৰিলে। চৰকাৰে যেতিয়ালৈকে জনসাধাৰণৰ কল্যাণ আৰু উন্নয়নৰ হকে কাম কৰিব তেতিয়ালৈকে শাসনত অধিষ্ঠিত থাকিব। চৰকাৰে যেতিয়া স্বেচ্ছাচাৰী হ'ব বা জনহিতকৰ কামৰ

পৰিপছী কাম কৰিব তেতিয়া জনসাধাৰণে তেওঁক পদচ্যুত কৰি আন এজনক শাসন ভাৰ অৰ্পন কৰিব। লকৰ সামাজিক চুক্তিত ৰজা বা শাসনকৰ্তা সাৰ্বভৌম ক্ষমতাৰ অধিকাৰী হ'ব নোৱাৰে।

লকৰ সামাজিক চুক্তি অধ্যয়ন কৰিলে কিছুমান বৈশিষ্ট্য দেখিবলৈ পোৱা যায় —

১) লকৰ সামাজিক চুক্তিৰ দ্বাৰা গঠিত 'ৰাজনৈতিক সমাজ' প্ৰকৃতি ৰাজ্যত বাস কৰা সকলো মানুহৰ মুক্ত সন্মতিৰ ফল।

২) এই মতবাদৰ মতে ৰজা চৰম সক্ষমতাৰ অধিকাৰী নহয়। জনস্বার্থ বিৰোধী কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিলে জনসাধাৰণে ৰজাৰ ক্ষমতাচ্যুত কৰিব পাৰে।

৩) এই মতবাদ মতে চুক্তিৰ মাধ্যমেদি ৰাজনৈতিক সমাজ সৃষ্টি হ'ল।

৪) লকৰ সামাজিক চুক্তিয়ে সীমিত ৰাজতন্ত্ৰক সমৰ্থন কৰে।

❖ ৰুছোৰ সামাজিক চুক্তি মতবাদ (Rousseau's Social Contract Theory) :

ফৰাচী দাৰ্শনিক ৰুছোৱে Discourse on Inequality আৰু 1762 চনত প্ৰকাশিত 'সামাজিক চুক্তি' (Social Contract) নামৰ গ্ৰন্থ দুখনত প্ৰকৃতি ৰাজ্য আৰু সামাজিক চুক্তি সম্পৰ্কে বিশদ বিৱৰণ কৰিছে। ৰুছোৰ প্ৰকৃতি ৰাজ্যৰ ধাৰণাটো হবছ আৰু লকৰ প্ৰকৃতি ৰাজ্যৰ ধাৰণাতকৈ সম্পূৰ্ণ পৃথক আছিল। অৱশ্যে ৰুছোৱেও হবছ আৰু লকৰ দৰে ৰাষ্ট্ৰ সৃষ্টিৰ আগতে মানুহে প্ৰকৃতি ৰাজ্যত বাস কৰিছিল বুলি বিশ্বাস কৰিছিল। হবছ আৰু লকে প্ৰকৃতি ৰাজ্যত মানুহৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে যি বৰ্ণনা আগবঢ়াইছে ইয়াক ৰুছোৱে গ্ৰহণ কৰা নাই। ৰুছোৰ মতে প্ৰকৃতি ৰাজ্যত মানুহে স্বৰ্গ-সুখ ভোগ কৰিছিল। সেয়েহে ৰুছোৱে প্ৰকৃতি ৰাজ্যক ভূ-স্বৰ্গৰ লগত তুলনা কৰিছে। ৰুছোৰ মতে প্ৰকৃতি ৰাজ্যত মানুহৰ জীৱন সহজ-সৰল, সুখী, নিস্পাপ আৰু যন্ত্ৰণাবিহীন আছিল। মানুহৰ মাজত যুদ্ধ, হিংসা, ঘৃণা, ভেদাভেদ, শত্ৰুতা আদি ভাৱ নাছিল। সকলো মানুহেই সমতা, স্বাধীনতা, সমানে উপভোগ কৰিছিল। ৰুছোৰ মতে শান্তিপ্ৰিয় ভূ-স্বৰ্গ সদৃশ প্ৰকৃতি ৰাজ্যত কিছুমান সমস্যাই দেখা দিয়াত জনসাধাৰণ বহুতো অসুবিধাৰ সন্মুখীন হ'ব লগা হৈছিল।

ব্যক্তিগত সম্পত্তি আৰু পৰিয়ালৰ উদ্ভৱে সমাজত বিশৃংখলতা আনিছিল। ইয়াৰ ওপৰিও দ্ৰুতগতিত বাঢ়ি অহা জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধিয়ে সমাজৰ আৰ্থ-সামাজিক দিশত বেয়াকৈ প্ৰভাৱ পেলাইছিল। ৰুছোৰ মতে প্ৰকৃতি ৰাজ্যত বিৰোধ আৰু সংঘাতে মানুহৰ নিৰাপত্তা নোহোৱা কৰিলে। তেনে এক অস্বাভাৱিক অৱস্থাৰ পৰা মুক্তি পাবৰ কাৰণে জনসাধাৰণে সকলো ব্যক্তিগত অধিকাৰ ত্যাগ কৰি সামূহিক কল্যাণৰ বাবে সকলোৱে একগোট হৈ এটা চুক্তি সম্পাদন কৰি ৰাষ্ট্ৰ গঠন কৰিলে। ৰুছোৰ মতে জনসাধাৰণে তেওঁলোকৰ অধিকাৰবোৰ কোনো ব্যক্তি বা শাসন কৰ্ত্তাৰ ওচৰত অৰ্পণ নকৰি তেওঁলোকে চুক্তিবদ্ধ হোৱা জনসমুদায়ৰ ওচৰত অৰ্পণ কৰিছিল। এই জনসমুদায়ৰ ইচ্ছাই হ'ল 'সাধাৰণ ইচ্ছা' (General will). ৰুছোৰ মতে চুক্তিৰ আৰম্ভ হোৱা জনসাধাৰণে তেওঁলোকৰ সকলো অধিকাৰ বিনাচৰ্তে সকলোৱে সমাজৰ ওচৰত অৰ্পণ কৰি চুক্তিৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰ সৃষ্টি কৰিলে। এয়ে হ'ল সামাজিক চুক্তি।

ৰুছোৰ সামাজিক চুক্তিত কিছুমান বৈশিষ্ট্য দেখিবলৈ পোৱা যায় —

- ১) সাধাৰণ ইচ্ছা হৈছে সাৰ্বভৌম ক্ষমতাৰ উৎস।
- ২) সাধাৰণ ইচ্ছাই সকলোৰে নিৰাপত্তা আৰু উন্নয়ন সাধন কৰে।
- ৩) ৰুছোৰ সামাজিক চুক্তিত সকলোৱে সকলোবোৰ অধিকাৰ সমাজৰ ওচৰত অৰ্পণ কৰি এটা সাৰ্বভৌম শক্তিসম্পন্ন ৰাজনৈতিক সমাজৰ সৃষ্টি কৰিলে য'ত ৰাইজে ৰজা হ'ল।
- ৪) ৰুছোৰ সামাজিক চুক্তিয়ে জনসাৰ্বভৌমত্ব আৰু প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰৰ বাট মুকলি কৰিলে।
- ৫) সাধাৰণ ইচ্ছা সামূহিক স্বাৰ্থৰ লগত জড়িত।

❖ সামাজিক চুক্তি মতবাদৰ সমালোচনা (Criticism of Social Contract Theory) :

হবছ, লক আৰু ৰুছো এই তিনিজন যুক্তিবাদী লেখকৰ সামাজিক চুক্তিৰ ধাৰণা সমূহ বিশ্লেষণ কৰিলে দেখা যায় যে এই ধাৰণাসমূহত যথেষ্ট আসোঁৱাহ আছে। সমালোচক সকলে এই ক্ষেত্ৰত আগবঢ়োৱা যুক্তিসমূহ তলত আলোচনা

কৰা হ'ল।

১) সামাজিক চুক্তি মতবাদটো এটা কাল্পনিক মতবাদ। আদিম ৰাজনৈতিক চেতনাবিহীন মানুহৰ দ্বাৰা চুক্তিৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰ সৃষ্টি কৰাটো কেতিয়াও গ্ৰহণযোগ্য নহয়।

২) সামাজিক চুক্তি মতবাদত উল্লেখ কৰা ধৰণে মানুহে সুখী জীৱন যাপন কৰা, ভূ-স্বৰ্গত বাস কৰা পৰিবেশৰ কোনো সত্যতা নাই। কাৰণ জোৰ যাৰ মূলুক তাৰ নীতি প্ৰচলিত সমাজ ব্যৱস্থাত মানুহ সামগ্ৰিক ভাৱে সুখী হ'ব নোৱাৰে।

৩) সামাজিক চুক্তি মতবাদটো এটা বিপদজনক মতবাদ। ৰাষ্ট্ৰ এটা স্থায়ী সামাজিক অনুষ্ঠান। এই মতবাদ মতে ৰাষ্ট্ৰ চুক্তিৰ দ্বাৰা গঠন হৈছে। চুক্তি কেতিয়াও স্থায়ী হ'ব নোৱাৰে। চুক্তি ভংগ হোৱা মানে ৰাষ্ট্ৰত ধ্বংস হ'ব।

৪) সামাজিক চুক্তি মতবাদটো গণতান্ত্ৰিক ভাৱধাৰাৰ পৰিপন্থী। হবছৰ সামাজিক চুক্তিত ব্যক্তিৰ সকলো স্বাধীনতা খৰ্ব হৈছে।

৫) ৰাষ্ট্ৰ এদিনতে চুক্তিৰ জৰিয়তে গঠন কৰিব নোৱাৰি।

৬) হবছে চৰম ৰাজতন্ত্ৰৰ, লকে সীমিত ৰাজতন্ত্ৰৰ আৰু ৰুছোৱে প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰৰ সমৰ্থনত সামাজিক চুক্তি মতবাদৰ পোষকতা কৰিলেও আধুনিক কল্যাণ-কামী গণতন্ত্ৰত ইয়াৰ কোনো স্থান নাই।

৭) এই মতবাদ ইংলেণ্ড আৰু ফৰাচীত সংঘটিত ৰাজনৈতিক ক্ৰিয়া প্ৰতিক্ৰিয়াৰ পৰিণতি। ই সমগ্ৰ বিশ্বৰ জনসাধাৰণৰ গ্ৰহণযোগ্য মতবাদ হ'ব নোৱাৰে। হবছ আৰু লকে বিশেষ পৰিস্থিতিত ৰাজতন্ত্ৰৰ হেৰুৱা সন্মান ৰক্ষাৰ স্বার্থত এই মতবাদটো পোষকতা কৰিছে।

৮) হেনৰি সেইনৰ মতে সমাজ বিবৰ্তনৰ শেষ পৰ্যায়তহে চুক্তি সম্ভৱ হ'ব পাৰে। ৰাজনৈতিক চেতনাবিহীন মানুহে ৰাষ্ট্ৰ সৃষ্টিৰ আগতে চুক্তি কৰাৰ কথাটো এটা অমূলক ধাৰণা।

❖ হবছ, লক, ৰুছোৱৰ সামাজিক চুক্তি মতবাদৰ সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্য

(Similarities and Dissimilarities in Social Contract Theories of Hobbes, Locke and Rousseau) :

ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে আগবঢ়োৱা হবছ, লক আৰু ৰুছোৰ সামাজিক চুক্তি মতবাদৰ মাজত কিছুমান সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্য আছে।

❖ সাদৃশ্য :

১) তিনিজন ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিকে একমত যে ৰাষ্ট্ৰ সৃষ্টিৰ আগতে মানুহে প্রকৃতি ৰাজ্যত বাস কৰিছিল।

২) তিনিওজন দাৰ্শনিকে বিশ্বাস কৰিছিল প্রকৃতি ৰাজ্যত কিছুমান অসুবিধা জনসাধাৰণে সন্মুখীন হৈছিল আৰু ইয়াৰ পৰিৱাৰণৰ উপায় বিছাৰিছিল।

৩) তিনিজন ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিকেই একমত যে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সামাজিক চুক্তিৰ ফলতহে হৈছিল।

৪) তিনিজন দাৰ্শনিকে বিশ্বাস কৰিছিল যে ৰাষ্ট্ৰ সৃষ্টিৰ আগত কোনো সুসংগঠিত সমাজ নাছিল।

৫) তিনিওজন দাৰ্শনিকে এটা বিশেষ উদ্দেশ্য আগত ৰাখি বিশেষ শাসন ব্যৱস্থাৰ বাবে এই সামাজিক চুক্তি মতবাদক সমৰ্থক কৰিছিল।

❖ বৈসাদৃশ্য :

১) তিনিজন ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিকে সামাজিক চুক্তিৰ প্ৰাকৃতিক পৰিবেশ সম্পৰ্কত একমত নহয়। হবছৰ মতে প্রকৃতি ৰাজ্য আছিল প্ৰাক্-সামাজিক, লকৰ মতে প্ৰাক্-ৰাজনৈতিক আৰু ৰুছোৰ মতে প্ৰাক্-ৰাজনৈতিক আৰু পাছলৈ প্ৰাক্-সামাজিক পৰিবেশ আছিল।

২) হবছ, লক আৰু ৰুছো চুক্তি প্রকৃতি সম্পৰ্কত একমত নহয়। হবছৰ মতে চুক্তিৰ জৰিয়তে সকলো অধিকাৰ বিনাচৰ্ত্তে জনসাধাৰণে ৰজাক অৰ্পণ কৰিলে। লকৰ মতে দুটা চুক্তিৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰ সৃষ্টি হ'ল। ৰুছোৰ মতে এই চুক্তি জনসাধাৰণৰ মাজত হোৱা এটা পাৰস্পৰিক চুক্তি।

৩) তিনিজন দাৰ্শনিকৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ ধাৰণা একেই নহয়। হবছৰ মতে সামাজিক চুক্তিয়ে অবাধ ৰাজতন্ত্ৰক জন্ম দিলে, লকৰ মতে সীমিত ৰাজতন্ত্ৰ আৰু ৰুছোৰ মতে চুক্তিৰ দ্বাৰা জনসাৰ্বভৌমত্বৰ প্ৰতিষ্ঠা হ'ল।

৪) হবছৰ মতে চুক্তিৰ দ্বাৰা সৃষ্টি হোৱা ৰাষ্ট্ৰত ব্যক্তিৰ স্বাধীনতা খৰ্ব

হয়। লকৰ মতে আকৌ চুক্তিয়ে জনসাধাৰণৰ স্বাধীনতাক স্বীকৃতি দিয়ে আৰু ৰুছোৰ মতে জনসাধাৰণৰ ইচ্ছাই সৰ্বেসৰ্বা।

৫) তিনিওজন দাৰ্শনিক চৰকাৰ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণাৰ সম্পৰ্কতো একমত নহয়। হবছৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই। লকে ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰ পাৰ্থক্য নিৰূপন কৰিছে, ৰুছোৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ মাজত মৌলিক পাৰ্থক্য আছে চৰকাৰে জনসাধাৰণৰ পৰাহে ক্ষমতা লাভ কৰে।

৬) তিনিজন দাৰ্শনিকে বেলেগ বেলেগ ঐতিহাসিক পটভূমিত সামাজিক চুক্তি মতবাদক উপস্থাপন কৰিছিল। ইংলেণ্ডত সেই সময়ত শক্তিশালী ৰাজতন্ত্ৰৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ খাতিৰত হবছে চৰম ৰাজতন্ত্ৰক সমৰ্থন কৰিছিল, লকৰ সময়ত ইংলেণ্ডত ব্যক্তি স্বাধীনতা খৰ্ব হৈছিল বাবে সীমিত ৰাজতন্ত্ৰক সমৰ্থন কৰিছিল আৰু ৰুছোৱে ফৰাচী বিপ্লৱৰ জন্মদাতা হিচাপে মানুহৰ সমতা প্ৰতিষ্ঠাৰ তাগিদাত চুক্তিৰ জৰিয়তে জনসার্বভৌমত্ব আৰু প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰক সমৰ্থন কৰিছিল।

❖ মূল্যাংকণ (Evaluation) :

ৰাষ্ট্ৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদসমূহৰ ভিতৰত সামাজিক চুক্তি মতবাদ এটা বিশেষ মতবাদ। এই মতবাদৰ দ্বাৰা ৰাষ্ট্ৰ, চৰকাৰ, সার্বভৌমত্ব, ব্যক্তিৰ অধিকাৰ আদি ধাৰণাৰ চিন্তা চৰ্চা আৰু ব্যক্তি আৰু সমাজৰ মাজৰ সম্পৰ্ক আলোচনাৰ প্ৰতি অনুপ্ৰাণিত আৰু নিৰ্ণয় হৈছে। সামাজিক চুক্তি মতবাদে ৰাষ্ট্ৰক এক সামাজিক অনুষ্ঠান বুলি গণ্য কৰে আৰু বিশ্বাস কৰে যে জনসাধাৰণৰ সন্মতিয়েই হৈছে ৰাষ্ট্ৰৰ ভিত্তি। সামাজিক চুক্তি মতবাদে সার্বভৌমত্বৰ ধাৰণাৰ বিকাশতো সহায় কৰিছে। এই মতবাদে স্বেচ্ছাচাৰী শাসকৰ বিৰুদ্ধে জনসচেতনতা বৃদ্ধিত ইন্ধন যোগাইছে। এই মতবাদে গণতান্ত্ৰিক ধ্যাণ ধাৰণাৰ প্ৰসাৰতো বিশেষ ভূমিকা পালন কৰিছে। সামাজিক চুক্তি মতবাদে মানৱ অধিকাৰৰ সম্প্ৰসাৰণ আৰু ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰ মাজৰ পাৰ্থক্য নিৰ্ধাৰণতো সহায়ক হৈছে।

কিছুমান ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিকৰ মতে এই মতবাদৰ কোনো ঐতিহাসিক ভিত্তি নাই। ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে ইয়াত কল্পনাৰ আশ্ৰয় লোৱা হৈছে।

ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে এই মতবাদে বিজ্ঞান সন্মত ব্যাখ্যা দিব নোৱাৰিলেও

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নত ই যথেষ্ট বৰঙণি আগবঢ়াইছে। এই মতবাদক আধুনিক গণতন্ত্ৰৰ ভেটি বুলিব পাৰি।

❖ বিৱৰ্তনমূলক মতবাদ (Evolutionary Theory) :

ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় বিভিন্ন মতবাদ সমূহৰ ভিতৰত ক্ৰমবিৱৰ্তনমূলক মতবাদক বৈজ্ঞানিক মতবাদ বুলি ধৰা হয়। এই মতবাদৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ একেদিনাই কোনো চুক্তিৰ দ্বাৰা সৃষ্টি হোৱা নাই।

ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টিৰ সন্দৰ্ভত ড° গাৰ্ণাৰে কৈছে, “ৰাষ্ট্ৰ ঈশ্বৰৰ সৃষ্টি নহয়। বল প্ৰয়োগৰ ফলতো ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হোৱা নাই বা চুক্তিৰ ফলতো সৃষ্টি হোৱা নাই, পৰিয়ালৰ সম্প্ৰসাৰণৰ কাৰণেও সৃষ্টি হোৱা নাই, ৰাষ্ট্ৰ সৃষ্টি হৈছে ক্ৰমবিৱৰ্তনৰ ফলত।”

বাৰ্জেছৰ মতে “ৰাষ্ট্ৰ মানৱ সমাজৰ অবিৰাম ক্ৰমবিৱৰ্তনৰ ফল” (The State is the Product of continuous development of human Society.)

লীককৰ মতে, “এক বিৰামহীন বিৱৰ্তনৰ ফলত ৰাষ্ট্ৰ গঠিত হৈছে।

এই মতবাদৰ মতে কেৱল এটা উপাদানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা নাই। বৰঞ্চ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশত বহু উপাদানে সহায় কৰিছে। এই মতবাদৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল মানুহৰ প্ৰকৃতি আৰু স্বভাৱৰ বিকশিত ৰূপ। ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিকাশত সহায় কৰা উপাদান সমূহ আলোচনা কৰা হ'ল —

১) **সগোত্ৰতা (Kinship) :** সগোত্ৰতা বা তেজৰ সম্পৰ্কই ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিত বিশেষভাৱে অৰিহণা যোগাইছিল। তেজৰ সম্পৰ্কই মানুহক একত্ৰিত কৰি পৰিয়াল গঠন কৰি নিয়াৰিকৈ একেলগে বাস কৰিবলৈ অনুপ্ৰেৰণা দিয়ে। পৰিয়ালৰ সংখ্যা বৃদ্ধিৰ ফলত গোষ্ঠীৰ (Clan), গোষ্ঠীৰ বৃদ্ধিৰ ফলত উপজাতি (Tribe) আৰু উপজাতিৰ বৃদ্ধিৰ ফলত ৰাষ্ট্ৰৰ (State) ৰ উৎপত্তি হৈছে। মেকআইভাৰে কৈছিল— “এইদৰে তেজৰ সম্পৰ্কৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সমাজৰ আৰু কালক্ৰমত ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হ'ল।” (“Kinship creates society at length

creates the State” Mc Iver)

২) **ধর্ম (Religion)** : ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিত অৰিহণা যোগোৱা আন এটা উপাদান হৈছে ধর্ম। প্ৰাচীন কালত ধর্মৰ সম্পৰ্কই পৰিয়াল আৰু উপজাতি সমূহক একোটা বান্ধোনত বান্ধি ৰাখিছিল। উইলচনৰ মতে - “ধর্ম আছিল তেজৰ সম্বন্ধ, একাত্মবোধ, পবিত্ৰতা আৰু আনুগত্যৰ প্ৰতীক চিহ্ন” (Religion was the Sign and seal of common blood, the expression of its oneness its obligation”- Wilson) মানুহৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰ, স্বভাৱ, চৰিত্ৰ, পূজা-পৰ্বন, ধর্ম বিশ্বাস আদি ধর্মৰ ভিত্তিত গঢ়ি উঠিছিল। প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ বিলাকৰ অন্তৰালত কোনো দেৱ-দেৱী বা পূৰ্ব পুৰুষৰ হাত আছে বুলি মানুহে বিশ্বাস কৰিছিল। সেই কাৰণে প্ৰাচীন কালতেই নহয় বৰ্তমান যুগতো মানুহে দেৱ-দেৱীক পূজা অৰ্চনা কৰা দেখা যায়। বৰ্তমান যুগতো ধর্মই ৰাজনীতিৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলোৱা দেখা যায়।

৩) **শক্তি বা বল প্ৰয়োগ (Force)** : শক্তি বা বলপ্ৰয়োগ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিত আন এটা প্ৰধান উপাদান। প্ৰাচীন কালৰ পৰাই শক্তিশালী শ্ৰেণীয়ে দুৰ্বল শ্ৰেণীৰ ওপৰত নানা ধৰণে বল বা শক্তি প্ৰয়োগ কৰি আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল। আদিম যুগত দুৰ্বল লোকসকলৰ সম্পত্তি বলীসকলে কাঢ়ি লৈছিল। দুৰ্বল লোকসকলে তেওঁলোকৰ জীৱন আৰু সম্পত্তি ৰক্ষাৰ বাবে বলীসকলৰ শৰণাপন্ন হ'ব লগীয়া হৈছিল। যি জন বলী বা নেতাৰ ওচৰত জনসাধাৰণে সংগঠিত হৈছিল সেইজন নেতাক সকলোৱে মানি চলিছিল। তেনেদৰে সৃষ্টি হোৱা নেতা বা দলপতিয়ে পাছলৈ ৰজালৈ ৰূপান্তৰ হৈছিল আৰু তেনে ৰজাৰ দ্বাৰা শাসিত প্ৰজাক লৈ কালক্ৰমত ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হৈছিল।

৪) **অৰ্থনৈতিক প্ৰয়োজনীয়তা (Economic Necessity)** : ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিত অৰ্থনীতিৰ বিশেষ ভূমিকা আছে। মানুহে আদিম অঘৰী জীৱন ত্যাগ কৰি স্থায়ীভাৱে যেতিয়া পৰিয়াল গঠন কৰিবলৈ ল'লে তেতিয়াৰ পৰাই সমাজত ধন সম্পত্তিৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুভৱ কৰিলে। এনে প্ৰয়োজনীয়তাই মানুহক সু-সংগঠিত কৰিলে। মানুহৰ সমস্যা সীমাহীন। মানুহৰ সীমাহীন সমস্যা সমূহ দূৰ

কৰিবলৈ মানুহক সহযোগীতাৰ প্ৰয়োজন আহি পৰিল আৰু ইয়াৰ পৰিণতিত পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হৈ ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টিত ইন্ধন যোগালে।

৫) ৰাজনৈতিক সচেতনতা (Political consciousness) :

ৰাজনৈতিক সচেতনতা ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ বিভিন্ন উপাদান সমূহৰ ভিতৰত আটাইতকৈ শক্তিশালী উপাদান হিচাপে চিহ্নিত হৈছে। মানুহৰ দৈনন্দিন কাৰ্যকলাপত সন্মুখীন হোৱা সীমাহীন সমস্যাসমূহ দূৰ কৰিবলৈ, মানুহৰ জীৱন সম্পত্তি ৰক্ষা কৰিবলৈ, শত্ৰুৰ আক্ৰমণৰ পৰা ৰক্ষা পাবলৈ, সামাজিক তথা আৰ্থিক দিশত উন্নয়ন সাধন কৰিবলৈ এটা ৰাজনৈতিক সংগঠনৰ প্ৰয়োজন এই কথা কালক্ৰমত মানুহে অনুভৱ কৰিলে। গিলখাইষ্টে ৰাষ্ট্ৰৰ বিৰতনত অন্যান্য উপাদানতকৈ ৰাজনৈতিক চেতনাৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। তেওঁৰ মতে, “Underlying all other elements in state formation including Kinship and religion, is Political consciousness, the Supreme element.

পৰিবৰ্তিত পৰিস্থিতিত যেতিয়া মানুহে কোনো নিৰ্দিষ্ট ভূ-খণ্ডত স্থায়ীভাৱে বসবাস কৰিবলৈ লয় আৰু সেই ভূ-খণ্ডক যেতিয়া কোনো শক্তিশালী গোষ্ঠীয়ে হস্তক্ষেপ কৰে তেতিয়া সেই ভূ-খণ্ড ৰক্ষা কৰিবৰ বাবে তেওঁলাকৰ মাজত চেতনাৰ উন্মেষ ঘটে। মানুহৰ জীৱন, সম্পত্তি অধিকাৰ আৰু নিৰাপত্তা, ৰক্ষাৰ বাবে আৰু বিভিন্ন দিশত উন্নয়ন সাধনৰ কাৰণে সমাজত আইন কানুনৰ অভাৱৰ কথা অনুভৱ কৰিলে। লাহে লাহে ৰাজনৈতিক চেতনাই ভালদৰে মানুহৰ মন মগজুত জাগ্ৰত হ'ব ধৰিলে আৰু ইয়াৰ ফলশ্ৰুতিত ৰাজনৈতিক সংগঠন বা ৰাষ্ট্ৰৰ গঠন হ'ল।

ক্ৰমবিবৰ্তন মতবাদৰ গুণ (Merits of Evolutionary Theory) :

১) বিবৰ্তনমূলক মতবাদে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ এক বিজ্ঞান সন্মত ব্যাখ্যা আগবঢ়াবলৈ সক্ষম হৈছে।

২) এই মতবাদত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ অন্যান্য মতবাদৰ কোনো বিপদজনক দিশ নাই।

৩) এই মতবাদে অন্যান্য মতবাদৰ দৰে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ বিশেষ এটা উপাদানৰ ওপৰতে গুৰুত্ব দিয়া নাই।

৪) ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় বিবৰ্তনমূলক মতবাদে কোনো কাল্পনিক উপাদানৰ সহায়ত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ বৰ্ণনা কৰা নাই।

৫) এই মতবাদে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ ব্যাখ্যা কৰোতে কিছুমান ঐতিহাসিক তথ্য সকলোৰে আগত দাঙি ধৰিছে যি তথ্যই সকলোৰে সমাদৰ লাভ কৰিছে।

ক্রমবিবৰ্তন মতবাদৰ দোষ (Demerits of Evolutionary Theory):

১) এই মতবাদে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ বিভিন্ন উপাদানসমূহ বিশ্লেষণ কৰিলেও ৰাষ্ট্ৰ কেতিয়া সৃষ্টি হ'ল তাৰ সঠিক ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিব পৰা নাই।

২) এই মতবাদে ৰাষ্ট্ৰৰ বিবৰ্তনৰ গতি-প্ৰকৃতি উপস্থাপনত ব্যৰ্থ হৈছে।

৩) এই মতবাদৰ উপাদানবোৰ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় বিভিন্ন মতবাদৰ পৰা গ্ৰহণ কৰিছে। ইয়াৰ নিজস্ব মৌলিকতা নাই।

৪) এই মতবাদে ইয়াৰ উপাদানসমূহৰ ক্ৰীয়াশীলতাৰ কোনো নিৰ্দেশ দিব পৰা নাই।

৫) এই মতবাদে ৰাষ্ট্ৰৰ বিবৰ্তনৰ সাধাৰণ ৰূপৰেখাহে দাঙি ধৰিছে। ই ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃত ৰূপৰেখা দাঙি ধৰাত ব্যৰ্থ হৈছে।

২.২.৩ মূল্যাংকন :

এই মতবাদে ঐতিহাসিক, নৃতাত্ত্বিক প্ৰমাণ আৰু বৈজ্ঞানিক বিশ্লেষণেৰে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিছে। ক্রমবিবৰ্তন মতবাদক আধুনিক ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিক সকলে বিজ্ঞানসন্মত মতবাদ বুলি বিবেচনা কৰিছে। ই এটা বাস্তৱিক মতবাদ। এই মতবাদে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ ক্ষেত্ৰত এটা উপাদানৰ ওপৰতে গুৰুত্ব দিয়া নাই। ক্রমবিবৰ্তন মতবাদে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি ব্যাখ্যা কৰোতে কিছুমান সত্য তথ্য সকলোৰে আগত দাঙি ধৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় বিভিন্ন মতবাদ সমূহৰ লগত এই মতবাদৰ তুলনামূলক অধ্যয়ন কৰিলে ক্রমবিবৰ্তন মতবাদ অধিক গ্ৰহণযোগ্য। ইয়াক ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিক সকলে বৈজ্ঞানিক মতবাদ হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে। ক্রমবিবৰ্তন মতবাদে বিজ্ঞানসন্মত দৃষ্টিভঙ্গীৰে ৰাষ্ট্ৰৰ

উৎপত্তি সম্পর্কে বিশদ বিৱৰণ দাঙি ধৰাৰ বাবে সকলোৰে সমাদৰ লাভ কৰিছে।

২.২.৪ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন (গ)

১) ক্ৰমবিবৰ্তন মতবাদ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদ সমূহৰ ভিতৰত বিজ্ঞানসন্মত মতবাদ হয়/নহয়।

.....

.....

.....

.....

.....

২) ক্ৰমবিবৰ্তন মতবাদত ‘ধৰ্ম’ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় উপাদান সমূহৰ ভিতৰত এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান হয়/নহয়।

২.২.৩ সামৰণি (Conclusion) :

এই গোটত আমি ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় বিভিন্ন মতবাদ সমূহৰ ভিতৰত দৈৱিক উৎপত্তি মতবাদ, সামাজিক চুক্তি মতবাদ আৰু ক্ৰমবিবৰ্তন মতবাদ সমূহ আলোচনা কৰিলো। দৈৱিক মতবাদে ৰাষ্ট্ৰক ভগৱানৰ সৃষ্টি, সামাজিক চুক্তি মতবাদৰ মতে চুক্তিৰ দ্বাৰা ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছে। ক্ৰমবিবৰ্তন মতবাদ অনুযায়ী ৰাষ্ট্ৰ ভগৱানৰ দ্বাৰা নতুবা চুক্তিৰ দ্বাৰা সৃষ্টি নহৈ সময়ৰ পৰিবৰ্তিত পৰিস্থিতিত যুগ যুগ ধৰি বছৰৰ পিছত বছৰ ধৰি বিভিন্ন কাৰক ক্ৰিয়া প্ৰতিক্ৰিয়াৰ ফলশ্ৰুতিত সৃষ্টি হৈছে। ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় দৈৱিক উৎপত্তি মতবাদ আৰু সামাজিক চুক্তি মতবাদক কাল্পনিক মতবাদ আৰু ক্ৰমবিবৰ্তন মতবাদক বৈজ্ঞানিক মতবাদ বুলি কোৱা হয়।

২.৩ ঘাই শব্দসমূহ :

দৈৱিক উৎপত্তি : অলৌকিক শক্তিৰ দ্বাৰা সৃষ্টি হোৱা। ভগৱানক অলৌকিক শক্তিৰ উৎস বুলি ধৰা হয়।

প্ৰাকৃতিক ৰাজ্য : ৰাষ্ট্ৰ সৃষ্টিৰ আগতে প্ৰকৃতিৰ নিয়ম অনুসাৰে চলি থকা ৰাজ্য।

সামাজিক চুক্তি : সমাজত সম্পাদিত হোৱা এটা চুক্তি।

সাধাৰণ ইচ্ছা : জনসাধাৰণৰ কল্যাণৰ অৰ্থে প্ৰকাশিত ইচ্ছা। এনে ইচ্ছাৰ মতে
কম সংখ্যক লোকৰো হ'ব পাৰে বা বেছি সংখ্যক লোকৰো হ'ব
পাৰে।

২.৪ পাঠ্য নিৰ্দেশনা :

ক) “ৰাজনৈতিক তত্ত্ব” - ড° কৃপেশ চন্দ্ৰ পাল

প্ৰতুল চন্দ্ৰ নায়ক

ড° নীতা পাল (অৰুণ প্ৰকাশন, গুৱাহাটী

২০১১)

খ) “ৰাজনৈতিক তত্ত্ব” - নবীন গৌহাঁই (ইউনিকা প্ৰকাশন, যোৰহাট

২০০৯)

গ) “ৰাজনৈতিক তত্ত্ব” - ড° যজ্ঞেশ্বৰ বৰা (বিদ্যাভৱন, যোৰহাট

২০০৮-০৯)

ঘ) “An Introduction to Political Theory”-

O.P. Gauba Macmillan

Publishers India limited - 2013

ঙ) “A History of Political Thought Plato to Marx”

- Subrata Mukherice (PHI)

learning private limited, Delhi

2013)

২.৫ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ :

ক) ১) দুটা ভাগত

২) The Divine Rights of the Kings.

৩) সমৰ্থন কৰিছিল।

খ) ১) হবছ (Hobbes)

২) হবছ, লক আৰু ৰুছো

- ৩) প্রাকৃতিক পৰিবেশত
 ৪) জনসাধাৰণৰ হাতত
 গ) ১) হয়।
 ২) হয়।

২.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন :

- ১) ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় দৈৱিক মতবাদটো আলোচনা কৰা।
 ২) ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ সৈতে জড়িত সামাজিক চুক্তি মতবাদটো সমালোচনামূলক আলোচনা কৰা।
 ৩) ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদটো আলোচনা কৰা। এই মতবাদক কিয় বৈজ্ঞানিক মতবাদ বুলি কোৱা হয় যুক্তি দাঙি ধৰা।
 ৪) ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কত হবছ, লক আৰু ৰুছোৰ মতবাদৰ সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্য সমূহ আলোচনা কৰা।

২.৭ প্ৰসংগ পুথি :

- ক) “ৰাজনৈতিক তত্ত্ব আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ধাৰাসমূহ”
 - অপূৰ্বকুমাৰ বৰুৱা (পূৰ্বাঞ্চল প্ৰকাশন, গুৱাহাটী -১৯৮৪)
 খ) “Great Political Thinkers East and West”
 - R.C. Gupta (Lakshmi Narayan Agarwal
 Agra-2014-15)

Block - 2 খণ্ড - (২)**Unit - 3 (গোট - 3)****ৰাষ্ট্ৰৰ অৱনতি****(Decline of State)****গঠন বিন্যাস**

৩.০ উদ্দেশ্য

৩.১ প্ৰস্তাৱনা

৩.২ ৰাষ্ট্ৰৰ বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰসমূহ

৩.২.১ ৰাষ্ট্ৰৰ অৱনতিৰ কাৰণ

❖ আত্ম মূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন

৩.৩ সামৰণি

৩.৪ ঘাই শব্দ

৩.৫ পাঠ্য নিৰ্দেশনা

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ

আৰ্হি প্ৰশ্ন

প্ৰসংগ পুথি

৩.০ উদ্দেশ্য :

এই গোটটো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত তোমালোকে -

- ❖ ৰাষ্ট্ৰৰ ঐতিহাসিক বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰ সমূহৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- ❖ ৰাষ্ট্ৰৰ অৱনতিৰ কাৰণসমূহ নিৰূপণ কৰিব পাৰিবা।

৩.১ প্ৰস্তাৱনা

আগৰ গোটটোত তোমালোকে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিকসকলে আগবঢ়োৱা মতামত সম্পৰ্কে জ্ঞাত হ'ল। এই গোটটোত আমি ৰাষ্ট্ৰৰ বিকাশৰ স্তৰ সমূহ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ অৱনতিৰ কাৰণসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

তোমালোকে ইতিমধ্যে জানিব পাৰিছা যে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ আৰম্ভণি ৰাষ্ট্ৰক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই হৈছিল। ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কে অধ্যয়ন প্ৰাচীন কালৰে পৰাই চলি আহিছে। ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণাটোৱে প্ৰাচীন গ্ৰীচৰ পৰা আধুনিক কাললৈকে এক সুদীৰ্ঘ পথ অতিক্ৰম কৰি আহিছে। এই সুদীৰ্ঘ পথ পৰিক্ৰমাত নিজৰ পৰম্পৰাগত বৈশিষ্ট্য হেৰুৱাইছে। ইয়াৰ ফলত ৰাষ্ট্ৰই ক্ৰমান্বয়ে অৱনতিৰ দিশে গতি কৰিছে।

এই গোটটো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত তোমালোকে ৰাষ্ট্ৰৰ বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰসমূহ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ অৱনতি সম্পৰ্কে সম্যক জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'বা।

৩.২ ৰাষ্ট্ৰৰ বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰসমূহ :

ঐতিহাসিক ক্ৰমবিকাশৰ ফলত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছিল। বিভিন্ন যুগত ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতিও আছিল ভিন্ন ভিন্ন। সভ্যতাৰ বিকাশৰ লগে লগে ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতিৰো সাল-সলনি ঘটিছিল। ৰাষ্ট্ৰই আদিম অৱস্থাৰ পৰা বৰ্তমান অৱস্থাপ্ৰাপ্ত হওঁতে বিভিন্ন স্তৰ অতিক্ৰম কৰিছে। ৰাষ্ট্ৰৰ বিকাশৰ এই স্তৰসমূহ তলত আলোচনা কৰা হ'ল-

১) প্ৰাচ্যৰ আদিম সাম্ৰাজ্য : প্ৰাচীন কালত মানুহে একে ঠাইতে অধিক কাল বাস কৰা নাছিল। বসবাসৰ উপযোগী ঠাই বিচাৰি লৈ মানুহে বসবাস কৰিছিল। ইয়াৰ ফলত সেই ঠাইবোৰত একো একোখন সাম্ৰাজ্য গঢ়ি উঠিছিল। সিন্ধু, গঙ্গা, নীল, টাইগ্ৰিছ, হোৱাংহো আদি নদীৰ উপত্যকাত এনেবোৰ সাম্ৰাজ্য

দেখা গৈছিল। এই সাম্ৰাজ্য সমূহৰ প্ৰায়বোৰতেই ৰাজতন্ত্ৰৰ প্ৰচলন আছিল আৰু বংশানুক্ৰমিভাৱে ৰজাৰ পুতেকেই ৰজা হৈছিল। সেই সময়ত প্ৰজাই বিনা প্ৰতিবাদে ৰজাৰ আদেশ মানি চলিব লাগিছিল। প্ৰজাই কোনো স্বাধীনতা আৰু অধিকাৰ উপভোগ কৰাৰ সুযোগ পোৱা নাছিল। ৰজাই স্বেচ্ছাচাৰী ভাৱে শাসন কাৰ্য্য পৰিচালনা কৰিছিল। এই সাম্ৰাজ্যবোৰ কম বেছি পৰিমাণে অস্থায়ী আছিল, যাৰ ফলত সাম্ৰাজ্যবোৰৰ সঘন উত্থান-পতন দেখা গৈছিল।

ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিকাশত এই সাম্ৰাজ্যবোৰৰ যথেষ্ট অৱদান আছে। জনসাধাৰণে স্বেচ্ছাচাৰী শাসকৰ আইন মানি চলিবলৈ বাধ্য হৈছিল। ৰাজনৈতিক কৰ্তৃপক্ষৰ প্ৰতি জনসাধাৰণে প্ৰকাশ কৰা এনেধৰণৰ আনুগত্যই ৰাষ্ট্ৰৰ ভৱিষ্যৎ বিকাশৰ পথ সুগম কৰিছিল।

২) গ্ৰীচৰ নগৰ ৰাষ্ট্ৰ : ৰাষ্ট্ৰৰ বিকাশৰ দ্বিতীয় স্তৰ হ'ল - গ্ৰীচৰ নগৰ ৰাষ্ট্ৰ। গ্ৰীচৰ ভৌগোলিক পৰিবেশৰ এক স্বকীয় বৈশিষ্ট্য আদি। সাগৰ আৰু পাহাৰে গ্ৰীচক কেইবাটাও উপত্যকাত বিভক্ত কৰিছিল। সেই সৰু সৰু উপত্যকা বিলাকত একোখনকৈ নগৰ ৰাষ্ট্ৰ গঢ়ি উঠিছিল। প্ৰতিখন নগৰ ৰাষ্ট্ৰই স্বাধীন আছিল আৰু নিজস্ব বিধি বিধান অনুসৰি পৰিচালিত হৈছিল। এক অৰ্থত এই নগৰ ৰাষ্ট্ৰ সমূহেই প্ৰকৃত ৰাষ্ট্ৰ আছিল, কিয়নো এই নগৰ ৰাষ্ট্ৰ সমূহে জনসাধাৰণৰ ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক, সামাজিক আৰু নৈতিক উন্নতিৰ বাবে সৰ্বতো প্ৰকাৰৰ চেষ্টা কৰিছিল।

এই নগৰ ৰাষ্ট্ৰসমূহত দুটা বৈশিষ্ট্য দেখা গৈছিল - (১) প্ৰত্যেকখন ৰাষ্ট্ৰই ৰাজনৈতিক ভাৱে সু-সংগঠিত আছিল আৰু (২) প্ৰত্যেকখন ৰাষ্ট্ৰৰে আকৃতি আৰু জনসংখ্যা কম আছিল। গ্ৰীচৰ এই নগৰ ৰাষ্ট্ৰ সমূহত প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰ প্ৰচলন আছিল। এই নগৰ ৰাষ্ট্ৰবোৰত ঘনাই চৰকাৰৰ পৰিৱৰ্তন দেখা গৈছিল যদিও নাগৰিক সকলে প্ৰত্যক্ষভাৱে চৰকাৰী কামত অংশ গ্ৰহণ কৰাৰ সুযোগ পাইছিল। সেই সময়ত গ্ৰীচত ৰাজতন্ত্ৰ, অভিজাত তন্ত্ৰ, স্বম্পতন্ত্ৰ, গণতন্ত্ৰ, গণৰাজ্য আদিৰ দৰে চৰকাৰী ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন আছিল।

মেচিডনৰ ৰজা ফিলিপ আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ আলেকজেণ্ডাৰে কৰা সঘন আক্ৰমণে এই নগৰ ৰাষ্ট্ৰবোৰক দুৰ্বল কৰি পেলাইছিল। ফলত ৰোমান সকলৰ

আক্রমণৰ লগে লগে এই নগৰ ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ অস্তিত্ব ক্ৰমান্বয়ে লোপ পাবলৈ ধৰিলে। ফলস্বৰূপে গ্ৰীচৰ নগৰ ৰাষ্ট্ৰবোৰত যি সভ্যতা গঢ়ি উঠিছিল, সেই সভ্যতাৰো ক্ৰমাত বিলুপ্তি ঘটিল। ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিকাশত এই নগৰ ৰাষ্ট্ৰ সমূহে সেই সময়ৰ শাসন ব্যৱস্থা আৰু ৰাজনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ জৰিয়তে অৰিহণা যোগাইছিল।

৩) **ৰোমান সাম্ৰাজ্য** : ৰোমৰ ৰাজনৈতিক জীৱনো নগৰ ৰাষ্ট্ৰ দ্বাৰাই আৰম্ভ হৈছিল। ৰোমত বিভিন্ন ধৰণৰ শাসন ব্যৱস্থা প্ৰচলিত আছিল যদিও শেষত নগৰ ৰাষ্ট্ৰবিলাক ৰোমান সাম্ৰাজ্যলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছিল। ৰোমান সাম্ৰাজ্য বিকাশৰ স্তৰ সমূহক তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি -

ক) প্ৰথম স্তৰ → ৰোমৰ নগৰ ৰাষ্ট্ৰ আছিল আৰু এই নগৰ ৰাষ্ট্ৰবোৰত ৰাজতন্ত্ৰৰ প্ৰচলন আছিল।

খ) দ্বিতীয় স্তৰ → খৃষ্টপূৰ্ব ৫১০ ত গণৰাজ্যৰ উদ্ভৱ হয়।

গ) তৃতীয় স্তৰ → এই স্তৰত ৰোমান সাম্ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল। নগৰ ৰাষ্ট্ৰ হিচাপে আৰম্ভ হোৱা ৰোম শেষলৈ এখন বিশাল সাম্ৰাজ্যত পৰিণত হৈছিল।

ৰোমান সাম্ৰাজ্যত চৰম একনায়কত্ববাদ শাসনৰ প্ৰচলন আছিল। ৰজা আছিল চৰম শক্তিশালী আৰু ৰজাৰ আদেশেই আছিল আইন। ৰজাক ঈশ্বৰৰ প্ৰতিনিধি ৰূপে গণ্য কৰা হৈছিল। এই মতবাদে ৰোমান সাম্ৰাজ্যত প্ৰাধান্য পাইছিল। ৰোমত একতা, শৃংখলা, সাৰ্বজনীন আইন আদিৰ সৃষ্টি হৈছিল। কিন্তু আন আন সাম্ৰাজ্যৰ দৰে ৰোমান সাম্ৰাজ্যৰো পতন হৈছিল। টিউটন সকলে ৰোমান সাম্ৰাজ্য দখল কৰি লৈছিল। ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিকাশত ৰোমান সাম্ৰাজ্যৰ গুৰুত্বক অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। কিয়নো ৰোমানসকলৰ প্ৰচেষ্টাতে প্ৰথম সুসংগঠিত আৰু সুশাসিত ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হৈছিল।

৪) **সামন্ত ৰাষ্ট্ৰ** : ৰোমান সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ লগে লগে ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব প্ৰায় নাইকিয়া হৈ গৈছিল। টিউটন সকলে দখল কৰা বিশাল ৰোম সাম্ৰাজ্য পৰিচালনা কৰাত ক্ৰমান্বয়ে অসুবিধা আহি পৰিছিল। টিউটন সকলৰ অধীনত ৰোম সাম্ৰাজ্যত বিশৃংখলতাই দেখা দিছিল। এনে অস্থিৰ অৱস্থাই ৰোমত সামন্তবাদৰ জন্ম দিছিল। সামন্তবাদে নৈৰাজ্যবাদৰ বিপৰীতে তুলনামূলক ভাৱে জনসাধাৰণক ৰক্ষণা-বেক্ষণ

দিছিল।

৫) আধুনিক জাতীয় ৰাষ্ট্ৰ : সামন্ত প্ৰথাৰ অস্থিৰতাৰ ফলস্বৰূপে আধুনিক জাতীয় ৰাষ্ট্ৰৰ জন্ম হৈছিল। ইংলেণ্ড, ফ্ৰান্স আদি দেশত জাতীয় ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হৈছিল। মধ্যযুগত শাসকৰ দায়িত্ব বহন কৰা ধৰ্মযাজক সকলৰ ক্ষমতা ক্ৰমান্বয়ে কমি আহিল। কাৰণ প্ৰজাসকলে ৰজাৰ প্ৰতিহে সমৰ্থন আগবঢ়ালে। এনেদৰে ৰজাৰ শাসনৰ অধীনত আধুনিক ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হ'ল। আধুনিক ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ ভেঁটি আছিল জাতীয়তা।

প্ৰাৰম্ভিক অৱস্থাত এই ৰাষ্ট্ৰবোৰত চৰম ৰাজতন্ত্ৰ প্ৰচলন আছিল। কিন্তু ক্ৰমান্বয়ে মানুহৰ ৰাজনৈতিক চেতনা বৃদ্ধি পালে, যাৰ ফলত বিশ্বৰ বিভিন্ন ৰাষ্ট্ৰত সমতা, স্বাধীনতা আৰু গণতন্ত্ৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে সংগ্ৰাম আৰম্ভ হ'ল। এই সংগ্ৰামৰ ফলশ্ৰুতিত বিভিন্ন ৰাষ্ট্ৰত গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰ প্ৰতিষ্ঠা হ'ব ধৰিলে।

৩.২.১ ৰাষ্ট্ৰৰ অৱনতিৰ কাৰণ সমূহ :

সময়ৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে আধুনিক জাতীয় ৰাষ্ট্ৰইও নিজৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্য হেৰুৱাই অৱনতিৰ পথত আগবাঢ়িব ধৰিলে। ফলত আধুনিক জাতীয় ৰাষ্ট্ৰৰ গুৰুত্বও ক্ৰমান্বয়ে হ্রাস পাবলৈ ধৰিছে আৰু ৰাষ্ট্ৰই পুনৰ অৱনতিৰ দিশে গতি কৰিছে। ৰাষ্ট্ৰৰ অৱনতিৰ মূল কাৰণসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল -

১) জনপ্ৰিয় সাৰ্বভৌমত্ব ধাৰণাৰ বিকাশ : জনপ্ৰিয় সাৰ্বভৌমত্ব ধাৰণাৰ উদ্ভাৱক আছিল ফৰাছী দাৰ্শনিক ৰুছো। তেওঁৰ মূল বাণী আছিল সাম্য, মৈত্ৰী আৰু স্বাধীনতা। ৰুছোৰ মতে চৰকাৰৰ নিজস্ব কোনো ইচ্ছা থাকিব নোৱাৰে, কিয়নো জনসাধাৰণৰ সাধাৰণ ইচ্ছাইহে চৰকাৰক নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। ৰুছোৰ মতে জনসাধাৰণেই হ'ল - সাৰ্বভৌম ক্ষমতাৰ অধিকাৰী। তেওঁৰ মতে জনসাধাৰণৰ সাধাৰণ ইচ্ছাই সকলো লোকৰ সন্মতিক সূচায়। এনে ধাৰণাই প্ৰাধান্য লাভ কৰাৰ ফলত ৰাষ্ট্ৰ অৱনতি দিশে আগবাঢ়িছে।

২) ব্যক্তিবাদী ভাৱধাৰাৰ বিকাশ : জন ষ্টুৱাৰ্ট মিল, আডাম স্মিথ আদি ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ সকলে ব্যক্তিবাদৰ ওপৰত প্ৰাধান্যতা প্ৰদান কৰিছিল। তেওঁলোকে ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষমতা সীমিত কৰি ব্যক্তিৰ ক্ষমতা বৃদ্ধি হোৱাটো বিচাৰিছিল।

তেওঁলোকৰ মতে প্ৰত্যেক ব্যক্তিকে নিজ ইচ্ছামতে কাম কৰাৰ সুযোগ দিব লাগে। ব্যক্তিক বৈদেশিক আক্ৰমণৰ পৰা ৰক্ষা কৰা আৰু শান্তি শৃংখলা বজাই ৰখা আদি কামতহে ৰাষ্ট্ৰ জড়িত হ'ব লাগে। ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষমতাক সংকুচিত কৰা এনে ধাৰণাৰ ফলস্বৰূপেই ৰাষ্ট্ৰ অৱনতি দিশে আগবাঢ়িছে।

৩) মার্ক্সবাদী ধাৰণাৰ বিকাশ : কাৰ্লমার্ক্স, এঞ্জেলচ আদি সাম্যবাদী দাৰ্শনিক সকলৰ ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কীয় ধাৰণাই জনসাধাৰণৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাইছিল। মার্ক্সবাদী দৃষ্টিভঙ্গীয়ে ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কে গ্ৰহণ কৰা নেতিবাচক দৃষ্টিভঙ্গীয়ে জনসাধাৰণৰ মাজত ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কে এক বিৰূপ প্ৰভাৱ পেলাইছিল। এই দৃষ্টিভঙ্গীৰ মতে ৰাষ্ট্ৰই কেৱল শক্তিশালী শ্ৰেণীৰহে স্বাৰ্থ সুৰক্ষা দিয়ে আৰু এই শক্তিশালী শ্ৰেণীয়ে ৰাষ্ট্ৰক এক শোষণৰ আহিলা হিচাপে কাম কৰে। এনে ধাৰণাৰ ফলত জনসাধাৰণে ৰাষ্ট্ৰৰ ওপৰত ক্ৰমান্বয়ে আস্থা হেৰুৱাইছিল। ইয়াৰ ফলত ৰাষ্ট্ৰ অৱনতিৰ দিশে আগবাঢ়িছে বুলি ক'ব পাৰি।

৪) বিশ্বায়নৰ প্ৰভাৱ : বিশ্বায়ন বুলি ক'লে আমি বিভিন্ন ৰাষ্ট্ৰৰ মাজত অনিয়ন্ত্ৰিতভাৱে সামগ্ৰী, সেৱা, মূলধন, শ্ৰম আৰু প্ৰযুক্তিৰ আদান-প্ৰদানৰ জৰিয়তে দেশসমূহৰ অৰ্থনীতি সংহত কৰা প্ৰক্ৰিয়াকে বুজো। বৰ্তমান বিশ্বৰ প্ৰায়বোৰ ৰাষ্ট্ৰই মুক্ত বাণিজ্য, মুক্ত অৰ্থনীতিৰ প্ৰতি সমৰ্থন জনাইছে। ফলস্বৰূপে দুৰ্বল ৰাষ্ট্ৰবোৰে নিজৰ পূৰ্বৰ স্বতন্ত্ৰতা হেৰুৱাইছে। অৰ্থনৈতিক, সামৰিক আৰু উদ্যোগিক দিশত শক্তিশালী ৰাষ্ট্ৰ সমূহৰ গুৰুত্ব হ্রাস পাইছে বুলি একাধাৰে ক'ব নোৱাৰি। কিন্তু এনে শক্তিশালী ৰাষ্ট্ৰৰ তুলনাত দুৰ্বল ৰাষ্ট্ৰবোৰেহে নিজৰ গুৰুত্ব ক্ৰমান্বয়ে হেৰুৱাই পেলাইছে। বিশ্বায়নৰ মতে ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ গুৰুত্ব হ্রাস পোৱাৰ কাৰণসমূহ তলত থোৰতে উল্লেখ কৰা হ'ল।

১) উদ্যোগৰ দিশত পিছপৰা ৰাষ্ট্ৰ সমূহৰ ৰজাৰ বিদেশী সামগ্ৰীৰে দখল কৰি লৈছে আৰু বিদেশী সামগ্ৰীৰ লগত তিষ্ঠিব নোৱাৰি দেশীয় উদ্যোগ সমূহ বন্ধ হোৱাৰ উপক্ৰম হৈছে। ফলত দেশত নিবনুৱা সমস্যাৰ দৰে ভয়াবহ সমস্যাই দেখা হৈছে।

২) কিছুমান দেশত উৎপাদনৰ পৰিমাণ কমি যোৱাৰ ফলত ৰপ্তানীৰ

পৰিমানো কমি যায়। ফলত বৈদেশিক বাণিজ্যত ঘাটি পৰিমান বৃদ্ধি পায়। এই ঘাটি পূৰাবৰ বাবে আন শক্তিশালী ৰাষ্ট্ৰৰ পৰা ঋণ ল'ব লগা হয়। ফলস্বৰূপে শক্তিশালী ৰাষ্ট্ৰখনৰ ওচৰত ঋণ লোৱা দুৰ্বল ৰাষ্ট্ৰখন ঋণী হৈ পৰে।

৩) বিশ্বত বহু অৰ্থনৈতিক সংগঠন আছে, যিবোৰে ধনী আৰু দুখীয়া ৰাষ্ট্ৰ বোৰক আৰ্থিক সাহায্য প্ৰদান কৰে। আৰ্থিক সাহায্য প্ৰদানৰ জৰিয়তে এই সংগঠন সমূহে ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ ওপৰত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি ৰাষ্ট্ৰৰ স্বতন্ত্ৰতাত আঘাত হানে।

৪) শক্তিশালী ৰাষ্ট্ৰ সমূহে দুৰ্বল ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ চৰকাৰ ভঙা-পতা কৰা কাৰ্য্যতো লিপ্ত হয়। কিছু ক্ষেত্ৰত আগ্ৰাসনবাদী ৰাষ্ট্ৰবোৰ বিশ্বায়নৰ প্ৰক্ৰিয়াক সমৰ্থন নকৰা চৰকাৰক ভাঙি বিশ্বায়নত বিশ্বাসী চৰকাৰ গঠন কৰাও দেখা যায়।

৫) বহুজাতিক কোম্পানী সমূহে নিজৰ দেশৰ উপৰিও আন আন দেশতো ব্যৱসায়িক কাৰ্য্য পৰিচালনা কৰে। বহুজাতিক কোম্পানী সমূহে দুৰ্বল দেশৰ উন্নয়নত ধন বিনিয়োগ কৰি সহায় কৰে আৰু বিনিয়োগ কৰা ধনতকৈ অধিক পৰিমাণৰ ধন দেশখনৰ পৰা লাভ কৰাৰ চেষ্টা কৰে। ফলত দেশ সমূহতকৈ কোম্পানী সমূহে অধিক লাভান্বিত হয়। আৰু দেশ সমূহ আৰ্থিক দিশত দুৰ্বল হৈয়ে ৰয়। মুঠতে বহুজাতিক কোম্পানীসমূহে ৰাষ্ট্ৰবোৰক অৰ্থনৈতিক ভাবে প্ৰভাৱিত কৰিব বিচাৰে। ইয়াৰ ফলত ৰাষ্ট্ৰসমূহৰ স্বতন্ত্ৰতা কিছু হ'লেও খৰ্ব হয়।

৬) বৈদেশিক ঋণৰ প্ৰভাৱেও ৰাষ্ট্ৰৰ অৱনতিত সহায় কৰে। ভাৰতবৰ্ষৰ দৰে তৃতীয় বিশ্বৰ ৰাষ্ট্ৰসমূহ আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ দৰে শক্তিশালী ৰাষ্ট্ৰ সমূহৰ সমানে সামৰিক, অৰ্থনৈতিক আৰু উদ্যোগিক দিশত আগবঢ়া নহয়। সেয়েহে বিভিন্ন সময়ত দুৰ্বল ৰাষ্ট্ৰবোৰক শক্তিশালী ৰাষ্ট্ৰ সমূহে ঋণ প্ৰদান কৰি আৰ্থিকভাৱে সকাহ দিয়ে। দেখা যায় যে কোনো দেশক বৈদেশিক ঋণ দিয়াৰ সময়ত ঋণ দাতা দেশে নিজৰ দেশৰ বৈদেশিক নীতিৰ উদ্দেশ্য পূৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। ফলত দুৰ্বল ৰাষ্ট্ৰই স্বাধীনভাৱে বৈদেশিক নীতি প্ৰণয়ন কৰিব নোৱাৰে। এনে কাৰ্য্যয়ো ৰাষ্ট্ৰৰ গুৰুত্ব হ্রাস কৰিছে।

৭) সৰু সৰু জনগোষ্ঠী সমূহৰ ৰাজনৈতিক চেতনাৰ প্ৰভাৱে ৰাষ্ট্ৰৰ অৱনতিৰ অন্যতম কাৰণ। ৰাষ্ট্ৰ সমূহত সৰু সৰু বিভিন্ন জনগোষ্ঠীয় লোকে বাস

কৰে। এই সকলো জনগোষ্ঠীয় লোক সমানে উন্নত নহয়। সেয়েহে নিজকে অনুন্নত বুলি ভবা বিভিন্ন জনগোষ্ঠীয়ে নিজৰ সৰ্বতো দিশৰ উন্নতিৰ বাবে স্বায়ত্বশাসনৰ দাবী উত্থাপন কৰিছে। প্ৰতিটো সৰু সৰু জনগোষ্ঠীৰে এনে দাবীৰ ফলত ৰাষ্ট্ৰৰ গুৰুত্ব ক্ৰমান্বয়ে হ্রাস পাইছে।

৮) সন্ত্ৰাসবাদী সকলৰ কাৰ্য্যকলাপেও ৰাষ্ট্ৰৰ অৱনতিত অবিহনা যোগায়। সাম্প্ৰতিক সময়ত বিশ্বৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত সন্ত্ৰাসবাদী সকলে কূটাঘাত মূলক কাৰ্য্য-কলাপ অব্যাহত ৰাখিছে। বৰ্তমান ই সমগ্ৰ বিশ্বৰ বাবে এক জলন্ত সমস্যা। সন্ত্ৰাসবাদী সকলে হত্যা, অপহৰণ, লুণ্ঠন, ধ্বংস, ধন সংগ্ৰহ আদি বিভিন্ন উপায়ে নিজস্ব উদ্দেশ্য সাধন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। বিভিন্ন সময়ত সন্ত্ৰাসবাদী সকলে সাৰ্বভৌমত্ব আৰু স্বায়ত্বশাসনৰ দাবী উত্থাপন কৰি ৰাষ্ট্ৰত অস্থিৰ পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি কৰিছে। ফলত জনসাধাৰণে ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্বক পাহৰি পেলায় আৰু এনেবোৰ কাৰণৰ বাবেও ৰাষ্ট্ৰ অৱনতিৰ দিশে আগবাঢ়িছে বুলি ক'ব পাৰি।

উপৰোক্ত কাৰণ সমূহে প্ৰত্যক্ষ অথবা পৰোক্ষভাৱে ৰাষ্ট্ৰৰ গুৰুত্ব হ্রাস কৰিছে আৰু মাত্ৰ ৰাষ্ট্ৰই অৱনতি দিশে আগবাঢ়িছে। কিন্তু ৰাষ্ট্ৰসমূহে নিজস্ব গুৰুত্ব অটুট ৰাখিবলৈ হ'লে জাতীয় স্বাৰ্থৰ লগত জড়িত বিষয় সমূহৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিব লাগিব। জাতীয় স্বাৰ্থৰ লগত জড়িত বিষয়সমূহ বুলি ক'লে ৰাষ্ট্ৰীয় ক্ষমতা ৰাষ্ট্ৰৰ সাৰ্বভৌমত্ব, বৈদেশিক নীতি, নিৰাপত্তা আদি বিষয় সমূহত ৰাষ্ট্ৰই বিশেষভাৱে গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিব লাগে। কোনো শক্তিশালী দেশৰ পৰা লাভ কৰা বৈদেশিক ঋণে যাতে বৈদেশিক নীতি আৰু সাৰ্বভৌমত্বক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব নোৱাৰে এই বিষয়ত ৰাষ্ট্ৰ সদায় সচেতন হ'ব লাগে। জনসাধাৰণৰ স্বাৰ্থক ৰাষ্ট্ৰই সদায় সুৰক্ষিত কৰাৰ চেষ্টা কৰিব লাগে। বিভিন্ন জনগোষ্ঠীয় সমস্যাসমূহ শান্তি পূৰ্ণভাৱে আলাপ আলোচনাৰ মাজেৰে সমাধান কৰিবৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰই চেষ্টা কৰিব লাগে। ক'ব পাৰি যে চৰকাৰৰ কাৰ্য্যদক্ষতা আৰু দূৰদৰ্শিতাই ৰাষ্ট্ৰৰ ভৱিষ্যত সুৰক্ষিত কৰিব পাৰে। যাৰ ফলত ৰাষ্ট্ৰই হেৰুৱা গৌৰৱ পুনৰ উদ্ধাৰ কৰিব পাৰিব আৰু অৱনতিৰ পথ ৰুদ্ধ হ'ব।

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন :

ক) ৰাষ্ট্ৰৰ বিকাশৰ এটা স্তৰ উল্লেখ কৰা।

.....

.....

.....

.....

.....

খ) ৰাষ্ট্ৰৰ অৱনতিৰ এটা কাৰণ উল্লেখ কৰা।

.....

.....

.....

.....

.....

গ) ভাৰতবৰ্ষ এখন তৃতীয় বিশ্ব ৰাষ্ট্ৰ। (শুদ্ধনে অশুদ্ধ লিখা)

.....

.....

.....

.....

.....

৩.৩ সামৰণি :

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা তোমালোকে ৰাষ্ট্ৰৰ ঐতিহাসিক বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰ সমূহ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ অৱনতিৰ কাৰণ সম্পৰ্কে এক সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছা।

তোমালোকে নিশ্চয় বুজিব পাৰিছা যে আধুনিক জাতীয় ৰাষ্ট্ৰ একে দিনাই গঢ় লোৱা নাছিল। প্ৰাচ্যৰ আদিম সাম্ৰাজ্যৰ পৰা আধুনিক জাতীয় ৰাষ্ট্ৰ গঢ় লোৱালৈকে ৰাষ্ট্ৰই এক সুদীৰ্ঘ পথ অতিক্ৰম কৰিছিল। কিন্তু ৰাষ্ট্ৰই এই যাত্ৰাত

উত্থান-পতনৰ পৰিঘটনাত নিজস্ব স্বকীয় বৈশিষ্ট্য হেৰুৱাই পেলাইছিল। যাৰ ফলস্বৰূপে ৰাষ্ট্ৰই অৱনতিৰ দিশে আগবাঢ়িছে।

৩.৪ ঘাইশব্দ (Key Words) :

নৈৰাজ্য - ৰাষ্ট্ৰ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তৃত্ব বিহীন এক ব্যৱস্থা।

স্বতন্ত্ৰতা - মুক্ত বা স্বাধীন অৱস্থা।

স্বায়ত্ত্বশাসন - নিজস্ব শাসন ব্যৱস্থা।

৩.৫ পাঠ্য নিৰ্দেশনা :

1. Andrew Heywood	Political Theory Today
2. John Holfman and
Paul Graham	Introduction to
Political Theory
3. Earnest Gellner	Nations and Nationalism
4. Anthony D. Smith	Ethnic Origin of Nations
5. Benedict Anderson	Imagined Community

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাব্য উত্তৰ :

- ক) গ্ৰীচৰ নগৰ ৰাষ্ট্ৰ।
খ) বিশ্বায়নৰ প্ৰভাৱ।
গ) শুদ্ধ।

আৰ্হি প্ৰশ্ন :

- ক) ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰ সমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।
খ) ৰাষ্ট্ৰৰ অৱনতিৰ কাৰণ সমূহ ব্যাখ্যা কৰা।

প্ৰসংগ পুথি :

- ১) ড° কৃপেশ চন্দ্ৰ পাল আৰু প্ৰতুল চন্দ্ৰ নায়ক
“ৰাজনৈতিক তত্ত্ব”, অৰুণ প্ৰকাশন, গুৱাহাটী ২০০৮
২) নবীন গোহাঁই, “ৰাজনৈতিক তত্ত্ব” ইউনিকা প্ৰকাশন, যোৰহাট

3. J. C. Johari, “Principles of Modern Political Science”, Sterling Publishers Private Limited, New Delhi, 2004.
4. Dr. Arun Bhattacharjee,
“An Introduction to Political Theory, New Central Book Agency (P) Ltd, Kolkata, 1993.
5. R. C. Agarwal, “Political Theory”, (Principles of Political Science) S. Chand & Company Ltd., 2003.

Block - 3 (খণ্ড - ৩)
Unit - 1 (গোট - ১)
 স্বাধীনতা, সমতা আৰু আইনৰ ধাৰণা
আইন (Law)

গঠন বিন্যাস (Structure) :

১.০ উদ্দেশ্য

১.১ প্ৰস্তাৱনা

১.২ আইনৰ অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা

১.৩ আইনৰ সংজ্ঞা

১.৪ আইনৰ বৈশিষ্ট্য

১.৪.১ বিশ্লেষণাত্মক মতবাদ

১.৪.২ ঐতিহাসিক মতবাদ

১.৪.৩ দাৰ্শনিক মতবাদ

১.৪.৪ তুলনামূলক মতবাদ

১.৪.৫ সমাজশাস্ত্ৰ সম্পৰ্কীয় মতবাদ

১.৪.৬ মাক্সীয় মতবাদ

১.৫ আইনৰ উৎস

১.৫.১ প্ৰথা

১.৫.২ ধৰ্ম

১.৫.৩ বিচাৰকৰ ৰায়

১.৫.৪ বিজ্ঞানসন্মত আলোচনা

১.৫.৫ ন্যায়বিচাৰ বা সমন্যায়

১.৫.৬ বিধানমণ্ডল

১.৬ সামৰণি

১.৭ ঘাই শব্দসমূহ

১.৮ পাঠ্য নিৰ্দেশনা

আত্ম মূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ

প্ৰসংগ পুথি

আৰ্হি প্ৰশ্ন

১.০ উদ্দেশ্য (Objective) :

এই গোটটি অধ্যয়ন কৰাৰ পিচত তোমালোকে

আইনৰ সংজ্ঞা দাঙি ধৰিব পাৰিবা।

আইনৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ বৰ্ণনা কৰিব পাৰিবা।

আইনৰ বিভিন্ন মতবাদ (School) সমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিবা।

আইনৰ বিভিন্ন উৎসসমূহৰ বিষয়ে জানিবা পাৰিবা।

১.১ প্ৰস্তাৱনা (Introduction) :

ইয়াৰ পূৰ্বে স্বাধীনতা আৰু সমতাৰ বিষয়ে কৰা আলোচনাত তোমালোকে সেই সম্পৰ্কে সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিলা। স্বাধীনতা আৰু সমতাৰ লগতে এৰাব নোৱাৰা আন এটা বিষয় হৈছে আইন। আইনৰ অবিহনে প্ৰকৃত স্বাধীনতা উপভোগ কৰিব নোৱাৰি। একেদৰে সমতা প্ৰতিষ্ঠা কৰিবৰ বাবেও আইন অত্যন্ত প্ৰয়োজনীয়।

এই গোটৰ আলোচনাত তোমালোকক আইনৰ অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা, আইনৰ বৈশিষ্ট্য, আইনৰ বিভিন্ন মতবাদ (School), ইয়াৰ উৎসসমূহৰ লগতে আইন আৰু নৈতিকতাৰ মাজৰ পাৰ্থক্যসমূহ সৈতে পৰিচয় কৰাই দিয়া হ'ব।

আধুনিক কালত ৰাষ্ট্ৰৰ আইন কেনেকৈ প্ৰণয়ন কৰা হয় সেইবিষয়ে অধিক জ্ঞান আহৰণৰ বাবে তোমালোকে ভাৰতৰ ৰাজ্যসভা আৰু লোকসভাৰ সজীৱ কাৰ্যক্ৰমনিকা (Live telecast) দূৰদৰ্শনত চাব পাৰা।

১.২ আইনৰ অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা :

মানুহ সমাজপ্ৰিয় আৰু শান্তিপ্ৰিয় জীৱ। সমাজত শান্তিত আৰু শৃঙ্খলাবদ্ধতাৰে বসবাস কৰাৰ অৰ্থে মানুহে পাৰস্পৰিক আলোচনাৰে কিছুমান নীতি-নিয়ম সৃষ্টি কৰি লয়। এই নীতি-নিয়মবোৰ পৰাৰ সকলো উপকৃত হয় বাবে জনসাধাৰণে সেইবোৰ মানি চলে।

আধুনিককালত জনসাধাৰণৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় নীতি-নিয়মবোৰ প্ৰণয়ন কৰাৰ

দায়িত্ব বাষ্ট্ৰই গ্ৰহণ কৰে। এইবোৰ নীতি-নিয়ম জনসাধাৰণে মানি চলাটো বাধ্যতামূলক। যদি কোনো ব্যক্তিয়ে এনে নীতি-নিয়ম ভঙ্গ কৰে তেতিয়া বাষ্ট্ৰই তেনে ব্যক্তিৰ বিৰুদ্ধে শাস্তিমূলক ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰে। এনেদৰে জনসাধাৰণৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় যিবোৰ নীতি-নিয়ম বাষ্ট্ৰই ৰচনা কৰে আৰু যিবোৰ নীতি-নিয়ম বাষ্ট্ৰই ভঙ্গ কৰিলে বাষ্ট্ৰই শাস্তিৰ বিধান কৰে সেইবোৰ নীতি-নিয়মকে আইন বোলা হয়।

১.৩ আইনৰ সংজ্ঞা :

আইনৰ সংজ্ঞা সম্পৰ্কত পণ্ডিতসকল একমতত উপনীত হ'ব পৰা নাই। গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি বিবেচিত কেইটামান সংজ্ঞা তলত বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

জন অষ্টিনৰ (John Austin) মতে আইন হৈছে সাৰ্বভৌমত্বৰ নিৰ্দেশ। অৰ্থাৎ কোনো উচ্চ কৰ্তৃপক্ষই দিয়া নিৰ্দেশই হৈছে আইন। কিন্তু আইনৰ এই সংজ্ঞাক ঐতিহাসিক মতবাদৰ সমৰ্থকসকলে গ্ৰহণ কৰা নাই। তাৰ কাৰণ হৈছে এই সংজ্ঞাটোৱে সমাজত প্ৰচলিত প্ৰথা, ৰীতি-নীতি, ধৰ্মৰ বিধান আদি বিষয়বোৰ সম্পূৰ্ণৰূপে আওকান কৰিছে। প্ৰকৃততে ক'বলৈ হ'লে সকলো বাষ্ট্ৰতে আইন প্ৰণয়নৰ বেলিকা উক্ত বিষয়বোৰৰ ওপৰতো গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হয়। জনসাধাৰণৰ মাজত পাৰস্পৰিক উপযোগিতাৰ ভিত্তিত স্বাভাৱিকভাৱে গঢ়ি উঠা নিয়মবোৰ আওকান কৰি প্ৰণয়ন কৰা আইনে কেতিয়াও জন সমৰ্থন লাভ কৰিব নোৱাৰে। সেইবাবে তেনে আইন ক্ষণস্থায়ী হয়। ধৰি লোৱা আমাৰ দেশৰ চৰকাৰে এনে এখন বিবাহ আইন প্ৰণয়ন কৰিলে য'ত কোৱা হ'ল যে এতিয়াৰ পৰা ভাৰতবৰ্ষত অনুষ্ঠিত সকলো বিবাহ কেৱল চৰকাৰী পঞ্জীয়নৰ যোগেহে সম্পন্ন কৰিব লাগিব। বিবাহৰ উশ্যে কোনো ধৰণৰ সামাজিক, ধাৰ্মিক বা মাস্তলিক অনুষ্ঠান আদি হ'ব নোৱাৰিব। এই আইন ভঙ্গ কৰিলে দৰা আৰু কইনা প্ৰত্যেকে পাঁচ হাজাৰকৈ টকা জৰিমনা আৰু কমেও ছমাহ কাৰাবাস খাটিব লাগিব। এনে এখন আইন ভাৰতবৰ্ষ জনসাধাৰণে মানি ল'বনে বাৰু? যদি নলয় তেন্তে তাৰ কাৰণ কি হ'ব পাৰে? কাৰণটো হৈছে এনে আইনে সামাজিক প্ৰথাৰ বিৰোধিতা কৰিছে।

জন আৰাষ্কিন (John Eraskini)ৰ মতেও আইন হৈছে সাৰ্বভৌম কৰ্তৃপক্ষই দিয়া কিছুমান নিৰ্দেশ। এনে আইনৰ যোগে প্ৰজাসকলৰ বাবে যিবোৰ নীতি-নিয়ম সৃষ্টি কৰা হয় সেইবোৰ তেওঁলোকে মানি চলিব লাগে। অকনমান মন কৰিলেই দেখিবা আৰাষ্কিনৰ সংজ্ঞাটো সংজ্ঞাৰ সৈতে প্ৰায় একে। সেই বাবে আইনৰ এই সংজ্ঞাটোও গ্ৰহণ যোগ্য বুলি বিবেচিত হোৱা নাই।

উইলছন (Wilson)ৰ মতে সামাজিক চলি থকা যিবোৰ চিন্তাধাৰা আৰু অভ্যাসে ৰাষ্ট্ৰৰ স্বীকৃতি লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয় সেইবোৰকে আইন বোলা হয়। এই সংজ্ঞাটো ওপৰৰ দুটা সংজ্ঞাটো বেলেগ। কাৰণ ইয়াত সমাজত প্ৰচলিত ৰীতি-নীতি আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ সাৰ্বভৌম শক্তি- দুয়োটাৰ এক সুন্দৰ সংমিশ্ৰণ ঘটেৱা হৈছে। এই বাবেই উইলছনৰ এই সংজ্ঞাটো আইনৰ এক উন্নত সংজ্ঞা বুলি কোৱা হয়। সেয়ে হ'লেও ৰাজনীতি-বিজ্ঞানৰ হলেণ্ড (Holland) আগবঢ়োৱা সংজ্ঞাটোহে আটাইতকৈ বিজ্ঞানসন্মত বুলি কোৱা হয়। হলেণ্ডৰ মতে, জনসাধাৰণৰ বাহ্যিক কাৰ্যকলাপত নিয়ন্ত্ৰণৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰই প্ৰণয়ন কৰা নীতি-নিয়মবোৰেই হৈছে আইন। এই সংজ্ঞাটোৱে কব খোজে যে ৰাষ্ট্ৰই আইনৰ যোগে সাধাৰণতে চিন্তাধাৰা বা ভাবৰাশি নিয়ন্ত্ৰণ নকৰে। বৰং জনসাধাৰণৰ বাহ্যিক কাম-কাজবোৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰই আইন প্ৰণয়ন কৰে। এই অৰ্থত ব্যক্তি এজনে চুৰ কৰিম বুলি মনে মনে ভাবিলে সি আইনৰ চকুত দোষনীয় নহয়। কাৰণ সেইটো ব্যক্তিজনৰ অপ্ৰতিনিহিত বিষয়। কিন্তু ব্যক্তিজনে যদি সঁচাকৈ চুৰ কৰে তেন্তে আইনে তেওঁক শাস্তি দিব। কাৰণ চুৰ কৰাটো এটা বাহ্যিক কাৰ্য।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১

১. সাৰ্বভৌমত্বৰ আদেশেই হৈছে আইন বুলি আঙিনে কৈছিল। শুদ্ধ/অশুদ্ধ।
২. আইন সম্পৰ্কে উইলছনে আটাইতকৈ বিজ্ঞানসন্মত সংজ্ঞা দাহি ধৰিছে। শুদ্ধ/অশুদ্ধ।
৩. হলেণ্ডে আগবঢ়োৱা আইনৰ সংজ্ঞাটো লিখা।

১.৪ আইনৰ বৈশিষ্ট্য :

উপৰোক্ত সংজ্ঞাবোৰৰ পৰা আইনৰ কেইটামান বৈশিষ্ট্য থকা দেখা যায়।

যেনে-

১। আইন হ'বৰ বাবে ৰীতি-নীতিসমূহে ৰাষ্ট্ৰৰ স্বীকৃতি লাভ কৰিব লাগিব। এনে স্বীকৃতি লাভ নকৰা সমাজৰ ৰীতি-নীতিসমূহ বক্ষনা-বেক্ষণৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰই দায়িত্ব গ্ৰহণ নকৰে।

২। আইন কেৱল ৰাষ্ট্ৰৰ নিৰ্দেশ নহয়। জনসাধাৰণৰ সমৰ্থন নাথাকিলে কেৱল ৰাষ্ট্ৰৰ নিৰ্দেশ অনুসৰি প্ৰণয়ন কৰা আইন স্থায়ী হ'ব নোৱাৰে। তেনে আইন জনসাধাৰণে মানি চলিবলৈ অস্বীকাৰ কৰে। মূৰকত ৰাষ্ট্ৰই তেনে আইন বাতিল কৰিব লগা হয়।

৩। আইন সকলোৰে বাবে সমান। অৰ্থাৎ প্ৰচলিত আইন ভঙ্গ কৰিলে দুখীয়া ব্যক্তি এজনে যি পৰিমাণৰ শাস্তি পাব, চহকী ব্যক্তি এজনেও সেই একেই শাস্তি পাব।

৪। আইন সাৰ্বজনীন। অৰ্থাৎ আইন সকলো শ্ৰেণীৰ জনসাধাৰণৰ বাবে সমানে প্ৰযোজ্য। উদাহৰণস্বৰূপে জন প্ৰতিনিধিত্ব আইন অনুসৰি ১৮ বছৰৰ ওপৰৰ সকলো ভাৰতীয় নাগৰিকে ভোট দিয়াৰ অধিকাৰ লাভ কৰে। ইয়াৰ ধনী-দুখীয়া, বৰ্ণ, লিঙ্গ, সাধাৰণ জাতি, অনুসূচীত জাতি আদিৰ কোনো প্ৰভেদ নাথাকে। অৱশ্যে কিছুমান আইন জনসাধাৰণৰ কোনো এক বিশেষ অংশৰ বাবে প্ৰণয়ন কৰা হ'ব পাৰে। যেনে-অনুসূচীত জাতি-জনজাতিৰ জনসাধাৰণৰ সামাজিক দিশত পিচপৰা অৱস্থাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত সেইসকলৰ বাবে অধ্যয়ন আৰু নিযুক্তিৰ ক্ষেত্ৰৰ সংৰক্ষণ সম্পৰ্কীয় আইন। এনে আইনৰ সুবিধা সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ জনসাধাৰণে ল'ব নোৱাৰে।

৫। আইনে জনসাধাৰণৰ কেৱল বাহ্যিক দিশটোহে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। জনসাধাৰণৰ মনোজগতত আইনে প্ৰৱেশ কৰিব নোৱাৰে।

৬। আইন গতিশীল। ইয়াৰ ৰূপ সদায় একেদৰে নাথাকে। সময়ৰ লগে-লগে সমাজৰ নীতি-নিয়মৰো পৰিবৰ্তন হয়। তেনে অৱস্থাত পুৰণি আইনবিলাকো

সমাজৰ নিয়মৰ সৈতে ৰজিতা খোৱাকৈ সলনি কৰি ল'ব লগা হয়।

আগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২

৪. সমাজৰ সকলোৱে মানি চলা ৰীতি-নীতিবোৰেই হৈছে আইন। শুদ্ধ/ অশুদ্ধ।

৫. আইনে জনসাধাৰণৰ বাহ্যিক আৰু অন্তৰ্নিহিত উভয় দিশ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। শুদ্ধ/অশুদ্ধ।

আইনৰ বিভিন্ন মতবাদ (Different Schools of law):

আইনৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে বেলেগ বেলেগ পণ্ডিতে বেলেগ ধৰণে আলোচনা কৰিছে। পণ্ডিতসকলৰ এই আলোচনাসমূহ ছটা ভাগত ভগাব পাৰি। এনে প্ৰতিটো ভাগকে 'মতবাদ' বা গোষ্ঠী বা School বুলি কোৱা হয়। তলত প্ৰতিটো মতবাদৰ নাম আৰু সেইবিলাকৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা হৈছে-

১.৪.১ বিশ্লেষণাত্মক মতবাদ (The Analytical School)

১.৪.২ ঐতিহাসিক মতবাদ (The Historical School)

১.৪.৩ দাৰ্শনিক মতবাদ (The Philosophical School)

১.৪.৪. তুলনামূলক মতবাদ (The Comparative School)

১.৪.৫ সমাজশাস্ত্ৰ সম্পৰ্কীয় মতবাদ (The Sociological School)

১.৪.৬. মার্ক্সীয় মতবাদ (The Marxist School)

১.৪.১ বিশ্লেষণাত্মক মতবাদ (The Analytical School) :

এই মতবাদৰ বিশ্বাসী পণ্ডিতসকলে আইনৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰোঁতে ইয়াৰ দুটা বিশেষ দিশৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। তাৰে এটা হৈছে উৎস আৰু আনটো হৈছে আইন কাৰ্য্যকৰীকৰণৰ ধৰণ। এইসকল পণ্ডিতৰ ভিতৰত বডিন (Bodin), হব্‌স্‌ (Hobbs), অষ্টিন (Austin) আৰু বেনথাম (Bentham) প্ৰধান। তেওঁলোকৰ মতে আইনৰ উৎস এটা। সেইটো হৈছে সাৰ্বভৌমত্বৰ আদেশ। সাৰ্বভৌম ক্ষমতা এজন নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তি বা ব্যক্তিত্বৰ এক সমষ্টিৰ হাতত ন্যস্ত থাকে। এনে সাৰ্বভৌম শক্তিৰ আদেশ মৌখিক ৰূপটো থাকিব পাৰে অথবা লিখিত ৰূপটো থাকিব পাৰে। এই সকল পণ্ডিতৰ মতে

সকলো আইন কাৰ্যকৰী কৰা হয়। বাধ্যতামূলক ধৰণেৰে সকলো ব্যক্তিয়ে আইন মানি চলাতো বাধ্যতামূলক। অন্যথা তেওঁ শাস্তি ভোগকৰিব লাগিব। অৰ্থাৎ বিশ্লেষণাত্মক মতবাদ অনুসৰি আইন হৈছে সাৰ্বভৌম কত্বৰ দ্বাৰা ব্যক্ত বা বচিত এনে কিছুমান আদেশ বা নীতি যিবোৰ মানি চলাটো নাগৰিকসকলৰ বাবে বাধ্যতামূলক।

বিশ্লেষণাত্মক মতবাদটো নানা কাৰণত সমালোচনা কৰা হৈছে। প্ৰধান সমালোচনাবিলাক তলত দিয়া ধৰণৰ।

এই মতবাদে সমাজত প্ৰচলিত ৰীতি-নীতি বিলাকৰ গুৰুত্ব আওকান কৰিছে। প্ৰত্যেক সমাজতে কিছুমান ৰীতি-নীতি থকা দেখা যায়। এইবিলাক সমাজৰ সকলোৱে পাৰস্পৰিক উপযোগিতাৰ বাবে মানি চলে। এনে ৰীতি-নীতি সাৰ্বভৌম শক্তিৰ দ্বাৰা সৃষ্টি কৰা নহয়। সেইবিলাক সমাজত আপোনা-আপুনি সৃষ্টি হয়।

দ্বিতীয়তে ক'ব পাৰি যে ৰাষ্ট্ৰ সৃষ্টি হোৱা আগতেও সমাজত কিছুমান নিয়ম আছিল। সমাজৰ সকলো ব্যক্তিয়ে সেইবোৰ মানি চলিছিল। সাৰ্বভৌম শক্তিৰ অবিহনে আইনৰ সৃষ্টি অসম্ভৱ বুলি বিশ্লেষণাত্মক মতবাদে যি যুক্তি আগবঢ়াইছে তাক ই অসাৰ কৰি তুলিছে।

তৃতীয়তে, জনসাধাৰণে কেৱল শাস্তিৰ ভয়তহে আইন মানি চলে বুলি কোৱা বক্তব্য প্ৰকৃততে মূল্যহীন। বুৰঞ্জীয়ে প্ৰমাণ দিয়ে যে অযুক্তিকৰ আইনসমূহ জনসাধাৰণে মানি চলিবলৈ অমান্তি হয়। তেনে আইনৰ বিৰুদ্ধে আন্দোলন গঢ়ি তোলা হয়। চৰম শাস্তিৰ ভয় থাকিলেও তেনে আন্দোলনত জনসাধাৰণে স্বতঃস্ফুৰ্তভাৱে অংশ গ্ৰহণ কৰে।

চতুৰ্থতে, এই মতবাদে এটা অগণতান্ত্ৰিক ধাৰণা প্ৰতিষ্ঠা কৰিব খুজিছে। সাৰ্বভৌম শক্তিসম্পন্ন ব্যক্তি বা ব্যক্তিজোৰীৰ আদেশকে আইন বুলি ধৰিলে প্ৰশ্ন হ'ব তেনে আইন সাৰ্বভৌম শক্তিসম্পন্ন ব্যক্তিজনে বা ব্যক্তি সমষ্টিটোৱে মানি চলিবনে নচলে? যদিহে নচলে তেন্তে সমাজত আইন প্ৰণেতা আৰু আইন মানি চলোতা এই দুই সুকীয়া শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি হ'ব। অৰ্থাৎ সমাজত আইনৰ চকুত সকলো সমান বোলা কথাষাৰৰ যুক্তি নাইকিয়া হ'ব। সেয়ে এনে মতবাদ

নিতান্তই অগণতান্ত্ৰিক।

পঞ্চমতে, এই মতবাদে আইনৰ ঐতিহাসিক দিশটো আওকাণ কৰিছে। সকলো আইনৰে একোটা ইতিহাস থাকে। আইন হিচাবে পৰিগণিত হোৱাৰ আগেয়ে সেইবিলাক নিচেই কম সংখ্যক মানুহৰ মাজত সাধাৰণ নিয়ম হিচাবে প্ৰচলিত হৈ থাকে। পাৰস্পৰিকভাৱে লাভান্বিত হোৱাৰ বাবে ক্ৰমান্বয়ে অধিক সংখ্যক মানুহে সেইবিলাক মানি চলিবলৈ ধৰে। এটা সময়ত সেই সাধাৰণ নিয়মবোৰলৈ ৰাষ্ট্ৰয়ো স্বীকৃতি আগবঢ়ায় আৰু তেতিয়াই সেইবোৰ আইন হৈ পৰে। আইন এখনৰ বিষয়ে পুছানপুছান জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ এই সকলো বিষয় অতি সাৱধানতাৰে পৰীক্ষা কৰি চাব লাগিব। কিন্তু বিশ্লেষণাত্মক মতবাদে আইনৰ ক্ষেত্ৰত এনেবোৰ কথাত গুৰুত্ব দিব নোখোজে। বৰং এই ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকে এটা গোড়া মনোভাৱ গ্ৰহণ কৰে আৰু কয় যে সাৰ্বভৌম শক্তিয়ে যি আদেশেই নিদিয়ক কিয় সেইসকলোবোৰেই আইন হিচাবে পৰিগণিত হ'ব।

১.৪.২ ঐতিহাসিক মতবাদ (The Historical School) :

তোমালোকে মন কৰিলে দেখিবা যে ঐতিহাসিক মতবাদৰ পণ্ডিতসকলে আইনৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে কোৱা কথাবোৰ বিশ্লেষণাত্মক মতবাদত বিশ্বাসী পণ্ডিত সকলতকৈ বিপৰীত ধৰণৰ। চাৰ হেনৰি মেইন (Sir Henry Maine) এফ. ডব্লিউ মেইটলেণ্ড (F.W. Maitland) চাৰ ফ্ৰেডৰিক পলক (Sir Fredrick Pollock) আদি পণ্ডিতসকল ঐতিহাসিক মতবাদৰ প্ৰধান সমৰ্থক। এইসকল পণ্ডিতে কৈছে যে আইন কোনো সাৰ্বভৌম কৰ্তৃত্বৰ সৃষ্টি নহয়। বৰং সেইবিলাক সমাজত আপোনা-আপুনি সৃষ্টি হয়। শাস্তিৰ আশাংক্ষা কৰি সেইবিলাক মানি চলাও নহয়। বৰং মানুহে অভ্যাসবশতঃ বা সেই বিষয়ত নিহিত থকা নৈতিক গুণবোৰৰ কাৰণেই সেইবোৰ মানি চলে। তদুপৰি সেইবোৰ মানি চলিলে সমাজৰ সকলো মানুহ সমানে উপকৃত হয়। এইসকল পণ্ডিতে কৈছে যে ৰাষ্ট্ৰই প্ৰণয়ন কৰা আইনবোৰ সমাজত প্ৰচলিত প্ৰথাবোৰৰ সৈতে একেধৰ্মী হ'লেই সেইবোৰ জনসাধাৰণে মানি চলে। অন্যথা তেনে আইনৰ বিৰোধিতা কৰা হয়। অতি শক্তিশালী কৰ্তৃপক্ষয়ো জনসাধাৰণৰ বিশ্বাসৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত প্ৰথাৰ বিৰোধিতা

কৰি আইন প্ৰণয়ন কৰিবলৈ সাহস নকৰে। বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত সকলো কৰ্তৃপক্ষই ৰীতি-নীতি বা প্ৰথাসমূহলৈ স্বীকৃতি আগবঢ়াই সেইবোৰক আইনৰ মান্যতা প্ৰদান কৰে।

বিশ্লেষণাত্মক মতবাদৰ দৰে ঐতিহাসিক মতবাদকো বিভিন্ন কাৰণত সমালোচনা কৰা হৈছে। প্ৰধান সমালোচনাবোৰ তলত দিয়া ধৰণৰ।

১। আইন প্ৰয়োগ কৰিবৰ বাবে এটা শক্তিশালী কৰ্তৃপক্ষৰ প্ৰয়োজন। এনে এটা কৰ্তৃপক্ষৰ অবিহনে সমাজৰ অশুভ শক্তিবিলাকে আইন ভঙ্গ কৰিবলৈ কুষ্ঠাবোধ নকৰিব। ঐতিহাসিক মতবাদত বিশ্বাসীকলে এনে এটা শক্তিশালী কৰ্তৃপক্ষৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ বিশেষ গুৰুত্ব আৰোপ কৰা নাই।

২। এই মতবাদে প্ৰথাৰ ওপৰত প্ৰয়োজনতকৈ অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। সমাজৰ কেতিয়াবা কু-প্ৰথাও প্ৰচলিত হৈ থকা দেখা যায়। যেনে- বাল্যবিবাহ প্ৰথা, সতীদাহ প্ৰথা ইত্যাদি। এনে কুপ্ৰথা সমূহ বন্ধ কৰিবলৈ ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তৃপক্ষই নিজাববীয়াকৈ শক্তিশালী ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব লগা হ'ব পাৰে। ঐতিহাসিক মতবাদত এনে প্ৰয়োজনৰ কথাই গুৰুত্ব পোৱা নাই।

৩। ঐতিহাসিক মতবাদতো এক গোড়া মতবাদ বুলি কোৱা হয়। কাৰণ ই পুৰণি ৰীতি নীতি; প্ৰচলিত প্ৰথাৰ বাহিৰে আন বিষয়সমূহত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা নাই।

৪। আধুনিক কালৰ সবহসংখ্যক আইনৰ সৃষ্টি হৈছে বৈজ্ঞানিক আৰু যুক্তিনিৰ্ভৰ আলোচনাৰ পৰা। এনে আলোচনাত প্ৰথা বা ৰীতি নীতি সমূহক অৱজ্ঞা কৰা নহয় যদিও সমাজৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় নতুন ধাৰণাবিলাকৰ ওপৰতো সমানে গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হয়। ঐতিহাসিক মতবাদত বিশ্বাসী পণ্ডিতসকলে এনে আলোচনাৰ প্ৰয়োজনীয়তাক আওকাণ কৰিছে।

আগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩

৬. অষ্টিনৰ দৰে বডিন আৰু বেনথামো আইনৰ বিশ্লেষণাত্মক মতবাদৰ সমৰ্থক। শুদ্ধ/অশুদ্ধ।

৭. আইনৰ বিশ্লেষণাত্মক মতবাদ এটা গণতান্ত্ৰিক ধাৰণা। শুদ্ধ/অশুদ্ধ।

৮. বিশ্লেষণাত্মক মতবাদে আইনৰ চকুত সকলো সমান বোলা কথাষাৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিব নোখোজে। শুদ্ধ/ অশুদ্ধ।

৯. ঐতিহাসিক মতবাদৰ মতে জনসাদাৰণে আইন মানি চলে। কাৰণ, অন্যথা তেওঁলোকে শাস্তিৰ সন্মুখীন হ'ব লাগিব বুলি আশা কৰে। শুদ্ধ/ অশুদ্ধ।

১.৪.৩ দাৰ্শনিক মতবাদ (The Philosophical School) :

দাৰ্শনিক মতবাদৰ প্ৰধান পৃষ্ঠপোষক হৈছে জাৰ্মানীৰ জোছেফ কোহলাৰ (Joseph Kohler)। এই মতবাদত বিশ্বাসী পণ্ডিতসকলে আইনৰ যোগে ন্যায় প্ৰতিষ্ঠা কৰিব খোজে। তেওঁলোক আইনৰ এক আদৰ্শ ব্যৱস্থা গঢ়ি তোলাৰ পক্ষপাতি। আইনৰ প্ৰকৃতি প্ৰকৃততে কেনেকুৱা সেই সম্পৰ্কে তেওঁলোক চিন্তিত নহয়। সামাজিক ন্যায় প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে আইন কেনেকুৱা হোৱা উচিত সেই সম্পৰ্কেহে তেওঁলোকে অধিক চিন্তা কৰে। নীতিসন্মত ধ্যান ধাৰণাৰেহে বিশ্বাস কৰে। এই মতবাদত বিশ্বাসীসকলে অষ্টাদশ শতিকাত প্ৰাকৃতিক আইনৰ (Law of Nature) ওপৰত ভিত্তি কৰি আইন ৰচনা কৰা উচিত বুলি মত পোষণ কৰিছিল। একেদৰে উনবিংশ শতিকাত তেওঁলোকে সৃষ্টি সম্পৰ্কীয় জ্ঞানৰ (Matapistical) ওপৰত ভিত্তি কৰি আৰু বিংশ শতিকাত সামাজিক স্বার্থ আৰু সামাজিক ন্যায়ৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আইন ৰচনা কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ মতে প্ৰকৃত আইনৰ দাৰ্শনিক দিশ ব্যাখ্যা কৰা আৰু সেইবিলাক প্ৰয়োগ কৰাটো বাস্তৱ দায়িত্ব।

দাৰ্শনিক মতবাদৰ প্ৰধান সমালোচনা হৈছে যে ই আইনৰ যোগে আদৰ্শ প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ ওপৰত অত্যধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। সেইবাবে অনেক ক্ষেত্ৰত ই বাস্তৱ ধাৰণাৰ পৰা আঁতৰি যায়। প্ৰকৃতৰ্থত ক'বলৈ গ'লে বাস্তৱ সমস্যা সমাধান কৰিবলৈ হ'লে আইনে কেৱল আদৰ্শকে খামুচি ধৰি থাকিলে সফলতা আৰ্জন কৰিব নোৱাৰিব। সফল আইন ৰচনা কৰিবলৈ আদৰ্শৰ উপৰিও বাস্তৱিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ একান্ত প্ৰয়োজন।

১.৪.৪. তুলনামূলক মতবাদ (The Comparative School) :

তেমালোকে বাৰু কেতিয়াবা ককা আইতাইতে এনেকৈ কোৱা শুনিছানে যে বৃটিছৰ দিনৰ আইন-কানুনবোৰ ভাল আছিল। সেইবাবে তেতিয়াৰ দিনত চোৰ-ডকাইতৰ ইমান উপদ্ৰৱ হোৱা নাছিল। এনেধৰণৰ কথাৰ আঁত ধৰিয়েই কিছুসংখ্যক পণ্ডিতে ক'ব খোজে যে, আইন একোখন প্ৰণয়ন কৰোঁতে অতীতত তেনে আইন আছিল নেকি, যদি আছিল তেন্তে সেইবোৰ আইনৰ দুৰ্বল দিশ বা কিবা সুৰঙা আছিল নেকি - এই কথাবোৰো বিবেচনা কৰি চোৱা উচিত। অৰ্থাৎ নতুন আইন ৰচনা কৰাৰ সময়ত অতীতৰ সেই সম্পৰ্কীয় আইনবোৰৰ সফলতা, দুৰ্বলতা আদি মনত ৰাখিহে আগবঢ়া উচিত। আইন ৰচনাৰ এনে মতবাদকে তুলনামূলক মতবাদ বোলা হয়। এই মতবাদৰ সমৰ্থকসকলৰ ভিতৰত অন্যতম প্ৰধান হৈছে ইংলেণ্ডৰ চাৰ পল ভিনোগ্ৰাডুল্ফ (Sir Paul viogradulf)। এই মতবাদত বিশ্বাসী পণ্ডিতৰ মতে কেৱল ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অতীতৰ আইনৰ লগতে নহয়, অধ্যয়নৰ বিভিন্ন বিভাগ যেনে, নৃত্ব, উদ্ভিদবিদ্যা, জীৱবিদ্যা, অৰ্থনীতি, দৰ্শন আদি বিজ্ঞান আৰু কলা বিষয়ৰ বৰ্তমান আৰু অতীতৰ সকলো আইনৰ সৈতে তুলনামূলক অধ্যয়নৰ পিছতহে আইন প্ৰণয়নৰ কাম হাতত লোৱা উচিত।

১.৪.৫ সমাজশাস্ত্ৰ সম্পৰ্কীয় মতবাদ (The Sociological School) :

মহাত্মা গান্ধীয়ে এটা সময়ত আইন অমান্য আন্দোলন কৰাৰ কথা তেমালোকে নিশ্চয় শুনিছা। বৃটিছসকলে যিবোৰ আইন তৈয়াৰ কৰিছিল সেইবোৰ ভাৰতীয় সমাজৰ কোনো উপকাৰ সাধন কৰিব পৰা নাছিল। সেইবাবে ভাৰতীয়সকলে সেইবোৰ মানি চলিবলৈ অসন্মত হৈছিল। এই দিশৰ পৰা বিচাৰ কৰি কিছুসংখ্যক পণ্ডিতে মত প্ৰকাশ কৰিছে যে আইন হ'বলৈ হ'লে সি সমাজৰ স্বার্থ সুৰক্ষিত কৰিব পৰা ধৰণৰ হ'ব লাগিব। ফ্ৰান্সৰ ডাগুইট (Duguit), হলেণ্ডৰ ক্ৰেবী (Krabbe), আমেৰিকাৰ ৰচকো পাউণ্ড (Roscoe Pound) আৰু জাষ্টিন হোচ্ছ (Justice Holmes) আদি পণ্ডিতসকলে এই মতবাদৰ সমৰ্থক। এওঁলোকৰ মতে আইন কোনো সাৰ্বভৌম ক্ষমতাপ্ৰাপ্ত কৰ্তৃকৰ আদেশ নহয়। সামাজিক

উপযোগিতা থাকে বাবেহে আইন মানি চলা হয়। শাস্তি পোৱাৰ ভয়ত নহয় এওঁলোকে আনকি এনেকৈয়ো ক'ব খোজে যে ৰাষ্ট্ৰ আৰু আইনৰ মাজত কোনো এৰাব নোৱৰা সম্পৰ্ক নাই। ৰাষ্ট্ৰ নাথাকিলেও মানুহে উপকাৰত অহা আইন মানি চলিব। ৰাষ্ট্ৰ নাথাকিলেও মানুহে উপকাৰত অহা আইন মানি চলিব। ৰাষ্ট্ৰ যেতিয়া সৃষ্টি হোৱা নাছিল তেতিয়াও মানুহে সমাজ পাতি বাস কৰিছিল আৰু নিজে তৈয়াৰ কৰি লোৱা আইনবোৰ মানিও চলিছিল।

এই মতবাদক এই বুলি সমালোচনা কৰা হৈছে যে ই ৰাষ্ট্ৰখনত সাৰ্বভৌম কৰ্তৃক্ষৰ গুৰুত্ব মূল্যহীন কৰি পেলাব খুজিছে। কিন্তু এইটো অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি যে সাৰ্বভৌম কৰ্তৃক্ষৰ অৱস্থিতি অবিহনে মানুহে আইন ভঙ্গ কৰিবলৈ উদ্বানি পাব। আইন ভঙ্গকাৰীৰ সীমাসংখ্যা নোহোৱা হ'ব।

এই মতবাদৰ আন এক সমালোচনা হৈছে যে ই আইনক সামাজিক প্ৰয়োজনৰ আহিলা নহয় বুলি ক'ব খুজিছে। প্ৰকৃততে সকলো সুসভ্য ৰাষ্ট্ৰতে সামাজিক প্ৰয়োজনৰ ভিত্তিতহে আইন ৰচনা কৰা হয়।

১.৪.৬. মাক্সীয় মতবাদ (The Marxist School) :

তেমালোকে এনে এখন কল্পনা কৰা চোন য'ত সকলোবোৰ মানুহক দুটা ভাগত ভাগ কৰি পেলাব পাৰি। কিছুমান মানুহ দুখীয়া আৰু কিছুমান চহকী। চহকী মানুহবোৰৰ হাতত ধন-সম্পত্তিৰ উপৰিও কল-কাৰখানা সকলোবোৰ আছে। আনহাতে দুখীয়াসকলৰ হাতত ধন-সম্পত্তিকে আদি কৰি একো নাই। এইসকল দুখীয়ালোকে ধনী সকলৰ কাৰবাৰৰ হাজিৰা কৰি জীৱন নিৰ্বাহ কৰে। এতিয়া যদি ধনীসকলক কোৱা হয় যে তেমালোকৰ কাৰবাৰৰ বনুৱা হিচাবে থকা দুখীয়া মানুহ বিলাকৰ দৈনিক হাজিৰা কিমান হ'ব সেইটো তেমালোকে ঠিক কৰি দিয়া। তেতিয়া তেওঁলোকে বাৰু হাজিৰাৰ নিৰিখ উচিতভাৱে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবনে? নিশ্চয় কম পৰিমাণে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব। কাৰণ তেতিয়া তেওঁলোকৰ লাভৰ পৰিমাণ বাঢ়িব।

মাক্সে কৈছে যে এখন দেশত 'ধনীসকলেই' (বুৰ্জোৱা) ৰাষ্ট্ৰখনৰ সকলো কাৰ্য্য নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। ৰাষ্ট্ৰখনে প্ৰণয়ণ কৰা আইনবিলাকৰ ৰূপ কেনেকুৱা হ'ব

তাকো তেওঁলোকে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। গতিকে এনে ৰাষ্ট্ৰত আইন হৈছে ধনী শ্ৰেণীটোৰ হাতত থকা এনে এটা অস্ত্ৰ যাৰ সহায়ত তেওঁলোকে দুখীয়া শ্ৰেণীক (সৰ্বহাৰা) প্ৰাপ্যৰ পৰা বঞ্চিত কৰে আৰু শোষণ কৰে। অৰ্থাৎ আইন হৈছে এটা শ্ৰেণীক শোষণ কৰা এবিধ আহিলা।

মাৰ্ক্সে আকৌ কৈছে যে, এনে ৰাষ্ট্ৰৰ এটা সময়ত দুখীয়া সকলে একগোট হৈ ধনীসকলৰ অন্যায়াৰ প্ৰতিবাদ কৰি বিপ্লৱ গঢ়ি তুলিব। এনে বিপ্লৱৰ ফলত ধনীসকলৰ আইন প্ৰণয়নৰ ক্ষেত্ৰত থকা প্ৰভাৱ লোপ পাব। তাৰ পৰিবৰ্তে এইবাৰ দুখীয়াসকলে ৰাষ্ট্ৰযন্ত্ৰ পৰিচালনাৰ কৰাৰ সুযোগ লাভ কৰি। এনে সময়ত দুখীয়াসকলৰ প্ৰভাৱিত যিবোৰ আইন ৰচনা কৰা হ'ব সেইবোৰ ধনীসকলৰ স্বার্থ বিপৰীত যাব। এই খিনিলৈয়ে আইন কোনো এটা শ্ৰেণীৰ স্বার্থ ৰক্ষাৰ আহিলা হৈয়ে থাকে। কিন্তু দুখীয়াসকলে যেতিয়া এখন শ্ৰেণীহীন সমাজ প্ৰতিষ্ঠা কৰাত সফল হ'ব তেতিয়া ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰয়োজন নাইকিয়া হৈ পৰিব। তেতিয়া সমাজৰ প্ৰয়োজনৰ ভিত্তিতহে আইন ৰচনা কৰা হয়। এখন ৰাষ্ট্ৰহীন সমাজে এনে আইন ৰচনা কৰিব।

মাৰ্ক্সীয় মতবাদটোৰ এটা বুলি সমালোচনা কৰা হৈছে যে ই সমাজত শান্তিপূৰ্ণ পৰিবৰ্তনৰ বিষয়টো কেৱল বিপ্লৱৰ যোগেহে সামাজিক পৰিবৰ্তন স ৰ বোলা কথাষাৰৰ মানি ল'ব নোৱাৰি। শান্তিপূৰ্ণভাৱে সমাজ পৰিবৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত আইন যে এক শক্তিশালী আহিলা হ'ব পাৰে তাক এই মতবাদে বিশ্বাস নকৰে।

দ্বিতীয়তে, আইনৰ সৃষ্টিৰ ক্ষেত্ৰত মাৰ্ক্সে অৰ্থনৈতিক ধাৰণাৰ ওপৰত অত্যাধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। আইনৰ সৃষ্টিত বৌদ্ধিক ধাৰণা, নৈতিকতা আদিৰ গুৰুত্ব আওকান কৰিব নোৱাৰি। আনকি শ্ৰেণী বিভক্ত সমাজত আইন প্ৰণয়ণ কৰোঁতেও তাৰ নাগৰিক সমাজৰ যুক্তিপূৰ্ণ মতামতৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হয়।

তৃতীয়তে, মাৰ্ক্সৰ ৰাষ্ট্ৰহীন সমাজৰ ধাৰণাটো অত্যন্ত অস্পষ্ট। এনে সমাজত সাৰ্বভৌম ক্ষমতা কাৰ হাতত থাকিব, সমাজত তেনে ক্ষমতা কোনো প্ৰয়োগ

কবিৰ আদি প্ৰশ্নাৰোৰৰ উত্তৰ মাৰ্ক্সৰ মতবাদত বিচাৰি পোৱা টান।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৪

১০. তুলনামূলক মতবাদে কেৱল কলা শাখাৰ বিষয়বিলাকৰ আইনৰ তুলনামূলক অধ্যয়ন বিচাৰে। শুদ্ধ/অশুদ্ধ।

১১. সমাজশাস্ত্ৰ সম্পৰ্কীয় মতবাদৰ এটি সমালোচনা লিখা।

১২. মাৰ্ক্সৰ মতে শ্ৰেণীহীনসমাজ প্ৰতিষ্ঠাৰ আগেয়ে সমাজত দুটা স্পষ্ট শ্ৰেণী থাকে। এই শ্ৰেণী দুটাৰ নাম কি?

১.৫ আইনৰ উৎস (Sources of law) :

সহজ অৰ্থত আইনৰ পূৰ্বৰ ৰূপটোকে আইনৰ উৎস বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ লগতে ৰাষ্ট্ৰ যিবিলাক অনুষ্ঠানে আইন প্ৰণয়ণ কৰাৰ অধিকাৰ লাভ কৰে সেই বিলাককো আইনৰ উৎস বুলিব পাৰি। হলেণ্ডৰ মতে আইনৰ উৎস ছটা। সেইকেইটা হৈছে-

১.৫.১ প্ৰথা (Custom)

১.৫.২ ধৰ্ম (Religion)

১.৫.৩ বিচাৰকৰ ৰায় (Adjudication)

১.৫.৪ বিজ্ঞানসন্মত আলোচনা (Scientific Discussion)

১.৫.৫ ন্যায়বিচাৰ বা সমন্যায় (Equity)

১.৫.৬. বিধানমণ্ডল (Legislature)

১.৫.১ প্ৰথা (Custom) :

তেমালোকে বাৰু হিন্দু বিবাহ আইন আৰু মুছলিম বিবাহ আইনৰ বিষয়ে শুনিছানে? হিন্দুসকলৰ বিবাহ হিন্দু প্ৰথাৰ মতে হয় আৰু মুছলমান সকলৰ বিবাহ মুছলমান প্ৰথামতে হয়। যুগ যুগান্তৰ ধৰি এই সকলো বিবাহ নিৰ্দিষ্ট প্ৰথামতেই হৈ আহিছে। কিন্তু কালক্ৰমত বিবাহ প্ৰথা সম্পৰ্কে সমাজত নানাটা মতামতৰ সৃষ্টি হ'ল। প্ৰকৃত প্ৰথানো কোনটো সেই সম্পৰ্কে সাধাৰণ মানুহৰ মাজত বিভ্ৰান্তিৰ সৃষ্টি হ'ল। এনে সকলো বিভ্ৰান্তিৰ অন্ত পেলাবলৈকে হিন্দুসমাজৰ

বাবে হিন্দু বিবাহ আইন আৰু মুছলমানসমাজৰ বাবে মুছলিম বিবাহ আইন দুখন প্ৰণয়ন কৰা হ'ল। এই আইন দুখনত থকা বিষয়বস্তুবোৰ পূৰ্বে সমাজত প্ৰচলিত প্ৰথাৰ সৈতে একে। এতিয়া তোমালোকে নিশ্চয় বুজি পাইছা যে বৰ্তমানৰ বহু আইন পূৰ্বৰ প্ৰথাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি প্ৰণয়ন কৰা হৈছে। সেয়ে প্ৰথা হৈছে আইনৰ এটা পুৰণি আৰু অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস।

বিবাহৰ দৰে অতীজত সকলো গুৰুত্বপূৰ্ণ সমস্যাৰ অন্ত পেলাবলৈ প্ৰথাৰ সহায় লোৱা হৈছিল। দ্বন্দ্ব কাৰ্জিয়া আদিও প্ৰথাৰ সহায়েৰে সমাধান কৰা হৈছিল। প্ৰথা কেতিয়াৰ পৰা সমাজত চলি আহিছে তাক কোৱা টান। এই বিলাকনো কোনে সৃষ্টি কৰিছিল তাকো কোৱা স ৰ নহয়। প্ৰকৃততে বহুতো প্ৰথা সমাজত আপোনা-আপুনি সৃষ্টি হয়। সামাজিক উপকাৰিতা থকা কিছুমান নিয়ম কিছুসংখ্যক মানুহে আকোৱালি ল'লে এই নিয়মবোৰেই প্ৰথালৈ পৰিবৰ্তন হয়। বৰ্তমান সময়তো প্ৰতিখন সমাজতে বহুতো বিষয় প্ৰথাৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হৈ আহিছে।

১.৫.২ ধৰ্ম (Religion) :

প্ৰথাৰ দৰে ধৰ্মো আইনৰ এটা অতি পুৰণি আৰু শক্তিশালী উৎস। সকলো সমাজতে প্ৰায় সকলো মানুহ ধৰ্মীয় নীতি নিয়মৰ দ্বাৰা গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত হয়। সকলো ধৰ্মই মানুহক সততা, ন্যায় পৰায়ণতা, পৰোপকাৰিতা আদি সদৃগুণবোৰৰ অধিকাৰী হ'বলৈ শিকায়। তদুপৰি পুৰণিকালত ধৰ্মীয় নীতি উলঙ্ঘা কৰা কাৰ্য্যক পাপ হিচাবে গণ্য কৰা হৈছিল। এনে ব্যক্তিৰ ওপৰত সমাজে নানা ধৰণৰ শাস্তিমূলক ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিছিল। এই সকলোবোৰ কথাৰ পৰা ধৰ্মৰ লগত জড়িত দুটা বিশেষ দিশৰ বিষয়ে সহজে বুজিব পাৰি।

- ১) ধৰ্মই মানুহক সৎপথেৰে পৰিচালনা কৰে।
- ২) জনসাধাৰণৰ লগত ধৰ্মৰ সম্পৰ্ক অতি কটকটীয়া।

এই কাৰণতে পৃথিৱীৰ প্ৰায় সকলো দেশতে ধৰ্মীয় নীতি-নিয়মৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি অনেক আইনৰ সৃষ্টি হৈছে। এনেবোৰ আইনে অতি সহজে জনসাধাৰণৰ পৰা মান্যতাও লাভ কৰে। আমাৰ দেশ ভাৱবৰ্ষতে হিন্দু ধৰ্ম

মুছলমান ধৰ্মৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বহুবোৰ আইন প্ৰণয়ন কৰা হৈছে।

১.৫.৩ বিচাৰকৰ ৰায় (Adjudication) :

আদালতৰ বিচাৰকসকলে গোচৰ পৰিচালনা কৰোঁতে আইনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব লাগে বুলি তেমালোকে নিশ্চয় জানা। বিবাদৰ লগত জড়িত কোনটো পক্ষই আইন ভঙ্গ কৰিছে সেইটো তেওঁলোকে বাছি উলিয়াব লাগে। তেনে আইনভঙ্গকাৰীক আইনে নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়া পৰিমাণৰ দণ্ড প্ৰদান কৰাও তেওঁলোকৰ কাম। অৰ্থাৎ বিচাৰকসকলে এনে প্ৰণয়ন নকৰে। বিধান মণ্ডলে যি আইন প্ৰণয়ন কৰে সেই মতেই তেওঁলোকে বিচাৰ কাৰ্য্য পৰিচালনা কৰে। কিন্তু কেতিয়াবা এনে হ'ব পাৰে যে এটা নতুন ধৰণৰ বিবাদ উত্থাপন হৈছে আৰু সেইটো নিষ্পত্তি কৰাৰ ক্ষেত্ৰত বিচাৰকসকলক ইতিমধ্যে থকা আইনবোৰে সহায় কৰিব পৰা নাই। তেতিয়াও বিচাৰকসকলে গোচৰৰ ৰায় দিব নোৱাৰি বুলি কৈ দায়িত্বৰ পৰা হাত সাৰিব নোৱাৰে। এনে অৱস্থাত বিচাৰকসকলে নিজৰ জ্ঞান, বুদ্ধি আদিৰ প্ৰয়োগ কৰি তেনে বিচাৰৰ ৰায় দিয়ে। এনেধৰণে নিজৰ জ্ঞান বুদ্ধিৰ আদিৰ আধাৰত দিয়া গোচৰৰ ৰায়বোৰ প্ৰতিষ্ঠিত আইনৰ সমানেই শক্তিশালী। সেইবোৰক বিচাৰকে ৰচনা কৰা আইন বা Judge mode law বোলা হয়। ভৱিষ্যতে পুনৰ একে ধৰণৰ গোচৰ উত্থাপন হ'লে বিচাৰকসকলে এনে আইনৰ সহায় লয়। এই আইনবোৰক বিধানমণ্ডলে স্বীকৃতি দিলে সেইবোৰ পূৰ্ণ পৰ্যায়ৰ আইনত পৰিণত হয়। আমেৰিকা আৰু ইংলেণ্ডত এনে প্ৰকাৰ আইনৰ যথেষ্ট প্ৰয়োগৰ দেখা যায়। আমেৰিকাৰ এগৰাকী ন্যায়াধীশ হিউজে (Hugh) এই সম্পৰ্কত কোৱা এষাৰ কথা প্ৰণিধান যোগ্য। তেওঁ কৈছিল আমেৰিকাত সংবিধানমতেই শাসন চলে, কিন্তু বিচাৰকসকলে যি কয়, সেয়েই হৈছে সংবিধান।

১.৫.৪ বিজ্ঞানসন্মত আলোচনা (Scientific Discussion) :

আইনৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষ জ্ঞান থকা ব্যক্তিসকলৰ আলোচনাৰ ফলতো আইনৰ সৃষ্টি হয়। আইনজ্ঞসকলে তেওঁলোকৰ চিন্তাধাৰা নানা কিতাপ, আলোচনী আদিৰ মাজেৰে প্ৰকাশ কৰে। এনোবোৰ লেখনি যোগে পণ্ডিতসকলে বৰ্তমান থকা

আইনবিলাকৰ খুটি-নাতিবোৰ পৰীক্ষা কৰে আৰু ভৱিষ্যতে সমাজৰ বাবে উপযোগী ধৰণৰ আইনৰ আৰ্হি প্ৰস্তুত কৰি দেখুৱায়। এইটো স্বাভাৱিক কথা যে গতিশীল সমাজত একেবোৰ আইনেই অনন্তকালৰ বাবে উপযোগী হৈ নাথাকে। বৰ্তমান থকা আইনবোৰ কেনেদৰে পৰিবৰ্তন কৰি ল'লে সি পুনৰ সমাজৰ বাবে উপযোগী হৈ পৰিব তাকো বিশেষজ্ঞসকলৰ লিখনিত স্থান দিয়া হয়। এইসকলোবোৰ আলোচনা বা লিখনি আপোনা-আপুনি আইন হিচাবে পৰিগণিত হ'ব নোৱাৰে। কিন্তু বিধানমণ্ডলত আইন প্ৰণয়নকাৰী সকলে আইন প্ৰণয়ন কৰোঁতে আৰু আদালতত বিচাৰকসকলে বিচাৰ পৰিচালনা কৰোঁতে এনে লিখনি বা আলোচনাবিলাকৰ পৰা যথেষ্ট সহায় লাভ কৰে। সেই দিশৰ পৰা বিচাৰ কৰি বিজ্ঞানসন্মত আলোচনাক আইনৰ এক উল্লেখযোগ্য উৎস বুলি কোৱা হয়।

১.৫.৫ ন্যায়বিচাৰ বা সমন্যায় (Equity) :

অতি পুৰণি আইন এখন নতুন পৰিস্থিতিত খাপ নোখোৱা হৈ পৰিব পাৰে বুলি তোমালোকে ইতিমধ্যে বুজিব পাৰিছা। কেতিয়াবা আকৌ নতুন আইন এখনো অতি অনমনীয় চৰিত্ৰ হ'ব পাৰে। অনমনীয় মানে আইনখন কিছুমান বিশেষ পৰিস্থিতিতহে প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি। তেনে পৰিস্থিতি পৰা সামান্য আতঁৰি আহিলেই সেইখন আইন প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰা হৈ পৰে। আনহাতে তেনেধৰণৰ সামান্য অদল-বদল হোৱা পৰিস্থিতি এটাৰ বাবে উপযোগী আন আইনো বিচাৰকসকলৰ হাতত নাই। তেতিয়া তেওঁলোকে কেনেদৰে বিচাৰৰ ৰায় দান কৰিব বাৰু? একেদৰে ইতিমধ্যে থকা আইন এখনৰ দফাবিলাক অস্পষ্ট ধৰণৰ হ'লেও বিচাৰকসকল অসুবিধাৰ সন্মুখীন হয়।

উক্ত দুই ক্ষেত্ৰত বৰ্তমান সময়ত বিশ্বৰ প্ৰায় সকলো দেশৰ বিচাৰকসকলে এক বিশেষ ক্ষমতা লাভ কৰে। তেওঁলোকে তেনেসময়ত নিজৰ বিচাৰ বুদ্ধি আৰু ন্যায়বোধৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিচাৰৰ ৰায় দান কৰে। এনেধৰণে প্ৰদান কৰা ৰায়বিলাকৰ ওপৰত ভেঁজা দি ভৱিষ্যতে আইন প্ৰণয়ন কৰা হয়। সেইবাবে ন্যায় বিচাৰ বা সমস্যাক আইনৰ আন এক উৎস বুলি কোৱা হয়।

১.৫.৬. বিধানমণ্ডল (Legislature) :

বিধানমণ্ডল হৈছে আইনৰ আটাইতকৈ আধুনিক উৎস। বৰ্তমান সময়ত দেশ এখনৰ প্ৰায় সকলোবোৰ আইন প্ৰণয়ন কৰা হয় বিধানমণ্ডলৰ যোগে। প্ৰথা, ধৰ্ম আদিৰ ক্ষেত্ৰত নীতি-নিয়ম বিলাকো বিধানমণ্ডলৰ যোগে সাৰ্বজনীন ৰূপ দিয়া হয়। বিচাৰকৰ ৰায় আৰু সমন্যায় এই দুই ক্ষেত্ৰৰ দ্বাৰা উদ্ভাৱন কৰা নিয়মবিলাক বিধানমণ্ডলৰ অনুমোদন লাভৰ পাচতহে প্ৰকৃত আইনত পৰিণত হয়। একেদৰে বিধানমণ্ডলৰ দ্বাৰা স্বীকৃতিপ্ৰাপ্ত নহ'লে বিজ্ঞানসন্মত আলোচনাই আইনত ঠাই নাপায়। আইনৰ উৎস হিচাবে বিধানমণ্ডলে ইয়াৰ গুৰুত্ব লাভ কৰাৰ কাৰণ কি হ'ব পাৰে তেমালোকে নিশ্চয় বুজি পাইছা। বিধানমণ্ডল হৈছে সকলো নাগৰিকৰ প্ৰতিনিধিৰে গঠিত এখন উম্মৈহতীয়া মঞ্চ। সেয়ে আইন এখনে বিধানমণ্ডলৰ দ্বাৰা স্বীকৃতি লাভ কৰা মানে সকলো নাগৰিকৰ পৰা স্বীকৃতি লাভ কৰা বুজায়। বিধানমণ্ডলৰ দ্বাৰা প্ৰণয়ন কৰা আইন মানে সকলো নাগৰিকৰ দ্বাৰা প্ৰণয়ন কৰা আইন। বিধানমণ্ডলৰ মতামত জনসাধাৰণৰ মতামত প্ৰতিফলিত হয় বাবেই আইনৰ উৎস হিচাবে বিধানমণ্ডলৰ গুৰুত্ব অত্যন্ত বেছি। সমাজৰ প্ৰয়োজনৰ ভিত্তিত নতুন আইন ৰচনা কৰাৰ উপৰিও বিধানমণ্ডলে পুৰণি আইনৰ সংশোধন কৰিব পাৰে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা অপ্ৰয়োজনীয় আৰু সমাজৰ বাবে ক্ষতিকাৰক বুলি পৰিগণিত হ'লে বিধানমণ্ডলে পুৰণি আইন বাতিল কৰিবও পাৰে।

আইনৰ সকলো উৎস পৰ্যালোচনা কৰি উইলছনে বিধানমণ্ডলক শ্ৰেষ্ঠ স্থান প্ৰদান কৰিছে। আনহাতে তেওঁৰ মতে প্ৰথা হৈছে আটাইতকৈ পুৰণি উৎস। প্ৰথাৰ লগতে ধৰ্মও এটা অতি পুৰণি উৎস। উপযোগিতাৰ দিশেৰে বিচাৰ কৰিলে অৱশ্যে আমি আইনৰ কোনো উৎসকেই আনবোৰতকৈ কম উপযোগী বুলি প্ৰতিপন্ন কৰিব নোৱাৰো।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৫

১৩. আইনৰ প্ৰধান উৎস কেইটা আৰু কি কি?

১৪. উইলছনৰ নীতি আইনৰ আটাইতকৈ পুৰণি আৰু আটাইতকৈ আধুনিক উৎস কেইটা কি কি?

১৫. পুৰণি হ'লে সামাজিক প্ৰথা আৰু ধৰ্মীয় নীতিবোৰ আপোনা-আপুনি আইনত পৰিণত হয়। শুদ্ধ/অশুদ্ধ।

১.৬ সামৰণিঃ

এখন ৰাষ্ট্ৰ শৃঙ্খলাবদ্ধ আৰু শাস্তিপূৰ্ণভাৱে পৰিচালনাৰ বাবে যিকোনো বিষয়ৰ অত্যন্ত প্ৰয়োজন তাৰ ভিতৰত আইন অন্যতম। বিভিন্ন পণ্ডিতে আইনৰ সকলো সংজ্ঞা বিভিন্ন ধৰণে আগবঢ়াইছে। এই সকলোৰে ভিতৰত হলেণ্ডে আগবঢ়োৱা সংজ্ঞাটো আটাইতকৈ বিজ্ঞানসন্মত। হলেণ্ডৰ মতে জনসাধাৰণৰ বাহ্যিক কাৰ্যকলাপ নিয়ন্ত্ৰণৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰই প্ৰণয়ন কৰা নীতি-নিয়মবোৰেই হৈছে আইন।

আইনৰ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হৈছে যে আইন হ'বলৈ হ'লে কোনো নিয়মে ৰাষ্ট্ৰৰ স্বীকৃতি লাভ কৰিব লাগিব। তদুপৰি আইন সকলোৰে বাবে সমান। আইনে জনসাধাৰণৰ বাহ্যিক দিশটোহে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।

আইনৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে পণ্ডিতসকলে আগবঢ়োৱা মতবাদবোৰক বিশ্লেষণাত্মক, ঐতিহাসিক, দাৰ্শনিক, তুলনামূলক, সমাজশাস্ত্ৰ সম্পৰ্কীয় আৰু মাত্ৰীয় এই ছটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। সেইদৰে আইনৰ উৎসবিলাকৰ ভিতৰত প্ৰথা, ধৰ্ম, বিচাৰকৰ ৰায়, বিজ্ঞানসন্মত আলোচনা, ন্যায়বিচাৰ বা সমন্যায় আৰু বিধানমণ্ডল - এই ছটা প্ৰকাৰৰ উৎস থকা দেখা যায়।

১.৭ ঘাই শব্দসমূহ :

আইন : ৰাষ্ট্ৰৰ দ্বাৰা স্বীকৃতিপ্ৰাপ্ত নীতি-নিয়ম।

সাৰ্বভৌমত্ব : ৰাষ্ট্ৰৰ হাতত থকা সৰ্ব্বোচ্চ শক্তি।

বুৰ্জোৱা : অতি ধনী শ্ৰেণীৰ লোক।

সৰ্বহাৰা : অতি দুখীয়া শ্ৰেণীৰ লোক।

প্রথা : সমাজত বহুদিন চলি থকা নিয়ম।

সমন্যায় : সংশ্লিষ্ট আইনৰ স্পষ্টতা আৰু নমনীয়তাৰ অভাৱত স্ব-বিচাৰ বুদ্ধি প্ৰয়োগ কৰি দিয়া বিচাৰৰ বায়।

১.৮ পাঠ্য নিৰ্দেশনা

অগ্রগতি নিৰীক্ষণৰ সাৰ্য্য উত্তৰ :

প্ৰশ্ন নং ১ : শুদ্ধ, ২: অশুদ্ধ, ৩: অধ্যায়ত উল্লেখ কৰা হৈছে, ৪: অশুদ্ধ, ৫: অশুদ্ধ, ৬:শুদ্ধ, ৭: অশুদ্ধ, ৮: শুদ্ধ, ৯: অশুদ্ধ, ১০: অশুদ্ধ, ১১: অধ্যায়ত উল্লেখ কৰা হৈছে, ১২: বুৰ্জোৱা আৰু সৰ্বহাৰা, ১৩: অধ্যায়ত উল্লেখ কৰা হৈছে, ১৪.প্ৰথা আৰু বিধানমণ্ডল, ১৫ : অশুদ্ধ।

আৰ্হি প্ৰশ্ন :

১। আইনৰ সংজ্ঞা দিয়া। আইনৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰা।

২। আইনৰ উৎসসমূহ বৰ্ণনা কৰা।

৩। আইনৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে থকা বিভিন্ন মতবাদ সমূহ আলোচনা কৰা।

৪। চমু টোকা লিখা:

ক) প্ৰথা, খ) সমন্যায়, গ) বিধানমণ্ডল, ঘ) বিশ্লেষণাত্মক মতবাদ. ঙ)মাস্কীয় মতবাদ।

প্ৰসঙ্গ পুথি :

১. ড° কৃপেশ চন্দ্ৰ পাল আৰু অধ্যাপক প্ৰতুল চন্দ্ৰ নায়ক, স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব।

২. আদ্যনাথ চক্ৰৱৰ্তী, ৰাজনৈতিক তত্ত্ব আৰু প্লেটো, এৰিষ্টটলৰ চিন্তাধাৰা।

৩. ড° অপূৰ্ব কুমাৰ বৰুৱা, স্নাতক ৰাজনীতি তত্ত্ব।

৪. Vishno Bhagwan, Vidya Bhushan, Political Theory.

৫. Amal Roy, Mohit Bhattacharya, Political Theory.

Block - 3 (খণ্ড - ৩)**Unit - 1 (গোট - ১)****স্বতন্ত্রতা, সমতা আৰু ন্যায়****স্বতন্ত্রতা (Liberty)****গঠন বিন্যাস**

১.১০ উদ্দেশ্য

১.১১ প্ৰস্তাৱনা

১.১২ স্বতন্ত্রতাৰ অৰ্থ

১.১১.১ স্বতন্ত্রতাৰ সকৰাত্মক ধাৰণা

১.১২.২ স্বতন্ত্রতাৰ নকৰাত্মক ধাৰণা

১.১৩ স্বতন্ত্রতাৰ শ্ৰেণীবিভাগ

আত্মমূল্যায়ণৰ প্ৰশ্ন

১.১৪ আইন আৰু স্বতন্ত্রতাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক

১.১৫ স্বতন্ত্রতা বক্ষাৰ উপায়

১.১৬ সামৰণি

১.১৭ ঘাই শব্দসমূহ

১.১৮ পাঠ নিৰ্দেশনা

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ

প্ৰসংগ পুথি

আৰ্হি প্ৰশ্ন

১.১০ উদ্দেশ্য (Objective)

এই গোটটোৰ অধ্যয়নৰ অন্তত তেমালোকে

- ১। স্বতন্ত্রতাৰ বিষয়ে এক তাত্ত্বিক ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিবা।
- ২। স্বতন্ত্রতাৰ সকৰাত্মক আৰু নকৰাত্মক ধাৰণাৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- ৩। স্বতন্ত্রতাৰ শ্ৰেণীসমূহ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিবা।
- ৪। আইন আৰু স্বতন্ত্রতাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক বাছি উলিয়াব পাৰিবা।
- ৫। স্বতন্ত্রতা বক্ষাৰ উপায়সমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰিবা।

১.১১ প্ৰস্তাৱনা (Introduction)

স্বতন্ত্রতা হৈছে দ্বিতীয় খণ্ডৰ প্ৰথম গোট। স্বতন্ত্রতা ৰাজনৈতিক তত্ত্বৰ এক আৱশ্যকীয় ধাৰণা। স্বতন্ত্রতাৰ লগত এই খণ্ডৰ দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় গোট, ক্ৰমে সমতা আৰু আইনৰ ওতঃপ্ৰোত সম্পৰ্ক আছে। তেমালোকে স্বতন্ত্রতাৰ বিষয়ে এক সম্যক জ্ঞান আহৰণ কৰাটো অতি প্ৰয়োজনীয়।

স্বতন্ত্রতা হৈছে এক প্ৰকাৰ স্বাধীনতা। এজন লোকৰ ব্যক্তিত্ব পৰিস্ফুটিত হবৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা প্ৰকৃত স্বাধীনতাকে স্বতন্ত্রতা বোলে। স্বতন্ত্রতা হৈছে এক অতি পুৰণি ধাৰণা। সামন্তপ্ৰথাৰ পতন আৰু পুনৰ অভ্যুত্থানৰ যুগৰ আৰ নিতে স্বতন্ত্রতা ধাৰণাৰ উৎপত্তি।

তেমালোকে এই গোটটোৰ জৰীয়েতে স্বতন্ত্রতাৰ ধাৰণা, শ্ৰেণীবিভাগ, আইন আৰু স্বতন্ত্রতাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক তথা স্বতন্ত্রতা বক্ষাৰ উপায়সমূহৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিবা।

১.১২ স্বতন্ত্রতাৰ অৰ্থ

লেটিন ভাষাৰ 'Liber' শব্দৰপৰা Liberty শব্দ উদ্ভৱ হৈছে। 'Liber' মানে হৈছে মুক্ত অৱস্থা বা স্বাধীনতা। গতিকে ইংৰাজী 'Liberty' শব্দই স্বাধীনতা বা স্বতন্ত্রতাক বুজায়। সাধাৰণতে স্বতন্ত্রতাই মানুহৰ ইচ্ছা অনুযায়ী কোনো কৰ্তৃপক্ষৰ

পৰা বাধা নোপোৱাকৈ কাম কৰা স্বাধীনতাকে বুজায়। কিন্তু ৰাজনীতি বিজ্ঞানত স্বতন্ত্ৰতাই মানুহৰ নিজ ইচ্ছা অনুযায়ী কোনো কৰ্তৃপক্ষৰ পৰা বাধা নোপোৱাকৈ কাম কৰাৰ অবাধ অধিকাৰক বুজায়। অৰ্থাৎ কিছুমান সীমাবদ্ধতাৰ মাজতহে স্বাধীনতা ভোগ কৰিব পাৰি।

স্বতন্ত্ৰতাৰ সংজ্ঞা বিভিন্ন লেখকে বিভিন্ন ধৰণে আগবঢ়াইছে। এইচ. জে লাষ্কিৰ (H. J. Laski) মতে স্বতন্ত্ৰতাৰ অৰ্থ হ'ল “এনে এক পৰিবেশ ৰক্ষা কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰা, যিটো পৰিবেশত ব্যক্তিত্ব প্ৰকাশৰ আটাইতকৈ বেছি সুবিধা পোৱা যায়।”

মিলৰ (Mill) মতে “এজনৰ স্বাধীনতা ভোগ কৰা কাৰ্যই আনৰ স্বাধীনতা ভোগৰ কাৰ্যত বাধাৰ সৃষ্টি নকৰিলে সেয়ে প্ৰকৃত স্বাধীনতা।”

মেচিমো চালভাচৰিৰ (Massimo Salvadori) মতে “স্বতন্ত্ৰতা হ'ল প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰ সম্পূৰ্ণৰূপে ব্যক্তিগত কাৰ্যাৱলীৰ লগত জড়িত বিষয়ৰ ওপৰত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ বা মুক্তভাৱে বাছনি কৰা স্বাধীনতা, যিবিলাক তেওঁক আগুৰি থকা বাহ্যিক জগতৰ লগত জড়িত নহয়।”

মুঠতে কবলৈ গ'লে ব্যক্তিয়ে নিজ ব্যক্তিত্ব প্ৰকাশ আৰু প্ৰতিভা বিকাশৰ কাৰণে লাভ কৰা দৰকাৰী সুযোগ-সুবিধাবোৰকে স্বতন্ত্ৰতা আখ্যা দিব পাৰি।

১.১২.১ স্বতন্ত্ৰতাৰ সকৰাত্মক ধাৰণা

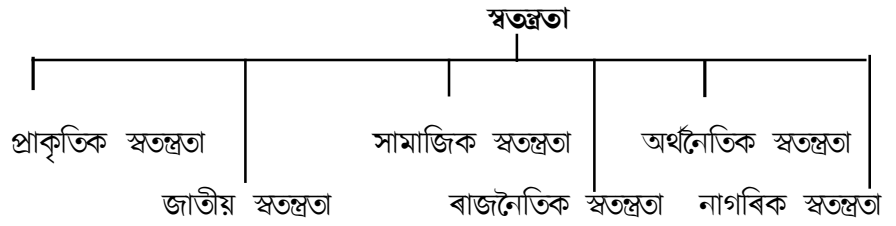
সকৰাত্মক অৰ্থত স্বতন্ত্ৰতাই বুজায় যে স্বতন্ত্ৰতা সীমাহীন নহয়। স্বতন্ত্ৰতা উপভোগৰ ক্ষেত্ৰত কিছু বাধা-আৰোপ কৰিলেহে প্ৰকৃত স্বতন্ত্ৰতা উপভোগ কৰিব পাৰি। অৰ্থাৎ স্বতন্ত্ৰতাৰ ওপৰত যুক্তিসংগত বাধা থকাটো উচিত। স্বতন্ত্ৰতা সকৰাত্মক ধাৰণাৰ প্ৰবক্তা হ'ল ইমানুৱেল কান্ট, হেগেল আদি।

১.১২.২ স্বতন্ত্ৰতাৰ নকৰাত্মক ধাৰণা

নকৰাত্মক অৰ্থত স্বতন্ত্ৰতা হৈছে বাধাহীন। অৰ্থাৎ প্ৰকৃততে স্বতন্ত্ৰতা উপভোগ কৰিবলৈ হলে ইয়াৰ ওপৰত কোনো বাধা থাকিব নালাগে। স্বতন্ত্ৰতা হৈছে অসীম। ল'ক, কেন্থাম মিল এওঁলোক হৈছে নকৰাত্মক স্বতন্ত্ৰতাৰ সমৰ্থক।

১.১৩ স্বতন্ত্রতাৰ শ্ৰেণীবিভাগ

স্বতন্ত্রতাৰ শ্ৰেণীবিভাগ তলত দিয়া ধৰণে কৰি পাৰি :

প্ৰাকৃতিক স্বতন্ত্রতা :

ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টিৰ আগেয়ে মানুহে প্ৰকৃত ৰাজ্যত যি স্বতন্ত্রতা ভোগ কৰিছিল তাকেই প্ৰাকৃতিক স্বতন্ত্রতা বোলে। এনে স্বতন্ত্রতা আইনৰ দ্বাৰা সীমিত নহয়। প্ৰাকৃতিক ৰাষ্ট্ৰত স্বতন্ত্রতাই অবাধ, অসীম আৰু চৰম ক্ষমতাকেই বুজায়। প্ৰাকৃতিক স্বাধীনতাৰ অবাধ, অসীম বৈশিষ্ট্যই ব্যক্তিক নিজ ইচ্ছা মতে কোনো হস্তক্ষেপ নোহোৱাকৈ কাম কৰাৰ সুবিধা দিছিল। কিন্তু প্ৰাকৃতিক স্বাধীনতা বুলি নকৈ এক প্ৰকাৰ লাইচেন্স বুলি ক'ব পাৰি। কিন্তু প্ৰকৃত স্বতন্ত্রতা বা স্বাধীনতা লাইচেন্স হ'ব নোৱাৰে।

জাতীয় স্বতন্ত্রতা :

জাতীয় স্বতন্ত্রতাই খন ৰাষ্ট্ৰৰ স্বতন্ত্রতাক বুজায়। অৰ্থাৎ ৰাষ্ট্ৰৰ সাৰ্বভৌমত্বক জাতীয় স্বতন্ত্রতা আখ্যা দিব পাৰি। জাতীয় স্বতন্ত্রতাৰ জৰিয়তে এটা জাতীয়ে চৰকাৰ গঠনৰ স্বতন্ত্রতা লাভ কৰে। চৰকাৰ গঠন কৰাৰ উপৰিও ৰাষ্ট্ৰৰ কাৰ্য পৰিচালনা কৰাকে আদি কৰি বিভিন্ন ধৰণৰ প্ৰশাসন কাৰ্যত অংশ গ্ৰহণ কৰালৈকে এটা জাতীয়ে স্বতন্ত্রতা বা স্বাধীনতা লাভ কৰে। জাতীয় স্বতন্ত্রতাৰ ফলত এখন ৰাষ্ট্ৰই বহিঃশক্তিৰ দ্বাৰা হস্তক্ষেপ নোহোৱাকৈ স্বাধীনভাৱে ৰাষ্ট্ৰৰ কাৰ্য পৰিচালনা কৰিব পাৰে।

সামাজিক স্বতন্ত্রতা :

সামাজিক স্বতন্ত্রতাই সমাজত কাম কৰা জনসাধাৰণক মানসিক উৎকৰ্ষ সাধনত সহায় কৰে। সামাজিক স্বতন্ত্রতাৰ জৰিয়তে জনসাধাৰণে সামাজিক জীৱনত উৎকৰ্ষ সাধন কৰিবলৈ সুবিধা পায়। সামাজিক স্বতন্ত্রতা সংবিধান

আৰু ন্যায়ালয়ৰ দ্বাৰা সংৰক্ষিত সামাজিক স্বতন্ত্ৰতাৰ পৰিসৰ অতি বহল। জীৱন ধাৰণাৰ অধিকাৰ, ব্যক্তিগত স্বাধীনতাৰ অধিকাৰ, সম্পত্তিৰ অধিকাৰ, বাকস্বাধীনতাৰ অধিকাৰ। শিক্ষাৰ অধিকাৰ আদি।

ৰাজনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা :

নাগৰিকসকলে ৰাষ্ট্ৰৰ কাৰ্য-কলাপত প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষ ভাৱে অংশ গ্ৰহণ কৰিব পৰা স্বতন্ত্ৰতাকে ৰাজনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা বোলে। গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰত সকলো নাগৰিকে এইবিধ স্বতন্ত্ৰতা উপভোগ কৰে। Gilchrist য়ে ৰাজনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা গণতন্ত্ৰৰ লগত ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক থকা স্বতন্ত্ৰতা বুলি আখ্যা দিছে। ৰাষ্ট্ৰৰ পৰিসীমাৰ ভিতৰত বৈধভাৱে বসবাস, ভোটদান, চাকৰি কৰা, চৰকাৰী কাৰ্য সমালোচনা কৰা আদি ৰাজনৈতিক অধিকাৰ। প্ৰাপ্তবয়স্ক সকলো নাগৰিকে এই অধিকাৰ সমূহ কোনো বাধা নোপোৱাকৈ উপভোগ কৰে। অৰ্থাৎ প্ৰাপ্তবয়স্ক সকলো নাগৰিকে ৰাজনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা লাভ কৰে।

অৰ্থনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা :

অৰ্থনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা অবিহনে গণতন্ত্ৰ কেতিয়াও কৃতকাৰ্য হ'ব নোৱাৰে। অৰ্থনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা অবিহনে সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা মূল্যহীন। অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত স্বাৱলম্বী হোৱাৰ স্বতন্ত্ৰতাকে অৰ্থনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা বোলে। অৰ্থনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা হ'ল নাগৰিকৰ জীৱন নিৰ্বাহৰ স্বাধীনতা। জীৱন নিৰ্বাহৰ বাবে ব্যৱসায় কৰা, চাকৰি কৰা, যিকোনো উপাৰ্জনৰ বৃত্তি গ্ৰহণ কৰা আদি অৰ্থনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা।

নাগৰিক স্বতন্ত্ৰতা :

প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়ে ব্যক্তিগত জীৱন নিৰ্বাহৰ অধিকাৰ আছে। এজন ব্যক্তিৰ জীৱন নিৰ্বাহৰ ক্ষেত্ৰত আন ব্যক্তিয়ে হস্তক্ষেপ কৰিব নোৱাৰে। ব্যক্তিৰ এই অধিকাৰক নাগৰিক স্বতন্ত্ৰতা বোলে। প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰ নিজস্ব পোছাক, খাদ্য, জীৱন নিৰ্বাহৰ মানদণ্ড, বিবাহ, ল'ৰা-ছোৱালীক শিক্ষাদান আদিৰ ক্ষেত্ৰত স্বাধীনতা আছে।

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন :

- ১। স্বতন্ত্ৰতা মানে কি?
 - ২। স্বতন্ত্ৰতাৰ সকৰাত্মক ধাৰণা বুলিলে কি বুজা?
 - ৩। প্ৰাকৃতিক স্বতন্ত্ৰতা বুলিলে কি বুজা?
 - ৪। চমুটোকা লিখা
 - ক) ৰাজনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা।
 - খ) নাগৰিক স্বতন্ত্ৰতা
-

১.১৪ আইন আৰু স্বতন্ত্ৰতাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক :

স্বতন্ত্ৰতা চৰম নহয়। স্বতন্ত্ৰতাই অবাধ স্বাধীনতাক নুবুজায়। অৰ্থাৎ স্বতন্ত্ৰতা কিছু বাধা-নিষেধৰ মাজতহে উপভোগ কৰিব পাৰি। স্বতন্ত্ৰতা আইনৰ দ্বাৰা সীমিত। অৰ্থাৎ স্বতন্ত্ৰতা এখন বৈধ সমাজতহে স ৰূপৰ। আইন আৰু স্বতন্ত্ৰতাৰ মাজত ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। যদিও দেখাত আইন আৰু স্বতন্ত্ৰতা পৰস্পৰ বিপৰীত যেন লাগে কিন্তু প্ৰকৃততে দুয়ো একেটা মুদ্ৰাৰে দুটা পিঠি।

জন ষ্টুৱাৰ্ট মিল, হামবোল্ট আৰু স্পেন্সাৰ আদি চিন্তাবিদসকলৰ মতে ব্যক্তিগত কাৰ্যকলাপক নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ কোনো অধিকাৰ ৰাষ্ট্ৰৰ নাই। অৰ্থাৎ আইনে স্বতন্ত্ৰতাক সীমিত কৰিব নোৱাৰে কিন্তু এওঁলোকৰ এই ধাৰণা সম্পূৰ্ণ ভুল।

আইন হ'ল স্বতন্ত্ৰতাৰ চৰ্ত। স্বতন্ত্ৰতা হ'ল আইনৰ পৰিপূৰক। আইনৰ সহায়তহে জনসাধাৰণে সমাজত স্বতন্ত্ৰতা ভোগ কৰিব পাৰে। আইন অবিহনে ব্যক্তি স্বতন্ত্ৰত অৰ্থহীন। আইনে স্বতন্ত্ৰতা সংৰক্ষিত কৰি ৰাকে। লকৰ (Locke) মতে 'য'ত আইন নাই তাত স্বাধীনতাও নাই। ("... Where there is no law, there is no freedom") ৰিচি (Ritchie) মতে "স্বাধীনতা ব্যক্তিত্ব বিকাশৰ যথার্থ সুবিধা আইনৰ সৃষ্টি, আৰু এয়া কেতিয়াও ৰষ্ট্ৰ-শক্তিৰ বাহিৰত থাকিব নোৱাৰে।"

আইনে নাগৰিকসকলৰ স্বাধীনতা উপভোগ কৰাত সহায় কৰে। দুৰ্বল, দুখীয়া, অশিক্ষিত শ্ৰেণীটোক স্বাধীনতা উপভোগ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত আইনে সহায় কৰে। তেওঁলোকৰ স্বাধীনতাত হস্তক্ষেপ কৰিলে আইনে বাধা দিয়ে। আইনে স্বতন্ত্ৰতা উপভোগৰ কাৰণে এক অনুকূল পৰিবেশৰ সৃষ্টি কৰে।

শেষত কব পাৰি যে আইন আৰু স্বতন্ত্ৰতা দুয়ো ওতঃপ্ৰোত ভাৱে জড়িত।

১.১৫ স্বতন্ত্ৰতা ৰক্ষাৰ উপায়

তলত উল্লেখ কৰা বিভিন্ন উপায়েৰে স্বতন্ত্ৰতা ৰক্ষা কৰিব পৰা যায়।

১। গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থা :

গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাৰ লগত স্বতন্ত্ৰতাৰ এক ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক থাকে।

গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাত সংবিধানৰ জৰিয়তে জনসাধাৰণক কিছুমান কিছুমান স্বাধীনতা প্ৰদান কৰে। সংবিধান আৰু আইনৰ জৰিয়তে স্বতন্ত্ৰতা সংৰক্ষিত হৈ থাকে। গতিকে গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাত জনসাধাৰণৰ স্বতন্ত্ৰতা এখনায়কত্ববাদ বা ৰাজতন্ত্ৰ ব্যৱস্থাতকৈ অধিক সংৰক্ষিত হৈ থাকে।

সংবিধান :

সংবিধানৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ বিভিন্ন অনুষ্ঠানসমূহৰ ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্ব নিৰ্ধাৰিত কৰি দিয়া থাকে। আকৌ সংবিধানৰ জৰিয়তেই জনসাধাৰণক স্বতন্ত্ৰতা প্ৰদান কৰা হয়। সংবিধান প্ৰদত্ত স্বতন্ত্ৰতা উপভোগ কৰোতে ৰাষ্ট্ৰ, ৰাষ্ট্ৰৰ অনুষ্ঠান বা কোনো ব্যক্তিয়ে এজন ব্যক্তিৰ ওপৰত হস্তক্ষেপ বা বাধা প্ৰদান কৰিব নোৱাৰে। গতিকে জনসাধাৰণৰ স্বতন্ত্ৰতা সংবিধানৰ জৰিয়তে সংৰক্ষিত হৈ থাকে।

মৌলিক অধিকাৰ :

মৌলিক অধিকাৰৰ জৰিয়তেও জনসাধাৰণৰ স্বতন্ত্ৰতা বা স্বাধীনতা সংৰক্ষিত হৈ থাকে। জনসাধাৰণৰ মৌলিক অধিকাৰৰ কাৰণে তেওঁলোকৰ ব্যক্তি স্বাধীনতাত ৰাষ্ট্ৰই হস্তক্ষেপ কৰিব নোৱাৰে। মৌলিক অধিকাৰ হ'ল ব্যক্তি স্বাধীনতাৰ ৰক্ষা কৰাচ।

৪। নিৰপেক্ষ ন্যায়ালয় :

জনসাধাৰণৰ স্বতন্ত্ৰতা ৰক্ষাৰ কাৰণে এক স্বাধীন আৰু নিৰপেক্ষ ন্যায়ালয়ৰ আৱশ্যক। ন্যায়ালয় প্ৰশাসনীয় বিভাগৰ পৰা মুক্ত হ'লে জনসাধাৰণে ন্যায় আৰু স্বাধীনতা উপভোগ কৰিব পাৰে। জনসাধাৰণৰ স্বতন্ত্ৰতাৰ ওপৰত হস্তক্ষেপ কৰিলে স্বতন্ত্ৰতা ৰক্ষাৰ বাবে ন্যায়ালয়ৰ ওচৰ চাপিব পাৰে। ন্যায়ালয়ে বিভিন্ন উপায়েৰে

জনসাধাৰণৰ স্বতন্ত্ৰতা ৰক্ষা কৰে।

৫। ক্ষমতা বিকেন্দ্ৰীকৰণ :

ক্ষমতা বিকেন্দ্ৰীকৰণ নীতিয়েও জনসাধাৰণৰ স্বতন্ত্ৰতা ৰক্ষা কৰে। ক্ষমতা কেন্দ্ৰীকৰণৰ ফলত চৰকাৰী বিষয়াসকলেও অধিক ক্ষমতামালা হৈ জনসাধাৰণৰ স্বাধীনতাৰ ওপৰত হস্তক্ষেপ কৰাৰ সুবিধা পায়। সেয়েহে প্ৰত্যেক গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰে ক্ষমতা বিকেন্দ্ৰীকৰণ নীতি মানি চলে।

৬। অৰ্থনৈতিক নিৰাপত্তা :

অৰ্থনৈতিক নিৰাপত্তা স্বতন্ত্ৰতাৰ এটা চৰ্ত বুলি কব পাৰি। অৰ্থনৈতিক বৈষম্য, মুদ্রাস্ফীতি, নিৰনুৰা সমস্যা অবিহনে জনসাধাৰণে স্বাধীনতা উপভোগ কৰিবলৈ সুবিধা পায়।

৭। আইন :

সংবিধানৰ দৰে আইনেও জনসাধাৰণৰ স্বাধীনতাৰ ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়ে। আইনৰ জৰিয়তে জনসাধাৰণে স্বতন্ত্ৰতা উফবোগ কৰাৰ এক পৰিবেশ সৃষ্টি কৰা হয়। কোৱা হয় যেনে য'ত আইন নাই তাত স্বতন্ত্ৰতাও নাই। আইনৰ দ্বাৰা জনসাধাৰণৰ কাৰ্যকলাপ নিয়ন্ত্ৰিত হৈ থাকে।

৮। ৰাজনৈতিক শিক্ষা আৰু সদা সতৰ্কতা :

কোৱা হয় যে ৰাজনৈতিক চেতনা আৰু সদা সতৰ্কতাই জনসাধাৰণৰ স্বতন্ত্ৰতাৰ ৰক্ষা কৰে। এক কথাত ক'বলৈ হ'লে জনসাধাৰণৰ স্বতন্ত্ৰতাৰ ৰক্ষক জনসাধাৰণৰ নিজেই। ৰাজনৈতিক শিক্ষাৰ দ্বাৰা ৰাজনৈতিক চেতনা লাভ কৰি জনসাধাৰণে নিজেই নিজৰ স্বতন্ত্ৰতা ৰক্ষা কৰিব পাৰে। Lask' য়ে কৈছে যে “জনসাধাৰণৰ ৰাজনৈতিক চেতনাবোধ আৰু সদা সতৰ্কতাই তেওঁলোকৰ স্বাধীনতা ৰক্ষাৰ প্ৰকৃত উপায়।” জেফাৰছনৰ (Jefferson)ৰ মতে “চিৰন্তন সতৰ্কতাই স্বতন্ত্ৰতাৰ মূল্য।”

১.১৬ সামৰণি (Let us sum up) :

স্বতন্ত্ৰতা সম্পৰ্কে ইতিমধ্যে তোমালোকে বহুতে জ্ঞান লাভ কৰিলা। স্বতন্ত্ৰতা ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ধাৰণা। স্বতন্ত্ৰতা অনিয়ন্ত্ৰিত স্বাধীনতা নহয়, ই সামাজিক জাৰনৰ উৎকৰ্ষ সাধনৰ বাবে পৰিবেশ সৃষ্টিৰ কাৰণে লাগতিয়াল স্বাধীনতাহে। স্বতন্ত্ৰতা অবিহনে ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্বৰো বিকাশ নহয়। স্বতন্ত্ৰতাৰ নকৰাত্মক আৰু সকৰাত্মক এই দুয়োটা ধাৰণা আছে, কিন্তু আমি স্বতন্ত্ৰতাৰ সকৰাত্মক ধাৰণাহে গ্ৰহণ কৰো। স্বতন্ত্ৰতা আইনৰ দ্বাৰা সীমিত। শেষত ইয়াকে কব পাৰি যে সীমিত স্বতন্ত্ৰতাহে প্ৰকৃত স্বতন্ত্ৰতা।

১.১৭ ঘাই শব্দসমূহ

- ১। নকৰাত্মক - নহয় বোধক ঋণাত্মক।
- ২। সকৰাত্মক - হয়বোধক বা যোগাত্মক

১.১৮ পাঠ নিৰ্দেশনা

- ১। “চিৰন্তৰ সতৰ্কতাই স্বতন্ত্ৰতাৰ মূল্য;” এই কথাষাৰ কোনে কৈছিল?
- ২। নিয়ন্ত্ৰণহীন স্বাধীনতা ৰাষ্ট্ৰত উপভোগ কৰিব নোৱাৰি - শুদ্ধনে অশুদ্ধ লিখা।
- ৩। আইন স্বাধীনতাৰ পৰিপন্থী - শুদ্ধনে অশুদ্ধ লিখা।
- ৪। Liberty শব্দটো লেটিন ভাষাৰ Liber শব্দৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে - শুদ্ধনে অশুদ্ধ লিখা।
- ৫। স্বতন্ত্ৰতা ৰক্ষাৰ চাৰিটা চৰ্ত উল্লেখ কৰা।
- ৬। ৰাজনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা ৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখা।

প্ৰসংগ পুথি

- ১। Political Theory - R.C. Agarwal.
- ২। Principles of Modern Political Science - J.C. Johari.
- ৩। ৰাজনৈতিক তত্ত্ব আৰু প্লেটো-এৰিষ্টটলৰ ৰাজনৈতিক দৰ্শন -

ড° যজ্ঞেশ্বৰ বৰা।

৪। Political Science - B.K. Gokhale.

আৰ্হি প্ৰশ্ন

১। উক্ত কথাষাৰ জেফাৰচনে কৈছিল।

২। শুদ্ধ

৩। অশুদ্ধ

৪। শুদ্ধ

৫। স্বতন্ত্ৰতা বক্ষাৰ চাৰিটা চৰ্ত তলত উল্লেখ কৰা হ'ল :-

১। মৌলিক অধিকাৰ :

মৌলিক অধিকাৰৰ জৰিয়তেও জনসাধাৰণৰ স্বতন্ত্ৰতা সংৰক্ষিত হৈ থাকে। জনসাধাৰণৰ মৌলিক অধিকাৰৰ কাৰণে তেওঁলোকৰ ব্যক্তি স্বতন্ত্ৰতাৰ ওপৰত বাধুই কোনো প্ৰকাৰৰ হস্তক্ষেপ কৰিব নোৱাৰে। মৌলিক অধিকাৰ হ'ল ব্যক্তি স্বাধীনতাৰ বক্ষা কৰাচ।

২। গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থা :

গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাৰ লগত স্বতন্ত্ৰতাৰ এক ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক থাকে। গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাত জনসাধাৰণক কিছুমান স্বাধীনতা প্ৰদান কৰা হয়।

৩। ক্ষমতাৰ বিকেন্দ্ৰীকৰণ :

ক্ষমতাৰ বিকেন্দ্ৰীকৰণ ব্যৱস্থা গণতন্ত্ৰৰ পৰিপন্থী। ক্ষমতাৰ বিকেন্দ্ৰীকৰণে জনসাধাৰণক ৰাজনৈতিক ভাৱে সচেতন আৰু সৰ্তক কৰি তোলে। ফলত জনগণৰ স্বতন্ত্ৰতা ৰক্ষিত হৈ থাকে।

৪। জনসাধাৰণৰ সচেতনতা :

ব্যক্তিৰ স্বতন্ত্ৰতাৰ বক্ষক নিজেই। অৰ্থাৎ জনসাধাৰণে নিজে স্বতন্ত্ৰতাৰ প্ৰয়োজনীয়তা উপলি কৰিব পাৰিব লাগিব। সৰ্তক জনসাধাৰণহে নিজেই নিজৰ স্বতন্ত্ৰতা বক্ষা কৰিব পাৰে।

৬। ৰাজনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা :

বিশেষ স্বাধীনতাৰ দ্বাৰা নাগৰিকে ৰাষ্ট্ৰৰ বিভিন্ন ত্ৰিঙ্গা-কলাপত বা পৰোক্ষভাৱে ভাগ লব পাৰে তেনে স্বাধীনতাক ৰাজনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা আখ্যা দিব পাৰি। ভোটদানৰ স্বাধীনতা, নিৰ্বাচনত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰাৰ স্বাধীনতা, চৰকাৰী চাকৰিৰ কাৰণে আবেদন কৰা স্বাধীনতা আদিয়েই হৈছে ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা। Laski মতে ৰাজনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা জনসাধাৰণক ৰাষ্ট্ৰৰ ৰাজনৈতিক কাৰ্যকলাপত সক্ৰিয় অংশ গ্ৰহণৰ স্বাধীনতা দিয়ে বুলি কৈছে। অকল প্ৰাপ্তবয়স্ক নাগৰিকেহে ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা ভোগ কৰিব পাৰে।

Block - 3 (খণ্ড - ৩)**Unit - 1 (গোট - ১)****সমতা (Equality)****গঠন বিন্যাস (Structure) :**

১.১৯ উদ্দেশ্য

১.২০ প্ৰস্তাৱনা

১.২১ সমতাৰ ধাৰণা

১.২.২ সমতাৰ বৈশিষ্ট্য

১.২.৩ সমতাৰ সকৰাত্মক দিশ

১.২৪ আনুপাতিক সমতা

১.২৫ সমতাৰ প্ৰকাৰ

১.২৬ সমতাৰ আৰু ন্যায্যৰ মাজৰ সম্পৰ্ক

১.২৭ সমতা প্ৰতিষ্ঠাৰ উপায়

আত্ম মূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন

১.২৮ সামৰণি

১.২৯ ঘাইশব্দ সমূহ

১.৩০ পাঠ্য নিৰ্দেশনা

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সহজ উত্তৰ

প্ৰসংগ পুথি

আৰ্হি প্ৰশ্ন উত্তৰ

১.১৯ উদ্দেশ্য (Objectives)

তোমালোকে এই গোটতে পঢ়াৰ পিছত

- ১। সমতা অৱধাৰণাৰ ওপৰত এক তাত্ত্বিক বাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিবা।
- ২। সমতাৰ দুটা প্ৰধান দিশ (সকৰাত্মক আৰু নকৰাত্মক) ৰ ওপৰত বাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- ৩। সমতাৰ প্ৰকাৰবিলাক বুজি ইবিলাকৰ মাজত প্ৰভেদ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিবা।
- ৪। আনুপাতিক সমতাৰ ধাৰণাতো বাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- ৫। সমতা আৰু আইনৰ মাজত সম্পৰ্ক নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰিবা।
- ৬। সমতা আৰু ন্যায্যৰ মাজৰ সম্পৰ্ক বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিবা।

১.২০ প্ৰস্তাৱনা (Introduction)

ইতিমধ্যে আগৰ গোটৰ আলোচনাত তোমালোকে নিশ্চয় পাই আহিছা সমতা আৰু স্বতন্ত্ৰতা গণতন্ত্ৰৰ প্ৰধান বুনীয়াদ স্বৰূপ। বৰ্তমান বিশ্বৰ জনসাধাৰণৰ সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক সম্পৰ্ক প্ৰভাৱিত কৰা বিষয়বিলাকৰ ভিতৰত সমতা আৰু স্বতন্ত্ৰতাৰ প্ৰভাৱ অতিকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ। আমি সকলোৱে জানো যে সমাজত বসবাস কৰা প্ৰতিজন ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত পূৰ্ণ বিকাশ সাধনৰ কাৰণে কিছুমান সুযোগ সুবিধাৰ প্ৰয়োজন। এই সুযোগ সুবিধাসমূহ যাতে সকলোকে সমভাৱে উপভোগ কৰিব পাৰে আৰু এজনে যাতে আন এজনৰ সুযোগ সুবিধা সমূহত হস্তক্ষেপ কৰিব নোৱাৰে তাৰ বাবে এক ভাৰসাম্য ৰক্ষা কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে। ইয়েই হৈছে সমতা।

ৰাজনৈতিক তত্ত্বৰ এক অপৰিহাৰ্য বিষয় হিচাপে সমতাৰ বিষয়ে বিস্তৃতভাৱে বুজিবলৈ হলে ইয়াৰ নানান দিশসমূহ পুংখানুপুংখভাৱে আলোচনা কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে। সেয়েহে এই গোটত সমতাৰ ধাৰণা, বৈশিষ্ট্য অনতাৰ সকৰাত্মক আৰু নকৰাত্মক দিশ, সমতাৰ নান প্ৰকাৰ সমূহ, আনুপাতিক সমতাৰ ধাৰণা, সমতা আৰু আইনৰ সম্পৰ্ক, সমতা আৰু ন্যায্যৰ মাজৰ সম্পৰ্ক আদি বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিবলৈ বিচৰা হৈছে।

এই গোটতো ভালদৰে বুজাবলৈ তোমালোকক ২ দিন সময় লাগিব।

১.২১ সমতাৰ ধাৰণা (Concept of equality)

সমতাৰ ধাৰণাতো এক গুৰুত্বপূৰ্ণ গণতান্ত্ৰিক আদৰ্শ। শব্দগত অৰ্থৰ ফালৰ পৰা সমতাই সকলো ক্ষেত্ৰত সমান সুযোগ সুবিধাক বুজায়। কিন্তু ৰাজনীতি বিজ্ঞানত সমতা শব্দতো এক সুকীয়া অৰ্থতহে ব্যৱহাৰ কৰা হয়, ৰাজনীতি বিজ্ঞানত সমতাই কেইটামান অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে

সকলো মানুহে সমান সুযোগ সুবিধা পোৱাৰ যোগ্য

আইন আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ দৃষ্টিত সকলো মানুহ সমান।

সকলো মানুহৰ সমান অধিকাৰ

অপৰাধ কৰিলে সকলো মানুহে সমান শাস্তিৰ যোগ্য।

সমতাই বৈষম্যৰ অভাৱক বুজায়।

সকলো মানুহে সমান মৰ্যাদাৰ অধিকাৰী।

সমতা জন্মগত অধিকাৰ।

সমতাৰ সংজ্ঞা বিভিন্ন ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদে বিভিন্ন ধৰণে দিয়া দেখা যায় –

ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ লাক্সিৰ মতে,-“বিশেষ সুবিধাৰ অনুপস্থিতিয়েই হৈছে সমতা” তেওঁ পুনৰ কয় যে সকলোৰে বাবে যথোপযুক্ত সুযোগ সুবিধাৰ ব্যৱস্থা কৰাই সমতা।

অধ্যাপক লয়েডৰ মতে, সমতাৰ অৰ্থ হল সকলো মানুহকে সমান বুলি গণ্য কৰি সকলোকে সমান সুযোগ সুবিধা দিব লাগিব। (All men are to be treated as equal and there should be equality of opportunity)

লাক্সিৰ মতে, সমতা হল এক সমান কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া (A levelling process) মানুহৰ মাজত বৈষম্য আঁতৰ কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়াতোকেই সমতা বুলিব পাৰি লাক্সিয়ে সমতাৰ তিনিটা অৱস্থাৰ কথা সূচাইছে প্ৰথমতে, সমতাই বিশেষ সুবিধা প্ৰদান নকৰা বুজায়। দ্বিতীয়তে, সমতাই সকলোৰে কাৰণে যথোপযুক্ত সুবিধা প্ৰদান কৰা বুজায়।

তৃতীয়তে, সমতাই আনুপাতিক সমতাৰ কথাক সুচায়।

গতিকে সমতা বুলিলে সমাজত বাস কৰা প্ৰতিজন ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্বৰ পূৰ্ণতা প্ৰাপ্তিৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সুযোগ সুবিধাসমূহ সমভাৱে প্ৰদান কৰাই হল সমতা।

১.২.২ সমতাৰ বৈশিষ্ট্য (Features of equality)

সমতাৰ কেতবোৰ বৈশিষ্ট্য আছে। এই বৈশিষ্ট্য সমূহ ভালদৰে লক্ষ্য কৰিলেহে তোমালোকে সমতাৰ ধাৰণাৰ ওপৰত এক ধাৰণা পোষণ কৰিব পাৰিব। তলত ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ আলোচনা কৰা হ'ল –

১। প্ৰাকৃতিকভাৱে সকলো সমান নহয় :

সকলো মানুহ প্ৰকৃতিগতভাৱে সমান গুণৰ প্ৰতিভা আৰু ব্যক্তিত্বৰ গৰাকী নহয়। জন্মৰ পৰিবেশত সকলোৱে এক পৰিবেশত বা একে অৱস্থাত জন্ম গ্ৰহণ নকৰে। যিহেতু বিভিন্ন পৰিবেশত পৰিস্থিতিত সন্তানৰ জন্ম হয়। গতিকে সকলোৱে প্ৰতিভা বুদ্ধি শক্তিবৰণ ভিন্ন প্ৰকৃতিৰ হোৱাতো স্বাভাৱিকতে সকলো মানুহ সমান নহয়। বল শক্তি, সামাৰ্থ, চিন্তা আচৰণ আদিত মানুহ অসন্মান।

২। স্বতন্ত্ৰতাৰ লগত সম্পৰ্কিত:

সমতা আৰু স্বতন্ত্ৰতা দুয়োটাৰে লগত পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক আছে। স্বতন্ত্ৰতাৰ অবিহনে ক্ষমতা প্ৰতিষ্ঠা নহয়। একেদৰে সমতাৰ অবিহনেও স্বতন্ত্ৰতা অৰ্থহীন, যদিহে স্বতন্ত্ৰতা সমতা নীতিৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত নহয় তেন্তে কোনোও প্ৰকৃতার্থত স্বতন্ত্ৰতা ভোগ কৰিব নোৱাৰে। সেয়ে আনেষ্ট বাৰ্কাৰে মন্তব্য কৰিছিল যে সমতা অকলশৰীয়া নীতি নহয়, স্বতন্ত্ৰতা আৰু সমতাৰ মাজত এক মধুৰ সম্পৰ্ক আছে।

৩। সম্পূৰ্ণ সমতা সম্ভৱ নহয় :

সমতা কেতিয়াও অসীম হব নোৱাৰে। ইতিহাসৰ কোনো সময়তেই সীমাহীন সমতাৰ দাবী উত্থাপিত হোৱা নাই। সংখ্যাগত সম্ভৱ নহয়। সকলো মানুহৰ মাজত সমান সামাৰ্থ কেতিয়াও সম্ভৱ নহয়। সেইয়ে সকলোকে যথোপযুক্ত সুযোগ সুবিধা প্ৰদান কৰাতেহে সমতা।

৪। সামাজিক ন্যায়ৰ বাবে আৱশ্যকীয়:

সামাজিক জগতৰ লগত ক্ষমতাৰ খাৰণাতো জড়িত হৈ আছে। সামাজিক ন্যায় প্ৰতিষ্ঠাৰ উদ্দেশ্যে বিশ্বৰ বিভিন্ন স্থানত গঢ়ি উঠা আন্দোলন বিলাকে সমতা প্ৰতিষ্ঠাৰ জৰিয়তে ন্যায় প্ৰদানৰ দাবী উঠা আন্দোলন বিলাকে সমতা প্ৰতিষ্ঠাৰ জৰিয়তে ন্যায় প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে সাম্যনীতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। সামাজিক ন্যায় প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে বিভিন্ন দেশৰ চৰকাৰে সংবিধানত সমতা নীতি অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে।

৫। সুস্থ জীৱনৰ চৰ্ত :

সমতাক এক সুস্থ জীৱনৰ চৰ্ত হিচাপে বিবেচনা কৰিব পাৰি। সমতা প্ৰতিষ্ঠাৰ অবিহনে সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকে সুস্থ জীৱন যাপন কৰিব নোৱাৰে। বৈষম্যহীনভাৱে বিধিগত, সাংবিধানিক সামাজিক সুযোগ সুবিধা লাভ কৰিব পৰাতোহে সুস্থ জীৱনৰ চৰ্ত।

৬। সমতাক লক্ষ্যৰূপে গ্ৰহণ :

বিশ্বৰ বিভিন্ন বিপ্লৱ, আন্দোলন বিলাকে সমতাৰ খাৰণাতো এক লক্ষ্য হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছিল। ফৰাচী বিপ্লৱ, আমেৰিকাৰ স্বাধীনতা সংগ্ৰামৰ মূল লক্ষ্য আছিল স্বতন্ত্ৰতা আৰু সমতা প্ৰতিষ্ঠা কৰা।

২.২.৩ সমতাৰ সকৰাত্মক আৰু নকৰাত্মক দিশ (Positive and negative aspect of equality)

তোমালোকে ইতিমধ্যে পাই আহিছা যে সমতাক এক বৈষম্য হ্রাসকৰণৰ প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হয়। এই ক্ষেত্ৰত সমতাৰ দুটা প্ৰধান দিশ প্ৰতিফলিত হয়- এটা হল ইতিবাচক দিশ বা যাক সাধাৰণতে কোৱা হয় ইতিবাচক সমতা (Positive equality) আৰু আনটো হৈছে নেতিবাচক বা নকৰাত্মক দিশ বা নকৰাত্মক সমতা (Negative equality)

সকৰাত্মক অৰ্থত সমতাই সকলোৰে বাবে যথোপযুক্ত সুবিধাৰ কথা বুজায়। সমতা প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ হলে শক্তিশালী আৰু দুৰ্বলী সকলোকে একেলগে বসবাস কৰিবলৈ দিলেই নহব, সকলোৱে যাতে নিজৰ অধিকাৰবিলাক উপভোগ কৰিব

পাৰে তাৰ নিশ্চয়তা প্ৰদান কৰিব লাগিব। এনেদৰে সকলোকে যথোপযুক্ত সুবিধা প্ৰদান কৰিব পাৰিলেহে ধনী-দুখীয়া সকলোৱে বাবে উন্নত জীৱন আৰু ব্যক্তিত্ব বিকাশৰ উপযুক্ত পৰিবেশ এটাৰ নিশ্চয়তা প্ৰদান কৰিব লাগিব। এনেদৰে দুৰ্বল শ্ৰেণীৰ লোকক অধিক সা-সুবিধা দিয়াতে সমতাৰ ইতিবাচক দিশ।

নকৰাত্মক অৰ্থত সমতাই কোনো বিশেষ শ্ৰেণীৰ লোকৰ বাবে কোনো প্ৰকাৰৰ বিশেষ সা-সুবিধা নথকা বুজায়। প্ৰতিজন ব্যক্তিৰ যোগ্যতা বা সামৰ্থ্যই তেওঁৰ সামাজিক অৱস্থিতি নিৰ্ণয় কৰিব। নকৰাত্মক অৰ্থত সমতা স্বপন কৰিবলৈ হলে প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে নিজা যোগ্যতা আৰু সামৰ্থ্য অনুসৰি গুৰুত্বপূৰ্ণ ৰাজহুৱা পদবীত নিযুক্তি লাভ কৰাৰ সুবিধা পাব গতিকে নকৰাত্মকভাৱে কবলৈ গলে কোনো শ্ৰেণীৰ লোককে সমান সুযোগ সুবিধা পোৱাৰ পৰা বঞ্চিত কৰিব নালাগে।

১.২৪ আনুপাতিক সমতা (Proportionate equality)

সমতাৰ ধাৰণাতো মূলতঃ আদৰ্শাত্মক বা উপদেশমূলক যে অৰ্থাৎ সমতাই বিষয়বস্তুৰ গুণাগুণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সমান বা অসমান ব্যৱহাৰ কৰাৰ ব্যৱস্থাপনা প্ৰদান কৰে। অৰ্থাৎ সমতাৰ ধাৰণাতো ভাল বেয়া, উচিত অনুচিত বিচাৰ কাৰ্যৰ লগত জড়িত।

কিন্তু সমতা স্বপনৰ কাৰণে সমতা নীতিৰ সমৰ্থক সকলৰ আদৰ্শ বা উপদেশ বিনা যুক্তিৰে মানি লব নোৱাৰি এনে আদৰ্শ বা উপদেশ সমূহ যুক্তিৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত হব লাগিব। এই ক্ষেত্ৰত ই এফ কেৰেটে (E.F.Carrit) মন্তব্য কৰিছে যে একমাত্ৰ এটা বিষয়ৰ ওপৰতহে সকলো মানুহৰ সম অধিকাৰ আছে। আৰু সেইটো হ'ল সমানভাৱে বিবেচনা কৰাৰ অধিকাৰ। অৰ্থাৎ মানুহৰ প্ৰতি কৰা অসম্মান ব্যৱহাৰৰ পৰিমাণ যুক্তিৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত হব লাগিব। আন এজন চিন্তাবিদ হিউগ বেডে (Huge Bedau) ৰ মতে, সমতাবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবৰ কাৰণে মানুহৰ মাজৰ অসমতাৰ গভীৰতা আৰু দূৰত্ব বিচাৰ কৰি চোৱাৰ লগতে এনে অসমতা থলুৱা কৰাৰ বাবে সচেত্ৰ হব লাগিব। সহজ ভাষাত কবলৈ হলে মানুহৰ প্ৰতি যুক্তি সংগতভাৱে কৰা অসম্মান ব্যৱহাৰ আনুপাতিক সেৱা প্ৰয়োজন। উদাহৰণস্বৰূপে

সার্বজনীন প্ৰাপ্ত বয়স্ক ভোটধিকাৰৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰো। ই সমানুপাতিক সমত নীতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত ভাৰতৰ যি সকল পুৰুষ মহিলাই ১৮ বছৰ বয়সপূৰ্ণ কৰিছে তেওঁলোককহে ভোটধিকাৰ প্ৰদান কৰা হৈছে। সেইদৰে এজন নাগৰিকৰ ভোটধিকাৰ থাকে, কিন্তু বিদেশীৰ এনে অধিকাৰ নেথাকে, সকলো সামূহিক সমান সা-সুবিধা প্ৰদান কৰিব নোৱাৰি। প্ৰশাসনীয় হোৱাৰ চাকৰিত মেধা, প্ৰতিভা আদিৰ ভিত্তিতহে নিযুক্তি দিয়া হয়। গতিকে সমানুপাতিক সমতৰ ধাৰণাই সমান মানুহৰ মাজত সমত স্বপনৰ পক্ষপাতীত্ব কৰে। আনহাতে কল্যাণকাৰী ৰাষ্ট্ৰত সমাজৰ দুৰ্বল শ্ৰেণীৰ লোকসকলক বিশেষ সুবিধা প্ৰদান কৰা হয়। সকলো শ্ৰেণীক এনে সুবিধা দিয়া নহয়। তেনেদৰে মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ ওপৰত যিমান কৰ লগোৱা হয় ধনী শ্ৰেণীৰ ওপৰত তাতকৈ বেছি কৰ লগোৱা হয়। এনে কাৰ্য ব্যৱস্থা আনুপাতিক সমতৰ ভিত্তিত কৰা হয়। কিন্তু অসমান ব্যৱহাৰৰ কাৰণ বা অসমান ব্যৱহাৰৰ সমৰ্থনত আগবঢ়োৱা যুক্তি আৰু অসমান ব্যৱহাৰৰ অনুপাত বৰ্তমানেও বিতৰ্কৰ আৰ্ৱতত।

১.২৫ সমতৰ প্ৰকাৰ (Kinds of equality)

সমতৰ প্ৰকাৰ বা শ্ৰেণীবিভাজনৰ ক্ষেত্ৰত ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ সকলৰ মাজত মতনৈক আছে হেৰেণ্ড লাক্সিয়ে সমতক দুটা ভাগত, লৰ্ড ৱাইচে চাৰিটা ভাগত আৰু হেৰেণ্ড লাক্সিয়ে আকৌ দুটা ভাগত ভগাইছে তলত সাধাৰণভাৱে সমতৰ প্ৰকাৰ বা শ্ৰেণীবিভাজন আলোচনা কৰা হল।

প্ৰাকৃতিক সমতা (Natural equality)

প্ৰাকৃতিক সমতৰ ধাৰণা অনুসৰি প্ৰকৃতিয়ে সকলো মানুহকে সমানভাৱে সৃষ্টি কৰিছে। সেয়ে সকলোকে সমমৰ্যদা প্ৰদান কৰা উচিত। গ্ৰীচৰ ষ্টইক আৰু ৰোমান দাৰ্শনিক সকলেও সকলো মানুহ প্ৰাকৃতিকভাৱে সমান বুলি ধাৰণা ব্যক্ত কৰিছিল। ধৰ্মীয় গ্ৰন্থসমূহতো প্ৰাকৃতিক সমতৰ সপক্ষে মত পোষণ কৰা দেখা যায়। প্ৰাকৃতিক সমতৰ ধাৰণাতে পোষকত কৰা সকলৰ মতে, যিহেতু প্ৰকৃতিয়ে সমানভাৱে সকলোকে তুষ্ট কৰিছে। গতিকে মানৱ তুষ্ট অসমতা বৰ্তি থকাৰ কোনো যুক্তিযুক্ততা নাথাকে। কিন্তু প্ৰাকৃতিক সমতৰ ধাৰণাতেয়ে এক আদৰ্শ হিচাপেহে স্বীকৃতি লাভ কৰিছে।

সামাজিক সমতা : (Social equality)

সামাজিক সমতৰ অৰ্থ হ'ল জাতি, ধৰ্ম, ভাষা, বৰ্ণ, লিঙ্গ নিৰ্বিশেষে সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰে সমান অধিকাৰ সমাজত কোনো বিশেষ প্ৰভাৱশালী শ্ৰেণীৰ লোক থাকিব নালাগে। সকলো মানুহ সামাজিকভাৱে মূলতঃ সমান ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্বৰ বিকাশ সাধনৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয় সুযোগ সমানভাৱে প্ৰদান কৰাই হ'ল সামাজিক সমতা।

ৰাজনৈতিক সমতা : (Political equality)

ৰাজনৈতিক সমতাই ৰাষ্ট্ৰৰ ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াত সকলোৰে সমান অংশ গ্ৰহণৰ অধিকাৰক সূচায়। ৰাজনৈতিক সমতা প্ৰতিষ্ঠা কৰিবৰ কাৰণে নিৰ্দ্ধাৰিত বয়সত উপনীত হোৱা সকলো নাগৰিকক জাতি, বৰ্ণ, ভাষা, ধৰ্ম, লিঙ্গ নিৰ্বিশেষে ভোটদানৰ অধিকাৰ, নিৰ্বাচিত হোৱাৰ অধিকাৰ, চৰকাৰী পদবী গ্ৰহণৰ অধিকাৰ চৰকাৰক সমালোচনা কৰা আদিত সকলোকে সমঅধিকাৰ প্ৰদান কৰাৰ প্ৰয়োজন। একমাত্ৰ গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাতহে সকলোৱে ৰাজনৈতিক সমতা উপভোগ কৰিব পাৰে।

অৰ্থনৈতিক সমতা : (Economic equality)

অৰ্থনৈতিক সমতাই অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰসমূহত সকলোৱে সমান অধিকাৰ আৰু সমান সুযোগ লাভ কৰাক বুজায়। এক শ্ৰেণীক মুষ্টিমেয় লোকৰ হাতত অৰ্থ সম্পদ কেন্দ্ৰীভূত হোৱাৰ পৰিৱৰ্তে অৰ্থনৈতিক সম্পদ সকলোৰে মাজত সমভাৱে বিতৰণ হোৱাটোয়েই হ'ল অৰ্থনৈতিক সমতা আৰ্থিক নিৰাপত্তাৰ কাৰণে সকলো নাগৰিক নিযুক্তিহীনতাৰ ভয়ৰ পৰা মুক্ত হ'ব লাগিব আৰু ইচ্ছা অনুসৰি ব্যৱসায় বাণিজ্য, জীৱিকা উপজীৱিকা গ্ৰহণৰ সম সুবিধা পাব লাগিব, সেয়েহে অধ্যাপক লাক্সিয়ে কৈছে যে “অৰ্থনৈতিক সমতাৰ অবিহনে ৰাজনৈতিক সমতা অৰ্থহীন।”

আইনগত সমতা : (Legal equality)

আইনগত সমতাৰ ধাৰণা মতে, আইনৰ চকুত সকলো নাগৰিক সমান আৰু আইনে সকলোকে সমানে নিৰাপত্তা প্ৰদান কৰিব, অৰ্থাৎ কোনো ব্যক্তিৰ আইনৰ উদ্ভেদ নহয় আৰু সকলো ব্যক্তি ৰাষ্ট্ৰৰ সাধাৰণ আইনৰ বহুত্ৰীমা। অধ্যাপক ডাইচিৰ মতে (Dicey) প্ৰধানমন্ত্ৰীৰ পৰা আৰম্ভ কৰি কনিষ্ঠবললৈকে সকলো একে দায়বদ্ধতাৰ অধীনত।

আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সমতা : (International Equality)

আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সমতাৰ ধাৰণাটোয়ে আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় ক্ষেত্ৰখনলৈ সমতাৰ ধাৰণাতো প্ৰসাৰিত হোৱাৰ কথা প্ৰকাশ কৰে। ইয়াৰ অৰ্থ হল দেশৰ ভৌগলিক অৱস্থিতি, আকাৰ, সামৰিক সামৰ্থ আৰ্থিক, ৰাজনৈতিক শক্তি নিৰ্বিশেষে সৰু বৰ সবলো ৰাষ্ট্ৰকে আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় ক্ষেত্ৰত সমান মৰ্যাদা প্ৰদান কৰা। প্ৰতিখন ৰাষ্ট্ৰই স্বাধীন বৈদেশিক নীতি অনুসৰণ কৰিব পাৰিব।

১.২৬ সমতা আৰু ন্যায়ৰ মাজৰ সম্পৰ্ক (Relation between equality and justice)

বৰ্তমান যুগৰ কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰ ব্যৱস্থাত সমতা আৰু ন্যায়ক দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ধাৰণা বুলি অভিহিত কৰা হয়। এই দুয়োটা ধাৰণাৰ মাজত পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক আছে। সম্পদত যদি সমতা নাথাকে, বৈষম্যৰ সৃষ্টি হয় আৰু বৈষম্য থাকিলেই ন্যায় প্ৰতিষ্ঠা স ৰূপৰ নহয়। গতিকে সামাজিক ন্যায় প্ৰতিষ্ঠাৰ ক্ষেত্ৰত সমতা ভেদাভেদ থাকিলে সামাজিক ন্যায় প্ৰতিষ্ঠা কৰিব নোৱাৰিব। দাস প্ৰথা যিহেতু সমতাৰ পৰিপন্থী গতিকে ন্যায় সঙ্গত ব্যৱস্থা নহয়।

অৰ্থনৈতিক সমতা নহয় প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সমাজত যদি আৰ্থিক বৈষম্য থাকে তেন্তে সমাজত ন্যায় প্ৰতিষ্ঠা কৰা স ৰ নহয়। পুৰ্জিপতি শ্ৰেণীয়ে শ্ৰমিক সকলক শোষণ কৰাৰ ফলশ্ৰুতিত সামাজিক সংঘাত বৃদ্ধি পায়। মাৰ্ক্সীয় দৰ্শন অনুসৰি শ্ৰেণী বৈষম্যই শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ সৃষ্টি কৰি দৰিদ্ৰ শ্ৰেণীক শাসনৰ কৰ্তৃত্ব প্ৰদান কৰে।

সম অধিকাৰৰ প্ৰশ্নৰ লগত ন্যায়ৰ অধিকাৰৰ এক এৰাব নোৱাৰা সম্পৰ্ক আছে জাতি, ধৰ্ম, ভাষা, বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে সকলো শ্ৰেণীৰ লোককে সম অধিকাৰ প্ৰদান কৰিলেহে সকলোৱে ন্যায় সঙ্গতভাৱে অধিকাৰ ভোগ কৰিব পাৰিব। এটা সময়ত মহিলাসকলক প্ৰাপ্তবয়স্ক ভোটধিকাৰৰপৰা বঞ্চিত কৰা হৈছিল। সেয়েহে এনে বৈষম্যৰ বিৰুদ্ধে ন্যায় প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে মহিলা ভোটধিকাৰ প্ৰৱৰ্ত্তন কৰিবলগীয়া হৈছিল।

ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শাত্মক ধাৰণাৰ পৃষ্ঠপোষক প্লেটো এৰিষ্টটলে ন্যায়ক সৰ্বধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ মতে ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য ন্যায় প্ৰতিষ্ঠা কৰা আনুপাতিক সমতাৰ ভিত্তিত সকলোকে সম অধিকাৰ দিলেহে ন্যায় প্ৰতিষ্ঠা হব বুলি এৰিষ্টটলে মত প্ৰকাশ কৰিছিল।

গতিকে দেখা যায় যে গণতান্ত্ৰিক মূল্যবোধৰ বাবে সমাজবাদী প্ৰমূল্য বক্ষাৰ কাৰণে সমতা আৰু ন্যায় নিসন্দেহে গুৰুত্বপূৰ্ণ ধাৰণা। বৰ্তমান পৃথিৱীৰ বিভিন্ন জাতি, উপজাতি নৃগোষ্ঠী সমূহে সমতাৰ ভিত্তিত ন্যায় প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে, আত্ম নিৰ্ধাৰণৰ বাবে সংগ্ৰাম আৰু কৰিছে। এই দুয়োটা অৱধাৰণাই ৰাজনৈতিক তত্ত্বৰ আলোচনাত বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰিছে।

১.২৭ সমতা প্ৰতিষ্ঠাৰ উপায় (Conditions for establishing equality)

সমতা কেনেকৈ প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পাৰি এই সম্পৰ্কত দুটা পৰস্পৰ বিৰোধী ধাৰণা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

১) উদাৰতাবাদী ধাৰণা (Liberal views)

২) মাৰ্ক্সবাদী ধাৰণা (Marxist views)

সমতাৰ উদাৰতাবাদী গণতান্ত্ৰিক লিখৰসকলৰ মতে সমতা স্থাপন নিম্নলিখিত ব্যৱস্থাৱলীৰ জৰিয়তেহে সম্ভৱ হয় –

প্ৰথমতে, সকলো ৰাষ্ট্ৰ ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্বৰ পূৰ্ণ বিকাশ সাধনৰ বাবে সমান অৱস্থাৰ নিশ্চয়তা প্ৰদান কৰিব লাগিব।

দ্বিতীয়তে, সকলোৰে প্ৰতি সম ব্যৱহাৰ কৰা।

তৃতীয়তে, সকলোকে সমান সুযোগ সুবিধা প্ৰদান কৰা।

চতুৰ্থতে সকলোকে আইনৰ পৰা সমান সুৰক্ষা তথা নিৰাপত্তা প্ৰদান কৰা।

তেমালোকে ইতিমধ্যে পূৰ্বৰ আলোচনাত পাই আহিছা যে সকলোৰে প্ৰতি সম ব্যৱহাৰ কৰি সমতা স্থাপন কৰা সম্ভৱ নহয়। যিহেতু মানুহৰ অভাৱ সম্পৰ্কত আদিৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰভেদ আছে গতিকে সকলোকে সমব্যৱহাৰ কৰিলে সমাজৰ প্ৰকৃত উদ্দেশ্যই বিফল হোৱাৰ অৱকাশ থাকিব।

দ্বিতীয়তে উদাৰতাবাদী সকলৰ মতে সকলোকে সমান সুযোগ সুবিধা প্ৰদান কৰিলে সমতা স্থাপন কৰিব নোৱাৰি কিয়নো এনে কৰিলে ধনী সকল অধিক ধনী আৰু শক্তিশালী হৈ দুখীয়া সকলৰ তুলনাত অধিক আগবাঢ়ি যাব, গতিকে সমতা প্ৰতিষ্ঠা কৰিবৰ বাবে দুৰ্বল সকলক শক্তিশালী সকলৰ তুলনাত অধিক সুযোগ সুবিধা প্ৰদান কৰিব লাগিব। কিন্তু ই এইটো নুসূচায় যে যিকোনো পদবীত নিযুক্তিৰ বাবে সকলো ব্যক্তিয়েই দাবী কৰিব পাৰিব এইক্ষেত্ৰত কোনো বিশেষ পদবীত নিযুক্তিৰ ক্ষেত্ৰত ৰাষ্ট্ৰই অৰ্হতা/যোগ্যতা নিৰ্দ্ধাৰিত কৰি দিব পাৰে আৰু সেই অৰ্হতাৰ ভিত্তিতহে ব্যক্তিয়ে উক্ত পদত নিযুক্তিৰ বাবে আবেদন কৰিব পাৰে। ইয়াৰ অৰ্থ এয়ে যে যুক্তিসঙ্গত প্ৰভেদৰ কাৰণে অসমান ব্যৱহাৰ কৰিও সমতা স্থাপন কৰিব পাৰি।

উদাৰতাবাদী সকলৰ মতে, সমতা স্থাপনৰ বাবে আইনৰ চকুত সমতা (Equality before man) অন্যতম প্ৰয়োজনীয় চৰ্ত, নাগৰিকসকলৰ মাজত সমতা স্থাপন কৰিবৰ কাৰণে “আইনৰ চকুত সমান” আৰু “সমান নিৰাপত্তাৰ অধিকাৰ” এই দুই নীতি বিশ্বৰ প্ৰায়বিলাক গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰৰ সংবিধানে স্বীকৃতি প্ৰদান কৰিছে। “আইনৰ চকুত সকলো সমান।” ইয়াৰ অৰ্থ হল কোনো ব্যক্তি আইনৰ উৰ্দ্ধত নহয় বৰং সকলো ব্যক্তি ৰাষ্ট্ৰীয় আইনৰ বহুতীয়া। আনহাতে আইনৰ দ্বাৰা সম সুৰক্ষাই সূচায় যে পৰিস্থিতি বা অৱস্থা বিশেষে আইনৰ প্ৰয়োগ অসমানভাৱে কৰা হয়। সেয়ে যিসকলক জীৱন আৰু সম্পত্তি বিপন্ন দাপ হোৱাৰ সম্ভাৱনা অধিক সেইসকলক অধিক সুৰক্ষা প্ৰদান কৰাৰ প্ৰয়োজন হয়। ঠিক তেনেদৰে আইন উলংঘাকাৰীক সমান শাস্তিৰ বিধান দি সমতা স্থাপন কৰিব নোৱাৰি। এই ক্ষেত্ৰত অপৰাধত অভিযুক্ত ব্যক্তিৰ বয়স, অপৰাধ কৰা পৰিবেশ আদি বিবেচনা কৰা হয়। অৰ্থাৎ সকলো আইন উলংঘাকাৰীক সমান শাস্তিৰ বিধান দি সমতা স্থাপন কৰিব নোৱাৰি।

সমতাৰ মাৰ্ক্সবাদী ধাৰণা (Marxist view on equality)

সমতা সম্পৰ্কে কালমাস্কি আৰু তেওঁৰ অনুগামী সকলে এক সম্পূৰ্ণ পৃথক বাখ্যা আগবঢ়াইছে। মাৰ্ক্সবাদৰ মতে সমাজত যেতিয়ালৈকে ধনী আৰু দুখীয়া, সম্পদশালী আৰু সম্পদহীন দুই পৰস্পৰ বিপৰীত শ্ৰেণীৰ লোক থাকিব

অর্থাৎ শোষক আৰু শোষিত দুই শ্ৰেণীৰ লোক থাকিব তেতিয়ালৈকে সমতা প্রতিষ্ঠা কৰা অসম্ভৱ।

মাৰ্ক্সবাদী দাৰ্শনিকসকলে অৰ্থনৈতিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা সমতাৰ এক বাখ্যা আগবঢ়াইছে। তেওঁলোকৰ মতে বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত সেইখন সমাজতহে সমতা প্রতিষ্ঠা কৰিব পৰা হ'ব য'ত সৰ্বহাৰা শোষিত শ্ৰেণীটোৱে এক বিপ্লৱৰ দ্বাৰা ৰাষ্ট্ৰ যন্ত্ৰ সম্পূৰ্ণৰূপে নিজৰ দখললৈ আনি এখন শ্ৰেণীহীন শোষণমুক্ত সমাজ প্রতিষ্ঠা কৰিব। কিয়নো এই শ্ৰেণীহীন সমাজখনত কোনো ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত সম্পত্তি নাথাকিব আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ সকলো জনসাধাৰণ সাধাৰণ শ্ৰমিকলৈ পৰিণত হ'ব যিহেতু এই নতুন সমাজখনত পুৰ্জিবাদী ব্যৱস্থাৰ ধনী দুখীয়াৰ বৈষম্য নাথাকিব আৰু সমগ্ৰ জনসাধাৰণৰ মাজত সামাজিক, আৰ্থিক আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰত সমতা স্থাপন কৰিব পাৰিব।

কালমাৰ্ক্সৰ মতে সমাজবাদে পূৰ্ণতা লাভ কৰিলে সমতাই এক মানৱতাবাদী ৰূপ লাভ কৰিব। ৰাষ্ট্ৰৰ মতে সমাজবাদ সাম্যবাদত উপনীত হোৱাতো এক ক্ষম্ভেকীয়া ব্যৱস্থা মাথোন। প্ৰকৃত সমাজবাদৰ প্রতিষ্ঠা হ'লে ৰাষ্ট্ৰ নামৰ অনুষ্ঠানটোৰ বিলুপ্তি ঘটিব আৰু সম্পূৰ্ণ সহযোগিতাৰ ভিত্তিত প্রতিষ্ঠিত এখন নতুন সমাজৰ জন্ম হ'ব এই সমাজখন প্ৰকৃত মানৱীয় প্ৰমূল্যবোধত প্রতিষ্ঠিত হ'ব।

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন (Check your progress)

- ১। সমতাৰ সংজ্ঞা দিয়া।
- ২। সমতাৰ দুটা বৈশিষ্ট্য লিখা।
- ৩। সমতাৰ যিকোনো দুটা প্ৰকাৰ উল্লেখ কৰা।
- ৪। সমতা আৰু স্বতন্ত্রতা দুয়োটাৰে চূড়ান্ত লক্ষ্য কি?
- ৫। স্বতন্ত্রতা আৰু সমতা পৰস্পৰ বিৰোধী নে?

১.২৮ সামৰণি (Let us sumup)

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা তোমালোকে নিশ্চয় বুজি পাইছা যে সমতা আৰু স্বাধীনতা এই দুয়োটাকে গণতন্ত্ৰৰ প্ৰধান বুনীয়াদ হিচাপে গণ্য কৰা হয়। সমতাৰ

ধাৰণাতো সাধাৰণতে সকৰাত্মক আৰু নকৰাত্মক দুই অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সকৰাত্মক অৰ্থত সমতাই সকলোৰে কাৰণে যথোপযুক্ত সুযোগ সুবিধাৰ কথা বুজায় আৰু নকৰাত্মক অৰ্থত সমতাই কোনো প্ৰকাৰৰ বিশেষ সা-সুবিধাৰ অনুপস্থিতিক বুজায়। সমতাৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ আছে যদিও ইবিলাকৰ ভিতৰত প্ৰধান তিনিটা দিশ হৈছে- ৰাজনৈতিক সমতা, আৰ্থিক সমতা আৰু সামাজিক সমতা। এই সমতাৰ লগত স্বতন্ত্ৰতা আৰু ন্যায়ৰ ওতঃপ্ৰোতভাৱে সম্পৰ্ক আছে।

১.২৯ ঘাই শব্দাৱলী (Key words)

উদাৰতাবাদ- সাধাৰণতে যি আদৰ্শই ব্যক্তিক বিভিন্ন দিশত সৰ্বাধিক স্বাধীনতা প্ৰদান কৰাৰ জৰিয়তে প্ৰচলিত সমাজ ব্যৱস্থাৰ সংস্কাৰ সাধনাৰ পোষকতা কৰে তাকে উদাৰতাবাদ বোলে। এই উদাৰতাবাদৰ দৰ্শন সমৰ্থকসকলক উদাৰতাবাদী বোলা হয়।

মাৰ্ক্সবাদ- মাৰ্ক্সীয় ধ্যায় ধাৰণাৰ সমষ্টি।

সম্ভাব্য প্ৰশ্ন (Model Questions)

- ১। সমতাৰ সংজ্ঞা দিয়া সমতাৰ বৈশিষ্ট্য বিলাক আলোচনা কৰা।
- ২। সমতাৰ সকৰাত্মক আৰু নকৰাত্মক ধাৰণা বাখ্যা কৰা।
- ৩। আনুপাতিক সমতাৰ ধাৰণাতো আলোচনা কৰা।
- ৪। ৰাজনৈতিক সমতাৰ অৰ্থ বাখ্যা কৰা।
- ৫। সমতাৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰবিলাক বৰ্ণনা কৰা।
- ৬। সমতা আৰু ন্যায়ৰ মাজৰ সম্পৰ্ক বিচাৰ কৰা।

১.৩০ পাঠ্য নিৰ্দেশনা : (Suggested readings)

- ১। ড° যজ্ঞেশ্বৰ বৰা : ৰাজনৈতিক তত্ত্ব আৰু প্লেটো এৰিষ্টটলৰ ৰাজনৈতিক দৰ্শন।
- ২। J.C.Johari - Principles of modern political science.
- ৩। অপূৰ্ব কুমাৰ বৰুৱা

৪। নবীন গৌহাই : ৰাজনৈতিক তত্ত্ব

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সাব্য উত্তৰ : **(Possible answers to check your progress)**

১। আৰ্শেষ্ঠ বৰ্কাৰৰ মতে, প্ৰতিজন ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্বৰ বিকাশ সাধনৰ কাৰণে একে ধৰনৰ সমান অৱস্থাৰ নিশ্চয়তা প্ৰদান কৰা হৈছে সমতা।

২। সমতা সম্পূৰ্ণ ৰূপে সৰু নহয়।

স্বতন্ত্ৰতাৰ লগত সমতা সম্পৰ্কযুক্ত।

৩। ৰাজনৈতিক সমতা।

অৰ্থনৈতিক সমতা।

৪। ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্ব বিকাশ সাধনত সহায় কৰা।

৫। স্বতন্ত্ৰতা আৰু সমতা পৰস্পৰ বিৰোধী নহয়, আনকি পৃথকো নহয়। একেটা আদৰ্শৰে ভাগ মাত্ৰ।

প্ৰসংগ পুথি (References)

O. P. Gauba. (2007) An introduction to Political Theory (Macmillan, New Delhi).

Barker, (1964) Principles of Social Theory. (Methun, London)

Dr. S. C. Singhal. Political Theory, lakshmi Naray an Agrawal, (Agra).

ড° যজ্ঞেশ্বৰ বৰা (২০১১) ৰাজনৈতিক তত্ত্ব আৰু প্লেটো এৰিষ্টটলৰ ৰাজনৈতিক দৰ্শন (বিদ্যাব্ৰন, যোৰহাট)।

অপূৰ্ব কুমাৰ বৰুৱা, (১৯৮৪) ৰাজনৈতিক তত্ত্ব আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ধাৰা সমূহ (পূৰ্বাঞ্চল প্ৰকাশ, গুৱাহাটী)।

নবীন গৌহাই, (২০১০) ৰাজনৈতিক তত্ত্ব (ইউনিকা প্ৰকাশন, গুৱাহাটী)।

Block - 3 (খণ্ড - ৩)
Unit - 1 (গোট - ১)

ন্যায় (Justice)

গঠন বিন্যাস -

১.৩১ উদ্দেশ্য

১.৩২ ন্যায়ৰ অৰ্থ

১.৩৩ ন্যায়ৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ

১.৩৪ সামৰণি

১.৩৫ ঘাই শব্দসমূহ :

১.৩৬ পাঠ্য নিৰ্দেশনা :

* আৰ্হি প্ৰশ্ন :

* প্ৰসংগ পুথি :

১.৩১ উদ্দেশ্য : (Objective)

এই গোটটোৰ অধ্যয়নৰ অন্তত তোমালোকে -

- ১। ন্যায়ৰ অৰ্থ বুজিব পাৰিবা।
- ২। ন্যায়ৰ শ্ৰেণীসমূহ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিবা।

১.৩২ ন্যায়ৰ অৰ্থ :

ন্যায়ৰ অৰ্থ ব্যাপক আৰু ন্যায়ৰ ধাৰণা গতিশীল। বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদে বিভিন্ন বাখ্যা আৰু সংজ্ঞা দাঙি ধৰিছে। সময় আৰু অৱস্থাভেদে ন্যায় ধাৰণাৰে পৰিৱৰ্তন হয়। ন্যায় হৈছে বৈধ চৰকাৰৰ ভেটি স্বৰূপ। চৰকাৰৰ কামবোৰ ন্যায়সম্পন্ন হ'লে বৈধ চৰকাৰ বুলি ভবা হয়। ঠিক সেইদৰে অন্যায়ৰ আশ্ৰয় লোৱা চৰকাৰক অবৈধ চৰকাৰ বুলি গণ্য কৰা হয়। গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাত ন্যায়ক ব্যক্তিৰ ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক দিশৰ লগত জড়িত কৰা হয়। ইয়াতে ন্যায় সম্পৰ্কে কেইজনমান ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদে আগবঢ়োৱা সংজ্ঞা দাঙি ধৰা হ'ল। ছালমণ্ডৰ (Salmond) মতে প্ৰত্যকৰে নিজা প্ৰাপ্য অংশ বিতৰণ কৰাটোকে ন্যায় বোলে। According to C. E. Marriam 'Justice consists in a system of understanding & procedures through which each is accorded what is agreed upon as fair'. আকৌ ভাৰতৰ প্ৰখ্যাত আইনবিদ বখছিছ সিঙৰ মতে - ন্যায় হ'ল "প্ৰচলিত আইনৰ অধীনত ব্যক্তিৰ বৈধ আশা-আকাংক্ষা পূৰণ কৰা আৰু সেই আইনেও প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়া সুবিধাখিনি উপভোগ কৰাৰ সুবিধা কৰি দিয়া আৰু অধিকাৰ সমূহ ভংগ কৰিব নোৱাৰাকৈ বা হস্তক্ষেপ কৰিব নোৱাৰাকৈ তেওঁক সুৰক্ষা দিয়া।" গতিকে ন্যায় বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন সংজ্ঞাৰ পৰা বিভিন্ন অৰ্থ প্ৰতিফলিত হয়। চমু অৰ্থত ন্যায় হ'ল এটা আদৰ্শ আৰু এখন সুস্থ সমাজৰ এটা শক্তিশালী ভেঁটি। আনহাতে বিখ্যাত ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ প্লেটো আৰু এৰিষ্টটলে ন্যায় সম্পৰ্কে মত প্ৰকাশ কৰিছে যে ন্যায় কেৱল ব্যক্তিৰ লগত জড়িত নহয়, ই সমগ্ৰ সামাজিক ব্যৱস্থাৰ লগত জড়িত।

১.৩৩ ন্যায়ৰ প্ৰকাৰ বা শ্ৰেণীবিভাজন (Kinds of Justice)

যদিও ন্যায়ৰ ধাৰণাটো প্ৰকৃততে এক বিস্তৃত ধাৰণা তথাপিহে ন্যায় বিশেষকৈ চাৰিটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিব পাৰি। সেয়া হৈছে –

- ১) সামাজিক ন্যায় (Social Justice)
- ২) আইনগত ন্যায় (Legal Justice)
- ৩) অৰ্থনৈতিক ন্যায় (Economic Justice)
- ৪) ৰাজনৈতিক ন্যায় (Political Justice)

১) সামাজিক ন্যায় (Social Justice)

সামাজিক ন্যায় বুলিলে সম ৰাষ্ট্ৰত বাস কৰা সকলো লোককে জাতি, ধৰ্ম, বৰ্ণ, গোষ্ঠী, লিংগ নিৰ্বিশেষে সমান সুযোগ সুবিধা আৰু অধিকাৰ প্ৰদান কৰাটোৱে হৈছে সামাজিক ন্যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে পুঁজিবাদী শাসন ব্যৱস্থাত ধনী-দুখীয়াৰ মাজত থকা বৈষম্যৰ বাবে, সামাজিক ন্যায় বিচাৰি পোৱা নাযায়। বাৰ্কাৰে সামাজিক ন্যায়ৰ সংজ্ঞা দি কৈছে, ‘Social Justice aims to provide equal opportunities to every individual to develop his inherent qualities’

২) আইনগত ন্যায় (Legal Justice)

আইনগত ন্যায় হ’ল ৰাষ্ট্ৰত কাম কৰা সকলো লোকৰ বাবে যুক্তিসংগত আইন আৰু সেই আইনৰ যোগেদি জনসাধাৰণৰ কল্যাণ সাধন কৰা। আইনৰ দৃষ্টিত সকলো সমান হ’ব লাগে। যুক্তিসংগত ন্যায় ব্যৱস্থা আৰু নিৰপেক্ষ ভাৱে বিচাৰ কৰি জনসাধাৰণক সমৰক্ষণাবেক্ষণ দিব পৰাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আইনগত ন্যায় প্ৰতিষ্ঠিত।

৩) অৰ্থনৈতিক ন্যায় (Economic Justice)

ৰাষ্ট্ৰত সকলো শ্ৰেণীৰ লোকে জীৱন ধাৰণৰ নিম্নতম সুবিধা লাভ কৰাটোৱে হৈছে অৰ্থনৈতিক ন্যায়ৰ মূল ভেঁটি। অৰ্থনৈতিক ন্যায় অৰ্থনৈতিক সমতাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। সেয়েহে পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত শ্ৰমিকে বৈষম্য থকা বাবে অৰ্থনৈতিক ন্যায় সম্ভৱ নহয় বুলি মাৰ্ক্সবাদী সকলে মতপোষণ কৰিছে। ৰাষ্ট্ৰত

বাস কৰা ব্যক্তিৰ মাজত সম্পত্তি আৰু আয়ৰ যথাযোগ্য সমবিতৰণ কৰি অৰ্থনৈতিক ন্যায় প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পাৰি।

৪) ৰাজনৈতিক ন্যায় (Political Justice)

ৰাজনৈতিক ন্যায় মতে ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰশাসন ব্যৱস্থাত সকলো নাগৰিকে অংশগ্ৰহণৰ সুবিধা পোৱা যেনে – সকলো প্ৰাপ্তবয়স্ক নাগৰিকে ভোটদান কৰা, নিৰ্বাচনত প্ৰতিদ্বন্দিতা কৰা ৰাজনৈতিক দল সংগঠন গঠন কৰা আৰু পৰিস্থিতি সাপেক্ষে চৰকাৰক সমালোচনা কৰা ইত্যাদি অধিকাৰ লাভ কৰাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে। গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থা মূলতে এই ৰাজনৈতিক ন্যায়ৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। গতিকে সকলো শ্ৰেণীৰ লোকে ৰাজনৈতিক অধিকাৰ লাভ কৰাটোৱে হৈছে ৰাজনৈতিক ন্যায় প্ৰথম আৰু প্ৰধান চৰ্ত।

* আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন :

ক) ন্যায়ৰ এটা সংজ্ঞা দিয়া।

.....

.....

.....

খ) ন্যায় ধাৰণা গতিশীল। কথাষাৰ শুদ্ধনে ?

.....

.....

.....

১.৩৪ সামৰণি :

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা তোমালোকে ন্যায়ৰ ধাৰণা আৰু ন্যায়ৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ সম্পৰ্কে সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছা। তোমালোকে নিশ্চয় বুজিব পাৰিছা যে ন্যায় ধাৰণা গতিশীল আৰু ন্যায়ৰ ধাৰণা বিশেষকৈ ধৰ্ম, নৈতিকতা আৰু দেশৰ অৰ্থনৈতিক আৰু লগতে ৰাজনৈতিক শাসন ব্যৱস্থাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

১.৩৫ ঘাই শব্দ : (Key Words)

সামাজিক ন্যায় : সামাজিক বৈষম্য দূৰ কৰাটো সামাজিক ন্যায়।

১.৩৬ পাঠ্য নিৰ্দেশনা :

১) ৰাজনৈতিক তত্ত্ব : নবীন গোহাঁই

২) ৰাজনৈতিক তত্ত্ব : ড° যজ্ঞেশ্বৰ বৰা

৩) 'An Introduction to Political Theory' O. P. Gaeba

* আৰ্হি প্ৰশ্ন :

১) ন্যায়ৰ প্ৰকাৰ সমূহ আলোচনা কৰা।

২) ৰাজনৈতিক ন্যায় আৰু অৰ্থনৈতিক ন্যায়ৰ মাজত সম্পৰ্ক লিখা।

* প্ৰসংগ পুথি :

১) ৰাজনৈতিক তত্ত্ব : পুৰন্দৰ গগৈ, বনলতা প্ৰকাশন, ডিব্ৰুগড়, ২০১২।

২) ৰাজনৈতিক তত্ত্ব : নবীন গোহাঁই, বিদ্যাভৱন প্ৰকাশন, যোৰহাট,

২০১৪।

Block - 3 (খণ্ড - ৩)**Unit - 2 (গোট - ২)****সার্বভৌমত্ব
(Sovereignty)**

গঠন বিন্যাস —

২.০ উদ্দেশ্য

২.১ প্রস্তাবনা

২.২ সার্বভৌমত্বৰ অৰ্থ, সংজ্ঞা

২.৩ সার্বভৌমত্বৰ বৈশিষ্ট্য

২.৪ সার্বভৌমত্বৰ প্ৰকাৰ

২.৪.১ নামমাত্ৰ আৰু প্ৰকৃত সার্বভৌমত্ব

২.৪.২ যথার্থ আৰু বিধিত সার্বভৌমত্ব

২.৪.৩ বৈধ বা আইনগত সার্বভৌমত্ব

২.৪.৪ ৰাজনৈতিক সার্বভৌমত্ব

২.৫ সার্বভৌমত্বৰ সম্পৰ্কে বিভিন্ন তত্ত্ব বা মতবাদ

২.৫.১ হ'বছৰ সার্বভৌমত্বৰ তত্ত্ব

২.৫.২ অস্তিনৰ সার্বভৌমত্বৰ তত্ত্ব

২.৫.৩ সার্বভৌমত্বৰ বহুত্ববাদী তত্ত্ব

২.৬ বিশ্বায়নৰ পটভূমিত সার্বভৌমত্বৰ ধাৰণা

২.৭ সামৰণি

২.৮ ঘাই শব্দ সমূহ

২.৯ পাঠ্য নিৰ্দেশনা

আত্ম মূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ

প্ৰসংগ পুথি

আৰ্হি প্ৰশ্ন

২.০ উদ্দেশ্য

(১) এই গোটটো অধ্যয়ন কৰিলে তুমি সার্বভৌমত্বৰ সংজ্ঞা দিব পাৰিবা আৰু ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ সহজভাৱে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।

(২) এই গোট অধ্যয়ন কৰিলে তুমি সার্বভৌমত্বৰ প্ৰকাৰবোৰ চিনাক্ত কৰিব পাৰিবা।

(৩) সার্বভৌমত্ব তত্ত্বৰ দুজন প্ৰধান পৃষ্ঠপোষকৰ ধাৰণাৰ বিষয়ে তুমি সহজে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিবা।

(৪) এই গোটটো অধ্যয়ন কৰিলে তুমি সার্বভৌমত্বৰ এটা নতুন ধাৰণাও চিনাক্ত কৰিব পাৰিবা।

(৫) সাম্প্ৰতিক বিশ্বায়নৰ পটভূমিত সার্বভৌমত্বৰ পৰিৱৰ্তিত ধাৰণা সম্পৰ্কে জানিব পাৰিবা।

২.১ প্ৰস্তাৱনা

তোমালোকে ইতিমধ্যে গোট— ১ শিতানত ৰাষ্ট্ৰৰ সংজ্ঞা, ইয়াৰ উপাদান, ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে বুজিব পাৰিছা। ৰাষ্ট্ৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই চৰকাৰ, সংস্থা আদি গঢ়ি উঠিছে।

এই গোটটোত আমি ৰাষ্ট্ৰৰ এক প্ৰয়োজনীয় উপাদান সার্বভৌমত্বৰ বিষয়ে জানিব পাৰিম। সার্বভৌমত্ব হৈছে ৰাষ্ট্ৰৰ সৰ্বোচ্চ ক্ষমতা, ৰাষ্ট্ৰৰ আদেশ দিব পৰা ক্ষমতা। এই ক্ষমতা ব্যক্তিৰ হাতত থাকিব পাৰে, বহুজনৰ হাততো থাকিব পাৰে। এই গোটটোত আমি সার্বভৌমত্বৰ প্ৰকাৰ, সার্বভৌমত্বৰ তিনিটা মতবাদ — হবছৰ মতবাদ, অষ্টিনৰ মতবাদ আৰু বহুত্ববাদী মতবাদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

কিন্তু সাম্প্ৰতিক বিশ্বায়নৰ পটভূমিত সার্বভৌমত্বৰ পৰম্পৰাগত বা ধ্ৰুপদী বৈশিষ্ট্যৰ কিছু পৰিবৰ্তন ঘটিছে। তোমালোকে এই গোটত সার্বভৌমত্বৰ বৰ্তমানৰ পৰিৱৰ্তিত ৰূপটোৰ বিষয়ে জানিব পাৰিবা।

২.২ সার্বভৌমত্বৰ অৰ্থ, সংজ্ঞা (Meaning and Definition of Sovereignty)

সার্বভৌমত্ব শব্দটো ফৰাচী আইনজ্ঞ বডিনে (১৫৩০-১৫৯৬) প্ৰথম ব্যৱহাৰ কৰিছিল। মেক্সিৰ মতে “বডিনেই প্ৰথমে সার্বভৌমত্বক স্পষ্টকৈ ব্যাখ্যা কৰিছিল

আৰু ৰাজনৈতিক দৰ্শনত সন্নিবিষ্ট কৰিছিল।”

সাৰ্বভৌমত্বৰ সম্পৰ্কে বিভিন্নজনে বিভিন্ন মতামত আগবঢ়াইছে। এই মতামতবিলাক বিচাৰ কৰিলে দেখা যায় যে কোনো এটা সূত্ৰই বা সংজ্ঞাই সাৰ্বভৌমত্বৰ সম্পূৰ্ণ ব্যাখ্যা দিব পৰা নাই। প্ৰতিটো সংজ্ঞাই সাৰ্বভৌমত্বৰ আংশিক বিৱৰণহে দাঙি ধৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। তথাপিহে এই সংজ্ঞাবিলাক আলোচনা কৰিলে সাৰ্বভৌমত্বৰ সামগ্ৰিক এটা ধাৰণা পাব পাৰি। তলত কেইটামান উল্লেখযোগ্য সংজ্ঞা উল্লেখ কৰা হ'ল।

১. হুগু গ্ৰটিয়াছৰ মতে, “সাৰ্বভৌমত্ব হ'ল এক সৰ্ব্বোচ্চ ৰাজনৈতিক ক্ষমতা যি কাৰো বহুতীয়া নহয় আৰু যাৰ ইচ্ছা কোনোৱে অৱজ্ঞা কৰিব নোৱাৰে।” (“Sovereignty is the supreme political power whose acts are not subject to any other and whose will cannot be neglected.” – Hugo Grotius.)

২. উইল'বিৰ মতে, সাৰ্বভৌমত্ব হৈছে ৰাষ্ট্ৰৰ চূড়ান্ত ইচ্ছা।” (“Sovereignty is the supreme will of the state.” – Willoughby)

৩. ডুগুইটৰ মতে, “সাৰ্বভৌমত্ব হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ আদেশ দিয়া ক্ষমতা, ই হ'ল ৰাষ্ট্ৰত সংগঠিত জাতিৰ ইচ্ছা, ই হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ ভূখণ্ডৰ ভিতৰত থকা সকলো ব্যক্তিৰ ওপৰত চৰ্তহীন আদেশ দিয়াৰ ক্ষমতা।” (“Commanding power of the state, it is the will of the nation organised in the state, it is the right to give unconditional orders to all individuals in the territory of the state.” – Duguit.)

৪. বাৰ্জেছৰ মতে, “ব্যক্তি আৰু ব্যক্তিৰ দ্বাৰা গঠিত সকলো অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠানৰ ওপৰত আৰোপ কৰিব পৰা মৌলিক, পৰম আৰু অসীম ক্ষমতা।” (“Sovereignty is the original absolute, unlimited power over the individual subject and over all associations of subjects.” – Burgess.)

৫. জম অষ্টিনৰ মতে, “সাৰ্বভৌমত্ব হৈছে যদি এজন নিৰ্দিষ্ট শ্ৰেষ্ঠ ব্যক্তিয়ে এখন সমাজৰ অধিক সংখ্যক লোকৰ পৰা স্বভাৱলব্ধ আনুগত্য লাভ কৰে আৰু

তেওঁ যদি আন কোনো শ্ৰেষ্ঠ ব্যক্তিৰ প্ৰতি আনুগত্য প্ৰকাশ কৰিব নালাগে তেওঁৰেই হ'ল সেইখন সমাজৰ সাৰ্বভৌম কৰ্তৃপক্ষ আৰু সেই সাৰ্বভৌম শ্ৰেষ্ঠ ব্যক্তিজনকে ধৰি সেই সমাজখনেই হ'ল এখন বাজনৈতিক আৰু স্বাধীন সমাজ।”

ওপৰৰ সংজ্ঞাবিলাকৰ পৰা এইটো স্পষ্ট হৈছে যে সাৰ্বভৌমত্ব হ'ল এখন ৰাষ্ট্ৰৰ সৰ্বোচ্চ ক্ষমতা আৰু এই ক্ষমতা চূড়ান্ত আৰু অসীমিত। গতিকে ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ ভৌগোলিক পৰিসীমাৰ মাজত থকা ব্যক্তি, অনুষ্ঠান আদিৰ সকলোৰে ওপৰত সাৰ্বভৌম কৰ্তৃপক্ষই নিজৰ কৰ্তৃত্ব চলায় আৰু ব্যক্তি বা অনুষ্ঠানসমূহেও এই শক্তিৰ প্ৰতি আনুগত্য প্ৰকাশ কৰিবলৈ বাধ্য।

সাৰ্বভৌমত্বৰ দুটা দিশ আছে— ১) আভ্যন্তৰীণ সাৰ্বভৌমত্ব আৰু ২) বাহ্যিক সাৰ্বভৌমত্ব।

আভ্যন্তৰীণ সাৰ্বভৌমত্বই এখন স্বাধীন ৰাষ্ট্ৰৰ সকলো মানুহ বা মানুহৰ সমষ্টিৰ ওপৰত আদেশ দিয়াৰ চূড়ান্ত বিধিগত ক্ষমতা বুজায়। ই ৰাষ্ট্ৰৰ ভিতৰত থকা সকলো ব্যক্তি বা সংগঠনৰ ওপৰত আদেশ দিব পাৰে কিন্তু ই নিজে কাৰো আদেশ নামানে।

বাহ্যিক সাৰ্বভৌমত্ব বুলিলে আমি ইয়াকে বুজো যে ৰাষ্ট্ৰখনে কোনো বহিঃ কৰ্তৃত্বৰ অধীন নহয়। এনে ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ ওপৰত অন্য ৰাষ্ট্ৰই কৰ্তৃত্ব প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰে।

২.৩ সাৰ্বভৌমত্বৰ বৈশিষ্ট্য (Characteristics)

সাৰ্বভৌমত্বৰ কেতবোৰ বৈশিষ্ট্য দেখা পোৱা যায়। সেই বৈশিষ্ট্যবিলাক তলত আলোচনা কৰা হ'ল—

১. মৌলিকতা (Originality) : সাৰ্বভৌমত্ব এখন ৰাষ্ট্ৰৰ মৌলিক ক্ষমতা। এই ক্ষমতা ৰাষ্ট্ৰখনৰ জন্মলগ্ন ক্ষমতা। যদি কোনো ৰাষ্ট্ৰই ইয়াৰ সাৰ্বভৌম ক্ষমতাৰ বাবে আন ৰাষ্ট্ৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে তেনে সেইখন সাৰ্বভৌম ৰাষ্ট্ৰ হ'ব নোৱাৰে। এই ক্ষমতা অনুসৰিয়েই এখন ৰাষ্ট্ৰই আইন প্ৰণয়ন কৰি সেই আইন ৰাষ্ট্ৰৰ ভিতৰত থকা ব্যক্তি বা অনুষ্ঠানৰ ওপৰত বলবৎ কৰিব পাৰে আৰু আইন ভংগকাৰীক শাস্তিও বিহিব পাৰে।

২. স্থায়িত্ব (Permanence) : সার্বভৌমত্বৰ আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য হ'ল স্থায়িত্ব। ৰাষ্ট্ৰৰ সার্বভৌম ক্ষমতা কেতিয়াও পৰিবৰ্তন হ'ব নোৱাৰে। ৰাষ্ট্ৰৰ সার্বভৌম ক্ষমতাৰ পৰিবৰ্তন মানে সার্বভৌম ক্ষমতাৰ ধ্বংস। ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ চৰকাৰৰ পৰিবৰ্তন মানে ৰাষ্ট্ৰখনৰ সার্বভৌমত্বৰ পৰিবৰ্তন নুবুজায়। কাৰণ চৰকাৰ হৈছে কেৱল ৰাষ্ট্ৰৰ সার্বভৌম ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰা এটা বিধিগত অনুষ্ঠান। ই নিজে সার্বভৌম কৰ্তৃত্ব নহয়।

৩. অসীমতা (Absoluteness) : সার্বভৌমত্ব ক্ষমতা অসীম আৰু চূড়ান্ত। ই কোনো ব্যক্তি বা সংগঠনৰ অধীন নহয়। আভ্যন্তৰীণ বা বহিঃউভয় ক্ষেত্ৰতে ই কোনো শক্তিৰ নিয়ন্ত্ৰণ, হেঁচা বা নিৰ্দেশ মানি চলিবলৈ বাধ্য নহয়। ই আইন যিদৰে প্ৰণয়ন কৰিব পাৰে সেইদৰে বাতিলো কৰিব পাৰে।

৪. অবিভাজ্যতা (Indivisibility) : সার্বভৌমত্ব অবিভাজ্য। ইয়াক ভাগ কৰিব নোৱাৰি। সার্বভৌমত্বৰ বিভাজন মানে সার্বভৌমত্বৰ ধ্বংস। এখন ৰাষ্ট্ৰত কেৱল মাত্ৰ এটাই সার্বভৌম কৰ্তৃত্ব থাকে। গেটেলৰ মতে, “যদি সার্বভৌমত্ব চৰম নহয়, কোনো ৰাষ্ট্ৰ বৰ্তি নাথাকে, যদি সার্বভৌমত্বৰ বিভাজন ঘটে, একাধিক ৰাষ্ট্ৰৰ উদ্ভৱ হয়।” (“It sovereignty is not absolute, no state exists; if sovereignty is divided more than one state exists.”)

৫. সার্বজনীনতা (Universality) : সার্বজনীনতা বুলিলে আমি ইয়াকে বুজো যে ৰাষ্ট্ৰখনৰ পৰিসীমাৰ মাজত থকা ব্যক্তি, সংগঠন, অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠান আদিয়ে ৰাষ্ট্ৰৰ সার্বভৌমত্বক মানি চলে। ৰাষ্ট্ৰৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ বাহিৰত কোনো থাকিব নোৱাৰে।

৬. অ-হস্তান্তৰযোগ্যতা (Inalienability) : এখন ৰাষ্ট্ৰ সার্বভৌমত্ব অন্য কোনো ৰাষ্ট্ৰ অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠানৰ হাতলৈ হস্তান্তৰ কৰিব নোৱাৰে। হস্তান্তৰ কৰা মানে ৰাষ্ট্ৰখনৰ সার্বভৌমত্বৰ অৱসান হোৱা। উদাহৰণস্বৰূপে, 1947 চনৰ 15 আগষ্টৰ দিনালৈকে ভাৰতত ব্ৰিটিছৰ সার্বভৌমত্ব আছিল। কিন্তু উক্ত দিনটোতে

ব্ৰিটিছ চৰকাৰে সেই সাৰ্বভৌমত্ব ভাৰতৰ হাতলৈ হস্তান্তৰ কৰাত ভাৰতত ব্ৰিটিছ সাৰ্বভৌমত্বৰ অৱসান ঘটে।

৭. **অবিনাশী (Imperceptibility)**: সাৰ্বভৌমত্ব কেতিয়াও বিনাশ হ'ব নোৱাৰে। অৱশ্যে কোনো ৰাষ্ট্ৰৰ সাৰ্বভৌম ক্ষমতা সাময়িকভাৱে স্থগিত থাকিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে বৰ্তমান ইৰাকত, আমেৰিকাত সাৰ্বভৌমত্ব বাহাল থাকিলেও সেয়া অস্থায়ী। ইৰাকৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ এতিয়াও বিনাশ হোৱা নাই।

২.৪ সাৰ্বভৌমত্বৰ প্ৰকাৰ (Kinds of Sovereignty)

সাৰ্বভৌমত্বৰ প্ৰকৃতি অনুসৰি ইয়াক কেইটামান ভাগত ভাগ কৰা হয়। সেইবোৰ হ'ল—

- (১) নামমাত্ৰ আৰু প্ৰকৃত সাৰ্বভৌমত্ব (Titular & Real)
- (২) যথার্থ আৰু বিধিগত সাৰ্বভৌমত্ব (De facto, De Jure Sovereignty)
- (৩) আইনগত সাৰ্বভৌমত্ব (Legal)
- (৪) ৰাজনৈতিক সাৰ্বভৌমত্ব (Political)

তলত ইয়াৰ বিশ্লেষণ দাঙি ধৰা হ'ল—

২.৪.১ নামমাত্ৰ আৰু প্ৰকৃত সাৰ্বভৌমত্ব (Titular and Real Sovereignty)

যেতিয়া ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ সাৰ্বভৌম ক্ষমতা নামতহে কোনো ব্যক্তি, গোষ্ঠী, অনুষ্ঠান, সংগঠন আদিৰ হাতত ন্যস্ত থাকে তেনে সাৰ্বভৌমত্বক নামমাত্ৰ সাৰ্বভৌমত্ব বোলে। উদাহৰণস্বৰূপে— ভাৰতৰ ৰাষ্ট্ৰপতি বা ইংলণ্ডৰ ৰাণী আইনৰ দিশৰ পৰা সৰ্বোচ্চ ক্ষমতাৰ অধিকাৰী যেন লাগিলেও প্ৰকৃততে নহয়। ভাৰতৰ ৰাষ্ট্ৰপতি বা ইংলণ্ডৰ ৰাণীয়ে মন্ত্ৰীসভা বা সংসদৰ দিহা-পৰামৰ্শ মতেহে সাৰ্বভৌম ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে। সংসদীয় চৰকাৰত ৰাষ্ট্ৰপতি বা ৰজা নামমাত্ৰ।

প্ৰকৃত সাৰ্বভৌমত্ব (Real sovereignty): যেতিয়া এখন ৰাষ্ট্ৰৰ সাৰ্বভৌম ক্ষমতা বা বিধিগতভাৱে ৰাষ্ট্ৰৰ কোনো ব্যক্তি, সংগঠন বা অনুষ্ঠানৰ হাতত ন্যস্ত থাকে আৰু সেই ব্যক্তি, সংগঠন বা অনুষ্ঠানেই সেই সাৰ্বভৌম ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰাৰ চূড়ান্ত ক্ষমতা থাকে সাধাৰণতে তাকে প্ৰকৃত সাৰ্বভৌমত্ব বুলি কোৱা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে— আমেৰিকাৰ ৰাষ্ট্ৰপতি প্ৰকৃত সাৰ্বভৌমত্বৰ উদাহৰণ। আকৌ

দেখা যায় যে কোনো কোনো ৰাষ্ট্ৰই সাৰ্বভৌম ক্ষমতা বিধিগতভাৱে এটা কৰ্তৃত্ব বা সংগঠনৰ হাতত ন্যস্ত আছে কিন্তু সেই ক্ষমতা অন্য কৰ্তৃত্ব বা সংগঠনৰ পৰামৰ্শ বা অনুমোদনৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। এনে ক্ষেত্ৰত এই পৰামৰ্শদাতা বা অনুমোদনকাৰী সংগঠন বা কৰ্তৃত্বটোহে প্ৰকৃত সাৰ্বভৌম। উদাহৰণস্বৰূপে— ভাৰতৰ বা ইংলণ্ডৰ মন্ত্ৰীপৰিষদ প্ৰকৃত সাৰ্বভৌমত্বৰ অধিকাৰী।

২.৪.২ যথার্থ আৰু বিধিগত সাৰ্বভৌমত্ব (De facto, De Jure Sovereignty)

বিদ্ৰোহ বা ৰাজনৈতিক বিপ্লৱ বা সংবিধান বৰ্হিঃভূত যিকোনো উপায়েৰে শাসনাধিষ্ঠিত চৰকাৰক ক্ষমতাচ্যুত কৰি ৰাষ্ট্ৰীয় ক্ষমতা দখল কৰা চৰকাৰক যথার্থ সাৰ্বভৌমত্ব বুলিব পাৰি। এনে সাৰ্বভৌম শক্তিৰ অধিকাৰীয়ে আইনগত উপায়েৰে ক্ষমতা দখল নকৰে। উদাহৰণস্বৰূপে ৰুছীয়াত বলছেভিকসকলে শক্তি প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা ক্ষমতা দখল কৰি যথার্থ সাৰ্বভৌমত্ব প্ৰয়োগ কৰিছিল। আধুনিক যুগতো সামৰিক অভ্যুত্থানৰ যোগেদি ৰাষ্ট্ৰীয় ক্ষমতা দখল কৰা শাসনকৰ্তাক যথার্থ সাৰ্বভৌমত্বৰ প্ৰকাশ বুলিব পাৰি। কিন্তু এনে যথার্থ সাৰ্বভৌমত্বক জনসাধাৰণে সমৰ্থন জনালে আৰু বিশ্বৰ স্বাধীন ৰাষ্ট্ৰই স্বীকৃতি জনালে এনে সাৰ্বভৌমত্বই বিধিগত সাৰ্বভৌমত্বলৈ ৰূপান্তৰিত হয়।

বিধিগত সাৰ্বভৌমত্ব বুলিলে সংবিধান আৰু আইনে স্বীকৃতি জনোৱা সাৰ্বভৌমত্বক বুজায়। এনে সাৰ্বভৌম শক্তিৰ অধিকাৰীয়ে আইনসম্মতভাৱে সাৰ্বভৌম শক্তি প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে। এনে সাৰ্বভৌমত্বই আইন অনুসৰি দেশৰ আইন প্ৰণয়ন কৰে আৰু আইন বলবৎ কৰি ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰশাসন চলায়। বিধিগত সাৰ্বভৌমত্ব হ'ল আইনগত সাৰ্বভৌমত্ব।

২.৪.৩ বৈধ বা আইনগত সাৰ্বভৌমত্ব (Legal Sovereignty) :

এই সাৰ্বভৌমত্ব বৰ্তমান যুগত বডিনে (১৫৩০-১৫৯৬) প্ৰথম পোষকতা কৰিছিল। তেওঁৰ মতে এনে সাৰ্বভৌমত্বই কেৱল সৰ্বোচ্চ ক্ষমতাকেই নুবুজায়, লগতে ই আইনগত কৰ্তৃত্বকো বুজায়। কোনোও এই ক্ষমতা বা কৰ্তৃত্বক অৱজ্ঞা কৰিব নোৱাৰে। গতিকে এই ক্ষমতা ৰাষ্ট্ৰৰ সৰ্বোচ্চ ক্ষমতা। এনে সাৰ্বভৌমত্বৰ আইন প্ৰণয়ন কৰাৰ সৰ্বোচ্চ ক্ষমতা থাকে। অৰ্থাৎ আইন হ'ল সাৰ্বভৌমত্বৰ

আদেশ। এনে আদেশ কোনেও অমান্য কৰিব নোৱাৰে। জন অস্থিানে এনে আইনগত সার্বভৌমত্বৰ এজন প্রধান প্রবক্তা। আইনগত সার্বভৌমত্বই প্রণয়ন কৰা আইন সকলোৱে মানি চলিব লাগে। এনে আইন অমান্য কৰিলে শাস্তিৰ সম্ভাৱনা থাকে। আইনগত সার্বভৌমত্বৰ আটাইতকৈ ভাল উদাহৰণ হ'ল- ব্ৰিটিছ সংসদ। এনে আইনক কোনেও প্রত্যাহান জনাব নোৱাৰে। আইন প্রণয়ন কৰিব পৰা চূড়ান্ত ক্ষমতাই হৈছে আইনগত সার্বভৌমত্ব।

২.৪.৪ ৰাজনৈতিক সার্বভৌমত্ব (Political Sovereignty) :

ৰাজনৈতিক সার্বভৌমত্ব বুলি ক'লে ৰাজনৈতিক ক্ষমতা প্রয়োগ কৰিব পৰা শক্তিশালী ক্ষমতাটোকেই বুজায়। এনে সার্বভৌমত্বক আইনগত বা আইনৰ দ্বাৰা সমৰ্থিত বুলিব নোৱাৰি। এনে সার্বভৌমত্বক আইনে অনুমোদন নজনালেও এনে সার্বভৌমত্বই শাস্তি প্রদানৰ ক্ষমতা প্রয়োগ কৰিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে— ভোট দাতাসকলে এখন চৰকাৰ পৰিবৰ্তন ঘটাই নতুন চৰকাৰক শাসনত অধিষ্ঠিত কৰিব পাৰে। এনে সার্বভৌমত্ব আইনগত দিশতকৈ ৰাজনীতিৰ লগতহে জড়িত।

গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰত আইনগত সার্বভৌমত্বই ৰাজনৈতিক সার্বভৌমত্বৰ ওচৰত মূৰ দোৱাব লাগে। অধ্যাপক ডাইচৰ মতে “আইনজ্ঞই স্বীকৃতি দিয়া সার্বভৌমত্বৰ আৰঁত সদায় আন এবিধ সার্বভৌমত্ব থাকে যাৰ ওচৰত আইনগত সার্বভৌমত্বই মূৰ দোৱাব লাগে। যিসকলে ভোট দান কৰে অর্থাৎ নিৰ্বাচক মণ্ডলীক আইন প্রণয়ন কৰা বিধানমণ্ডলৰ সদস্যসকলে মূৰ দোৱাব লাগে। নিৰ্বাচক মণ্ডলীয়েই ৰাজনৈতিক সার্বভৌমত্বৰ অধিকাৰী।

২.৫ সার্বভৌমত্ব সম্পৰ্কে তত্ত্ব বা মতবাদ :

সার্বভৌমত্ব সম্পৰ্কে বিভিন্ন তত্ত্ব বা মতবাদ আছে। এই মতবাদৰ বিষয়ে প্রথমে বডিনে আলোচনা কৰিছিল। সেই একে ফৰাচী দেশৰ দাৰ্শনিক হবছে সার্বভৌমত্বৰ অসীম ক্ষমতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছিল। অস্থিানে সার্বভৌমত্ব তত্ত্বৰ আইনগত দিশটোৰ বিষয়ত তত্ত্ব আগবঢ়াইছে। ৰাষ্ট্ৰৰ সীমিত ক্ষমতাৰ পোষকতা কৰি বহুত্ববাদী মতবাদ গঢ় দিয়া হৈছে। তলত সার্বভৌমত্বৰ দুটামান মতবাদ আগবঢ়োৱা হৈছে।

২.৫.১ হবছৰ সার্বভৌমত্ব তত্ত্ব (Hobbes' Theory of Sovereignty)

ইংৰাজ দাৰ্শনিক হবছে (১৫৮৮-১৬৭৯) বডিনৰ সার্বভৌমত্ব তত্ত্বক নতুন ৰূপত প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। গেটেলৰ মতে “কোনো লেখকে সার্বভৌম শক্তিৰ অসীমতাৰ বিষয়ে হবছতকৈ অধিক চৰম মত পোষণ কৰা নাই।”

হবছৰ সার্বভৌমত্বৰ ধাৰণাটো তেওঁৰ সামাজিক চুক্তিত নিহিত ভাৱাৰ্থৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। “Leviathan” নামৰ গ্ৰন্থত তেওঁ প্ৰকৃতি ৰাজ্যৰ বৰ্ণনা দিছে। ৰাষ্ট্ৰ গঠন হোৱাৰ আগতে মানুহে প্ৰকৃতি ৰাজ্যত বাস কৰিছিল। কিন্তু সেই প্ৰকৃতি ৰাজ্যত মানুহৰ মাজত কোনো নিৰাপত্তা নাছিল। স্বার্থপৰ, সংঘাতপ্ৰিয়, ক্ষমতাপ্ৰিয় প্ৰবৃত্তিৰ বাবে মানুহে প্ৰত্যেকেই প্ৰত্যেকৰ লগত যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হৈছিল। বৰ্বৰতাই বিৰাজ কৰিছিল।

প্ৰকৃতি ৰাজ্যৰ এনে অবৰ্ণীয় অৱস্থা আৰু অনিশ্চয়তাৰ অন্ত পেলোৱাৰ নিজেৰ জীৱন আৰু সম্পত্তি ৰক্ষাৰ বাবে মানুহবোৰে এক চুক্তি সম্পাদন কৰিলে। এই চুক্তিৰ ফলতেই ৰাষ্ট্ৰ গঠন হ'ল। চুক্তিৰ দ্বাৰা তেওঁলোকে এজন মানুহৰ হাতত নিজৰ অধিকাৰ অৰ্পণ কৰিলে। যাৰ ওচৰত অধিকাৰ অৰ্পণ কৰিলে তেওঁ চুক্তিৰ ভিতৰুৱা নাছিল। এই বিষয়ে হবছে লিখিছে “বিদেশী আক্ৰমণৰ পৰা নিজকে বচাবলৈ, পাৰস্পৰিক সংঘাতৰ পৰা ৰক্ষা পাবলৈ, নিৰাপদ অৱস্থাত থাকিবলৈ জনসাধাৰণে নিজ প্ৰচেষ্টাৰে তেওঁলোকৰ সকলো ক্ষমতা আৰু শক্তি এজন মানুহ বা মানুহৰ এক সভাৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলে, সকলোৰে ইচ্ছা এক ইচ্ছাৰ ওপৰত সমৰ্পিত কৰিলে।” এনেদৰেই এক সৰ্বোচ্চ ক্ষমতাসালী ব্যক্তি বা ব্যক্তিৰ সমষ্টি সৃষ্টি হ'ল। সকলো ক্ষমতাৰ অধিকাৰী সেই ব্যক্তিয়েই হ'ল সার্বভৌম আৰু সেই সৰ্বশক্তিমান ক্ষমতাই হ'ল সার্বভৌমত্ব। এনেদৰে হবছৰ সার্বভৌমত্ব সামাজিক চুক্তিৰ লগত জড়িত।

হবছৰ মতে মানুহ সাধাৰণতে হিংস্ৰ, স্বার্থপৰ, ক্ষমতালোভী। এনে প্ৰবৃত্তিবিলাক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবৰ বাবেই অসীম ক্ষমতাসালী সার্বভৌম কৰ্তৃপক্ষৰ প্ৰয়োজন। হবছৰ মতে চুক্তিৰ আখৰবিলাকে মানুহৰ উচ্ছাকাংখী, লুভীয়া, খঙাল আৰু অন্যান্য কু-প্ৰবৃত্তিবিলাকত লেকাম লগাব নোৱাৰে। এক শাস্তি প্ৰদানকাৰী

কর্তৃপক্ষৰ ভয়তহে মানুহে প্ৰবৃত্তি বিলাক দমন কৰি ৰাখে। এনে কর্তৃপক্ষই হ'ল সার্বভৌমত্ব। মানুহে এই অসীম সার্বভৌমত্বক গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। অন্যথাই অৰাজকতা গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। অৰাজকতা দূৰ কৰিবলৈ হ'লে অসীম সার্বভৌমত্ব গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। এনে যুক্তিতেই হবছে অসীম সার্বভৌমত্বৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছে।

সামাজিক চুক্তি অনুসৰি ৰজা বা সার্বভৌম শক্তিৰ অধিকাৰীজন চুক্তিৰ ভিতৰুৱা নাছিল। গতিকে সার্বভৌম শক্তিৰ অধিকাৰীজনে আনৰ আদেশ, নিৰ্দেশ মানিবলৈ বাধ্য নহয়। আনহাতে জনসাধাৰণে সার্বভৌমত্বৰ আদেশ নিৰ্দেশ পালন কৰিবলৈ বাধ্য। সার্বভৌম শক্তিৰ আদেশেই আইন। সার্বভৌম কর্তৃপক্ষই ন্যায়-অন্যায় বিচাৰ কৰিব লাগে, জনসাধাৰণক বিদেশী আক্ৰমণৰ পৰা ৰক্ষা কৰিব লাগে, দোষীক শাস্তি প্ৰদান কৰিব লাগে। তেওঁ যুদ্ধ ঘোষণা আৰু শাস্তি স্থাপন কৰিব পাৰে। মুঠতে সার্বভৌম শক্তি সকলো ক্ষমতাৰ উৎস আৰু অধিকাৰী।

সমালোচনা (Criticism)

ৰাজনৈতিক তাত্ত্বিকসকলৰ ভিতৰত হবছেই প্ৰথম সার্বভৌমত্বৰ এক সম্পূৰ্ণ তাত্ত্বিক ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। হবছৰ তত্ত্বত সার্বভৌমত্বৰ আটাইবোৰ বৈশিষ্ট্য পোৱা যায়। হবছৰ সার্বভৌম শক্তি নিৰ্দিষ্ট, অবিভক্ত, অসীম, স্থায়ী, অহস্তান্তৰযোগ্য আৰু সকলো আইনৰ উৎস। সার্বভৌমত্ব শক্তি সৰ্বশক্তিমান। ইয়াক কোনেও নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব নোৱাৰে। বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা হবছৰ সার্বভৌমত্বক সমালোচনা কৰা হয়।

(১) হবছৰ সার্বভৌমত্বৰ তত্ত্বটোক ধ্বংশাত্মক বুলি বিবেচনা কৰা হয়। হবছে সার্বভৌমত্ব তত্ত্বৰ যোগেদি মানৱ জাতিক দাসৰ অৱস্থালৈ অৱনমিত কৰিছে। সকলোৱে সার্বভৌম কর্তৃপক্ষক মানি চলিব লাগে। কিন্তু সার্বভৌম কর্তৃপক্ষই কাৰো আদেশ পালন কৰিব নালাগে। ইয়াৰ যোগেদি মানৱ জাতিক দাসৰ শাৰীত উপনীত কৰাইছে। ভেৰা ৰখীয়াই লাঠিৰে কোবাই লৈ ফুৰা ভেৰাৰ জাকৰ লগত মানুহক হবছে তুলনা কৰিছে।

(২) চেবাইনৰ মতে হবছে সমাজক এক কাল্পনিক বিষয় ৰূপে বিবেচনা কৰিছে। হবছৰ ধাৰণাৰ সাৰ্বভৌমত্ব ন্যায়, নৈতিকতা, ধৰ্মৰ আৰু আইনৰ উদ্ভূত। কিন্তু এনে ব্যাখ্যা বাস্তৱ সন্মত নহয়। “জোৰ যা মূলুক তাৰ নীতি” প্ৰাকৃতিক ৰাজ্যৰ প্ৰকৃতিক নিয়ম আছিল। এনে অৱস্থাৰ পৰা মুক্তি লভিবৰ বাবেই মানুহে চুক্তিত আৱদ্ধ হৈছিল। আৰু সভ্য সমাজ এখন গঠন কৰিছিল। সমাজ কাল্পনিক বিষয় নহয়।

(৩) হবছৰ সাৰ্বভৌমত্ব শাৰীৰিক শক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল, মানুহৰ ইচ্ছাৰ ওপৰত নহয়। জনসাধাৰণে ইচ্ছাকৃতভাৱে অসীম সাৰ্বভৌমত্ব শক্তি গ্ৰহণ নকৰে। বাধ্যত পৰি জনসাধাৰণে সাৰ্বভৌম শক্তিক স্বীকাৰ কৰে। কিন্তু বলেৰে নহয় ইচ্ছাৰ দ্বাৰাইহে প্ৰকৃততে এটা ব্যৱস্থা কাৰ্যকৰী কৰিব পাৰি।

(৪) হবছৰ ধাৰণা গণতন্ত্ৰৰ বিৰোধী। গণতন্ত্ৰত সকলো মানুহৰ অধিকাৰ থাকে, সমতা থাকে, ন্যায় থাকে, কিন্তু হবছৰ সাৰ্বভৌমত্বত জনসাধাৰণৰ অধিকাৰ নাথাকে। সকলো শক্তি সাৰ্বভৌমত্বৰ অধীন। গতিকে হবছে প্ৰচলিত গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাৰ বিৰুদ্ধে তেওঁৰ তত্ত্ব আগবঢ়াইছে।

(৫) হবছৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ তত্ত্ব ন্যায়ৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত নাছিল। কাৰণ সাৰ্বভৌম শক্তিসম্পন্ন ৰজাজনে আইন মানিব নালাগে। তেওঁ আইনৰ উদ্ভূত। সকলোৱে তেওঁক মানি চলিব লাগে। সাৰ্বভৌমত্বৰ আদেশেই আইন। আইনৰ উদ্ভূত থকা এজন ৰজাই ন্যায় প্ৰদান কৰিব কেনেকৈ?

২.৫.২ অষ্টিনৰ সাৰ্বভৌমত্ব তত্ত্ব (Austin's Theory of Sovereignty)

জন অষ্টিন আছিল এজন ব্ৰিটিছ আইনজ্ঞ। ক'বলৈ গ'লে তেওঁৰেই আছিল বৈধ সাৰ্বভৌমত্বৰ উদ্ভাৱক। তেওঁ আইনৰ দৃষ্টিভংগীৰে সাৰ্বভৌমত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। ১৮৩২ চনত প্ৰকাশিত সাৰ্বভৌম তত্ত্বটোক ন্যায়িক বা একাত্মবাদী (Juridical or Monistic theory) তত্ত্ব হিচাপেও জনা যায়।

জন অষ্টিনে তেওঁৰ “Lectures on jurisprudence” নামৰ গ্ৰন্থত সাৰ্বভৌমত্বৰ সম্পৰ্কে তেওঁৰ বিখ্যাত সংজ্ঞাটো আগবঢ়াইছে। তেওঁৰ ভাষাত “যদি এজন নিৰ্দিষ্ট শ্ৰেষ্ঠ ব্যক্তিয়ে এখন সমাজৰ অধিক সংখ্যক লোকৰ পৰা

স্বভাৱলব্ধ আনুগত্য লাভ কৰে আৰু তেওঁ যদি আন কোনো শ্ৰেষ্ঠ ব্যক্তিৰ প্ৰতি আনুগত্য প্ৰকাশ কৰিব নালাগে তেন্তে তেওঁৰেই হ'ল সেইখন সমাজৰ সাৰ্বভৌম কৰ্তৃপক্ষ আৰু সেই সাৰ্বভৌম ব্যক্তিজনকে ধৰি সেই সমাজখনেই হ'ল এখন ৰাজনৈতিক আৰু স্বাধীন সমাজ।” (“If a determinate human superior not in the habit of obedience to a like superior, receives habitual obedience from the bulk of the given society, that determinate superior is the sovereign in that society and the society including that superior is a society political and independent.” – John Austin.)

অষ্টিনৰ মতে এনে সাৰ্বভৌমত্বৰ অবিহনে ৰাষ্ট্ৰ সৃষ্টি হ'ব নোৱাৰে।

জন বৰ্ডে, থমাছ হবছ, বেস্থাম আৰু অন্যান্য লেখকসকলৰ সাৰ্বভৌমত্ব তত্ত্বৰ তুলনাত জন অষ্টিনে বিজ্ঞানসন্মত ব্যাখ্যা আগবঢ়াবলৈ যত্ন কৰিছিল। অষ্টিনে আইনৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা সাৰ্বভৌমত্বৰ স্পষ্ট আৰু নিৰ্দিষ্ট ধাৰণা প্ৰকাশ কৰিছে। অষ্টিনে আইন আৰু নৈতিকতাৰ মাজত, সাধাৰণ আইন আৰু পৰম্পৰাৰ মাজত পাৰ্থক্য স্পষ্টকৈ দেখুৱাইছে। তেওঁ সাৰ্বভৌমত্বৰ ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰাৰ লগতে আইনৰ অৰ্থ আৰু উৎপত্তিৰ বিষয়েও আলোচনা কৰিছে।

অষ্টিনৰ মতে সাৰ্বভৌমত্ব এখন ৰাষ্ট্ৰৰ নিৰ্দিষ্ট শ্ৰেষ্ঠ মানৱৰ হাতত থাকে। এই সাৰ্বভৌমত্ব সকলোৰে উদ্ভূত। অষ্টিনে বিধিগত দৃষ্টিভংগীৰে সাৰ্বভৌমত্বক বিচাৰ কৰিছে কাৰণে তেওঁৰ তত্ত্বক বিধিগত তত্ত্ব (Legal theory) বুলি কোৱা হয়। আনহাতেদি ৰাষ্ট্ৰত এটা মাত্ৰ সাৰ্বভৌম কৰ্তৃপক্ষ থাকিব লাগে বুলি ব্যাখ্যা কৰাৰ কাৰণে এই তত্ত্বক একাত্মক তত্ত্ব (Monistic theory) বুলিও কোৱা হয়। তেওঁৰ মতে সাৰ্বভৌমত্ব একক আৰু অবিভাজ্য। অষ্টিনৰ মতে উচ্চতম কৰ্তৃপক্ষই নিম্নতম কৰ্তৃপক্ষক দিয়া আদেশেই আইন। এই আইনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই তেওঁ সাৰ্বভৌমত্ব তত্ত্বৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। ৰাষ্ট্ৰৰ ভূখণ্ডৰ অন্তৰ্গত সকলো ব্যক্তি, সংস্থা, সমাজৰ ওপৰত ৰাষ্ট্ৰই ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে। কোনোৱে সাৰ্বভৌমত্বৰ আদেশ অমান্য কৰিব নোৱাৰে। আদেশ অমান্য কৰা মানে আইন অমান্য কৰা।

বৈশিষ্ট্য :

অষ্টিনৰ সার্বভৌমত্বৰ সংজ্ঞাটো বিশ্লেষণ কৰিলে তলত উল্লেখ কৰা বৈশিষ্ট্যসমূহ দেখা পোৱা যায়।

১. প্ৰতি ৰাজনৈতিক সমাজতে সার্বভৌম ক্ষমতা থাকিবই লাগিব। ৰাষ্ট্ৰ এখন ৰাজনৈতিক সমাজ। এই ক্ষমতাৰ অবিহনে ৰাষ্ট্ৰ হ'ব নোৱাৰে।

২. সার্বভৌম ক্ষমতা সমাজৰ নিৰ্দিষ্ট শ্ৰেষ্ঠ ব্যক্তিৰ হাতত ন্যস্ত থাকে। এই শ্ৰেষ্ঠ ব্যক্তি অৱশ্যে এজনো হ'ব পাৰে ব্যক্তিৰ সমষ্টিও হ'ব পাৰে।

৩. সার্বভৌম কৰ্তৃপক্ষই সমাজৰ অধিক সংখ্যক মানুহৰ স্বভাৱগত আনুগত্য লাভ কৰে। এই আনুগত্য শক্তি বা বল প্ৰয়োগ কৰি লাভ কৰা আনুগত্য হ'ব নোৱাৰে।

৪. অষ্টিনৰ সার্বভৌম কৰ্তৃপক্ষই আন কোনো শ্ৰেষ্ঠ কৰ্তৃপক্ষৰ প্ৰতি আনুগত্য প্ৰকাশ নকৰে। এনে আনুগত্য প্ৰকাশে সার্বভৌম ধ্বংসহে বুজায়।

৫. সার্বভৌম কৰ্তৃপক্ষৰ ক্ষমতা চৰম, অবাধ আৰু অসীম। তেওঁ কোনো উচ্চ কৰ্তৃপক্ষৰ আদেশ মানি চলিবলৈ বাধ্য নহয়। তেওঁ অন্যহাতে ৰাষ্ট্ৰৰ সকলোৰে ওপৰত আদেশ কৰিব পাৰে।

৬. অষ্টিনৰ সার্বভৌম তত্ত্ব অনুসৰি সার্বভৌম কৰ্তৃপক্ষৰ আদেশেই আইন। সমাজত থকা সকলো জনসাধাৰণে তেওঁৰ আদেশ মানিবলৈ বাধ্য।

৭. সার্বভৌমত্ব অবিভাজ্য। ইয়াক বিভাজন কৰিব নোৱাৰি। সার্বভৌমত্বৰ বিভাজন মানে সার্বভৌমত্বৰ ধ্বংস।

৮. সার্বভৌম কৰ্তৃপক্ষ কেৱল আভ্যন্তৰীণ দিশতেই স্বাধীন নহয় ই বৈদেশিক শাসনৰ পৰাও স্বাধীন।

সমালোচনা :

অষ্টিনৰ সার্বভৌম তত্ত্বক বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰপৰা হেনৰি মেইন, লাঙ্কি, মেৰ্ফ আইভাৰ, ফলেট আদি ৰাজনীতি বিজ্ঞানীয়ে সমালোচনা কৰিছে।

১. অষ্টিনৰ তত্ত্ব গণতন্ত্ৰৰ পৰিপন্থী : আধুনিক গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰ জনসাধাৰণৰ

ইচ্ছাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। জনসাধাৰণৰ হাততহে আদেশ দিয়াৰ শেষ ক্ষমতা থাকে। অষ্টিনে জনসাৰ্বভৌমত্বক অস্বীকাৰ কৰিছে। আইনেই আমাক শেষ সিদ্ধান্তটো দিব নোৱাৰে।

২. নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিৰ হাতত নাথাকে : অষ্টিন মতে সাৰ্বভৌমত্ব নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিৰ হাতত থাকে। প্ৰকৃততে এই ক্ষমতা ভোটদাতাৰ হাতত নে, জনসাধাৰণৰ হাততনে চৰকাৰৰ হাতত থাকে এই বিষয়ে নিৰ্দিষ্ট কোৱা টান। যুক্তৰাষ্ট্ৰ এখনতো সাৰ্বভৌমত্ব কেন্দ্ৰৰ হাতত থাকেনে ৰাজ্য চৰকাৰৰ হাতত থাকে কোৱাটো কঠিন।

৩. সাৰ্বভৌমত্ব আইনৰ একমাত্ৰ উৎস নহয় : অষ্টিনৰ মতে আইনৰ প্ৰধান উৎস হৈছে সাৰ্বভৌমত্ব। কিন্তু হেনৰি মেইনে “Early History of Institution” নামৰ গ্ৰন্থত পঞ্জাবৰ মহাৰাজা ৰণজিৎ সিংহৰ দৰে স্বেচ্ছাচাৰী শাসকেও সামাজিক প্ৰথাসমূহক অৱজ্ঞা কৰিব নোৱাৰাৰ দৃষ্টান্ত দাঙি ধৰিছে। গতিকে সামাজিক প্ৰথাও আইনৰ এক উৎস।

৪. এই শক্তি অসীম নহয় : আভ্যন্তৰীণ সাৰ্বভৌমত্ব জনমত, সামাজিক ৰীতি-নীতি, জনসাধাৰণৰ অধিকাৰৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত। বাহ্যিক ক্ষেত্ৰত আন্তৰ্জাতিক আইন, নৈতিকতা, ভাৱাদৰ্শ আদিৰ দ্বাৰা সীমিত হ'ব লগা হয়। সেয়েহে সাৰ্বভৌম শক্তি অসীম নহয়।

৫. সাৰ্বভৌম ক্ষমতা অবিভাজ্য নহয় : লাক্সি, মেক আইভাৰ আদি বহুত্ববাদীসকলৰ মতে সাৰ্বভৌম ক্ষমতা ৰাষ্ট্ৰ আৰু বিভিন্ন অনুষ্ঠানৰ মাজত বিভাজিত হয়। যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় ব্যৱস্থাত সাৰ্বভৌমত্ব ৰাজ্য-কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ মাজত বিভাজন হয়।

৬. ই ৰাজনৈতিক সাৰ্বভৌমত্ব উপেক্ষা কৰিছে : অষ্টিনে আইনগত দৃষ্টিভংগীৰে সাৰ্বভৌমত্ব আলোচনা কৰোঁতে ৰাজনৈতিক সাৰ্বভৌমত্বক গুৰুত্ব দিয়া নাই। আধুনিক গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰসমূহত ৰাজনৈতিক সাৰ্বভৌমত্বৰ গুৰুত্ব বৃদ্ধি পাইছে।

৭. ৰাষ্ট্ৰ চৰম ক্ষমতাৰ অধিকাৰী নহয় : বহুত্ববাদীসকলে অষ্টিনক সমালোচনা কৰি কৈছে, ৰাষ্ট্ৰ চৰম ক্ষমতাৰ অধিকাৰী নহয়। অন্যান্য সন্থাসমূহো

ৰাষ্ট্ৰৰ সমানে শক্তিশালী।

৮. আইন সার্বভৌমত্বৰ আদেশ নহয় : আইন মানুহৰ বাহ্যিক আচৰণ নিয়ন্ত্ৰণ কৰা এক মাধ্যমহে। এই আইন সামাজিক প্ৰথা, পৰম্পৰা আৰু সামাজিক প্ৰয়োজনতহে সৃষ্টি হৈছে। সেইবাবে ই কেৱল সার্বভৌমত্বৰ আদেশ নহয়।

বহুত্ববাদীসকলৰ মতে ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষমতা সীমাহীন হ'ব নোৱাৰে। নিজ ক্ষেত্ৰৰ ভিতৰত ৰাষ্ট্ৰ সার্বভৌম হ'লেও সকলো ক্ষেত্ৰতে ৰাষ্ট্ৰ সার্বভৌম নহয়। ৰাষ্ট্ৰৰ সার্বভৌমত্বৰ একাত্ববাদী দৃষ্টিভংগী— বহুত্ববাদী দৃষ্টিভংগীৰ মাজৰ সংঘাত, সার্বভৌমত্বৰ গুৰুত্ব হ্রাস হোৱাৰ বাবে লাক্সিয়ে কৈছিল, “সার্বভৌমত্বৰ সমগ্ৰ ধাৰণাটোকেই পৰিত্যাগ কৰিলে ৰাজনীতি বিজ্ঞান যথেষ্ট পৰিমাণে উপকৃত হ'ব। (“It would be lasting benefit to political science if the whole concept of sovereignty were surrendered”— Laski)

২.৫.৩ সার্বভৌমত্বৰ বহুত্ববাদী মতবাদ (Pluralist Theory of Sovereignty)

অষ্টিনৰ একাত্ববাদী সার্বভৌমত্ব তত্ত্বটো প্ৰত্যাহ্বান জনাই এচাম ৰাজনৈতিক বিজ্ঞানীয়ে সার্বভৌমত্বৰ যি নতুন ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে তাক সার্বভৌমত্বৰ বহুত্ববাদী ধাৰণা বুলি কোৱা হয়। সার্বভৌমত্বৰ বহুত্ববাদীসকলৰ মতে সার্বভৌম ক্ষমতা কেৱল ৰাষ্ট্ৰৰ হাততে নাথাকে ই ৰাষ্ট্ৰৰ অন্যান্য অনুষ্ঠানৰ হাততো থাকে। গতিকে তেওঁলোকৰ মতে ৰাষ্ট্ৰৰ সার্বভৌম ক্ষমতা স্থায়ী, অবিভাজ্য, অহস্তান্তৰযোগ্য, চৰম ক্ষমতা নহয়।

মানুহ সামাজিক প্ৰাণী। মানুহৰ বিভিন্ন সামাজিক প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰিবলৈ সমাজত বিভিন্ন অনুষ্ঠান প্ৰতিষ্ঠানে গঢ় লৈ উঠা। ৰাষ্ট্ৰও এনে এটা ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান। এই অনুষ্ঠানবিলাকৰ নিজ নিজ উদ্দেশ্য, গঠন প্ৰণালী আৰু কাৰ্য্যৱলী আছে। প্ৰতিটো সংগঠনেই নিজ নিজ ক্ষেত্ৰৰ ভিতৰত সার্বভৌম। সেয়েহে বহুত্ববাদীসকলে কেৱল ৰাষ্ট্ৰক সার্বভৌম অনুষ্ঠান বুলি গণ্য নকৰে। তেওঁলোকৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল মানুহৰ বিভিন্ন সংস্থাৰ মাজত এটা সংস্থাহে। ই চূড়ান্ত আৰু অসীম ক্ষমতাৰ অধিকাৰী হ'ব নোৱাৰে।

বহুত্ববাদী তত্ত্বটোৱে ঊনৈশ শতিকাৰ শেষৰ পিনেহে জন্ম লাভ কৰিছিল। ইংলণ্ডৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানী মেইটলেণ্ডৰ যোগেদি এই ধাৰণাই প্ৰসাৰতা লাভ

কৰিছিল। ইয়াৰ পিচত ট্ৰেন্স, জি. ডি. এইচ. ক'ল, এম. পি. ফলেট, অধ্যাপক লাফি, ফিগিছ আৰু মেকাইভাৰৰ লিখনিয়ে এই তত্ত্বটোক জনপ্ৰিয় কৰি তোলে।

বৈশিষ্ট্য (Characteristics)

বহুত্ববাদী তত্ত্বটোৰ কিছু বৈশিষ্ট্য দেখা যায়। সেইবিলাক তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

১. বহুত্ববাদৰ মতে, ৰাষ্ট্ৰৰ সাৰ্বভৌম ক্ষমতা কেৱল মাত্ৰ এজন ব্যক্তিৰ বা অনুষ্ঠানৰ হাততে কেন্দ্ৰীভূত হৈ নাথাকে ই ৰাষ্ট্ৰৰ ভিতৰত থকা অন্যান্য অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠানৰ হাততো থাকে।

২. বহুত্ববাদীসকলৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰ অভিন্ন। ইহঁতৰ মাজত পাৰ্থক্য নাই।

৩. সাৰ্বভৌমত্ব বিভাজ্য। ৰাষ্ট্ৰ আৰু সামাজিক অনুষ্ঠানবিলাকৰ মাজত ইয়াৰ বিভাজন ঘটে। যুক্তৰাষ্ট্ৰত সাৰ্বভৌমত্ব কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰ আৰু ৰাজ্য চৰকাৰৰ মাজত বিভাজিত হয়।

৪. কেৱল ৰাষ্ট্ৰই মানুহৰ অভ্যাসলব্ধ আনুগত্য লাভ নকৰে, অন্যান্য অনুষ্ঠান বিলাকেও মানুহৰ পৰা স্বাভাৱিক আনুগত্য লাভ কৰে।

৫. সাৰ্বভৌমত্বৰ সীমাবদ্ধতা আছে। আভ্যন্তৰীণ ক্ষেত্ৰত প্ৰথা, ধৰ্ম আদিয়ে আৰু বাহ্যিক ক্ষেত্ৰত আন্তঃজাৰ্জিক চুক্তিয়ে ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষমতা সীমাবদ্ধ কৰে। ৰাষ্ট্ৰই বহু সময়ত আন্তঃজাৰ্জিক আইন মানি চলিব লাগে। সেইবাবে সাৰ্বভৌম ক্ষমতা সীমিত হয়।

৬. জনসাধাৰণৰ কল্যাণ সাধনৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰত বিভিন্ন অনুষ্ঠান, সংস্থা থাকে। এই সংস্থাসমূহে মানুহৰ সামাজিক, ৰাজনৈতিক, আৰ্থিক, ব্যৱসায়িক, ধাৰ্মিক আশা-আকাংক্ষা পূৰণ কৰে। মানুহৰ আশা-আকাংক্ষা পূৰণ কৰা ৰাষ্ট্ৰও এটা সংস্থা হৈছে।

সমালোচনা :

সাৰ্বভৌমত্বৰ বহুত্ববাদী ধাৰণাই যি যুক্তি আগবঢ়াইছে সেই যুক্তি অমূলক নহয়। কিন্তু এই মতবাদ বিভিন্ন দিশৰ পৰা সমালোচিত হৈছে। সমালোচনা তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

১) বহুত্ববাদীসকলে ৰাষ্ট্ৰ আৰু অন্যান্য সংস্থাৰ মাজত সমানেই গুৰুত্ব

আৰোপ কৰিছে। কিন্তু প্ৰায়োগিক দিশত ৰাষ্ট্ৰ আৰু অন্যান্য সংস্থা সমপৰ্যায়ৰ হ'ব নোৱাৰে। বাস্তৱিক দিশত ৰাষ্ট্ৰ অধিক ক্ষমতাসালী হ'বই লাগিব। সংস্থাই ৰাষ্ট্ৰৰ অধীন হ'লেহে নিজৰ উদ্দেশ্য সফল কৰি তুলিব পাৰে।

২) শান্তি শৃংখলা ৰক্ষাৰ বাবে এক শক্তিশালী ৰাষ্ট্ৰ শক্তি বা সাৰ্বভৌম শক্তিৰ প্ৰয়োজন আছে। বহুত্ববাদীসকলে এই দিশটো গুৰুত্ব সহকাৰে লোৱা নাই। প্ৰকৃততে সমাজত আইন-শৃংখলা ৰক্ষা কৰিবলৈ, নিয়ম ভংগকাৰীক শাস্তি প্ৰদান কৰিবলৈ এক শক্তিশালী কৰ্তৃত্বৰ প্ৰয়োজন হয়। এই প্ৰয়োজন কেৱল ৰাষ্ট্ৰইহ পূৰণ কৰিব পাৰে।

৩) বহুত্ববাদীসকলে কেৱল জনসাধাৰণৰ উৎকৰ্ষ সাধনৰ কথাহে চিন্তা কৰিছে। কিন্তু বিশেষ কেইটামান দিশ সমূলি অৱজ্ঞা কৰিছে। নিৰাপত্তাৰ ব্যৱস্থা, বৈদেশিক আক্ৰমণ প্ৰতিহত কৰিব পৰা ৰাষ্ট্ৰৰ সাৰ্বভৌম ক্ষমতা নাথাকিলে ৰাষ্ট্ৰৰ অধীনত কেনেকৈ অন্যান্য সংস্থাই উৎকৰ্ষ সাধন কৰিব পাৰিব? ৰাষ্ট্ৰ নিৰাপদ হ'লেহে জনসাধাৰণে নিজস্ব প্ৰতিভা বিকাশ কৰিব পাৰে।

৪) বহুত্ববাদীৰ দৃষ্টিভংগী গ্ৰহণ কৰিলে সমাজত অৰাজকতাৰহে সৃষ্টি হ'ব। ৰাষ্ট্ৰৰ সাৰ্বভৌমত্বক অস্বীকাৰ কৰিলে সমাজৰ বিভিন্ন সংস্থা আৰু গোটে সমান অধিকাৰ দাবী কৰিব। সকলো সংস্থাই সমান অধিকাৰৰ দাবী কৰিলে বিভাজন সৃষ্টি হ'ব। ইয়াক ৰোধ কৰিবলৈ ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তৃত্ব অসীম হ'বই লাগিব।

৫) বহুত্ববাদীসকলে সাৰ্বভৌমত্বক বিভাজিত হোৱাটো বিচাৰে। কিন্তু সাৰ্বভৌমত্বক শৰীৰৰ লগত তুলনা কৰিব পাৰি। শৰীৰৰ এটা অংগ পৃথক কৰিবলৈ গ'লে শৰীৰৰ ধ্বংস হ'ব পাৰে। তেনেদৰে সাৰ্বভৌমত্বক বিভাজন কৰিলে ৰাষ্ট্ৰ ধ্বংসহে হ'ব।

৬) বহুত্ববাদীসকলৰ মতে বাহ্যিক দিশত সাৰ্বভৌমত্বৰ কিছুমান সীমাবদ্ধতা আছে। ৰাষ্ট্ৰই বহিঃবিশ্বৰ প্ৰভাৱ মানি ল'ব লগা হয়। কিন্তু বাস্তৱিকতে এখন ৰাষ্ট্ৰই বিশ্বশান্তিৰ বাবে, স্বাৰ্থৰ বাবে আন্তৰ্জাতিক আইন মানি চলে। ইয়াৰ দ্বাৰাই সাৰ্বভৌমত্বক বিসৰ্জন দিয়া নুবুজায়।

২.৬ বিশ্বায়নৰ পটভূমিত সার্বভৌমত্বৰ ধাৰণা (The Concept of Sovereignty in the Context of Globalisation)

বিশ্বায়ন বা গোলকীকৰণৰ (Globalisation) বিভিন্ন সংজ্ঞা আছে। বিশ্বায়নৰ বিষয়টো এক বহল বিষয়। তথাপিও সাধাৰণভাৱে বুজি পাবৰ বাবে এটা সংজ্ঞা উল্লেখ কৰা হ'ল। এই বিষয়ত Dr. Deepak Nayyar ৰ সংজ্ঞাটো হ'ল “বৰ্দ্ধিত মুক্ত অৰ্থনীতি, বৰ্দ্ধিত অৰ্থনৈতিক নিৰ্ভৰশীলতা, বিশ্ব অৰ্থনীতিত ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ মাজত গভীৰ অৰ্থনৈতিক সহযোগিতাৰ লগত জড়িত এক প্ৰক্ৰিয়াকেই মূলতঃ বিশ্বায়ন বুলিব পাৰি।” (Governing Globalisation)

আন্তৰ্জাতিক সম্পৰ্কৰ পেংগুইন অভিধানৰ মতে “বিশ্বায়ন হ'ল এক প্ৰক্ৰিয়া য'ত ৰাষ্ট্ৰ কেন্দ্ৰিক বিভাগবোৰে গুৰুত্ব হেৰুৱায় আৰু বহু জাতিৰ নিগম, বহু ৰাষ্ট্ৰীয় সংস্থা আৰু বিত্তীয় বিভাগবোৰক অধিক গুৰুত্ব দিয়া হয়।

বৰ্তমানৰ যুগটোক বিশ্বায়নৰ যুগ বুলিব পাৰি। তলত এনে বিশ্বায়নৰ পটভূমিত সার্বভৌমত্বৰ ধাৰণা পৰিৱৰ্তন হৈছে নেকি এই বিষয়ে আমি আলোচনা কৰিম।

বৰ্তমানৰ সমগ্ৰ বিশ্বৰ ৰাষ্ট্ৰবোৰে এক বিশ্বৰ ফালে গতি কৰাৰ এক প্ৰক্ৰিয়াক বিশ্বায়ন বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি। কুৰি শতিকাৰ শেষ দশকৰ পৰা বিশ্বৰ ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ মাজত ক্ৰমাগতভাৱে অধিক হাৰত বৃদ্ধি পোৱা পাৰস্পৰিক সহযোগিতা আৰু নিৰ্ভৰশীলতা, বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ উন্নতিয়ে অনা অভূতপূৰ্ব পৰিৱৰ্তনে ৰাষ্ট্ৰীয় ক্ষমতাক প্ৰভাৱিত কৰিছে। বিশ্বৰ ৰাষ্ট্ৰবোৰে আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ বিস্তাৰৰ বাবে, মুক্ত বাণিজ্য নীতি গ্ৰহণ কৰাৰ বাবে আন্তৰ্জাতিক আইন মানি চলিবলৈ বাধ্য হৈছে। এইবোৰ কাৰণে এখন ৰাষ্ট্ৰৰ সার্বভৌম ক্ষমতাও বহু পৰিমাণে হ্রাস পাই আহিছে।

সার্বভৌমত্বৰ ধ্ৰুপদী ধাৰণা অনুসৰি ৰাষ্ট্ৰ আভ্যন্তৰীণভাৱে স্বাধীন আৰু বাহ্যিকভাৱেও এখন ৰাষ্ট্ৰই আনৰ আদেশ পালন নকৰে। কিন্তু বিশ্বায়নৰ বৰ্তমান যুগত ৰাষ্ট্ৰই বহু আন্তৰ্জাতিক আইন মানি চলিব লগা হৈছে। আন্তৰ্জাতিক বিত্ত নিধিৰ (IMF) পৰা ঋণ পাবৰ বাবেও এখন ৰাষ্ট্ৰই বহু আন্তৰ্জাতিক চৰ্ত মানি চলিব লগা হৈছে। ইয়াৰ দ্বাৰা এইটো প্ৰমাণিত হয় যে বৰ্তমান ৰাষ্ট্ৰৰ সার্বভৌমত্ব বা

সর্বোচ্চ ক্ষমতা বহু পৰিমাণে সীমিত হৈছে।

বিশেষ অৰ্থনৈতিক অঞ্চল (Special Economic Zone) বিশ্বৰ বহু ৰাষ্ট্ৰৰ ভিতৰত গঢ় লৈ উঠিছে। এখন ৰাষ্ট্ৰৰ ভিতৰত গঢ়ি উঠা এনে ব্যৱসায়ীক অঞ্চলৰ ওপৰত আনকি ৰাষ্ট্ৰখনৰ নিয়ন্ত্ৰণ নাথাকে। গতিকে দেখা যায় যে এখন ৰাষ্ট্ৰই নিজৰ সীমাৰেখাৰ মাজত থকা ব্যৱসায়ীক কাৰ্যকলাপো নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব নোৱাৰাৰ কাৰণ হ'ল বিশ্বায়নৰ প্ৰতিক্ৰিয়া।

বিশ্বৰ প্ৰায় সকলো ৰাষ্ট্ৰই বিশ্ব বাণিজ্য সংগঠনৰ (WTO) সদস্য। কিছুমান ৰাষ্ট্ৰৰ মাজত মুক্ত বাণিজ্য নীতি প্ৰচলন আছে। এনে অৱস্থাত ৰাষ্ট্ৰ এখনে আন্তৰ্জাতিক বাধ্য-বাধকতা কিছুমান মানি চলিব লগা হয়। সেইকাৰণে ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষমতা সীমিত হৈছে অৰ্থাৎ সাৰ্বভৌম ক্ষমতা সীমিত হৈছে।

ৰাষ্ট্ৰৰ সাৰ্বভৌম ক্ষমতা অসীম, অবিভাজ্য, অহস্তান্তৰযোগ্য বুলি এসময়ত গণ্য কৰা হৈছিল। কিন্তু গণতান্ত্ৰিক ধাৰণা বিকাশৰ লগে লগে ৰাষ্ট্ৰৰ সর্বোচ্চ ক্ষমতা অৰ্থাৎ সাৰ্বভৌমত্ব কিছু পৰিমাণে সীমিত হ'ল। বহুত্ববাদী ধাৰণাৰ বিকাশেও সাৰ্বভৌমত্বক বিভাজন কৰাৰ সপক্ষে যুক্তি প্ৰদৰ্শন কৰা হ'ল। এখন যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰত সাৰ্বভৌমত্ব কেন্দ্ৰীয় আৰু ৰাজ্য চৰকাৰৰ মাজত বিভাজিত হয়। এনেদৰে সাৰ্বভৌমত্বৰ পূৰ্বৰ ধাৰণা পৰিবৰ্তিত হৈ আছে।

একেদৰেই মুক্ত বাণিজ্য নীতি গ্ৰহণ কৰাৰ বাবে বিশ্ব বাণিজ্য সংগঠনত ৰাষ্ট্ৰবোৰে স্বাক্ষৰ কৰাৰ পিছত বিশ্বায়নৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত পূৰ্বৰ সাৰ্বভৌমত্ব ধাৰণা পৰিবৰ্তন হৈছে।

সাৰ্বভৌমত্ব ধাৰণাটোৱে বহু সময়ত বিভ্ৰান্তি সৃষ্টি কৰে। এই ক্ষেত্ৰত হেৰল্ড লাক্সিয়ে সাৰ্বভৌমত্ব বিষয়টোক ৰাজনৈতিক তত্ত্বৰ পৰা মচি পেলোৱাৰ বাবে যুক্তি দাঙি ধৰিছিল।

সাৰ্বভৌমত্বৰ ধাৰণাটোৱে ৰাজনৈতিক তত্ত্বত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰি আহিছে। সময়ৰ পৰিবৰ্তনৰ লগে লগে বিশ্বৰ ঘটনা প্ৰবাহৰ পৰিবৰ্তনৰ ফলত সাৰ্বভৌমত্বৰ ধাৰণাটো কিছু সলনি হৈছে। গতিকে স্বীকাৰ কৰিবই লাগিব যে বৰ্তমান সাৰ্বভৌমত্ব আভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিক উভয় দিশতে সীমিত হৈছে।

২.৭ সামৰণি :

এইটো গোটৰ পৰা আমি কি শিকিলো? এই গোটত আমি সাৰ্বভৌমত্বৰ অৰ্থ, বৈশিষ্ট্য আৰু প্ৰকাৰৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলো।

সাৰ্বভৌমত্বৰ বিষয়ে থকা কেইটামান মতবাদ বা তত্ত্বৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলা। হবছে সাৰ্বভৌমত্বৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ সামাজিক চুক্তি বুলি উল্লেখ কৰিছে। অষ্টিনে আইন প্ৰণয়নকাৰী গোটক ৰাষ্ট্ৰৰ আটাইতকৈ অসীম ক্ষমতাসালী সাৰ্বভৌম বুলি ব্যাখ্যা কৰিছে। বহুত্ববাদীসকলে আকৌ ৰাষ্ট্ৰৰ যেনেকৈ সাৰ্বভৌম ক্ষমতা আছে তেনেকৈ অন্যান্য সংগঠনৰো সাৰ্বভৌমত্ব আছে বুলি উল্লেখ কৰিছে।

বৰ্তমান বিশ্বায়নৰ পটভূমিত সাৰ্বভৌমত্বৰ ধাৰণাৰ কিছু সলনি হৈছে। এই বিষয়েও আমি ইয়াত আলোচনা কৰিছো।

২.৮ মূল শব্দাৱলী/ঘাই শব্দসমূহ—

সাৰ্বভৌমত্ব — সৰ্বোচ্চ ক্ষমতা

সাৰ্বভৌম — যাৰ হাতত সৰ্বোচ্চ ক্ষমতা থাকে।

কৰ্তৃপক্ষ — আইনৰ দ্বাৰা সমৰ্থিত বিভাগ।

বিধিগত — আইনে স্বীকৃতি দিয়া।

আইনগত — প্ৰতিষ্ঠিত আইন অনুসৰি স্বীকৃত।

ৰাজনৈতিক সাৰ্বভৌমত্বই বিধানমণ্ডলৰ সদস্যসকলক নিৰ্বাচন কৰা নিৰ্বাচক মণ্ডলীক বুজায়।

অসম ৰাষ্ট্ৰ নহয়। কাৰণ অসমৰ সাৰ্বভৌমত্ব নাই।

২.৯ সম্ভাব্য প্ৰশ্ন

১. সাৰ্বভৌমত্বৰ সংজ্ঞা দিয়া। ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ আলোচনা কৰা।

২. সাৰ্বভৌমত্বৰ বিষয়ে হবছৰ মতবাদটি আলোচনা কৰা।

৩. অষ্টিনৰ সাৰ্বভৌমত্ব তত্ত্বৰ আলোচনা কৰা।

৪. সাৰ্বভৌমত্বৰ বহুত্ববাদী মতবাদটো বিশ্লেষণ কৰা।

৫. বিশ্বায়নৰ পটভূমিত সাৰ্বভৌমত্বৰ বৰ্তমানৰ ধাৰণাটো আলোচনা কৰা।

২.১০ প্ৰসংগ পুথি—

১. “ৰাজনৈতিক তত্ত্ব” নবীন গোহাঁই, ইউনিকা প্ৰকাশন, যোৰহাট ২০০৯।
২. “ৰাজনৈতিক তত্ত্ব আৰু প্লেটো এৰিষ্টটলৰ ৰাজনৈতিক দৰ্শন”
ড° যজ্ঞেশ্বৰ বৰা, বিদ্যাভৱন, যোৰহাট, ২০০৮-২০০৯।
৩. *Modern Political Theory* – P. G. Das – NCBA – 2006.
৪. “ৰাজনৈতিক তত্ত্ব আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ধাৰা সমূহ”,
অপূৰ্ব কুমাৰ বৰুৱা, পূৰ্বাচল প্ৰকাশ, ১৯৮৫।

২.১১ অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণৰ বাবে আৰ্হি প্ৰশ্ন আৰু উত্তৰ :

আইনগত সাৰ্বভৌমত্বৰ আঁৰত থকা সাৰ্বভৌমত্ব — ৰাজনৈতিক সাৰ্বভৌমত্ব।

বহুত্ববাদৰ তত্ত্ব অনুসৰি ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষমতা আৰু অন্যান্য সংস্থাৰ ক্ষমতা সমান— শুদ্ধ।

বিশ্ব বাণিজ্য সংগঠনৰ চুক্তিবদ্ধ ৰাষ্ট্ৰই আন্তৰ্জাতিক আইন মানি চলিব লাগে।

বিশ্বায়ন (Globalisation) বুলিলে সমগ্ৰ বিশ্বই একে বাণিজ্যিক নীতি গ্ৰহণ কৰা বুজায়।

World Trade Organisation— ১৯৯৪ চনত (বিশ্ব বাণিজ্য সংগঠন) গঠিত হয়। এই সংগঠনৰ মূল এটা উদ্দেশ্য হৈছে আন্তৰ্জাতিক ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ ওপৰত আইনগত নিয়ন্ত্ৰণ অব্যাহত ৰখা। বিশ্ব বাণিজ্য সংগঠনৰ নীতি-নিয়ম ৰাষ্ট্ৰবোৰে মানি চলিব লাগে।

Block - 3 (খণ্ড - ৩)

Unit - 3 (গোট - ৩)

ক্ষমতা (Power) আৰু কৰ্তৃত্ব (Authority)

গঠন :

৩.০ উদ্দেশ্য

৩.১. পাতনি

৩.২. ক্ষমতাৰ ধাৰণা

৩.২.১. ক্ষমতাৰ সংজ্ঞা

৩.২.২. ক্ষমতাৰ বৈশিষ্ট্য

৩.৩ ক্ষমতাৰ প্ৰকাৰ

৩.৪. ক্ষমতাৰ নিৰ্ণায়ক উপাদান/উৎস

৩.৪.১ ক্ষমতাৰ মাপকাঠি কি?

৩.৫ ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্ব মাজৰ সম্পৰ্ক

৩.৬ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন

৩.৭ সামৰণি

৩.৮ ঘাই শব্দাৱলী

৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৩.১০ পাঠ্য নিৰ্দেশনা

৩.১১. আত্মমূল্যায়নৰ আৰ্হি উত্তৰ

৩.০-উদ্দেশ্য

তোমালোকে এই গোটটো পঢ়াৰ পিছত

- ১। ক্ষমতাৰ অৰ ধাৰণাৰ ওপৰত এত তাত্ত্বিক বাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
 - ২। ক্ষমতাৰ নিৰ্ণায়কসমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰিবা।
 - ৩। ক্ষমতাৰ প্ৰকাৰ সমূহ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিবা।
 - ৪। ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্ব মাজৰ সম্পৰ্ক আলোচনা কৰিবা পাৰিবা।
-

৩.১ পাতনি : (Introduction)

তোমালোকে ইতিমধ্যে আগৰ গোটৰ আলোচনাত পাই আহিছা যে সমাজত বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ ব্যক্তি, সমষ্টি আছে। এই প্ৰতিজন ব্যক্তি বা ব্যক্তি সমষ্টিৰ নিজা ব্যক্তিগত বা সামূহিক স্বার্থ পূৰণৰ হকে অধিক ক্ষমতা আহৰণৰ বা চলোৱা প্ৰচেষ্টাৰ ফলত ব্যক্তি সমষ্টিৰ মাজত সংঘাতৰ সূত্ৰপাত হয়। অধিক ক্ষমতাৰ আহৰণৰ প্ৰচেষ্টাত সংগ্ৰামত লিপ্ত হোৱাৰ প্ৰক্ৰিয়াটোয়েই হৈছে ৰাজনীতি। গতিকে দেখা যায় যে ক্ষমতা ৰাজনীতিৰ এক প্ৰধান আলোচ্য বিষয়।

ক্ষমতাৰ লগত ৰাজনীতিৰ সম্পৰ্ক বিশ্লেষণ কৰিবলৈ যাওতে ক্ষমতাৰ নানা দিশসমূহ আলোচনা কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে। সেয়েহে এই গোটত ক্ষমতাৰ ধাৰণা বৈশিষ্ট্য, ক্ষমতাৰ মাপকাঠি, ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্বৰ মাজৰ সম্পৰ্ক আদি দিশ সমূহ আলোচনা কৰা হৈছে।

৩.২ ক্ষমতাৰ ধাৰণা (Concept of power) :

পাতনিৰ পৰাই তোমালোকে নিশ্চয় ধাৰণাতোৰ ওপৰত কিছু জ্ঞান লাভ কৰিছা। এই ক্ষমতাৰ ধাৰণাই ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ প্ৰথম প্ৰকাশ লাভ কৰিছিল। থমাচ হবচৰ লেভিয়াথান নামৰ গ্ৰন্থখনত। মানৱ প্ৰকৃতিৰ ওৰত হবচে বাখ্যা আগবঢ়াই কৈছে যে মানুহে ক্ৰমাগতভাৱে অধিক হাৰত ক্ষমতা বিচাৰে যাৰ বাবেই মানুহৰ মাজত প্ৰতিযোগীবিলাকে প্ৰতিদ্বন্দ্বীবিলাকক দমন কৰাৰ প্ৰয়াস কৰে আৰু প্ৰয়োজন হলে ইচ্ছা কৰি হলেও অধিক ক্ষমতা আহৰণৰ বাবে যত্নপৰ হয়। কিন্তু এনে প্ৰতিযোগিতা সকলো সময়তে দৃশ্যমান নহয়। কিয়নো সকলো মানুহেই যিহেতুকে শাস্তিপূৰ্ণভাৱে বসবাস কৰিব বিচাৰে সেয়ে ক্ষমতাৰ বাহ্যিক প্ৰকাশ নকৰাকৈয়ে সমূহীয়া শক্তিৰ

তলাত বাস কৰিবৰ বাবে উদ্যত হয়।

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ পৰিসৰ ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ অধ্যয়নৰ পৰা ক্ষমতাৰ অধ্যয়নলৈ প্ৰসাৰিত হোৱাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত ৰাজনৈতিক তত্ত্বত ক্ষমতাৰ গুৰুত্ব বৃদ্ধি পাইছে।

৩.২.১ ক্ষমতাৰ সংজ্ঞা : (Definition of power)

সৰ্বজন গ্ৰহণ যোগ্য হোৱাকৈ “ক্ষমতা” সম্পৰ্কে তুমি এটা সংজ্ঞা আগবঢ়াব পাৰিবানে? ক্ষমতাৰ সম্পৰ্কে বিভিন্ন জনে বিভিন্ন ধৰণৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে। ইয়াত ক্ষমতা সম্পৰ্কীয় কিছুমান উল্লেখযোগ্য সংজ্ঞা উল্লেখ কৰা হল -

ক) ক্ষমতা এক প্ৰকাৰৰ মানৱ সম্পৰ্ক - কাৰ্ণজে. ফ্ৰেডৰিক (Power is a certain kind of human relationship)

খ) বাৰ্টাণ্ড ৰাছেলৰ মতে, ক্ষমতা হল আনৰ কাৰ্য প্ৰভাৱিত কৰা সামৰ্থ্য। (The power is the capacity to influence the action of others)

গ) ক'জাৰ আৰু ৰ'জেনবাৰ্জৰ মতে, নিজৰ ইচ্ছা অনুসৰি আনৰ আচৰণ নিৰ্ধাৰণ কৰিব পৰা সামৰ্থ্যই হল ক্ষমতা। (The power is the ability to determine the behaviour of others in accordance with one's wishes)

ওপৰৰ সংজ্ঞাসমূহৰ পৰা ব্যাপক অৰ্থত ক্ষমতাৰ অৰ্থ সম্পৰ্কে তুমি কব পৰা যে আনক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পৰা বা নিজৰ ইচ্ছা অনুসৰি আনৰ দ্বাৰা কাম কৰাব পৰা সামৰ্থ্য বা শক্তি। এই ক্ষমতাৰ লগত সদায় অনুশাসনৰ বাবে পুৰস্কাৰ বা শাস্তিৰ ভয় থকাৰ বাবেই নাগৰিকে ৰাষ্ট্ৰীয় ক্ষমতা মানি চলে। উল্লেখনীয় যে ভীতি প্ৰদৰ্শন পুৰস্কাৰৰ আশা, বলপূৰ্বককাৰ্য ব্যৱস্থা আদি ক্ষমতাৰ আহৰণৰ উপায়হে। ইবিলাক ক্ষমতাৰ অৰ্ণভুক্ত নহয়।

৩.২.২ ক্ষমতাৰ বৈশিষ্ট্য : (Characteristics of power)

ক্ষমতাৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য সমূহ হৈছে -

১। ক্ষমতা (Power is relational)

লাচওৱেল আৰু কপলানৰ মতে, ক্ষমতা সদায় -। ই কেৱল মাত্ৰ এজন ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত সম্পত্তি নহয়। ক্ষমতাৰ প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত দুই পক্ষৰ প্ৰয়োজন। এজন ব্যক্তি

বা পক্ষই ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰিব আৰু আনটো পক্ষ হৈছে সেইটো পক্ষ যাৰ ওপৰত ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰা হয়। তেওঁলোকৰ মতে ক্ষমতা হৈছে এক আন্তঃব্যক্তিক সম্পৰ্ক (Interpersonal relationship) য'ত যিসকলে ক্ষমতা আহৰণ কৰে, তেওঁলোকক শক্তিশালী বুলি গণ্য কৰা হয়।

২। ক্ষমতা সদায় আপেক্ষিক : (Power is relative)

ক্ষমতাৰ আন এক বৈশিষ্ট্য হৈছে ক্ষমতা সদায় আপেক্ষিক। কোনো এক দিশত এজন ব্যক্তিৰ অধিক ক্ষমতা থাকিলেও আন এক বিষয়ত তেওঁৰ ক্ষমতা নগণ্য হব পাৰে। এনেদৰে সমাজৰ বিভিন্ন ব্যক্তিৰ মাজত ক্ষমতাৰ অগ্ৰাণ বিতৰণ থাকে।

৩। দ্বিপাক্ষিক অৱধাৰণা : (Bilateral concept)

ক্ষমতাৰ অৱধাৰণাতো এক দ্বিপাক্ষিক অৱধাৰণা। ক্ষমতাশালী ব্যক্তি বুলি কলে সেইজন ব্যক্তিক বুজায় যি আন শক্তিৰ আচৰণ, কাৰ্য আৰু নীতি আদি প্ৰভাৱিত কৰিব পৰাৰ সামৰ্থ্য অৰ্জন কৰে। এই সামৰ্থ্যত শাৰীৰিক, অৰ্থনৈতিক, আধ্যাত্মিক বা আন ক্ষেত্ৰত হব পাৰে।

৪। ক্ষমতাৰ ধাৰণাতো এক অসীম প্ৰমূল্য নহয় : (Power is not an absolute value)

ক্ষমতাৰ ধাৰণাতো অসীম নহয়। অৰ্থাৎ কোনো ব্যক্তি বা সংগঠন সীমাহীন ক্ষমতাৰ গৰাকী হব নোৱাৰে। এজন ব্যক্তি বা সংগঠন তুলনামূলক ভাৱেহে আনতকৈ ক্ষমতাশালী হব পাৰে। উদাহৰণৰূপে ভাৰতৰ প্ৰধানমন্ত্ৰী বা কেন্দ্ৰীয় মন্ত্ৰীসভাখন ৰাজ্যিক মন্ত্ৰীসভাৰ তুলনাত ক্ষমতাশালী। কিন্তু অসীম ক্ষমতাৰ গৰাকী নহয়। ৰবাৰ্ট ডাল (Robert Dall) আৰু লাচওৱেল (Lasswell) য়ে মত প্ৰকাশ কৰিছে যে ক্ষমতা এক অসীম প্ৰমূল্য নহয় বৰং আন্যান্য প্ৰমূল্যৰাজি আহৰণৰ উদ্দেশ্যে ক্ষমতাৰ প্ৰয়োগ এক উপায় হিচাপে বিবেচনা কৰে।

৫। ক্ষমতাৰ ধাৰণাতো পৰিস্থিতিগত : (Power is situational)

ক্ষমতা পৰিস্থিতিগত অৰ্থাৎ পৰিস্থিতি, অৱস্থা আৰু সামাজিক পটভূমি আদিয়ে ক্ষমতা নিৰূপণ কৰে। অসমৰ মুখ্যমন্ত্ৰীয়ে মন্ত্ৰিত্ব হেৰুৱালে ক্ষমতাশালী হৈ নাথাকে। তেনেদৰে অনুসৰণ গ্ৰহণ কৰা পুলিচ বা সামৰিক বিষয়া এজন ক্ষমতাশালী হৈ

নাথাকে। কোনো এক বিশেষ পৰিস্থিতিতহে এজন ব্যক্তিয়ে ক্ষমতাৰ জৰিয়তে বৃহত্তৰ জনগণক প্ৰভাৱান্বিত কৰিব পাৰে। আন এক পৰিস্থিতিত সেই ব্যক্তিজনৰ প্ৰভাৱ নিচেই সীমিত হব পাৰে। গতিকে ক্ষমতাৰ ধাৰণা পৰিবৰ্তনশীল।

৬। ইচ্ছা অনুসৰি কাম কৰিব পা সামৰ্থ্যতা :

ক্ষমতাৰ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য হৈছে ক্ষমতাবান ব্যক্তি বা সংগঠনে আনৰ বিৰোধিতা সত্ত্বেও নিজ ইচ্ছা ৰূচি অনুসৰি কাম কৰিব পাৰে আনৰ ওপৰত বলোৰে নিজ ইচ্ছা জাপি দিব পাৰে। ক্ষমতাবান ব্যক্তি এজনক মুক্ত ভাৱে কোনোও বিৰোধিতা কৰিব নোৱাৰে।

৩.৩ ক্ষমতাৰ প্ৰকাৰ (Kinds of power) :

প্ৰায়োগিক দিশৰ পৰা বিশ্লেষণ কৰি ক্ৰেছপিনিয় (Crespiny) ক্ষমতাক বহুতো ভাগত বিভক্ত কৰিছে। সেই বিলাক হৈছে -

১। প্ৰত্যয়জনক ক্ষমতা (Persuasive power) :

যুক্তিৰ জৰিয়তে এজন ব্যক্তিয়ে আন এজনক প্ৰত্যয় জনাই প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিব পৰা ক্ষমতাৰ সম্পৰ্কই হল প্ৰত্যয়জনক ক্ষমতা।

২। বৈধ ক্ষমতা : (Legitmiatc power)

এজন ব্যক্তিয়ে যদি বৈধভাৱে, আন ব্যক্তিৰ ওপৰত ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰে আৰু দ্বিতীয়জন ব্যক্তিয়ে প্ৰথমজন ব্যক্তিৰ ক্ষমতাৰ প্ৰয়োগ কাৰ্যক বৈধ বুলি গ্ৰহণ কৰে তেতিয়া ক্ষমতাৰ এনে প্ৰকাৰক বৈধক্ষমতা বোলা হয়।

৩। সন্মোহিনী ক্ষমতা :

মৰম, শ্ৰদ্ধা, ভক্তিভাৱ আদিয়ে ক্ষমতাৰ প্ৰয়োগত সহায় কৰে। এজন ব্যক্তিৰ প্ৰতি থকা শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তিৰ কাৰণে এজন ব্যক্তিয়ে প্ৰথমজনৰ নিৰ্দেশ মতে কাম কৰিলে তেতিয়া সেই দুজন ব্যক্তিৰ মাজৰ ক্ষমতাৰ সম্পৰ্কক সন্মোহিনী ক্ষমতা বোলা হয়। এনে ক্ষমতাৰ মতেই ভাৰতত মহাত্মা গান্ধী, নেহেৰুৱে সমগ্ৰ জনসাধাৰণক প্ৰভাৱিত কৰিব পাৰিছিল।

৪। ভীৰ্তিমূলক ক্ষমতা : (Coercive power)

ভীৰ্তি প্ৰদৰ্শনৰ জৰিয়তে ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰিলে তেনে ক্ষমতাক ভীৰ্তিমূলক ক্ষমতা

বুলিব পাৰি।

৫। প্ৰৰোচিত ক্ষমতা

এজন ব্যক্তিক পুৰস্কাৰৰ লোভ দেখুওৱাই তেওঁৰ ওপৰত আন এজন ব্যক্তিয়ে ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰিলে তেনে ক্ষমতাক প্ৰৰোচিত ক্ষমতা বোলা হয়।

৬। প্ৰতিক্ৰিয়া সম্পৰ্কীয় ক্ষমতা : (Reactional power)

এনে ক্ষমতাৰ সম্পৰ্কত প্ৰলোভন বা ভাবুকি প্ৰদৰ্শন নাথাকে। এজন ক্ষমতাশালী ব্যক্তিৰ নিৰ্দেশত কাম কৰিলে হয়তো ভৱিষ্যতে বিপদত পৰিব। এনে ধৰণৰ প্ৰতিক্ৰিয়া দ্বাৰা আনৰ মতে প্ৰভাৱিত হোৱা প্ৰতিক্ৰিয়া সম্পৰ্কীয় ক্ষমতা বোলা হয়। সাধাৰণতে কাৰ্যালয়ৰ কৰ্মচাৰী সকলৰ মাজত এনে ধৰণৰ ক্ষমতাৰ সম্পৰ্ক পৰিলক্ষিত হয়।

৭। প্ৰতিবন্ধকতাৰ ক্ষমতা : (In pediment power)

কোনো এজন ব্যক্তিয়ে নিজা উদ্দেশ্য সাধনৰ অৰ্থে আন এজন ব্যক্তিৰ উদ্দেশ্য সাধনত বাধা দি ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰে, তেতিয়া দুই ব্যক্তিৰ মাজৰ ক্ষমতাৰ সম্পৰ্কক প্ৰতিবন্ধকতাৰ ক্ষমতা বোলা হয়।

উল্লেখিত ক্ৰেছিপিনৰ ক্ষমতাৰ শ্ৰেণীবিভাজনৰ উপৰিও ক্ষমতা আহৰণৰ উপায় ক্ষমতাৰ অৱস্থিতি ক্ষমতাৰ স্বৰূপ প্ৰকৃতি আদি বিশ্লেষণ কৰি ইবিলাকক বহুতো ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে। ইবিলাক হৈছে-

১। বৈধ আৰু অবৈধ ক্ষমতা : (Legal and illegal powers)

আইনৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰ ফালৰপৰা ক্ষমতাক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে - বৈধ আৰু অবৈধ ক্ষমতা ৰাষ্ট্ৰৰ আইন অনুসৰি প্ৰয়োগ কৰা ক্ষমতাক আইনগত বা বৈধ ক্ষমতা বুলি কোৱা হয়। আইনৰ অনুমোদন অবিহনে ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰিলে তেনে ক্ষমতাক অবৈধ ক্ষমতা বুলি কোৱা হয়।

২। কেন্দ্ৰীভূত/সুসীকৃত আৰু বিকেন্দ্ৰীভূত ক্ষমতা : (Centralised and decentralised power)

এজন ব্যক্তি বা কোনো ব্যক্তি বিশেষৰ স্থানত ক্ষমতা কেন্দ্ৰীভূত হৈ থাকিলে তেতিয়া ইয়াক সুসীকৃত বা কেন্দ্ৰীভূত ক্ষমতা বোলা হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে যদি ক্ষমতা কোনো ব্যক্তি বা বিশেষ স্থানত কেন্দ্ৰীভূত হৈ থকাৰ পৰিৱৰ্তে বিভিন্ন স্থান বা বিভিন্ন

ব্যক্তিব হাতত সিচৰিত থাকে তেতিয়া বিকেন্দ্ৰীকৃত বা সিচৰিত ক্ষমতা বোলা হয়।

৩। আঞ্চলিক আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় ক্ষমতা :

ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰা স্থানৰ বিস্তৃতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ইবিলাকক আঞ্চলিক প্ৰাদেশিক ৰাষ্ট্ৰীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় আদি বিভিন্ন ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে।

এইটো উল্লেখনীয় ক্ষমতাৰ ওপৰোক্ত শ্ৰেণীবিভাজনৰ উপৰিও আৰু কেইটামান শ্ৰেণীবিভাজন আছে। যেনে - নিহিত বা প্ৰকাশিত (Latent) আৰু অপ্ৰকাশিত ক্ষমতা, আনুষ্ঠানিক আৰু অনানুষ্ঠানিক, প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ ক্ষমতা আদি। ক্ষমতাৰ এই বিভাগবিলাক বৰ বিশেষ গুৰুত্ব পূৰ্ণ নহয়।

৩.৪. ক্ষমতাৰ নিৰ্ণায়ক উপাদান বা উৎস :

ক্ষমতাৰ নিৰ্ণায়ক উপাদান তথা উৎসবিলাকৰ ক্ষেত্ৰত ৰাজনৈতিক লেখাত বা দাৰ্শনিক সকল একমত নহয়। এক উমৈহতীয়া মত নাথাকিলেও ক্ষমতাৰ উৎসসমূহ তলত উল্লেখ কৰাৰ ধৰণে আলোচনা কৰিব পাৰা -

জ্ঞান (Knowledge) : জ্ঞান ক্ষমতাৰ এক প্ৰধান নিৰ্ণায়ক। এজন ব্যক্তিয়ে দক্ষতা আৰু সামৰ্থ্যতাৰ তেওঁৰ জ্ঞানৰ জৰিয়তে লাভ কৰে। এজন ব্যক্তি বা ব্যক্তিব দ্বাৰা গঠিত কোনো সংগঠনৰ বিষয়বস্তুৰ ওপৰত বিস্তৃত জ্ঞানৰ অবিহনে পৰনিৰ্ভৰশীল হব লগা হয়। ফলত প্ৰয়োগ কৰাত অসুবিধাৰ সন্মুখীন হয়। জ্ঞানৰ পৰাহে প্ৰকৃতৰ্থত ক্ষমতাৰ প্ৰয়োগ সৰ হয়।

সংগঠন (Organisation) : সংগঠনেই শক্তি (Union is strength) বুলি সাধাৰণতে কোৱা হয়। ই ক্ষমতা বৃদ্ধিত সহায় কৰে। সংগঠনৰ সৱলীকৰণে ক্ষমতা বৃদ্ধিত অৰিহনা যোগায়। ৰাষ্ট্ৰৰ জনগণৰ মাজত ঐক্যভাৱ শক্তিশালী হলেহে ৰাষ্ট্ৰখন শক্তিশালী হব। ইয়াৰ মাথো শক্তিশালী ৰাষ্ট্ৰ গনিৰ প্ৰবাহানে দেখা দিব।

ব্যক্তিত্ব (Personality) : ব্যক্তিব ক্ষমতা তেওঁৰ ব্যক্তিত্বৰ ওপৰত বহু পৰিমাণে নিৰ্ভৰ কৰে। উচ্চ ব্যক্তিত্ব সম্পৰ্ণ এজন লোক সাধাৰণতেই নিম্ন ব্যক্তিত্ব সম্পন্ন লোক এজনৰ তুলনাত অধিক ক্ষমতাৰ গৰাকী হয়। আব্ৰাহাম লিংকন, নেলছন, মেণ্ডেলা, জৱাহৰলাল নেহেৰু আদি মহান ব্যক্তিসকলে ব্যক্তিত্বৰ গুণত অধিক ক্ষমতাৰ গৰাকী হৈছিল।

সম্পদৰ প্ৰাচুৰ্যতা (Resources) : সম্পদৰ প্ৰাচুৰ্যতা ক্ষমতাৰ অন্যতম প্ৰধান উৎস। অৰ্থনৈতিক ভাৱে, শক্তিশালী ব্যক্তি আৰু ৰাষ্ট্ৰবিলাকে দুৰ্বল ব্যক্তি আৰু ৰাষ্ট্ৰবিলাকৰ তুলনাত স্বাভাৱিকতেই অধিক ক্ষমতাৰ গৰাকী হোৱা দেখা যায়। অৱশ্যে সম্পদৰ প্ৰাচুৰ্যতা থাকিলেও বিশেষ উৎশ্যত সম্পদৰ সদব্যৱহাৰ সন্দৰ্ভত ব্যক্তি বা ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা দক্ষতা বা কৌশল থাকিব লাগিব।

দক্ষতা (Skill) : দক্ষতা ক্ষমতাৰ অন্যতম উৎস। এজন দক্ষ ব্যক্তিয়ে সমাজ বা ৰাষ্ট্ৰৰ যিকোনো ধৰণৰ কাৰ্য দক্ষতাৰে সম্পাদন কৰিব পাৰে। সাধাৰণ ব্যক্তি এজনৰ তুলনাত এজন দক্ষ ব্যক্তি তুলনামূলক ভাৱে অধিক শক্তিশালী হয়।

কৰ্তৃত্ব (Authority) : ক্ষমতাৰ আন এক প্ৰধান উৎস হল কৰ্তৃত্ব। যেতিয়া শাসনত থকা ব্যক্তি বা ব্যক্তি সমষ্টিয়ে প্ৰয়োগ কৰিবলৈ অনুমোদন লাভ কৰে তেতিয়াই কৰ্তৃত্ব সৃষ্টি হয়। সেয়ে কৰ্তৃত্বশীল ব্যক্তিয়ে সাংবিধানিক বা জনসাধাৰণৰ অনুমোদনৰ জৰিয়তে অধিক ক্ষমতাৰ অধিকাৰী হয়।

৩.৪.১ ক্ষমতাৰ মাপকাঠি : (Means for Measuring)

এখন সমাজত কাৰ কিমান ক্ষমতা আছে। কিমান ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰিব পাৰিব সেয়া জানিবলৈ হলে ক্ষমতাৰ পৰিমাণ জনাৰ প্ৰয়োজন আছে। এই ক্ষমতাৰ পৰিমাণ নিৰ্ধাৰণ কৰাৰ বিভিন্ন মাপকাঠি আছে। ই বিলাক হৈছে -

১। যিহেতু পদ মৰ্যাদাৰ লগত ক্ষমতা জড়িত গতিকে ৰাজনৈতিক পদবীৰ বিচাৰ কৰি ক্ষমতা নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰি।

২। বিচাৰকৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাতো ক্ষমতা নিৰ্ধাৰণৰ অন্যতম মাপকাঠি। সমাজৰ সদস্যসকলৰ মতামতসমূহ অধ্যয়নৰ জৰিয়তে ব্যক্তি বিশেষৰ ক্ষমতা নিৰ্ধাৰণ কৰা সম্ভৱ হয়।

৩। সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ প্ৰক্ৰিয়াত ব্যক্তিৰ ভূমিকা অধ্যয়নৰ জৰিয়তেও ক্ষমতাৰ পৰিমাণ নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰি। এজন ক্ষমতাশালী ব্যক্তিয়ে নিজৰ প্ৰভাৱেৰে আনৰ সিদ্ধান্তত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি নিজ স্বার্থ সিদ্ধি কৰাই লব পাৰে।

৩.৫ ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্বৰ মাজৰ সম্পৰ্ক (Relation between power and authority):

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আলোচনাত কিছুমান দাৰ্শনিকে “ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্বক” এটাক আনটোৰ প্ৰতিশব্দ হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰে। হবছ আৰু মিকিয়া ভেলিয়ে দুয়োটাকে একে অৰ্থতে প্ৰকাশ কৰিছিল। ৱেলডন (Weldon) য়ে জনগণৰ অনুমোদন সাপেক্ষে প্ৰয়োগ কৰা ক্ষমতাকে কৰ্তৃত্ব বুলি ব্যাখ্যা কৰিছে।

আনহাতে পিটাৰছ আৰু ফ্ৰেডৰিক (R. S. Peters K. D. Fredrich) দুয়োজনে ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্ব দুয়োটাকে পৃথকভাৱে আলোচনা কৰি দেখুৱাইছে। প্ৰায়োগিক দিশত এই প্ৰভেদসমূহ পৰিলক্ষিত হয়।

১। কৰ্তৃত্বৰ লগত যুক্তিৰ সম্পৰ্ক আছে কৰ্তৃত্বশীল ব্যক্তি এজনে তেওঁ কৰা কামৰ যুক্তি সংগত বাখ্যা আগবঢ়াব পাৰে। এই ক্ষেত্ৰত আমেৰিকাৰ ৰাষ্ট্ৰপতিৰ কৰ্তৃত্বক জনগণে মানি লোৱাৰ কাৰণ দৰ্শাই ফ্ৰেডৰিকে উদাহৰণ দি কৈছে যে আমেৰিকাৰ ৰাষ্ট্ৰপতিয়ে ৰাষ্ট্ৰপতিৰ তথ্য নাগৰিকৰ বাবে স ৰ নহয় সেয়ে তেওঁলোকে ৰাষ্ট্ৰপতিৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণত কৰ্তৃত্ব প্ৰদান কৰে।

ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে ক্ষমতাই যুক্তিসঙ্গত পদ্ধতি গ্ৰহণ নকৰি শক্তি প্ৰয়োগ, ভীতি প্ৰদৰ্শন কৰি প্ৰচাৰ মাধ্যমৰ সহায়ত ব্যক্তি তথা সমাজৰ আচৰণক প্ৰভাৱিত কৰিবলৈ যত্ন কৰে।

২। কৰ্তৃত্বৰ উৎস হৈছে বৈধতা। বৈধ আৰু সাংবিধানিক নীতি নিয়ম মানি চলি কাম কৰাৰ ক্ষমতাই হল কৰ্তৃত্ব। গতিকে কৰ্তৃত্ব হৈছে বিধিগত ক্ষমতা। আনহাতে ক্ষমতাই অবৈধভাৱেও কাৰ্য সম্পাদন কৰিব পাৰে।

৩। কৰ্তৃত্ব সদায় পৰম্পৰা অভ্যাস, নীতি নিয়মৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। ইয়াৰ বিৰুদ্ধাচৰণ কৰিলে কৰ্তৃত্ব হ্রাস হয়।

আনহাতে ক্ষমতা এই বিলাক নীতিৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত নহবও পাৰে। শক্তি প্ৰয়োগে ক্ষমতাৰ মূল বিষয়।

৪। কেতিয়াবা কৰ্তৃত্ব ক্ষমতাৰ উৎস হব পাৰে। ভাৰতৰ সংখ্যা গৰিষ্ঠ মানুহে সংবিধান মানি চলে। কিন্তু এমুঠিমান সন্ত্ৰাসবাদীয়ে সংবিধান মানি নচলে। গতিকে এই সকলক নিয়ন্ত্ৰিত কৰিবৰ বাবে চৰকাৰে শক্তি প্ৰয়োগ কৰে। এই ক্ষেত্ৰত কৰ্তৃত্ব

চৰকাৰৰ ক্ষমতাৰ উৎস হ'ব পাৰে।

৫। কৰ্তৃত্ব ক্ষমতাৰ তুলনাত অধিক গণতান্ত্ৰিক। বৈধ আৰু জনসমৰ্থন পুষ্ট হোৱাৰ বাবে কৰ্তৃত্ব জনগণৰ ইচ্ছা প্ৰতিফলিত হয়। জনসাধাৰণৰ ইয়াত আস্থা থাকে।

আনহাতেদি ক্ষমতাই স্বেচ্ছাচাৰী শাসন, একনায়কত্ববাদৰ ক্ষমতা দিব পাৰে। কিয়নো জনগণৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধেও ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে।

ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্বৰ মাজত ওপৰোক্ত প্ৰভেদবিলাক পৰিলক্ষিত হলেও এটাক আনটোৰ পৰা পৃথককৈ আলোচনা কৰা জটিল। ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰা চৰকাৰ এটাই শক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিবলগীয়া হয়। কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰ এখনে জনসাধাৰণৰ নিৰাপত্তা, আইন শৃংখলাৰ বাবে শক্তি প্ৰয়োগৰ অনুমোদন জনাব লাগে। এখন কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ ক্ষমতা নাথাকিলে বিপ্লৱী সংগঠনৰ দ্বাৰা ওফোৰাই দিয়াৰ সন্ধান থাকে।

৩.৬ আত্মমূল্যায়ন (Check your progress)

- ১। ক্ষমতা সম্পৰ্কীয় কলিজে ফ্ৰেডৰিকৰ সংজ্ঞাত উল্লেখ কৰা।
 - ২। ক্ষমতাৰ দুটা নিৰ্ণায়ক উপাদান বা উৎস উল্লেখ কৰা।
 - ৩। ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্বৰ দুটা প্ৰভেদ লিখা।
-

৩.৭. সামৰণি (Conclusion)

এক গোটত ক্ষমতা অনুধাৰণাটোৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিলো।

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আলোচনাত ক্ষমতা এক তুলনামূলকভাৱে প্ৰাচীন ধাৰণা। ক্ষমতা হৈছে এক প্ৰকাৰৰ প্ৰভাৱ যাৰ জৰিয়তে এজন ব্যক্তি বা ব্যক্তি সমষ্টিয়ে আনৰ আচৰণত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি নিজৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি কৰিব পাৰে।

ক্ষমতাৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বিষয়ে ইয়াত আলোচনা কৰা হৈছে। বহুলভাৱে, তিনি প্ৰকাৰৰ ক্ষমতাৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে। বৈধ আৰু অবৈধ ক্ষমতা, কেন্দ্ৰীভূত আৰু বিকেন্দ্ৰীভূত ক্ষমতা আৰু আঞ্চলিক আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় ক্ষমতা।

ক্ষমতাৰ নিৰ্ণায়ক উপাদান উৎসসমূহক ভিত্তত জ্ঞান, দক্ষতা, সংগঠন, ব্যক্তিত্ব, সম্পদৰ প্ৰচুৰতা আদি অন্যতম।

ক্ষমতাৰ লগত কৰ্তৃত্ব প্ৰভেদ আছে। বৈধ আৰু অবৈধ দুই ধৰণৰ হ'ব পাৰে।

আনহাতে কৰ্তৃত্ব লগত সদায় বৈধতাৰ প্ৰশ্ন জড়িত থাকে। গতিকে কৰ্তৃত্ব হৈছে বিধিগত ক্ষমতা (Hesitate power)

৩.৮ ঘাই শব্দাৱলী (key words)

কৰ্তৃত্ব : কৰ্তৃত্ব হৈছে এক ন্যায়সঙ্গত ক্ষমতা।

৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৩.১০ পাঠ্য নিৰ্দেশনা

১। নবীন গোহাই (২০০৯) ৰাজনৈতিক তত্ত্ব (ইউনিকা প্ৰকাশন, যোৰহাট)

২। ড° যজ্ঞেশ্বৰ বৰা (২০১০-১১) ৰাজনৈতিক তত্ত্ব আৰু প্লেটো এৰিষ্টটলৰ ৰাজনৈতিক দৰ্শন (বিদ্যাভৱন, যোৰহাট)

৩। নায়ক আৰু পাল, (২০০৮) স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব, (অৰুণ প্ৰকাশন গুৱাহাটী)।

৩.১১ আত্মমূল্যায়ণৰ সান্ত্বায়ক উত্তৰ (Model answers to check your progress)

১। ক্ষমতা এক প্ৰকাৰৰ মানৱ সম্পৰ্ক।

২। ক্ষমতাৰ দুটা নিৰ্ণায়ক উপাদান ১) জ্ঞান ২) দক্ষতা।

৩। কৰ্তৃত্ব লগত যুক্তি সম্পৰ্কিত। আনহাতে ক্ষমতাই যুক্তিসঙ্গত পদ্ধতি গ্ৰহণ নকৰি ভীতি প্ৰদৰ্শনৰ দ্বাৰা আনৰ কাৰ্য প্ৰভাৱিত কৰাৰ চেষ্টা কৰে।

কৰ্তৃত্ব ক্ষমতাৰ তুলনাত অধিক গণতান্ত্ৰিক।

... ..

Block - 4 খণ্ড (৪)**Unit - 1 (গোট - ১)**

চৰকাৰ আৰু ইয়াৰ শ্ৰেণী বিভাগ

Government and its Classificationচৰকাৰ এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰ আৰু যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰ,
সাংসদীয় চৰকাৰ আৰু ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰ**Government - Unitary Government, Federal Government,
Parliamentary and Presidential Government**

গঠন বিন্যাস -

১.০ উদ্দেশ্য

১.১ প্ৰস্তাৱনা

১.২ চৰকাৰ সম্পৰ্কে ধাৰণা আৰু সংজ্ঞা

১.৩ এককেন্দ্ৰিক আৰু যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰ

১.৩.১ এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰ

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - ক

১.৩.২ যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰ

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - খ

১.৪ সাংসদীয় আৰু ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰ

১.৪.১ সাংসদীয় চৰকাৰ

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - গ

১.৪.২ ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰ

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - ঘ

১.৫ সামৰণি

১.৬ ঘাই শব্দসমূহ

১.৭ পাঠ্য নিৰ্দেশনা

❖ আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্নৰ সম্ভাব্য উত্তৰ

প্ৰসংগ পুথি

আই প্ৰশ্ন

১.০ উদ্দেশ্য : (Objective)

এই গোটটো অধ্যয়ন কৰি তোমালোকে -

- ❖ চৰকাৰ সম্পৰ্কে এক সম্যক ধাৰণা আগবঢ়াব পাৰিবা।
- ❖ বিশ্বৰ বিভিন্ন ৰাষ্ট্ৰত পৰিচালিত হোৱা বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ চৰকাৰৰ বিষয়ে জানিব পাৰিবা।
- ❖ এককেন্দ্ৰিক আৰু যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় পদ্ধতিৰ চৰকাৰ সমূহৰ বৈশিষ্ট্য সম্পৰ্কে সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিবা।
- ❖ সংসদীয় আৰু ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ নিৰূপণ কৰিব পাৰিবা।
- ❖ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ চৰকাৰৰ গুণ আৰু দোষসমূহ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিবা।
- ❖ এককেন্দ্ৰিক আৰু যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰ, সংসদীয় আৰু ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰৰ মাজৰ প্ৰভেদ সমূহ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিবা।

১.১ প্ৰস্তাৱনা (Introduction)

ইয়াৰ আগৰ খণ্ডৰ অধ্যায় কেইটাত ইতিমধ্যে আমি স্বাধীনতা, সমতা, আইন আৰু ন্যায় আদিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিলো। তদুপৰি সাৰ্বভৌমত্ব, ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্বৰ বিষয়েও তোমালোকে যথেষ্ট কথা জানিব পাৰিলা। অৱশ্যে এখন সুস্থ সবল চৰকাৰ থকা ৰাষ্ট্ৰতহে নাগৰিকসকলে সংবিধান প্ৰদত্ত বিভিন্ন অধিকাৰ সমূহ স্বাধীনভাৱে ভোগ কৰিব পাৰে। ৰাষ্ট্ৰ ভালদৰে পৰিচালিত হ'বলৈ এখন শক্তিশালী চৰকাৰ থকাটো একান্তই প্ৰয়োজন। এই গোটটোত আমি চৰকাৰৰ মূল ধাৰণাটোৰ লগতে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ চৰকাৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম আৰু তোমালোকে যিবিলাক অধ্যয়ন কৰি বিভিন্ন বিষয়ৰ ওপৰত সম্যক জ্ঞান লাভ কৰাৰ লগতে মূল্যায়নো কৰিবলৈ সক্ষম হ'বা।

১.২ চৰকাৰ সম্পৰ্কে ধাৰণা আৰু সংজ্ঞা

চৰকাৰ হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান আৰু ই হ'ল প্ৰতিখন ৰাষ্ট্ৰৰ মূল চালিকাশক্তি। চৰকাৰেই দেশৰ আইন-শৃংখলা ৰক্ষা কৰি শাসনকাৰ্য্য পৰিচালনা কৰে। ৰাষ্ট্ৰৰ নীতি আৰু অঁচনিসমূহ চৰকাৰে প্ৰস্তুত কৰি তাক কাৰ্যকৰী

কৰে। চৰকাৰৰ প্ৰধানকৈ তিনিটা অংগ আছে – কাৰ্য্যপালিকা, আইনসভা আৰু ন্যায়পালিকা। বিধানমণ্ডলে (আইনসভা) চৰকাৰৰ নীতিসমূহ নিৰ্ধাৰণ কৰে আৰু আইন প্ৰণয়ন কৰে, কাৰ্য্যপালিকাই আইনৰ কাৰ্যকৰী কৰে আৰু ন্যায়পালিকাই দেশত ন্যায় প্ৰতিষ্ঠা কৰে।

বিভিন্ন ৰাজনীতি বিজ্ঞানী সকলে চৰকাৰ সম্পৰ্কে ভিন ভিন সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে। অধ্যাপক পেটেলৰ মতে, “চৰকাৰ হ’ল ৰাষ্ট্ৰৰ এটা সংস্থা বা যন্ত্ৰ”(Government is the organisation or machinery of the states)

আন এজন ৰাজনীতিবিদ উইলোবিয় কৈছিল, “চৰকাৰ হ’ল এটা অনুষ্ঠান বা যন্ত্ৰ যাৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰই ইয়াৰ ইচ্ছাক নিৰ্ধাৰণ আৰু কাৰ্যকৰী কৰে” (The organisation or machinery through which the state formulates and executes its will is termed as Government)

গতিকে তোমালোকে ওপৰোক্ত সংজ্ঞাকেইটাৰ পৰা বুজিব পাৰিলা যে চৰকাৰৰ অবিহনে ৰাষ্ট্ৰৰ কাৰ্য্য কেতিয়াও সুচাৰুৰূপে পৰিচালিত নহয়। চৰকাৰৰ জড়িয়তে ৰাষ্ট্ৰৰ ইচ্ছা প্ৰকাশিত হয়।

১.৩ এককেন্দ্ৰিক আৰু যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰ

আধুনিক ৰাজনীতিবিদ ড° ষ্টিফেন লী’ককে (Dr. Stephen Leacock) ক্ষমতা বিতৰণৰ নীতি অনুসৰি চৰকাৰক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰিছে – এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰ আৰু যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰ। তলত এই দুই প্ৰকাৰ চৰকাৰৰ বিষয়ে বিশদভাৱে আলোচনা কৰা হ’ল।

১.৩.১ এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰ (Unitary Government)

এই পদ্ধতিৰ চৰকাৰত ৰাষ্ট্ৰৰ সকলো ক্ষমতা এটা কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ হাতত ন্যস্ত হৈ থাকে আৰু গোটেই দেশৰ বাবে কেন্দ্ৰত মাত্ৰ এটা চৰকাৰ থাকে। গ্ৰেট ব্ৰিটেইন, ফ্ৰান্স, জাপান, চীন প্ৰজাতন্ত্ৰ আদি দেশত বৰ্তমান এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰৰ ব্যৱস্থা আছে। অধ্যাপক গাৰ্গাৰৰ মতে, “য’ত সকলো ক্ষমতা সংবিধানৰ মাধ্যমত এটা কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ হাতত ন্যস্ত কৰা হয় আৰু স্থানীয় চৰকাৰ সমূহৰ ক্ষমতা, স্বাতন্ত্ৰ্য আনকি অস্তিত্বও সেই কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল তাক

এককেন্দ্ৰিক বা একাত্মক চৰকাৰ বোলে।”

❖ এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰৰ বৈশিষ্ট্য

এই চৰকাৰৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ এনেধৰণৰ -

১) একক চৰকাৰ : এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰত এখন মাত্ৰ চৰকাৰেই গোটেই দেশৰ শাসনকাৰ্য্য পৰিচালনা কৰে। ৰাষ্ট্ৰৰ সৰ্বোচ্চ ক্ষমতা কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ হাততে ন্যস্ত হৈ থাকে।

২) ক্ষমতাৰ কেন্দ্ৰীকৰণ : এই শাসন ব্যৱস্থাত ক্ষমতাৰ বিভাজন নহয়। বৰঞ্চ ক্ষমতাৰ কেন্দ্ৰীকৰণ ব্যৱস্থাৰ ওপৰতহে বিশেষ গুৰুত্ব দিয়া হয়।

৩) লিখিত বা অলিখিত সংবিধান : এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰ থকা ৰাষ্ট্ৰৰ সংবিধান লিখিত বা অলিখিত হ'ব পাৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, গ্ৰেট ব্ৰিটেইনৰ সংবিধানখন অলিখিত, আনহাতে চীন, নেদাৰলেণ্ড আদি দেশত এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰ থকা স্বতেও লিখিত সংবিধান আছে।

৪) একক নাগৰিকত্ব : এককেন্দ্ৰীক চৰকাৰ থকা দেশসমূহত একক নাগৰিকত্বৰ ব্যৱস্থা আছে।

৫) সংসদৰ সাৰ্বভৌমত্ব : সংসদৰ (আইনসভা) প্ৰাধান্যতা (Supremacy of the Parliament) এই চৰকাৰৰ এটা বিশেষ বৈশিষ্ট্য আৰু ই সেইবাবে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। গ্ৰেট ব্ৰিটেইন হ'ল ইয়াৰ উৎকৃষ্ট উদাহৰণ।

৬) দুই ধৰণৰ কাৰ্য্যপালিকা : এককেন্দ্ৰিক শাসন ব্যৱস্থা ৰাষ্ট্ৰপতি প্ৰধান বা মন্ত্ৰীপৰিষদ শাসিত হ'ব পাৰে। ইংলেণ্ডত ৰাষ্ট্ৰৰ মূৰব্বী ৰাণী হৈছে নামমাত্ৰ শাসনকৰ্তা আৰু মন্ত্ৰীপৰিষদ হ'ল প্ৰকৃত শাসনকৰ্তা। অৱশ্যে ফ্ৰান্সত মন্ত্ৰীপৰিষদৰ পৰিৱৰ্তে ৰাষ্ট্ৰপতি শাসিত ব্যৱস্থাহে আছে।

❖ এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰৰ গুণ :

১) এই চৰকাৰত কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ হাতত সকলো ক্ষমতা ন্যস্ত হৈ থকাৰ বাবে এই ধৰণৰ চৰকাৰ শক্তিশালী হয়।

২) সমগ্ৰ ৰাষ্ট্ৰখন একে আইন, একে ধৰণৰ শাসন নীতি প্ৰচলিত হোৱাৰ

বাবে এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰ অধিক কাৰ্য্যদক্ষ হয়।

৩) জৰুৰীকালীন সময়ৰ বাবে এই ধৰণৰ চৰকাৰ অতি উপযোগী। এই চৰকাৰে যিকোনো পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন হলেও অতি ক্ষিপ্ৰতাৰে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰি তাক কাৰ্য্যকৰী কৰিব পাৰে।

৪) এই শাসন ব্যৱস্থাত খৰচৰ মাত্ৰা কম হয়।

৫) এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰ থকা ৰাষ্ট্ৰবিলাকত এখন চৰকাৰেই আইন প্ৰণয়ন বা প্ৰশাসনীয় ব্যৱস্থা নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।

৬) এই চৰকাৰত বিভিন্ন বিভাগৰ মাজত সহযোগিতা থাকে।

❖ এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰৰ দোষ :

এইবিধ চৰকাৰৰ কিছুমান দোষো আছে -

১) সকলো ক্ষমতা কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ হাতত কেন্দ্ৰীভুক্ত হৈ থকাৰ বাবে আঞ্চলিক চৰকাৰবোৰৰ স্বতন্ত্ৰতা নাথাকে।

২) ভাৰতবৰ্ষ, চীন আদি বিশাল আকাৰৰ ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষেত্ৰত এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰ উপযোগী নহয়। কাৰণ মাত্ৰ এখন চৰকাৰে দেশৰ সকলো অঞ্চলৰ সমস্যাবোৰ সমাধান কৰিব নোৱাৰে।

৩) কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ হাতত সৰ্বোচ্চ ক্ষমতা থকাৰ বাবে এই চৰকাৰ স্বেচ্ছাচাৰী হ'ব পাৰে।

৪) এনে ধৰণৰ চৰকাৰৰ কাম-কাজত নাগৰিকে অধিক সংখ্যক অংশ গ্ৰহণ কৰিবলৈ সুবিধা নোপোৱাৰ বাবে তেওঁলোকৰ ৰাজনৈতিক চেতনা বৃদ্ধি নহয়।

৫) একমাত্ৰ কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰখনে কামৰ গধুৰ বোজা কঢ়িয়াবলগীয়া হোৱাৰ ফলত এই চৰকাৰে গঠনমূলক আৰু প্ৰগতিশীল কামত আগবাঢ়িব নোৱাৰে।

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - ক

১) চৰকাৰৰ কেইটা অংগ আছে ?

.....

২) এককেন্দ্রিক শাসন ব্যৱস্থাত কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ হাতত সকলো ক্ষমতা
ন্যস্ত হৈ থাকে (শুদ্ধ / অশুদ্ধ)

.....

.....

.....

৩) এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰৰ দুটা বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰা।

.....

.....

.....

৪) এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰৰ এটা গুণ আৰু এটা দোষ উল্লেখ কৰা।

.....

.....

.....

১.৩.২ যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰ (Federal Government)

১৭৮৭ চনত আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ প্ৰতিষ্ঠা হোৱাৰ পৰাই যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰৰ আৰম্ভণি হয় বুলি কোৱা হয়। যুক্তৰাষ্ট্ৰ (Federation) শব্দটো লেটিন শব্দৰ “Foedus” শব্দৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। ইয়াৰ অৰ্থ হ’ল চুক্তি বা সন্ধি। যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰ বুলিলে কিছুমান সৰু সৰু ৰাষ্ট্ৰক একত্ৰিত কৰি গঠন কৰা এক বৃহৎ চৰকাৰকে বুজা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ কথাকে ক’ব পাৰি। এনে শাসন ব্যৱস্থাত দুই ধৰণৰ চৰকাৰ আছে। কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰ আৰু ৰাজ্যিক চৰকাৰ। দুয়োবিধ চৰকাৰে স্বাধীনভাৱে কাৰ্যসমূহ সম্পাদন কৰিব পাৰে।

Prof Dicey ৰ মতে, “যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰ হ’ল এক ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা য’ত অংগৰাজ্যবোৰে নিজ নিজ অধিকাৰ ৰক্ষা কৰিও জাতীয় ঐক্য আৰু ক্ষমতা অটুট ৰাখে।” ৰাষ্ট্ৰৰ সংবিধান অনুসৰি দুয়োবিধ চৰকাৰৰ মাজত ক্ষমতা বিভাজন কৰা হৈছে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানী W. F. Willoughby য়ে মত প্ৰকাশ কৰিছিল যে ঐতিহাসিক কাৰণতে যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ উদ্ভৱ হৈছিল। বিশেষকৈ দুটা পদ্ধতিৰে

যুক্তৰাষ্ট্ৰ সমূহ গঠন হয়। এটা হ'ল কেন্দ্ৰীয়কৰণ পদ্ধতি (Process of centralisation) আৰু আনটো বিকেন্দ্ৰীকৰণ পদ্ধতি (Process of Decentralisation)।

কেন্দ্ৰীকৰণ পদ্ধতিত কিছুমান সৰু সৰু স্বাধীন আৰু সাৰ্বভৌম ৰাষ্ট্ৰই অৰ্থনৈতিক নিৰাপত্তা বা নিজৰ প্ৰতিৰক্ষা ব্যৱস্থা সুদৃঢ় কৰিবলৈ পৰস্পৰে মিলিত হৈ যুক্তৰাষ্ট্ৰ গঠন কৰে। আমেৰিকা, অষ্ট্ৰেলিয়া আদি ৰাষ্ট্ৰত এনেদৰে যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় শাসনব্যৱস্থাৰ উদ্ভৱ হৈছিল।

আনহাতে বিকেন্দ্ৰীকৰণ পদ্ধতিৰ মাধ্যমত বৃহৎ এককেন্দ্ৰিক ৰাষ্ট্ৰক খণ্ডিত কৰি যুক্তৰাষ্ট্ৰ গঠন কৰা হয়। ভাৰতবৰ্ষ আৰু কানাডাত এই পদ্ধতিৰে যুক্তৰাষ্ট্ৰ গঠিত হৈছে।

উল্লেখযোগ্য যে বৃটিছৰ আমোলত ভাৰত এককেন্দ্ৰিক ৰাজ্য আছিল যদিও পিছত ই খণ্ডিত হৈ কিছুমান স্বতন্ত্ৰ অঞ্চলত বিভক্ত হয় আৰু এই অঞ্চল বিলাকলৈ ভাৰত যুক্তৰাষ্ট্ৰ গঠন হয়।

❖ যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰৰ বৈশিষ্ট্য :

যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰৰ প্ৰকৃতি অধ্যয়ন কৰিলে কিছুমান বৈশিষ্ট্য দেখিবলৈ পোৱা যায়। সেইবিলাক হ'ল —

১) **দ্বৈত চৰকাৰ :** যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় ব্যৱস্থাত দুই ধৰণৰ চৰকাৰ থাকে। ক) কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰ আৰু খ) ৰাজ্যিক চৰকাৰ। এই দুয়োবিধ চৰকাৰে সাংবিধানিক নীতি অনুসৰি স্বতন্ত্ৰ আৰু সমান্তৰালভাৱে ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰি বিভিন্ন কাৰ্য সম্পাদন কৰে।

২) **ক্ষমতা বিভাজন :** যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় শাসন ব্যৱস্থাৰ ই এক অন্যতম বৈশিষ্ট্য। এই চৰকাৰত প্ৰশাসনীয় ক্ষমতাসমূহ কেন্দ্ৰীয় আৰু ৰাজ্যিক চৰকাৰৰ মাজত স্পষ্টভাৱে বিভাজন কৰা হয়। অৱশ্যে সকলো যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষেত্ৰতে ক্ষমতাৰ বিভাজন একেধৰণৰ নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ, অষ্ট্ৰেলিয়া আদি ৰাষ্ট্ৰত একেধৰণৰ বিভাজন নীতি আৰু ভাৰত, কানাডাত অন্য এক বিভাজন নীতি মানি চলা দেখা যায়।

৩) লিখিত আৰু দৃঢ় সংবিধান : যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰৰ এখন লিখিত সংবিধান থাকে। অন্যথা কেন্দ্ৰীয় আৰু ৰাজ্যিক চৰকাৰৰ মাজত ক্ষমতাক লৈ বিবাদ হ'ব পাৰে।

তদুপৰি যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ সংবিধানখন দৃঢ় বা অনমনীয় হ'ব লাগে যাতে যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় আইন সভাই সাধাৰণ পদ্ধতিৰে সহজতে যাতে সংবিধানৰ সংশোধন কৰিব নোৱাৰে।

৪) দ্বৈত নাগৰিকত্ব : যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল দ্বৈত নাগৰিকত্ব। এই নীতি অনুসৰি এজন ব্যক্তি প্ৰথমতে তেওঁ জন্ম লাভ কৰা অংগ ৰাজ্যখনৰ নাগৰিক, দ্বিতীয়তে তেওঁ যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ নাগৰিক। আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰত দ্বৈত নাগৰিকত্বৰ ব্যৱস্থা আছে।

৫) স্বাধীন ন্যায়পালিকা : কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰ আৰু ৰাজ্যিক চৰকাৰৰ মাজত বিবাদৰ সৃষ্টি হ'লে তাক মীমাংসা কৰিবলৈ যুক্তৰাষ্ট্ৰ সমূহত স্বাধীন ন্যায়পালিকা আছে। ইয়াৰোপৰিও ই সংবিধানৰ অভিভাৱক হিচাপে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰে।

৬) ৰাজহ বিতৰণ : কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্য চৰকাৰৰ মাজত বিত্তীয় বিষয়ত খেলিমেলি নহ'বলৈ ৰাজহ বিতৰণৰ ব্যৱস্থা কৰা হয়।

❖ যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰৰ গুণ :

১) এই শাসন ব্যৱস্থাই অনৈক্যৰ মাজত ঐক্য স্থাপন কৰি অধিক সংখ্যক লোকক চৰকাৰত অংশ গ্ৰহণ কৰিবলৈ সুবিধা দিয়ে। ফলত সকলোৰে মাজত জাতীয় চেতনা বৃদ্ধি হয়।

২) যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় ব্যৱস্থাই সৰু আৰু দুৰ্বল ৰাষ্ট্ৰসমূহক একগোট কৰি এখন বিশাল আৰু শক্তিশালী ৰাষ্ট্ৰ গঠন কৰাত সহায় কৰে।

৩) এই শাসন ব্যৱস্থাত কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে অত্যাধিক ক্ষমতা ভোগ কৰি স্বেচ্ছাচাৰী হ'ব নোৱাৰে।

৪) যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰত সংবিধানে কেন্দ্ৰীয় আৰু ৰাজ্যিক চৰকাৰৰ মাজত ক্ষমতা বিভান কৰি দিয়াত দুয়োবিধ চৰকাৰে অধিক দক্ষতাৰে নিজ নিজ শাসন কাৰ্য সম্পাদন কৰিব পাৰে।

৫) গণতন্ত্রৰ বাবে এই চৰকাৰ উপযোগী। কাৰণ এই শাসন ব্যৱস্থাই স্বায়ত্ত শাসনৰ ওপৰত যথেষ্ট গুৰুত্ব দিয়ে।

❖ **যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰৰ দোষ সমূহ :**

যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰ জনপ্ৰিয় যদিও ইয়াৰ কিছুমান আসোঁৱাহ থকা দেখা যায়।

১) যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় শাসন ব্যৱস্থাত দুয়ো প্ৰকাৰ চৰকাৰৰ মাজত ক্ষমতা ভাগ কৰাৰ বাবে দুয়োখন চৰকাৰেই তুলনামূলক ভাৱে দুৰ্বল হৈ পৰে।

২) ক্ষমতা বিভাজনৰ ব্যৱস্থা থকা স্বত্বেও সুচাৰুৰূপে দায়িত্ব পালন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত দুয়োবিধ চৰকাৰৰ মাজত কেতিয়াবা মতানৈক্যৰ সৃষ্টি হয় আৰু প্ৰশাসনত অসুবিধাই দেখা দিয়ে।

৩) এই চৰকাৰৰ আন এটা দোষ হ'ল অনমনীয় (দৃঢ়) সংবিধান। কাৰণ ইয়াক সহজে সংশোধন কৰি নতুন আইন তৈয়াৰ কৰি সময়ৰ লগত খাপ খুৱাই আগবঢ়াত অসুবিধা হয়।

৪) যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰখনে বিভিন্ন কাৰ্য্য সম্পাদন কৰোতে যথেষ্ট ব্যয় কৰিবলগা হয় আৰু ফলস্বৰূপে জনগণে কৰাৰ গধুৰ বোজা বহন কৰিবলগীয়া হয়।

৫) যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰৰ আন এটা দোষ হ'ল যে - অংগৰাজ্যবোৰে ইচ্ছা কৰিলে যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হৈ যাব পাৰে।

৬) জৰুৰী অৱস্থাত যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় ব্যৱস্থাই খৰতকীয়া সিদ্ধান্ত ল'ব নোৱাৰে।

যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰৰ সাফল্যৰ চৰ্তাৱলী : যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰক বৰ্তমান সময়ত বহুতো ৰাজনীতিবিদে উত্তম চৰকাৰ বুলি ক'ব বিচাৰে। অৱশ্যে এই চৰকাৰে সফলতা লাভ কৰিবলৈ হ'লে কিছুমান চৰ্তৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিব লাগিব বুলি Prof. Dicey এ মন্তব্য কৰিছে। সেই চৰ্তাৱলীসমূহ হ'ল এনেধৰণৰ -

১) যুক্তৰাষ্ট্ৰ গঠন কৰা অংগৰাজ্যবোৰৰ মাজত পাৰস্পৰিক সহযোগিতা থকাটো অতি প্ৰয়োজন। তদুপৰি সিবিলাকৰ মাজত ভৌগোলিক সান্নিধ্যও থাকিব লাগিব।

২) অংগৰাজ্যবোৰৰ মাজত ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক আদৰ্শৰ সামঞ্জস্য থাকিব লাগিব। তেতিয়াহে পৰস্পৰৰ মাজত ঐক্যভাবৰ সৃষ্টি হয়।

৩) যুক্তৰাষ্ট্ৰ গঠনকাৰী অংগৰাজ্য বিলাকৰ চৰকাৰবোৰ একেধৰণৰ হোৱাটো বাঞ্ছনীয়। অন্যথা সিবিলাকৰ মাজত গৃহযুদ্ধ সৃষ্টি হোৱাৰ সম্ভাৱনা বেছি।

৪) ইয়াৰোপৰিও জনসাধাৰণৰ আগ্ৰহ আৰু সক্ৰিয় ভূমিকাই যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰৰ কৃতকাৰ্য্যতাত যথেষ্ট অৰিহণা যোগায়। এইক্ষেত্ৰত জনগণ উপযুক্ত শিক্ষাৰে শিক্ষিত হোৱাটো একান্তই প্ৰয়োজন।

৫) যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰখনত প্ৰকৃততে এজন সৎ, বিচক্ষণ, যোগ্য, বিবেচক আৰু সাহসী ব্যক্তিয়ে নেতৃত্ব বহন কৰিব লাগে। কিয়নো এজন সৎ আৰু সাহসী নেতাই জনগণৰ মাজত জাতীয় ঐক্যৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে। ফলস্বৰূপে এই শাসন ব্যৱস্থাই সফলতা লাভ কৰে।

৬) আন এটা চৰ্ত হ'ল যে - কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰ আৰু অংগৰাজ্য বিলাকৰ মাজত পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক আৰু বুজা পৰা থাকিলেহে যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰ সফল হয়। কেন্দ্ৰই অংগৰাজ্য সমূহক চৰকাৰ পৰিচালনাৰ ক্ষেত্ৰত বিভিন্ন সু-পৰামৰ্শ দিয়াটো বহু প্ৰয়োজন।

৭) যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰে বিভিন্ন এলেকাত থকা লোকসকলৰ ভাষা সংস্কৃতি, ধৰ্ম আৰু ঐতিহ্যৰ মাজত সমজাতীয়তাৰ ভাৱৰ সৃষ্টি কৰিব লাগে যাতে কোনো বিচ্ছিন্নবাদে মূৰ দাঙিব নোৱাৰে। তেতিয়া এই শাসন ব্যৱস্থাই কৃতকাৰ্য্যতা লাভ কৰিব পাৰে।

৮) যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় শাসনব্যৱস্থা সাফল্যৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ চৰ্ত হ'ল এখন স্বাধীন আৰু নিৰপেক্ষ যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় আদালতৰ ওপৰত অৱস্থিত। এই আদালতে সংবিধানৰ ব্যাখ্যা দিয়াৰ লগতে নাগৰিকৰ অধিকাৰ আৰু স্বাধীনতাক ৰক্ষা কৰিব লাগিব। তেতিয়াহে এই চৰকাৰে কৃতকাৰ্য্য লাভ কৰিব পাৰে।

যি কি নহওক ওপৰোক্ত আলোচনাৰ পৰা আমি সকলোৱে এইটো কথা বুজি পালো যে যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰত কেন্দ্ৰ আৰু অংগৰাজ্য বিলাকৰ মাজত

পাৰস্পৰিক সহযোগিতা আৰু সু-সম্পৰ্কৰ নিতান্তই প্ৰয়োজন। তেতিয়াহে যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰে কৃতকাৰ্য্যতা লাভ কৰিব পাৰিব।

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - খ

১) যুক্তৰাষ্ট্ৰ শব্দটোৰ অৰ্থ কি ?

.....

২) যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰৰ দুটা বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰা।

.....

৩) ভাৰতবৰ্ষ প্ৰকৃততে যুক্তৰাষ্ট্ৰ হয়নে নহয় ?

.....

১.৪ সংসদীয় চৰকাৰ আৰু ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰ (Parliamentary or Cabinet type of Government and Presidential type of Government)

খ্যাতনামা ৰাজনীতি বিজ্ঞানী লী'ককে ক্ষমতা প্ৰয়োগৰ কৰ্তৃত্বৰ দিশলৈ লক্ষ্য কৰি চৰকাৰক সংসদীয় বা মন্ত্ৰীপৰিষদ পৰিচালিত চৰকাৰ আৰু ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰ এই দুইভাগত বিভক্ত কৰিছে। তলত এই বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

১.৪.১ সংসদীয় চৰকাৰ (Parliamentary Government) :

সংসদীয় চৰকাৰক মন্ত্ৰীপৰিষদ পৰিচালিত চৰকাৰ বুলিও কোৱা হয়। এই চৰকাৰৰ উৎপত্তি স্থান হ'ল গ্ৰেট ব্ৰিটেইন। বৰ্তমান সময়ত ভাৰতবৰ্ষ, অষ্ট্ৰেলিয়া, ডেনমাৰ্ক, জাপান আদি বিভিন্ন ৰাষ্ট্ৰত এই ধৰণৰ শাসন ব্যৱস্থা প্ৰচলিত হৈছে।

যি চৰকাৰত মন্ত্ৰীপৰিষদে প্ৰকৃত কাৰ্যপালিকা হিচাপে শাসন পৰিচালনা কৰে তেনে চৰকাৰক সংসদীয় চৰকাৰ বুলি কোৱা হয়। এই চৰকাৰত প্ৰকৃত কাৰ্যপালিকা (মন্ত্ৰী পৰিষদ) সংসদৰ দ্বাৰা নিৰ্বাচিত হয় আৰু সকলো কাৰ্যৰ বাবে সংসদৰ ওচৰত দায়বদ্ধ হৈ থাকে। সাধাৰণ নিৰ্বাচনৰ অন্তত সংসদত একক সংখ্যাগৰিষ্ঠ আসন লাভ কৰা ৰাজনৈতিক দলটোৱে মন্ত্ৰীসভা গঠন কৰি চৰকাৰ পৰিচালনা কৰে। এই শাসন ব্যৱস্থাত মন্ত্ৰীপৰিষদেই প্ৰকৃত কাৰ্যপালিকা (Real Executive) আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ মূৰব্বীজন কেৱল নামমাত্ৰ শাসনকৰ্তা (Nominal Executive) হিচাপে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰে। অধ্যাপক গাৰ্গাৰে এই চৰকাৰৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াই কৈছে, “এইটো হ’ল এনে এটা শাসনব্যৱস্থা য’ত প্ৰকৃত শাসকজন ইয়াৰ ৰাজনৈতিক আঁচনি আৰু কাৰ্য্যাবলীৰ বাবে প্ৰত্যক্ষ বা আইন সংগতভাৱে আইনসভা বা ইয়াৰ এটা কক্ষৰ ওচৰত দায়ী থাকে আৰু চূড়ান্ত ভাৱে নিৰ্বাচক মণ্ডলীৰ ওচৰত দায়বদ্ধ হয়। ইয়াত নামমাত্ৰ শাসক অৰ্থাৎ ৰাষ্ট্ৰপ্ৰধানৰ পদটো দায়িত্বপূৰ্ণ নহয়।” (Cabinet government is that system in which the real executive) (the cabinet or ministry) is immediately and legally responsible to the legislature or one branch of it for its political policies and acts and ultimately responsible to the electorate, while the titular or nominal executive, (the chief of the state) occupies a position of irresponsibility).

❖ সংসদীয় চৰকাৰৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ :

১) এই শাসন ব্যৱস্থাত দুই প্ৰকাৰৰ কাৰ্যপালিকা থাকে নামমাত্ৰ আৰু প্ৰকৃত কাৰ্যপালিকা। ইয়াত নামমাত্ৰ কাৰ্যপালিকা হ’ল ৰাষ্ট্ৰৰ মূৰব্বী আৰু প্ৰকৃত কাৰ্যপালিকা চৰকাৰৰ মূৰব্বী। উদাহৰণস্বৰূপে ইংলেণ্ডত ৰাণী বা ৰজাই ৰাজত্ব কৰে কিন্তু শাসন নকৰে। ভাৰতবৰ্ষতো ৰাষ্ট্ৰপতি ৰাষ্ট্ৰৰহে প্ৰধান চৰকাৰৰ মূৰব্বী নহয়।

২) মন্ত্ৰীপৰিষদৰ সকলো মন্ত্ৰী সমূহীয়াভাৱে শাসনকাৰ্য্য পৰিচালনাৰ বাবে সংসদৰ ওচৰত দায়বদ্ধ হয়।

৩) এই শাসনব্যৱস্থাত মন্ত্ৰীসকলক সংসদৰ সংখ্যাগৰিষ্ঠ দলৰ সদস্যসকলৰ মাজৰ পৰা নিয়োগ কৰা হয়। দলৰ নেতা গৰাকীক ৰাষ্ট্ৰৰ মূৰব্বী গৰাকীয়ে প্ৰধানমন্ত্ৰী হিচাপে নিয়োগ কৰে আৰু প্ৰধান মন্ত্ৰীৰ পৰামৰ্শ অনুসৰি আন আন মন্ত্ৰীসকলক নিয়োগ কৰা হয়।

৪) এই চৰকাৰত ৰাষ্ট্ৰৰ সকলো আইন সংসদে ৰচনা কৰে। সংসদৰ উভয় সদনত গৃহীত হোৱা বিধেয়কবোৰ আইনত পৰিণত হ'বলৈ নামমাত্ৰ কাৰ্যপালিকাই মাত্ৰ আনুষ্ঠানিক স্বাক্ষৰহে কৰে।

৫) সংসদীয় চৰকাৰত বিৰোধী দলৰ উপস্থিতি অন্যতম বৈশিষ্ট্য। বিৰোধী দলে বলিষ্ঠ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰি চৰকাৰক সু-শাসন প্ৰৱৰ্তন কৰিবলৈ সতৰ্ক কৰি দিয়ে।

৬) এই শাসনব্যৱস্থাত প্ৰধানমন্ত্ৰী সংখ্যাগৰিষ্ঠ দলৰ নেতা হৈ থাকে আৰু তেওঁৰ নেতৃত্বতে মন্ত্ৰীসভা গঠন হয়। মন্ত্ৰীসভাৰ সদস্যসকল প্ৰধানমন্ত্ৰীৰ সতীৰ্থ।

৭) সংসদৰ সাৰ্বভৌমত্ব হ'ল সংসদীয় চৰকাৰৰ আন এটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। উদাহৰণ স্বৰূপে ইংলেণ্ডত সংসদেই সাৰ্বভৌমত্ব অধিকাৰী। আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ দৰে ইংলেণ্ডত ন্যায়িক সমীধানৰ ব্যৱস্থা নাই।

❖ সংসদীয় চৰকাৰৰ গুণসমূহ :

সংসদীয় চৰকাৰৰ গুণসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

১) সংসদীয় চৰকাৰত কাৰ্যপালিকা আৰু আইনসভাৰ (সংসদ) মাজত নিজ সম্পৰ্ক থাকে আৰু সেইবাবে ৰাষ্ট্ৰত সু-শাসন প্ৰতিষ্ঠিত হয়।

২) প্ৰকৃত কাৰ্যপালিকা অৰ্থাৎ (মন্ত্ৰী পৰিষদ) সংসদৰ ওচৰত দায়বদ্ধ হৈ থকাৰ বাবে এই চৰকাৰ স্বেচ্ছাচাৰী হ'ব নোৱাৰে।

৩) সংসদীয় পদ্ধতিৰ চৰকাৰত জনসাধাৰণে অংশ গ্ৰহণ কৰাৰ সুবিধা থাকে আৰু সেইবাবেই সকলোৱে ৰাজনৈতিক শিক্ষা আহৰণ কৰিব পাৰে।

৪) মন্ত্ৰীসভা শাসিত চৰকাৰত বিৰোধী দল, জনমত, আইনসভা বাতৰিকাকত আদিয়ে চৰকাৰৰ কাৰ্য্যৱলী সমূহক সততে সমালোচনা কৰাৰ বাবে দুৰ্নীতিমূলক কাৰ্য্যত লিপ্ত হ'ব নোৱাৰে।

৫) ৰাষ্ট্ৰৰ সৰহ সংখ্যকলোক সংসদীয় চৰকাৰৰ কাৰ্যকলাপত জড়িত হোৱাৰ বাবে সংসদীয় চৰকাৰক অধিক গণতান্ত্ৰিক বুলি ক'ব পাৰি।

৬) সংসদীয় চৰকাৰে জনসাধাৰণৰ মতামতৰ প্ৰতি বিশেষ গুৰুত্ব আলোচনা কৰে। সেয়েহে এই চৰকাৰক প্ৰতিনিধিত্বমূলক গণতন্ত্ৰৰ আৰ্হি বুলি ক'ব পাৰি।

❖ সংসদীয় চৰকাৰৰ দোষসমূহ :

সংসদীয় চৰকাৰৰ দোষসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

১) সংসদীয় পদ্ধতিৰ চৰকাৰৰ এটা দোষ হ'ল যে দলৰ সংখ্যাগৰিষ্ঠতাৰ সুযোগ লৈ এই চৰকাৰ স্বেচ্ছাচাৰী হোৱাৰ আশংকা থাকে।

২) এই পদ্ধতিৰ চৰকাৰ থকা প্ৰায়বোৰ ৰাষ্ট্ৰতে বহুদলীয় ব্যৱস্থা আছে। কিন্তু সুদক্ষ নেতাৰ অভাৱত দল বিলাকৰ ভিতৰত বিভাজন বিসম্বাদী গোটৰ সৃষ্টি হৈ সমগ্ৰ ৰাষ্ট্ৰতে এক বিশৃংখল পৰিবেশৰ সৃষ্টি হয়।

৩) এই শাসন ব্যৱস্থাত ক্ষমতাৰ পৃথকীকৰণ নীতিৰ ব্যৱস্থা নাথাকে। সেয়েহে সংসদৰ হাততে কাৰ্যপালিকা আৰু বিধায়িনী ক্ষমতা থাকে যাৰ ফলত এই চৰকাৰখনে নিজৰ ইচ্ছামতে কাম কৰিব পাৰে। ইয়াৰ ফলত ৰাইজৰ অধিকাৰ খৰ্ব হোৱাৰ আশংকা দেখা যায়।

৪) সংসদীয় চৰকাৰক বহুতো অনভিজ্ঞ আৰু দক্ষতাহীন লোকে চৰকাৰ পৰিচালনাৰ দায়িত্ব লয়। ফলস্বৰূপে ৰাষ্ট্ৰখনত সু-শাসন প্ৰতিষ্ঠিত নহয়।

৫) এই চৰকাৰে দেশৰ জৰুৰীকালীন সময়ত খৰতকীয়া সিদ্ধান্ত লব নোৱাৰে। কাৰণ এই চৰকাৰে আলোচনা বিলোচনাৰ, মাধ্যমেৰে মন্ত্ৰৰ গতিৰেহে কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিব পাৰে।

৬) সংসদীয় পদ্ধতিৰ চৰকাৰত খৰচৰ মাত্ৰা অধিক হয়। সাধাৰণ নিৰ্বাচন অনুষ্ঠিত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত বা বিভিন্ন আঁচনি কাৰ্যকৰী কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ৰাষ্ট্ৰীয় পুঁজিৰ বহু টকা ব্যয় হয়।

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন (গ)

১) সংসদীয় পদ্ধতিৰ চৰকাৰত প্ৰকৃত কাৰ্য্যপালিকা হিচাপে কোনে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰে ?

.....

.....

.....

২) সংসদীয় চৰকাৰ প্ৰচলিত হোৱা এখন ৰাষ্ট্ৰৰ নাম লিখা।

.....

.....

.....

৩) সংসদীয় শাসনব্যৱস্থাত ক্ষমতাৰ পৃথকীকৰণ নীতিৰ ব্যৱস্থা আছেনে ?

.....

.....

.....

৪) এই চৰকাৰৰ দুটা বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰা।

.....

.....

.....

১.৪.২ ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰ (Presidential form of Government)

ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰত ৰাষ্ট্ৰৰ কাৰ্য্যনিৰ্বাহক ক্ষমতা এজন নিৰ্বাচিত ৰাষ্ট্ৰপতিৰ হাতত অৰ্পণ কৰা থাকে। এই পদ্ধতিৰ চৰকাৰত দেশৰ নাগৰিকসকলে ৰাষ্ট্ৰপতিজনক প্ৰত্যক্ষ ভোটৰ দ্বাৰা নিৰ্বাচিত কৰে। তেওঁক বিভিন্ন কাম-কাজত সহায় কৰিবলৈ এখন কেবিনেট থাকে। কেবিনেটৰ সদস্যসকলক ৰাষ্ট্ৰপতি জনেই নিযুক্তি দিয়ে আৰু তেওঁলোক নিজৰ কাৰ্য্যৱলীৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰপতিৰ ওচৰত দায়বদ্ধ হয়। ৰাষ্ট্ৰপতিক আস্থাভাজন হৈ থাকিলেকেহে কেবিনেটৰ সদস্যসকলে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰিব পাৰে। কেতিয়াবা কেবিনেটৰ সদস্যসকলে প্ৰশাসনীয় দিশত ৰাষ্ট্ৰপতিক পৰামৰ্শ আগবঢ়ালেও ৰাষ্ট্ৰপতিজনে সেই পৰামৰ্শ মানি লবলৈ বাধ্য নহয়।

তোমালোকে এই কথাটো মনত ৰখা উচিত যে সংসদীয় পদ্ধতিৰ চৰকাৰত যি দৰে মন্ত্ৰীপৰিষদৰ সদস্যসকলক এটা নিৰ্দিষ্ট কাৰ্যকালৰ বাবে নিৰ্বাচিত কৰা হয় ঠিক একেদৰে ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰতো ৰাষ্ট্ৰপতিজনক নিৰ্দিষ্ট কাৰ্যকালৰ বাবে নিৰ্বাচিত কৰা হয়। কোনো গুৰুতৰ অপৰাধজনিত কাৰণতহে তেওঁৰ বিৰুদ্ধে মহাভিযোগ প্ৰস্তাৱ উত্থাপনৰ দ্বাৰা কাৰ্যকাল শেষ হোৱাৰ আগতে তেওঁক অপসাৰিত কৰিব পাৰি।

ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত শাসন ব্যৱস্থাত ক্ষমতাৰ পৃথকীকৰণ নীতি মানি চলা হয়। ৰাষ্ট্ৰৰ মূৰব্বী হোৱাৰ উপৰিও শাসন বিভাগৰ সম্পূৰ্ণ দায়িত্ব ৰাষ্ট্ৰপতিৰ হাতত থাকে। ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰ সাধাৰণতে, আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ, ফিলিপাইন, লিবিয়া আদি ৰাষ্ট্ৰত দেখা যায়। অধ্যাপক গাৰ্গাৰৰ মতে, “ৰাষ্ট্ৰপতিৰ চৰকাৰ হ’ল এনে এটা শাসনব্যৱস্থা য’ত শাসন বিভাগে আইন বিভাগৰ প্ৰভাৱমুক্ত হৈ সংবিধান অনুসাৰে কাৰ্য্য পৰিচালনা কৰে।”

এই শাসনব্যৱস্থাৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আছে -

❖ **ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰৰ বৈশিষ্ট্য :**

১) এই পদ্ধতিৰ চৰকাৰত ৰাষ্ট্ৰপতিজন কেৱল ৰাষ্ট্ৰৰে মূৰব্বী নহয়, চৰকাৰৰো মূৰব্বী। তেওঁৰেই ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃত শাসনকৰ্তা।

২) আন এটা বৈশিষ্ট্য হ’ল যে - ৰাষ্ট্ৰপতিজন সংসদীয় শাসনব্যৱস্থাৰ দৰে সংসদৰ সদস্য নহয় আৰু নিজ কাৰ্য্যৱলীৰ দৰে আইনসভাৰ ওচৰতো দায়ী নহয়। তেওঁ দেশৰ জনগণৰ ওচৰতহে দায়বদ্ধ।

৩) এই শাসনব্যৱস্থাত ৰাষ্ট্ৰপতি গৰাকীক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ অন্তত নিৰ্বাচন অনুষ্ঠিত কৰি প্ৰত্যক্ষভাৱে নিৰ্বাচিত হয়।

৪) এই ধৰণৰ চৰকাৰত সংবিধানেই হ’ল ৰাষ্ট্ৰপতিৰ সকলো ক্ষমতাৰ উৎস।

৫) ক্ষমতাৰ পৃথকীকৰণ তত্ৰ এই শাসন পদ্ধতিৰ এক বিশেষ বৈশিষ্ট্য, ইয়াত কাৰ্য্যপালিকা, আইনসভা আৰু ন্যায়পালিকাই স্বতন্ত্ৰভাৱে ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰি কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিব পাৰে। সেয়েহে ৰাষ্ট্ৰপতিৰ কাৰ্য্যত আইনসভাই

হস্তক্ষেপ কৰিব নোৱাৰে আৰু ৰাষ্ট্ৰপতিয়েও আইনসভা ভংগ কৰিব নোৱাৰে।

৬) এইবিধ চৰকাৰত প্ৰশাসনীয় কাম-কাজত সহায় কৰিবলৈ ৰাষ্ট্ৰপতিয়ে তেওঁৰ বিশ্বস্ত ব্যক্তিসকলক লৈ এখন কেবিনেট গঠন কৰে। কেবিনেটৰ সদস্যসকল ৰাষ্ট্ৰপতিৰ সতীৰ্থ (সংসদীয় চৰকাৰৰ দৰে) নহয়, তলতীয়া কৰ্মচাৰীহে ৰাষ্ট্ৰপতিৰ অধীনতহে তেওঁলোকে কাম কৰে।

❖ ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰৰ গুণ :

এই শাসনব্যৱস্থাৰ কিছুমান গুণ পৰিলক্ষিত হয়। সেইবিলাক তলত উল্লেখ কৰা হৈছে -

১) ৰাষ্ট্ৰপতি শাসিত চৰকাৰৰ এটা উল্লেখযোগ্য গুণ হ'ল যে দেশৰ জৰুৰী অৱস্থাৰ বাবে এই ব্যৱস্থা অতি উপযোগী। কাৰণ ৰাষ্ট্ৰপতিজন কাৰ্যনিৰ্বাহক ক্ষমতাৰ প্ৰকৃত মূৰব্বী হোৱাৰ বাবে এনে পৰিস্থিতিত যিকোনো বিষয়ত তৎকালীন সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব পাৰে।

২) আন এটা উল্লেখযোগ্য গুণ হ'ল যে - ৰাষ্ট্ৰপতিয়ে কেবিনেটত বিশ্বস্ত, অভিজ্ঞ আৰু যোগ্যবান ব্যক্তিক শাসনকাৰ্য্যৰ বাবে নিয়োগ কৰাৰ হেতু ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰখন অধিক কাৰ্যদক্ষ হয়।

৩) এই পদ্ধতিৰ চৰকাৰ দেশৰ আইনসভাৰ সম্বন্ধিতৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে আৰু সেই বাবে এই চৰকাৰ স্থায়ী হয়।

৪) ক্ষমতাৰ পৃথকীকৰণ নীতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ বাবে এই চৰকাৰ স্বেচ্ছাচাৰী হ'ব নোৱাৰে।

৫) এই শাসনব্যৱস্থাত কাৰ্যনিৰ্বাহক আৰু আইনসভা দুয়োটা বিভাগ এটা আনটোৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল নহয় আৰু সেইবাবে জৰুৰী অৱস্থাৰ সময়ত ক্ষমতাৰ অপব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰে।

৬) ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰ দলীয় সমৰ্থনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল নহয়।

❖ ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰৰ দোষ :

১) ৰাষ্ট্ৰপতি শাসিত চৰকাৰত ৰাষ্ট্ৰপতিৰ কামত আইন সভাই হস্তক্ষেপ নকৰে বাবে তেওঁ নিজৰ ইচ্ছামতে কাম কৰি যোৱাৰ সুবিধা লাভ কৰে। ফলস্বৰূপে

চৰকাৰখন স্বেচ্ছাচাৰী হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে।

২) এই শাসন ব্যৱস্থাত ক্ষমতাৰ পৃথকীকৰণ নীতি প্ৰযোজ্য হোৱাত কাৰ্যপালিকা আৰু বিধান মণ্ডলৰ মাজত সহযোগিতা নাথাকিব পাৰে। ফলত শাসনকাৰ্য্যত খেলিমেলিৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে।

৩) আন এটা আসৌঁৱাহ হ'ল - এইপ্ৰকাৰ চৰকাৰৰ সংবিধানখন অনমনীয় হোৱাত কেতিয়াবা পৰিস্থিতি সাপেক্ষে সহজে সংশোধন কৰি ল'ব নোৱাৰে। ফলস্বৰূপে দেশৰ জৰুৰী সমস্যাসমূহ সোনকালে সমাধা কৰিব নোৱাৰা হয়।

৪) এই চৰকাৰত ৰাষ্ট্ৰপতি গৰাকীৰ কাৰ্য্যক সমালোচনা কৰিলেও গুৰুতৰ অপৰাধ কৰা বুলি প্ৰমাণ নহ'লে তেওঁক নিৰ্দিষ্ট কাৰ্য্যকালৰ ভিতৰত আইনগত ব্যৱস্থা ল'ব নোৱাৰে।

৫) এই শাসন ব্যৱস্থাত কাৰ্য্যনিৰ্বাহকৰ সকলো ক্ষমতা একেজন ব্যক্তিৰ হাতত ন্যস্ত হৈ থকাৰ বাবে গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাৰ পৰিপন্থী হয়।

৬) এই প্ৰকাৰ চৰকাৰত বিচাৰ বিভাগ অৰ্থাৎ ন্যায়পালিকাই যথেষ্ট ক্ষমতা উপভোগ কৰাত কেতিয়াবা প্ৰশাসনীয় ক্ষেত্ৰত অসুবিধাৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে।

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন (ঘ) :

১) ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰত প্ৰকৃত শাসনকৰ্তা কোন ?

.....

.....

.....

২) ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰৰ এটা গুণ আৰু এটা দোষ উল্লেখ কৰা।

.....

.....

.....

.....

.....

১.৫ সামৰণি (Conclusion)

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি সকলোৱে জানিলো যে প্ৰতিখন ৰাষ্ট্ৰত চৰকাৰখনেই হ'ল কেন্দ্ৰবিন্দু। চৰকাৰৰ অবিহনে ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব নাথাকে। অধ্যাপক লী'ককে যি দৃষ্টিভংগীৰে চৰকাৰৰ শ্ৰেণীবিভাজন কৰিছিল তাক বেছিভাগ ৰাজনীতিবিদে বিজ্ঞানসন্মত আৰু গ্ৰহণযোগ্য বুলি সমৰ্থন কৰিছে। গণতান্ত্ৰিক দেশসমূহত জনসাধাৰণেই হৈছে ক্ষমতাৰ মূল উৎস। গতিকে জনগণৰ সন্মতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত হোৱা চৰকাৰেহে সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰ স্বার্থ সুৰক্ষিত কৰে আৰু তেতিয়াহে ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰধান বা চৰকাৰৰ মূৰব্বীয়ে ক্ষমতাত থাকিব পাৰে। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ চৰকাৰৰ দোষ-গুণসমূহ বিশ্লেষণ কৰাৰ পাছত তোমালোকে নিশ্চয় বুজিব পাৰিলা যে এখন ৰাষ্ট্ৰ কি দৰে শক্তিশালী আৰু কাৰ্যক্ষম হ'ব পাৰে, চৰকাৰৰ অংগকেইটাই কেনেধৰণে কাৰ্য্যৱলী সম্পাদন কৰে। তদুপৰি কেন্দ্ৰীয় আৰু ৰাজ্যিক চৰকাৰসমূহে একোখন ৰাষ্ট্ৰত কেনে ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে তাৰ বিষয়েও অৱগত হ'ব পাৰিলা।

১.৬ ঘাই শব্দসমূহ (Key Words) :

এককেন্দ্ৰিক : এক প্ৰকাৰৰ শাসন ব্যৱস্থা য'ত ৰাষ্ট্ৰৰ শাসন ক্ষমতা এটা মাত্ৰ চৰকাৰৰ হাতত কেন্দ্ৰীভূত হৈ থাকে।

যুক্তৰাষ্ট্ৰ : কেন্দ্ৰীয় আৰু ৰাজ্যিক চৰকাৰৰ মতে ক্ষমতাৰ বিতৰণ মূলক নীতি থকা শাসন ব্যৱস্থা।

সাৰ্বভৌমত্ব : ৰাষ্ট্ৰৰ সৰ্বোচ্চ ক্ষমতা।

কেন্দ্ৰীয়কৰণ : ৰাজনৈতিক কৰ্তৃপক্ষৰ ক্ষমতাসমূহ কেন্দ্ৰীভূত হৈ থকা ব্যৱস্থা।

সংসদ : কেন্দ্ৰীয় বিধানমণ্ডল য'ত আইন প্ৰণয়ন কৰা হয়।

কাৰ্য্যপালিকা : আইন কাৰ্য্যকৰী কৰা বিভাগ।

ন্যায়পালিকা : চৰকাৰৰ যিটো বিভাগে সমাজত সৃষ্টি হোৱা বিভিন্ন বিবাদ মীমাংসা কৰি ন্যায় প্ৰতিষ্ঠা কৰে।

কেবিনেট : মন্ত্ৰীপৰিষদ।

১.৭ পাঠ্য নিৰ্দেশনা :

- ১) স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব - ড° কৃপেশ চন্দ্ৰ পাল
অধ্যাপক প্রতুল চন্দ্ৰ নায়ক
- ২) স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব - নবীন গৌহাই
- ৩) Political Theory - V. D. Mahajan
- ৪) স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্বৰ পৰিচয় - পুৰন্দৰ গগৈ
- ৫) ৰাজনৈতিক তত্ত্ব - আদ্যনাথ চক্ৰৱৰ্তী

❖ আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ :

❖ আত্মমূল্যায়ন - (ক)

- ১) তিনিটা। কাৰ্য্যপালিকা, বিধানমণ্ডল আৰু ন্যায়পালিকা।
- ২) শুদ্ধ।
- ৩) ক) লিখিত বা অলিখিত সংবিধান।
খ) একক নাগৰিকত্ব।
- ৪) গুণ - চৰকাৰখন শক্তিশালী হয়।
দোষ - বিশাল ৰাষ্ট্ৰৰ বাবে উপযোগী নহয়।

❖ আত্মমূল্যায়ন - (খ)

- ১) চুক্তি বা সন্ধি।
- ২) ক) দ্বৈত চৰকাৰ
খ) ক্ষমতা বিভাজন।
- ৩) ভাৰতৰাষ্ট্ৰ প্ৰকৃতৰ্থত সম্পূৰ্ণ যুক্তৰাষ্ট্ৰ নহয় অৰ্দ্ধযুক্তৰাষ্ট্ৰহে।

❖ আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ :

❖ আত্মমূল্যায়ন - (গ)

- ১) মন্ত্ৰীপৰিষদে
- ২) ভাৰতবৰ্ষ
- ৩) নাই
- ৪) ক) দুই প্ৰকাৰৰ কাৰ্য্যপালিকা (নামমাত্ৰ আৰু প্ৰকৃত)

খ) মন্ত্রীপৰিষদ সংসদৰ ওচৰত দায়বদ্ধ হৈ থাকে।

আত্মমূল্যায়ন - (ঘ)

১) ৰাষ্ট্ৰপতি।

২) গুণ - ক্ষমতাৰ পৃথকীকৰণ নীতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ বাবে

ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰ স্বেচ্ছাচাৰী হ'ব নোৱাৰে।

দোষ - এই শাসনব্যৱস্থা গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাৰ পৰিপন্থী।

প্ৰসংগ পুথি :

ড° কৃপেশ চন্দ্ৰ পাল, অধ্যাপক প্ৰতুল চন্দ্ৰ নায়ক -

স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব, অৰুণ

প্ৰকাশন, ২০০৭

ড° মৃগেন দাস, ড° থানেশ্বৰ লাহন, ড° নন্দকুমাৰ চাছ -

তুলনামূলক চৰকাৰ ব্যৱস্থা - ষ্টুডেন্টচ্

এম্পৰিয়াম, ডিব্ৰুগড়, ১৯৯২

নবীন গোঁহাই -

স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব

ইউনিকা প্ৰকাশন, যোৰহাট, ২০০৭

দিলীপ কুমাৰ চক্ৰৱৰ্তী, ড° থানেশ্বৰ লাহন -

ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু ভাৰতীয় সংবিধান -

ষ্টুডেন্টচ্ এম্পৰিয়াম, ডিব্ৰুগড়, ১৯৯৮

R. CAGARWAL -

Constitutional Development and

National Movement of India -

S. CHAND & COMPANY LTD.,

1991.

আৰ্হি প্ৰশ্ন :

- ১) সংসদীয় চৰকাৰ কাক বোলে ? সংসদীয় চৰকাৰৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবোৰ আলোচনা কৰা।
 - ২) এককেন্দ্ৰিক চৰকাৰৰ দোষ-গুণবোৰ আলোচনা কৰা।
 - ৩) যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰ বুলিলে কি বুজা ? এই চৰকাৰৰ কৃতকাৰ্য্যতাৰ বিভিন্ন চৰ্তসমূহ ব্যাখ্যা কৰা।
 - ৪) ৰাষ্ট্ৰপতি পৰিচালিত চৰকাৰৰ দোষ গুণবোৰ বিশ্লেষণ কৰা।
 - ৫) এককেন্দ্ৰিক আৰু যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰৰ পাৰ্থক্য নিৰ্ণয় কৰা।
-

Block - 4 খণ্ড - (৪)**Unit - 2 (গোট - ২)****গোটৰ শিৰোনামা : গণতন্ত্ৰ (Democracy)****গঠন বিন্যাস :**

২.০ উদ্দেশ্য
২.১ প্ৰস্তাৱনা
২.২ গণতন্ত্ৰৰ অৰ্থ
২.২.১ গণতন্ত্ৰৰ বৈশিষ্ট্য
২.৩ গণতন্ত্ৰৰ সুবিধা আৰু অসুবিধাসমূহ
❖ আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন
২.৪ গণতন্ত্ৰৰ প্ৰকাৰ
২.৪.১ প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰ
২.৪.২ পৰোক্ষ বা প্ৰতিনিধিত্বমূলক গণতন্ত্ৰ
২.৪.৩ প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰৰ প্ৰভেদ
❖ আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন
২.৫ গণতন্ত্ৰৰ কৃতকাৰ্যতাৰ চৰ্তাৱলী
❖ আত্মমূল্যায়ন
২.৬ গণতন্ত্ৰ আৰু একনায়কত্ববাদৰ মাজৰ পাৰ্থক্যসমূহ
❖ আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন
২.৭ সামৰণি
২.৮ ঘাই শব্দসমূহ
২.৯ পাঠ্য নিৰ্দেশনা
❖ আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱনীয় উত্তৰ
আৰ্হি প্ৰশ্ন
প্ৰসংগ পুথি

২.০. উদ্দেশ্যঃ (Objections)

এই গোটটি অধ্যয়নৰ পাছত তোমালোকে

- ১। গণতন্ত্র সম্পৰ্কে এক ধাৰণা আগবঢ়াব পাৰিবা।
- ২। গণতন্ত্রৰ প্ৰধান প্ৰকাৰবিলাকৰ বিষয়ে জানিব পাৰিবা।
- ৩। প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ গণতন্ত্রৰ মাজৰ প্ৰভেদসমূহ বাছি উলিয়াব পাৰিবা।
- ৪। গণতন্ত্রৰ সফলতাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় চৰ্তাৱলী সমূহ জানিব পাৰিবা।
- ৫। গণতন্ত্র আৰু একনায়কত্ববাদী শাসন ব্যৱস্থাৰ প্ৰভেদ বিলাক চিনাক্ত কৰিব পাৰিবা।

২.১ প্ৰস্তাৱনা (Introduction)

সাধাৰণতে কোনো এটা শব্দ এক বিশেষ ভাৱ বুজাবৰ অৰ্থে ব্যৱহৃত কৰা হয়। কিন্তু বৰ্তমান যুগত 'গণতন্ত্র' শব্দটি বিভিন্ন অৰ্থ বুজাবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। বৰ্তমান সময়ৰ গণতন্ত্র শব্দটি নুশুনা বা ইয়াৰ অৰ্থ নজনা লোকৰ সংখ্যা নিচেই নগন্য। বিশ্বৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোককে এই শব্দটোৱে মুগ্ধ কৰিছে। কিন্তু এই শব্দটোৱে প্ৰকৃততে কি বুজায় সেয়া এটা বা দুটা বাক্যত সকলোৰে গ্ৰহণযোগ্য হোৱাকৈ বাখ্যা কৰা স ৰ নহয়। গণতন্ত্র শব্দৰ উল্লেখনীয় বিশেষত্ব হল যে পৃথিৱীৰ প্ৰায়বিলাক ৰাষ্ট্ৰৰ সকলো বিলাক চৰকাৰ আনকি একনায়কত্ববাদী চৰকাৰ বিলাকেও নিজকে গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰ বুলিহে পৰিচয় দিব বিচাৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা এইটো প্ৰমাণিত হয় যে গণতন্ত্র বিশ্বৰ সবাতোকৈ জনপ্ৰিয় চৰকাৰ পদ্ধতি। গণতন্ত্র একমাত্ৰ চৰকাৰ পদ্ধতিয়েই নহয় ই এক বিশিষ্ট সমাজ পদ্ধতি হোৱাৰ লগতে নাগৰিকৰ জীৱন পদ্ধতিও।

এই গোটক গণতন্ত্রৰ সংজ্ঞা বৈশিষ্ট্য আৰু সুবিধা অসুবিধাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ লগতে গণতন্ত্রৰ প্ৰধান দুটা ভাগ, প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্র আৰু পৰোক্ষ গণতন্ত্র দুয়োবিধৰে বিশদ আলোচনা কৰা হৈছে। ইয়াৰোপৰি গণতন্ত্রৰ সফলতাৰ চৰ্তবিলাকৰ বিষয়েও বাখ্যা আগবঢ়োৱা হৈছে। গণতন্ত্র আৰু একনায়কত্ববাদী শাসন ব্যৱস্থাৰ মাজত ভালেখিনি প্ৰভেদ পৰিলক্ষিত হয়। এই প্ৰভেদবিলাকো ইয়াত আলোচনা

কৰা হৈছে।

২.২ গণতন্ত্ৰৰ অৰ্থ (Meaning of democracy)

অতি প্ৰাচীন কালৰেপৰাই পশ্চিমীয়া ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰাত 'গণতন্ত্ৰ' শব্দটি ব্যৱহৃত হৈ আহিছে। পোন প্ৰথমে এই গণতন্ত্ৰ শব্দটি প্ৰায় ২৫০০ বছৰৰ পূৰ্বে হিব'ডটাছে Herodatus এ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। গ্ৰীক ভাষাৰ Demas' আৰু Cratos শব্দৰ পৰা গণতন্ত্ৰৰ ইংৰাজী পৰিভাষা Democracy উৎপত্তি হৈছে। Demas শব্দৰ অৰ্থ জনসাধাৰণ আৰু Cratos শব্দৰ অৰ্থ ক্ষমতা অৰ্থাৎ গণতন্ত্ৰ হল জনসাধাৰণৰ ক্ষমতা (Rule of the people) গতিকে জনসাধাৰণৰ ক্ষমতা অৰ্থাৎ জনসাধাৰণৰ চৰকাৰ মানেই গণতন্ত্ৰ, য'ত জনসাধাৰণে নিজেই নিজকে শাসন কৰে। নিজৰ ৰুচি অনুসৰি চৰকাৰ গঠন আৰু পৰিচালনা কৰে। প্ৰাচীন এথেন্সৰ গণতন্ত্ৰ আছিল প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰ (Direct democracy) আৰু বৰ্তমান সময়ৰ গণতন্ত্ৰ হৈছে পৰোক্ষ আৰু প্ৰতিনিধিত্বমূলক। (Indirect or representations democracy)

গণতন্ত্ৰৰ এক সাৰ্বজনীন সংজ্ঞা পোৱা নাযায়। বিভিন্ন ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদসকলে নিজস্ব চিন্তাধাৰাৰে গণতন্ত্ৰৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে।

আমেৰিকাৰ ভূতপূৰ্ব ৰাষ্ট্ৰপতি আৱাহান লিংকনে গণতন্ত্ৰৰ এক সৰল সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে। তেওঁৰ মতে, গণতন্ত্ৰ হল জনসাধাৰণৰ চৰকাৰ। (Democracy is a government of the people, by the people and for the people)

আৰ্ণেষ্ট বাৰ্কাৰৰ মতে, গণতন্ত্ৰ হৈছে আলোচনাৰ মাধ্যমেৰে পৰিচালিত হোৱা এক শাসন পদ্ধতি। (Democracy is government by discussion)

অধ্যাপক চিলিৰ মতে “গণতন্ত্ৰ হল এক প্ৰকাৰৰ চৰকাৰ যত প্ৰত্যেকৰে এক অংশ থাকে। (Democracy is a government in which every one has a share)

অধ্যাপক ডাইচিৰ মতে, 'গণতন্ত্ৰ হল এনে এক শাসন ব্যৱস্থা যত শাসক গোষ্ঠী তুলনামূলক ভাৱে জনসংখ্যাৰ এক বৃহৎ সংখ্যা'। “(Democracy is a form of government in which the governing body is comparatively

a large fraction of the entire nation)"

মেক্সিকোৰ মতে, গণতন্ত্ৰ হ'ল জীৱন ধাৰণৰ পন্থাৰ অনুসন্ধান। (Democracy is a search for a way of life)

ওপৰৰ সংজ্ঞাবিলাক বিশ্লেষণ কৰি চালে তোমালোকে দেখিবা যে গণতন্ত্ৰৰ সম্পৰ্কত আব্রাহাম লিংকনৰ সংজ্ঞাটো অতি জনপ্ৰিয় আৰু সহজ সংজ্ঞা। গতিকে তুমি কব পাৰা যে গণতন্ত্ৰ হৈছে এনে এক শাসন পদ্ধতি যত সৰহ সংখ্যক জনসাধাৰণৰ ওপৰত শাসনৰ দায়িত্ব অৰ্পণ কৰা হয় আৰু জনকল্যাণৰ কাৰণে চৰকাৰে শাসন কাৰ্য পৰিচালনা কৰে।

২.২.১ গণতন্ত্ৰৰ বৈশিষ্ট্য (Features of democracy)

গণতন্ত্ৰৰ বহুতো বৈশিষ্ট্য পৰিলক্ষিত হয়। ইবিলাক তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰঃ

১। গণতন্ত্ৰ জনগণৰ সন্মতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত চৰকাৰ চৰকাৰে সংখ্যাগৰিষ্ঠ আৰু সংখ্যালঘিষ্ঠ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰে স্বার্থ সুৰক্ষা কৰে।

২। গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰ ক্ষমতা নীতিৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত হয়। সকলো শ্ৰেণীৰ লোকে শাসন কাৰ্যত অংশ গ্ৰহণৰ সুবিধা পায়।

৩। ৰাজনৈতিক দলীয় ব্যৱস্থা গণতন্ত্ৰৰ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য। প্ৰতিনিধিসকলক দলীয় ভিত্তিত নিৰ্বাচিত কৰা হয়।

৪। এক নিৰ্ভীক মুক্ত আৰু নিৰপেক্ষ ন্যায়িক ব্যৱস্থা গণতন্ত্ৰৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য।

৫। এক সবল শাসক দলৰ লগতে সুস্থ সৰল বিৰোধী ৰাজনৈতিক দলৰ অৱস্থিত গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰৰ বৈশিষ্ট্য। দলীয় একনায়কত্ববাদ গঢ়ি উঠাত বাধা প্ৰদান কৰিবৰ কাৰণে শক্তিশালী বিৰোধী দলৰ আৱশ্যক যি চৰকাৰক অধিক দায়বদ্ধশীল কৰি তুলিব পাৰে।

৬। এক নিৰ্ভীক আৰু মুক্ত প্ৰচাৰ মাধ্যমৰ ব্যৱস্থা গণতন্ত্ৰৰ আন এক চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্য।

৭। স্থানীয় স্বায়ত্ত শাসন পদ্ধতি গণতন্ত্রৰ প্ৰধান বুনীয়াদ বুলি গণ্য কৰা হয়।

৮। গণতন্ত্রত শাসনৰ ক্ষমতা জনসাধাৰণৰ হাতত থাকে। প্ৰতিনিধিসকলৰ জৰিয়তে এই সাৰ্বভৌম ক্ষমতা জনগণে প্ৰয়োগ কৰে।

৯। গণতন্ত্রত সাৰ্বজনীন প্ৰাপ্তবয়স্ক ভোটধিকাৰ ভিত্তিত ভোটৰসকলে নিৰ্বাচনৰ জৰিয়তে নিজৰ প্ৰতিনিধিসকলক নিৰ্বাচিত কৰে। জনগণে নিৰ্বাচিত প্ৰতিনিধিসকলৰ যোগেদি শাসন কাৰ্যত পৰোক্ষভাৱে অংশ গ্ৰহণ কৰে।

২.৩ গণতন্ত্রৰ সুবিধা আৰু অসুবিধাসমূহ (Merits and demerits of democracy)

গণতন্ত্রৰ প্ৰধান সুবিধা আৰু অসুবিধাসমূহ তলত আলোচনা কৰা হল :

গণতন্ত্রৰ সুবিধাসমূহ :

১। **দায়বদ্ধশীল চৰকাৰ :** গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাৰ প্ৰধান গুণ এয়েই যে গণতন্ত্রত চৰকাৰ জনসাধাৰণৰ ওচৰত দায়বদ্ধ থাকে। সকলো কথাতে চৰকাৰ জনগণৰ ওচৰত দায়িত্বশীল।

২। **ব্যক্তি স্বাধীনতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব :** গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাত নাগৰিকৰ স্বাধীনতা অক্ষুণ্ণ থাকে। স্বতন্ত্রতা গণতন্ত্রৰ এক প্ৰধান স্তম্ভ। গণতন্ত্রনাগৰিকৰ মতামত প্ৰকাশৰ স্বাধীনতা, চিন্তাৰ স্বাধীনতা আৰু সংবাদ মাধ্যমৰ স্বাধীনতা প্ৰদান কৰা হয়। চৰকাৰে নিজৰ ৰুচি অনুসৰি ব্যক্তি-স্বতন্ত্রতা হস্তক্ষেপ কৰিব নোৱাৰে ন্যায়ালয়ে ব্যক্তি স্বতন্ত্রতাক সুৰক্ষা প্ৰদান কৰে।

৩। **ৰাজনৈতিক শিক্ষা :** গণতন্ত্রই জনসাধাৰণক ৰাজনৈতিক শিক্ষা প্ৰদান কৰে। ইয়াত ৰাজনৈতিক শিক্ষাৰ ব্যাপক সুযোগ ঘটে। নিৰ্বাচন কি, কেনেকৈ অনুষ্ঠিত হয়, চৰকাৰৰ কেনেদৰে পৰিচালনা হয়। এই সকলোবিলাক বিষয়ত জনগণে শিক্ষা লাভ কৰি দেশৰ ৰাজনীতিত জনগণে সক্ৰিয় অংশ গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। বিভিন্ন বিৰোধী ৰাজনৈতিক দলবিলাকে চৰকাৰী পক্ষক সমালোচনা কৰিব পাৰে আৰু চৰকাৰে সিবিলাকৰ আগত নিজৰ সফলতা সমূহ প্ৰকাশ কৰে। ইয়াৰ ফলত জনগণে ৰাজনৈতিক শিক্ষা লাভ কৰি ৰাজনৈতিক ভাৱে সচেতন হোৱাৰ

সুবিধা লাভ কৰে।

৪। সামাজিক ন্যায় প্রতিষ্ঠা : গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থা ন্যায়ভিত্তিক শাসন ব্যৱস্থাৰ এক সুন্দৰ নিৰ্দেশন সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোককে সমান সুবিধা প্ৰদান কৰি আৰ্থিক সুযোগ প্ৰদান কৰি আৰু দৰিদ্ৰ আৰ্থ সামাজিক ভাৱে পিছপৰা শ্ৰেণীক বিশেষ কিছুমান সুৰক্ষা প্ৰদান কৰি গণতন্ত্ৰই সামাজিক ন্যায় প্রতিষ্ঠা কৰিব পাৰে।

৫। বিপ্লৱৰ আশংকা কম : গণতন্ত্ৰৰ সপক্ষে আন এক যুক্তি হল যে ই বিপ্লৱ বা সংঘৰ্ষৰ পৰা মুক্ত। যিহেতু এই শাসন কাৰ্যত জনগণে অংশ গ্ৰহণ কৰে আৰু জনমতৰ ওপৰত বিশেষ গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হয় সেয়ে জনগণৰ মনত বৈপ্লৱিক ভাৱৰ সৃষ্টি নহয়।

৬। আত্মবিকাশৰ সুবিধা : গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাত জনগণে আত্মবিকাশৰ সৰ্বাধিক সুযোগ সুবিধা সমগ্ৰ জনগণে ভোগ কৰিব পাৰে। ইয়াত ৰাষ্ট্ৰই প্ৰত্যেকৰে ইচ্ছাক বিবেচনা কৰে।

গণতন্ত্ৰৰ অসুবিধাসমূহ :

১। গণতন্ত্ৰত গুণতকৈ সংখ্যাৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হয়। ইয়াত সংখ্যা গৰিষ্ঠৰ মতামতৰ ওপৰত অত্যধিক গুৰুত্ব দিয়া হয়। সংখ্যাগৰিষ্ঠৰ দ্বাৰা যিহেতু চৰকাৰ গঠন হয়, গতিকে সংখ্যা লঘিষ্ঠসকলৰ স্বার্থ সুৰক্ষা নহয়। জনগণৰ অধিক অংশই অশিক্ষিত আৰু অজ্ঞ হোৱাৰ বাবেই গণতন্ত্ৰত অশিক্ষিত আৰু অজ্ঞতা ব্যক্তিৰ শাসন বুলি কোৱা হয়।

২। দলীয় স্বার্থৰ ওপৰত গুৰুত্ব : গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰত ৰাজনৈতিক দলবিলাকে ৰাষ্ট্ৰীয় স্বার্থৰ তুলনাত নিজৰ দলীয় স্বার্থৰ খাতিৰত কাম কৰোতে বহু সময়ত ৰাজনৈতিক দলবিলাকে জনগণৰ স্বার্থ আওকান কৰি নিজৰ সমস্যাসমূহত ব্যস্ত থাকে।

৩। অস্থায়ী চৰকাৰ : বহুদলীয় ব্যৱস্থা থকা গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰবিলাকত চৰকাৰ অস্থায়ী হোৱা দেখা যায়। জনমত পৰিবৰ্তনৰ লগে লগে চৰকাৰৰো পৰিবৰ্তন হয়। অস্থায়ী চৰকাৰে ৰীতি নীতি আদি ফলপ্ৰসুভাৱে কাৰ্যকৰী কৰিব

নোৱাৰে। সংযুক্ত বা মৰ্চা চৰকাৰ গঠন কৰিলে চৰকাৰ দুৰ্বল হয়। অৰ্ধলীয়া সংঘাত বাঢ়ে। জনস্বার্থ সুৰক্ষিত নহয়।

৪। ব্যয়বহুল চৰকাৰ ব্যৱস্থা : গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থা মিতব্যয়ী নহয়। বৃহৎ সংখ্যক প্ৰতিনিধি নিৰ্বাচন কৰিবৰ কাৰণে অধিক ধনৰ খৰচ হয়। ইয়াৰোপৰি আইন প্ৰণয়নৰ কাৰ্যত অযথা সময় আৰু অৰ্থৰ অপচয় হয়। সঘনে অনুষ্ঠিত নিৰ্বাচনেও ব্যয়ৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি কৰে।

৫। জৰুৰীকালীন সময়ৰ বাবে উপযোগী নহয় : গণতন্ত্ৰত শাসন ব্যৱস্থাত সকলো ধৰণৰ সিদ্ধান্ত যিহেতু আলাপ আলোচনাৰ মাধ্যমত লোৱা হয় গতিকে সকলো সময়ত কোনো সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰি তাক কাৰ্যকৰী কৰাতো গণতন্ত্ৰৰ পক্ষে সৰু নহয়। সেয়েহে জৰুৰীকালীন সময়ত এনে চৰকাৰ উপযোগী নহয়।

৬। দুৰ্নীতিৰ প্ৰয়োজন বেছি : গণতন্ত্ৰত দুৰ্নীতিৰ প্ৰকোপ বেছি। বৃহৎ সংখ্যক জনগণে নিৰক্ষ আৰু অজ্ঞ হোৱা কাৰণে সহজতে প্ৰলোভিত কৰি দলবিলাকে জনগণক নিজ দলৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত কৰি লব পাৰে। নিৰীহ জনসাধাৰণ কেতিয়াবা গণতান্ত্ৰিক শাসনত শোষণৰ কৰলত পৰে। সেয়েহে ইয়াত দুৰ্নীতিৰ প্ৰকোপ বেছি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

- ১। গণতন্ত্ৰৰ ইংৰাজী শব্দ Democracy কোন ভাষাৰ পৰা আহিছে ?
- ২। সকলোৱে অংশ গ্ৰহণ কৰা চৰকাৰেই 'গণতন্ত্ৰ' কোনে কৈছে ?

২.৪ গণতন্ত্ৰৰ প্ৰকাৰ : (Kinds of Democracy)

চৰকাৰক গঠন আৰু পৰিচালনাৰ পদ্ধতিৰ পৰা গণতন্ত্ৰক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে

প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰ (Direct Democracy) আৰু পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰ (Indirect Democracy)

২.৪.১ প্রত্যক্ষ গণতন্ত্র (Direct Democracy)

প্রত্যক্ষ গণতন্ত্র বুলিলে সেই শাসন ব্যৱস্থাক বুজায় য'ত জনসাধাৰণে শাসন কাৰ্যত প্ৰত্যক্ষ আৰু সক্ৰিয়ভাৱে অংশ গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। প্ৰাচীন কালৰ গ্ৰীচৰ নগৰ ৰাষ্ট্ৰবিলাকত প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰৰ প্ৰচলন আছিল। নাগৰিকসকলে নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ অন্তৰে অন্তৰে পূৰ্বনিৰ্ধাৰিত স্থানত একত্ৰিত হৈ আইন প্ৰণয়ন, চৰকাৰী বিষয়াৰ নিযুক্তি আয় আৰু ব্যয় নিৰ্ধাৰণ আদি গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়ত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিছিল। এনেদৰে পোনপটীয়াকৈ নাগৰিকৰ দ্বাৰা পৰিচালিত শাসন ব্যৱস্থাই হল প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰ। উল্লেখনীয় যে প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰত বৈধ সাৰ্বভৌমত্ব আৰু ৰাজনৈতিক সাৰ্বভৌমত্বৰ মাজত কোনো প্ৰভেদ নেথাকে। বৰ্তমান সময়ত ছুইজাৰলেণ্ডৰ কিছুমান সৰু সৰু কেন্‌টন আৰু মাৰ্কিন যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ স্থানীয় প্ৰশাসন পৰিচালনাৰ ক্ষেত্ৰত এই শাসনপদ্ধতি কিছু পৰিমাণে প্ৰৱৰ্তিত হৈ আছে।

প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰৰ পদ্ধতিসমূহ (Methods of direct democracy)

প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰ প্ৰচলন থকা দেশৰ জনগণে নিম্নলিখিত পদ্ধতিসমূহ প্ৰয়োগ কৰি শাসন কাৰ্যত অংশ গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। এই পদ্ধতিসমূহ ছুইজাৰলেণ্ডত প্ৰয়োগ কৰা হয়।

ক) গণ প্ৰস্তাৱ বা গণ উদ্যোগ : (Initiative)

গণ প্ৰস্তাৱ এনে এক পদ্ধতি যাৰ জৰিয়তে জনগণে আইন প্ৰণয়ন আৰু সংবিধান সংশোধনৰ প্ৰক্ৰিয়াত অংশ লব পাৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা নিৰ্দিষ্ট সংখ্যক জনগণে এখন বিধেয়কৰ খচৰা প্ৰস্তুত কৰি আইনসভাৰ ওচৰলৈ সন্মতিৰ বাবে পঠিয়াব পাৰে। যিহেতু আইনৰ প্ৰস্তাৱ জনসাধাৰণে লব পাৰে সেয়ে ইয়াক গণপ্ৰস্তাৱ বুলিব পাৰি। জনগণে গ্ৰহণ কৰা এনে আইন প্ৰণয়নৰ প্ৰস্তাৱ আইন পালিকাই অগ্ৰাহ্য কৰিব নোৱাৰে।

খ) গণ নিৰ্দেশ : (Referendum)

এই পদ্ধতি অনুসৰি আইন প্ৰণয়ন সম্পৰ্কীয় কোনো প্ৰস্তাৱ চৰকাৰে জনগণৰ অনুমোদনৰ কাৰণেই পঠিয়াই। জনগণৰ অনুমোদন পালেহে চৰকাৰে ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। সেইবাবে এনে পদ্ধতিক গণনিৰ্দেশ বোলা হয়। জনসাধাৰণে চৰকাৰৰ আইন প্ৰণয়ন সম্পৰ্কীয় প্ৰস্তাৱ সমৰ্থন নকৰিবও পাৰে। সৰহ সংখ্যক জনগণৰ সন্মতি সাপেক্ষেও চৰকাৰক আইন প্ৰণয়ন কৰিবলৈ বা সংবিধান সংশোধনৰ বাবে নিৰ্দেশ দিব পাৰে।

গ) প্ৰত্যাহৰ্তনৰ আদেশ : (Recall)

এই পদ্ধতিৰ সহায়ত কোনো নিৰ্বাচিত প্ৰতিনিধিৰ কাৰ্যকলাপত অসন্তুষ্ট হলে নাগৰিক সকলে প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰি কাৰ্যকাল শেষ হোৱাৰ আগতেই তেওঁক অপসাৰণ কৰিব পাৰে। কোনো জনপ্ৰতিনিধি জনস্বার্থ বিৰোধী কাৰ্যত লিপ্ত হলে প্ৰত্যাহৰ্তনৰ আদেশৰ দ্বাৰা তেওঁক পদচ্যুত কৰিব পাৰি।

ঘ) গণভোট : (Plebiscite)

এই পদ্ধতিমতে কোনো গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়ত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিবলৈ হলে ৰাইজৰ ভোট লোৱাৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা হয়। ভোটৰ দ্বাৰা সিদ্ধান্ত লোৱা বাবে ইয়াক গণভোট বোলা হয়। সাধাৰণতে ৰাজনৈতিক ফালৰপৰা গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়ত গণভোট গ্ৰহণ কৰা হয়।

ওপৰোক্ত উদাহৰণ বা পদ্ধতিবিলাকৰ ভিতৰত গণপ্ৰস্তাৱ আৰু গণনিৰ্দেশ অত্যন্ত গুৰুত্ব পূৰ্ণ। ছুইজাৰলেণ্ডৰ গণতন্ত্ৰ তুলনামূলক ভাৱে অধিক শক্তিশালী হোৱাৰ কাৰণ হল যে এই পদ্ধতি সমূহ গ্ৰহণ কৰি জনগণে চৰকাৰক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে। এই পদ্ধতি সমূহে গণতন্ত্ৰক অধিকশক্তিশালী কৰি তোলে। এনে ব্যৱস্থাত চৰকাৰে জনমতক কেতিয়াও উপেক্ষা কৰিব নোৱাৰে।

প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰৰ গুণ দোষসমূহ (Merits and demerits of direct democracy)

প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰক প্ৰকৃত্যৰ্থত গণতন্ত্ৰ বুলি কলেও ইয়াৰ কিছুমান সুবিধা অসুবিধা আছে। ইবিলাক তলত আলোচনা কৰা হল :-

প্রত্যক্ষ গণতন্ত্রৰ গুণসমূহ (Merits of direct democracy)

- ১। প্রত্যক্ষ গণতন্ত্রত ৰাষ্ট্ৰৰ বিধায়িনী আৰু প্ৰশাসনিক কাৰ্যত জনগণে পোনপটীয়াকৈ অংশ গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। এই অৰ্থত প্রত্যক্ষ গণতন্ত্রই হল প্ৰকৃত গণতান্ত্ৰিক শাসনব্যৱস্থা। ইয়াৰ চৰকাৰক জনসাধাৰণে নিজৰ চৰকাৰ বুলি গৌৰৱ অনুভৱ কৰে। ফলত জনসাধাৰণৰ মাজত উৎসাহ উদ্দীপণাও বৃদ্ধি পায়।
- ২। মিতব্যয়ী : প্রত্যক্ষ গণতন্ত্র মিতব্যয়ী হয়। চৰকাৰী প্ৰশাসন কাৰ্য পৰিচালনা কৰোতে পৰোক্ষ গণতন্ত্রত হোৱা অত্যধিক ব্যয় প্রত্যক্ষ গণতন্ত্রত নাথাকে।
- ৩। প্রত্যক্ষ গণতন্ত্রত বিপ্লৱৰ আশাংকা খুউব কম।
- ৪। কম আৰু সৰু জনবসতিপূৰ্ণ ৰাষ্ট্ৰসমূহৰ বাবে প্রত্যক্ষ গণতন্ত্র হৈছে এক আদৰ্শ শাসকব্যৱস্থা।

প্রত্যক্ষ গণতন্ত্রৰ দোষসমূহ (Demerits of direct democracy)

- ১। বৃহৎ আয়তনৰ আৰু জনবহুল ৰাষ্ট্ৰসমূহৰ কাৰণে প্রত্যক্ষ গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থা অণুপযোগী। এনে জনবহুল ৰাষ্ট্ৰবিলাকত জনসাধাৰণে গোট খাই আইন প্ৰণয়নৰ ব্যৱস্থা কৰাৰ কথা ভাবিব নোৱাৰি।
- ২। জৰুৰীকালীন সময়ত ক্ষিপ্ৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰি কাৰ্যকৰী কৰোতো প্রত্যক্ষ গণতন্ত্রৰ পক্ষে সম্ভৱ নহয়। কিয়নো সকলো মানুহ মিলিত হৈ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা সহজ সাধ্য নহয়।
- ৩। প্রত্যক্ষ গণতন্ত্রৰ আইন প্ৰণয়ন বা প্ৰশাসনীয় ব্যৱস্থা এক জটিল ব্যৱস্থা। ইয়াৰ বাবে জনগণৰ প্ৰশাসনীয় জ্ঞান আৰু অভিজ্ঞতাৰ প্ৰয়োজন। সকলো নাগৰিককে প্ৰশাসনত অংশ গ্ৰহণৰ সুবিধা দিলে প্ৰশাসনৰ মানদণ্ড নিম্নগামী হোৱাৰহে আশঙ্কা থাকে।
- ৪। দেশৰ সৰহ সংখ্যক লোক অশিক্ষিত আৰু নিৰক্ষৰ হলে প্রত্যক্ষ গণতন্ত্র কৃতকাৰ্য হব নোৱাৰে।

২.৪.২. পৰোক্ষ বা প্ৰতিনিধিত্বমূলক গণতন্ত্ৰ (Indirect or representative democracy) :

পৰোক্ষ বা প্ৰতিনিধিত্বমূলক গণতন্ত্ৰ হৈছে প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰৰ সম্পূৰ্ণ এক বিপৰীত ৰূপ। পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰ বুলি কলে এনে এক শাসন ব্যৱস্থাক বুজায় যত জনসাধাৰণে প্ৰত্যক্ষভাৱে শাসন কাৰ্যত অংশ গ্ৰহণ কৰাৰ পৰিৱৰ্তে তেওঁলোকৰ দ্বাৰা নিৰ্বাচিত প্ৰতিনিধিবৰ্গৰ জৰিয়তে পৰোক্ষ ভাৱে অংশ গ্ৰহণ কৰাকে বুজায়।

প্ৰতিনিধিত্বমূলক গণতন্ত্ৰ হৈছে সংখ্যাগৰিষ্ঠ নিৰ্বাচন মণ্ডলীৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হোৱা এক পৰোক্ষ শাসন ব্যৱস্থা। এই শাসন ব্যৱস্থাত সমূহ নিৰ্বাচক মণ্ডলীৰ দ্বাৰা নিৰ্বাচিত হোৱা কেইজনমান প্ৰতিনিধিৰে গঠিত এক ব্যক্তিসমষ্টি গোটে ৰাজনৈতিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ প্ৰক্ৰিয়াত অংশ গ্ৰহণ কৰে। এই প্ৰতিনিধিসকলে জনগণৰ হৈ তেওঁলোকৰ ৰুচি অনুসৰি শাসনকাৰ্য পৰিচালনা কৰে। সেয়ে আমেৰিকাৰ প্ৰাক্তন ৰাষ্ট্ৰপতি আব্ৰাহাম লিংকনে কৈছিল যে গণতন্ত্ৰ হৈছে “জনসাধাৰণৰ বাবে জনসাধাৰণে গঠন কৰি দিয়া জনসাধাৰণৰ চৰকাৰ”। (Democracy is a government of the people, by the people and for the people)

আধুনিক সময়ৰ প্ৰায়বিলাক গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰতেই পৰোক্ষ বা প্ৰতিনিধিত্বমূলক গণতন্ত্ৰৰ প্ৰচলন দেখা যায়। এই ক্ষেত্ৰত আমি উদাহৰণস্বৰূপে বৃটেইন, আমেৰিকা, ফ্ৰান্স, কানাডা, অষ্ট্ৰেলিয়া আৰু ভাৰতবৰ্ষৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰো।

পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰৰ গুণ দোষ (Merits and demerits of indirect democracy) :

পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰৰ সুবিধাসমূহ (Merits of indirect democracy)

- ১। পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰই প্ৰতিজন নাগৰিকৰেই ব্যক্তিগত স্বাধীনতা আৰু অধিকাৰৰ ক্ষমতাৰ নিশ্চয়তা প্ৰদান কৰে।

- ২। পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰই চৰকাৰক ই প্ৰয়োগ কৰা ক্ষমতা কাৰ্যৰ বাবে জনসাধাৰণৰ ওচৰত দায়বদ্ধশীল কৰি তোলে।
- ৩। প্ৰতিনিধিত্বমূলক গণতন্ত্ৰত সংখ্যাগৰিষ্ঠৰ সহমতৰ ভিত্তিত এক সিদ্ধান্ত উপনীত হোৱা স ৰ হয়।
- ৪। পৰোক্ষ বা প্ৰতিনিধিত্বমূলক গণতন্ত্ৰই সামগ্ৰীক ভাৱে সম্প্ৰাদায়ৰ হৈ প্ৰতিনিধি হিচাপে ভূমিকা পালন কৰে।
- ৫। জৰুৰীকালীন সমতাৰ বাবে পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰ অধিক উপযোগী। যিহেতু ইয়াৰ সকলো জনগণে প্ৰত্যক্ষপ্ৰাপ্ত মিলিত হৈ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ নকৰে। গতিকে জৰুৰীকালীন পৰিস্থিতিতক্ষিপ্ৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰি তাক কাৰ্যকৰী কৰাতো পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰৰ পক্ষে স ৰ হয়।
- ৬। বিপুল জনসংখ্যা থকা ৰাষ্ট্ৰসমূহৰ কাৰণে পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰ অধিক উপযোগী।

পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰৰ দোষসমূহ (Demerits indirect democracy)

- ১। পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰত গুণতকৈ সংখ্যাৰ ওপৰতহে অধিক গুৰুত্ব দিয়া হয়। অধিকাংশ জনপ্ৰতিনিধি নিৰক্ষৰ, অজ্ঞ আৰু অদক্ষ আৰু অনভিজ্ঞ হোৱা দেখা যায়।
- ২। ব্যয়বহুলঃ পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰ হৈছে এক ব্যয়বহুল চৰকাৰ ব্যৱস্থা। ইয়াত নিৰ্বাচনৰ সময়ত অযথা ধন আৰু সময়ৰ অপচয় হয়।

২.৪.৩ প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰৰ প্ৰভেদ (Distinction between direct and indirect democracy)

প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰৰ মাজত ভালেখিনি প্ৰভেদ আছে। ইবিলাক তলত আলোচনা কৰা হল :

- ১। প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰত প্ৰত্যক্ষভাৱে জনগণে চৰকাৰী কাৰ্যকলাপত অংশ গ্ৰহণ কৰে। প্ৰাপ্ত বয়স্ক নাগৰিকসকলে ৰাজহুৱা স্থানত একত্ৰিত হৈ চৰকাৰ নিৰ্বাচিত কৰাৰ লগতে প্ৰশাসনীয়নীতি নিৰ্ধাৰণ, কৰ বৰি নিৰ্ধাৰণ তথা

সংগ্ৰহ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰে। আনহাতে পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰত জনগণে তেওঁলোকৰ প্ৰতিনিধি নিৰ্বাচন কৰাৰ পাছত তেওঁলোকেহে জনগণৰ হৈ কাৰ্যসম্পাদন কৰে।

- ২। প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰত জনগণে আইন প্ৰণয়ন সম্পৰ্কীয় প্ৰস্তাৱ উত্থাপন কৰিব পাৰে আৰু আইন পালিকাই প্ৰণয়ন কৰা আইন জনগণৰ দ্বাৰা অনুমোদিত হ'ব লাগে। ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰত জনগণে নিজাববীয়াকৈ আইন প্ৰণয়নৰ প্ৰস্তাৱ উত্থাপন কৰিব নোৱাৰে।
- ৩। প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰত সংবিধান সংশোধনীৰ প্ৰস্তাৱত গণতন্ত্ৰমোদনৰ প্ৰয়োজন কিন্তু পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰত জনসাধাৰণে সংবিধান সংশোধনীৰ ক্ষেত্ৰত অন্ধমোদন জনাব লগীয়া নহয়।
- ৪। প্ৰত্যক্ষ গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থা প্ৰচলন থকা দেশত জনসাধাৰণে নিৰ্বাচিত প্ৰতিনিধিত্ব ঘূৰাই আনিব পাৰে অৰ্থাৎ প্ৰত্যৰ্তনৰ ব্যৱস্থা আছে। আনহাতেদি পৰোক্ষ গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থা থকা দেশত এনে প্ৰত্যৰ্তনৰ ব্যৱস্থা (Recall) নাই।

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন :

- ১। প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰ প্ৰচলন থকা এখন দেশৰ নাম লিখা।
- ২। প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰৰ দুটা আহিলা উল্লেখ কৰা

২.৫. গণতন্ত্ৰৰ কৃতকাৰ্যতাৰ চৰ্তাৱলী (Conditions for the success of democracy)

সাম্প্ৰতিক বিশ্বৰ প্ৰায় সকলোবিলাক ৰাষ্ট্ৰই গণতন্ত্ৰক এক উৎকৃষ্ট পদ্ধতিৰ চৰকাৰ হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে। ড° গাৰ্ণাৰৰ মতে, যিমনেই আসোৱাহ নাথাকক কিয় গণতন্ত্ৰই বিশ্বজনীনতাৰ ৰূপ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। গণতন্ত্ৰকৈ ভাল কোনো বিকল্প চৰকাৰ পদ্ধতি নাই। কিন্তু গণতান্ত্ৰিক পদ্ধতিৰো কিছুমান আসোৱাহ

আছে আৰু এই আসোৱাহবিলাক কেতবোৰ চৰ্তাৱলীৰ মাজেদিহে দূৰ কৰি গণতান্ত্ৰিক সফল কৰি তোলাতো স ৰপৰ।

জন ষ্টৰ্ভাট মিলে (J. S. Mill) তেওঁৰ “প্ৰতিনিধিত্ব মূলক চৰকাৰ” (Representative Government) নামৰ গ্ৰন্থখনত গণতান্ত্ৰিক শাসনব্যৱস্থাৰ কৃতকাৰ্যতাৰ বাবে তিনিটা বিশেষ চৰ্তৰ কথা উল্লেখ কৰিছে

প্ৰথমতে, জনসাধাৰণৰ গণতান্ত্ৰিক শাসন পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰিবলৈ আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰিব লাগিব।

দ্বিতীয়তে, গণতন্ত্ৰৰ সুৰক্ষাৰ বাবে যিকোনো প্ৰকাৰৰ ত্যাগৰ বাবে তেওঁলোক প্ৰস্তুত থাকিব লাগিব।

তৃতীয়তে, গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাই আৰোপ কৰা দায়িত্ব নিষ্ঠাৰে সৈতে জনসাধাৰণে পালন কৰিব লাগিব।

জে.এচ মিলে উল্লেখ কৰা চৰ্ত কেইটাৰ উপৰিও গণতন্ত্ৰই সফলতাৰ নিম্নোক্ত চৰ্তাৱলীসমূহ পূৰণ কৰা প্ৰয়োজন।

১। গণতন্ত্ৰৰ প্ৰতি জনসাধাৰণৰ আগ্ৰহ : (Desire of the people for democracy)

গণতন্ত্ৰৰ কৃতকাৰ্যতাৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰৰ বৃহৎ সংখ্যক জনগণে গণতান্ত্ৰিক শাসন পদ্ধতিক ভাল চৰকাৰ বুলি উপলব্ধি কৰি তাক আন্তৰিকতাৰে সমৰ্থন জনাব লাগিব। সমতা, স্বাধীনতা, ভাতৃত্বৰোধৰ নীতিসমূহক সাৰোগত কৰি গণতান্ত্ৰিক প্ৰমূল্য বিলাকক উচ্চ স্থান দিব লাগিব। জনসাধাৰণৰ ইচ্ছা, আস্থা আৰু সমৰ্থন অবিহনে গণতন্ত্ৰ কৃতকাৰ্য হ'ব নোৱাৰে। গতিকে গণতন্ত্ৰ জনসম্মতিৰ ওপৰত প্ৰতিস্থিত হোৱাতো ইয়াৰ কৃতকাৰ্যতাৰ বাবে অতি প্ৰয়োজনীয় চৰ্ত।

সহানুভূতি আৰু সহনশীলতা (Spirit of sympathy and toteralion)

গণতন্ত্ৰৰ সফলতাৰ বাবে প্ৰতিজন নাগৰিকে নিজা মত প্ৰকাশ কৰাৰ লগতে আনৰ মতামত সমূহকো আদৰণি জনাব লাগে। প্ৰতিজন আনৰ অভাৱ, অভিযোগৰ প্ৰতি ,সহানুভূতিশীল আৰু আনৰ বিচাৰ বিবেচনাৰ প্ৰতি সহনশীল হ'ব লাগিব। নাগৰিকসকলে ৰাজহুৱা স্বার্থ জড়িত সকলো বিষয়তে তেওঁলোকৰ মাজৰ মতভেদ

বা বিতৰ্ক আলোচনা বিলোচনাৰ মাধ্যমেৰে শান্তিপূৰ্ণভাৱে সমাধা কৰিব লাগে।

১। জনসচেতনতা (People's consciousness)

গণতন্ত্ৰৰ কৃতকাৰ্যতাৰ দ্বিতীয় চৰ্ত হ'ল জনসচেতনতা। যদি ৰাষ্ট্ৰৰ জনগণে ৰাজনৈতিক কাৰ্যকলাপবিলাকৰ প্ৰতি সচেতন নহয় তেতিয়া গণতন্ত্ৰ ধনতন্ত্ৰলৈ পৰিণত হ'ব য'ত শাসনৰ ক্ষমতা এক শ্ৰেণীয়ে নিজৰ হাতলৈ হস্তগত কৰি উন্নয়নৰ সুফলৰজি উপভোগ কৰাৰ সুবিধা লাভ কৰিব। দেশৰ যিদৰে সমস্যা থাকে তেনেদৰে নানা গোষ্ঠীবিলাকৰ মাজতো ভিন্ন প্ৰকৃতিৰ সমস্যা আছে। গতিকে আলাপ আলোচনা, সহিষ্ণুতাৰ মাজেদি এই সমস্যাবলী সচেতনতাৰ জৰিয়তে সমাধান কৰাটো অতিকৈ প্ৰয়োজন।

২। জনসাধাৰণৰ শিক্ষা আৰু ৰাজনৈতিক জ্ঞান : (Education and political knowledge of the people)

এক সুশিক্ষিত নিৰ্বাচকমণ্ডলীক গণতন্ত্ৰৰ মূল সম্পদ বুলি বিবেচনা কৰা হয়। নিৰ্বাচকমণ্ডলীক ৰাজনৈতিক জ্ঞান আৰু ৰাজহুৱা স্বার্থ জড়িত বিষয়সমূহৰ প্ৰতি তেওঁলোকে কৰা আচৰণৰ ওপৰত গণতন্ত্ৰৰ কৃতকাৰ্যতা বহু পৰিমাণে নিৰ্ভৰ কৰে। এই ৰাজনৈতিক জ্ঞান আহৰণৰ বাবে জনসাধাৰণৰ মাজত শিক্ষাৰ প্ৰসাৰৰ প্ৰয়োজন। উন্নত শিক্ষা ব্যৱস্থা মানুহৰ অধিকাৰ আৰু কৰ্তব্যৰ প্ৰতি সজাগ কৰি তোলাৰ লগতে সামাজিক ৰাজনৈতিক সমস্যাবাজি বুদ্ধি পোৱাত সহায় কৰে। যদিহে ৰাষ্ট্ৰৰ বৃহৎ সংখ্যক নিৰ্বাচনমণ্ডল অশিক্ষিত আৰু নিৰক্ষৰ হয় তেনেহলে তেওঁলোকৰ অজ্ঞতাৰ সুযোগলৈ চৰকাৰ বা বিৰোধী দলে তেওঁলোকক সহজতে বিপথে পৰিচালিত কৰিব পাৰে। সেয়েহে উপযুক্ত শিক্ষা ব্যৱস্থা গণতন্ত্ৰৰ কৃতকাৰ্যতাৰ প্ৰধান চৰ্ত বুলি গণ্য কৰা হয়।

৪। সংবাদ মাধ্যমৰ স্বতন্ত্ৰতাঃ (Freedom of press)

গণতন্ত্ৰৰ সফল ৰূপায়ণৰ কাৰণে জনমত প্ৰচাৰৰ মাধ্যমবিলাক চৰকাৰী পৃষ্ঠপোষকতা বা নিয়ন্ত্ৰণৰ পৰা মুক্ত হৈ স্বাধীন আৰু নিৰপেক্ষ ভাৱে ৰাষ্ট্ৰীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় ঘটনাৰলী সমূহক প্ৰকৃত ৰূপত উপস্থাপন কৰাৰ সুবিধা লাভ কৰিব লাগিব। অৱশ্যে ইবিলাক জনসমৰ্থনৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত হ'ব লাগিব।

৫। অর্থনৈতিক নিৰাপত্তা আৰু সমতা : (Economic security and equality)

জনসাধাৰণৰ আৰ্থিক নিৰাপত্তাৰ অভাৱে গণতন্ত্ৰৰ ওপৰত জনবিশ্বাস হেৰুৱাই পেলাইছে। একেদৰে আৰ্থিক বৈষম্যই জনসাধাৰণৰ মাজৰ সমমৰ্যদাৰ ধাৰণা বিলুপ্তি ঘটাইছে। প্ৰকৃতৰ্থত সমাজৰ অধিক সংখ্যক লোক দৰিদ্ৰ হলে আৰু মুষ্টিমেৱ কেইজনমান চহকী হলে আৰ্থিক বৈষম্য সৃষ্টি হয়। আৰ্থিক সমতা থাকিলেহে ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা স ৰ হব।

৬। শক্তিশালী বিৰোধী ৰাজনৈতিক দলৰ অৱস্থান :

শক্তিশালী বিৰোধী ৰাজনৈতিক দল গণতন্ত্ৰৰ সফলতাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় চৰ্ত শক্তিশালী বিৰোধী দলৰ অবিহনে শাসক পক্ষই স্বেচ্ছাৰে প্ৰশাসন চলোৱাৰ আশংকা থাকে। বিৰোধী দল এই ক্ষেত্ৰত সৱল হলে চৰকাৰৰ স্বেচ্ছাচাৰী মনোভাৱ জড়িত কাৰ্যাৱলীবিলাকক আইনসভাৰ মজিয়াত বাধাপ্ৰদান কৰাৰ লগতে ইবিলাকৰ দোষ ক্ৰটি সমূহ খুটি নাটি মাৰি জনগণক অৱগত কৰিব পাৰে। চৰকাৰৰ দুৰ্নীতি আৰু দায়িত্বজনহীনতা কাৰ্যক বাধা দিব পাৰে। এনেদৰে গণতন্ত্ৰৰ কৃতকাৰ্যতাত ৰাজনৈতিক দলসমূহে অৰিহনা যোগায়।

৭। অধিকাৰ আৰু কৰ্তব্যৰ প্ৰতি নাগৰিকৰ সচেতনতা :

গণতন্ত্ৰৰ কৃতকাৰ্যতাৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰৰ নাগৰিক সকলে অধিকাৰ আৰু কৰ্তব্যৰ প্ৰতি সচেতন হব লাগে। বিভিন্ন স্বাৰ্থজড়িত ব্যক্তি আৰু গোটৰ মাজত সমন্বয়স্বপনৰ ক্ষেত্ৰত গণতন্ত্ৰই হৈছে সৰ্বোকৃষ্ট পদ্ধতি। নাগৰিক সকলে নিষ্ঠা সহকাৰে নিজা দায়িত্ব পালন কৰাৰ ওপৰত ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰগতি নিৰ্ভৰ কৰে আৰু এই ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰগতি গণতন্ত্ৰৰ কৃতকাৰ্যতাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় চৰ্ত।

আত্মমূল্যায়ন - ৩

গণতন্ত্ৰৰ কৃতকাৰ্যতাৰ বাবে দুটা চৰ্ত উল্লেখ কৰা।

২.৬ গণতন্ত্র আৰু একনায়কত্ববাদৰ মাজৰ পাৰ্থক্যসমূহ (Distinction between democracy and dictatorship)

গণতন্ত্র আৰু একনায়কত্ববাদ দুয়োটা পৰস্পৰ বিৰোধী ৰাজনৈতিক আদৰ্শ। এই দুই শাসন ব্যৱস্থা পৰস্পৰ বিপৰীত ধৰ্মী। এই দুই ৰাজনৈতিক আদৰ্শৰ মাজৰ প্ৰভেদসমূহ তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ :

- ১। গণতন্ত্র হৈছে জনসাধাৰণৰ চৰকাৰ। অৰ্থাৎ শাসন কাৰ্যত জনসাধাৰণ প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষভাৱে জড়িত হৈ থাকে। অৰ্থাৎ গণতন্ত্রত সকলো জনগণ শাসনৰ অংশীদাৰ। আনহাতে একনায়কত্ববাদ হৈছে এজন নায়কৰ শাসন। সকলো লোক এনে শাসন ব্যৱস্থাৰ অংশীদাৰ নহয়।
- ২। গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাত নিৰ্ধাৰিত সময়ৰ মুৰ্ মুৰে নিৰ্বাচন অনুষ্ঠিত হয় য'ত প্ৰাপ্তবয়স্ক নাগৰিকসকলে ভোটদানৰ জৰিয়তে চৰকাৰ গঠনত অংশ লয়। কিন্তু একনায়কত্ববাদী শাসন ব্যৱস্থাত নিয়মিত নিৰ্বাচন অনুষ্ঠিত নহয়। এই নিৰ্বাচন অনুষ্ঠিত কৰা নকৰাতো শাসকজনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।
- ৩। গণতন্ত্রত জনগণে নাগৰিক আৰু ৰাজনৈতিক অধিকাৰ সমূহ উপভোগ কৰে। এই অধিকাৰবিলাকক ৰাষ্ট্ৰৰ সংবিধানত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। চৰকাৰ বা তেনে আন কোনো অনুষ্ঠানে নাগৰিকৰ অধিকাৰ অযথা হস্তক্ষেপ কৰিব নোৱাৰে। ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে একনায়কত্ববাদত নাগৰিকৰ অধিকাৰক অৱজ্ঞা কৰা হয়। নাগৰিকৰ অধিকাৰ সুৰক্ষিত কৰিবৰ কাৰণে ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰাৰ সুবিধা একনায়কত্ববাদত কম।
- ৪। গণতন্ত্র সদায় সন্মতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। ইয়াৰ সকলো সিদ্ধান্ত আলাপ আলোচনাৰ মাধ্যমেদি গ্ৰহণ কৰা হয়। আনহাতেদি একনায়কত্ববাদী শাসন ব্যৱস্থা বল বা শক্তি প্ৰয়োগৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত।
- ৫। গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰ জনগণৰ ওচৰত দায়বদ্ধ। চৰকাৰৰ প্ৰতি জনগণৰ আস্থা কমি গলে জনসাধাৰণে চৰকাৰ ভংগ কৰিব পাৰে। কিন্তু একনায়কত্ববাদ চৰকাৰত চৰকাৰ জনসাধাৰণৰ ওচৰত দায়ী নহয়। স্বেচ্ছাচাৰীসকলে শাসন

পৰিচালনা কৰিলেও জনগণে তেনে চৰকাৰ ভংগ কৰিব নোৱাৰে অৰ্থাৎ একনায়কত্ববাদত জনসাধাৰণৰ প্ৰতিৰোধ ক্ষমতা নাথাকে।

- ৬। গণতন্ত্ৰই জনসাৰ্বভৌমত্বৰ ক্ষমতাক স্বীকৃতি দিয়ে। কিন্তু একনায়কত্ববাদত জনসাধাৰণৰ ওচৰত চৰকাৰ দায়ী নহয়। জনসাৰ্বভৌমত্বৰ ক্ষমতাক একনায়কত্ববাদী শাসন ব্যৱস্থাত গুৰুত্ব দিয়া নহয়। এজন নেতা বা এক দলৰ ক্ষমতাকহে এনে চৰকাৰে স্বীকৃতি দিয়ে।
- ৭। গণতন্ত্ৰত জনমতৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হয়। সুস্থসৱল জনমত গণতন্ত্ৰৰ প্ৰহৰীস্বৰূপ। জনমতক উপেক্ষা কৰি চৰকাৰে আইন প্ৰণয়ন কৰিব নোৱাৰে। জনসাধাৰণৰ মতামত অনুসৰিহে গণতন্ত্ৰ পৰিচালিত হয়। কিন্তু একনায়কত্ববাদ চৰকাৰত জনমতৰ ওপৰত গুৰুত্ব নিদিয়। এনে চৰকাৰত জনগণৰ মতামত প্ৰকাশৰ স্বাধীনতা নেথাকে। জনমতক চৰকাৰেহে প্ৰভাৱিত কৰে।
- ৮। গণতন্ত্ৰই আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় শান্তি আৰু সহনশীল নীতিত বিশ্বাস কৰে। বুজাপৰা আৰু আলাপ আলোচনাৰ জৰিয়তে গণতন্ত্ৰ নীতি নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়। ই বিশ্বশান্তিৰ পোষকতা কৰে। আনহাতেদি একনায়কত্ববাদ শান্তিপূৰ্ণ আৰু সহনশীলতাৰ নীতিৰ পৰিৱৰ্তে সংঘৰ্ষ আৰু সংঘাটৰ ওপৰতহে অধিক গুৰুত্ব দিয়ে। সেইবাবে একনায়কত্ববাদ বিশ্বশান্তিৰ পৰিপন্থী।
- ৯। জৰুৰীকালীন সময়ৰ বাবে গণতন্ত্ৰ উপযোগী নহয়। যিহেতু সকলো সিদ্ধান্ত আলাপ আলোচনাৰ মাধ্যমেদি গ্ৰহণ কৰা হয়। গতিকে গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাত জৰুৰী সময়ত ক্ষিপ্ৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰি তাক কাৰ্যকৰী কৰা স ৰ নহয়। আনহাতে একনায়কত্ববাদ জৰুৰী সময়ৰ বাবে উপযোগী। যিহেতু শাসনৰ দায়িত্বত এজন ব্যক্তি থাকে গতিকে জৰুৰীকালীন সময়ত ক্ষিপ্ৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰি তাক ৰূপায়ণ কৰাতো একনায়কত্ববাদ পক্ষে স ৰ হয়।
- ১০। গণতন্ত্ৰ সাম্ৰাজ্যবাদৰ বিৰোধী। ই সাম্ৰাজ্যবাদ আৰু উপনিবেশিকতাবাদৰ বিৰোধীতা কৰে। আনহাতে একনায়কত্ববাদে সাম্ৰাজ্যবাদৰ পোষকতা কৰে।

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন :

গণতন্ত্ৰ আৰু একনায়কত্ববাদৰ মাজৰ এটা পাৰ্থক্য উল্লেখ কৰা।

২.৭ সামৰণি : (Conclusion)

ওপৰৰ আলোচনাৰপৰা তোমালোকে ইতিমধ্যে গম পাইছা যে গণতন্ত্ৰৰ ধাৰণাতো তুলমামূলক ভাৱে এক প্ৰাচীনতম ধাৰণা গণতন্ত্ৰ সম্পৰ্কে বিভিন্নজনে বিভিন্ন ধাৰণাৰে সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে যদিও এক সৰ্বগ্ৰহণযোগ্য সংজ্ঞাৰ অভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। এই ক্ষেত্ৰত আব্রাহাম লিংকনৰ গণতন্ত্ৰ সম্পৰ্কীয় সংজ্ঞাটো অধিক উৎকৃষ্ট বুলি বিবেচনা কৰা হয়। গণতন্ত্ৰক বহুলভাৱে দুভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে - প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰ আৰু পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰ।(Direct and Indirect democracy) বৰ্তমান যুগত বিশ্বৰ প্ৰায়বিলাক ৰাষ্ট্ৰতেই গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থা প্ৰবৰ্তন কৰা হৈছে। যদিও সমান্তৰাল ভাৱে সকলো ৰাষ্ট্ৰতেই ই সফল হব পৰা নাই। সেয়েহে গণতন্ত্ৰ ৰ সফলতাৰ বাবে কেতবোৰ চৰ্তৰ বিষয়ে এই গোটত আলোচনা কৰা হৈছে।

গণতন্ত্ৰ আৰু একনায়কত্ববাদ দুয়োটা পৰস্পৰ বিৰোধী ৰাজনৈতিক আদৰ্শ। একনায়কত্ববাদী শাসন ব্যৱস্থা এজন নায়কৰ হাতত ন্যস্ত কৰাৰ বিপৰীতে দিশৰ গণতন্ত্ৰৰ শাসন পৰিচালনাৰ সৰ্বোচ্চ ক্ষমতা জনসাধাৰণৰ হাতত অৰ্পন কৰিছে।

শেষত কব পাৰি যে গণতন্ত্ৰৰ বহুতো অসুবিধা আছে যদিও বৰ্তমান বিশ্বৰ প্ৰায়বিলাক আধুনিক ৰাষ্ট্ৰতেই গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থা প্ৰৱৰ্তিত হৈছে।

২.৮ ঘাই শব্দসমূহ : (Key words)

একনায়কত্ববাদ (Dictatorship) : বল প্ৰয়োগৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত এক শাসন যত প্ৰশাসনৰ চূড়ান্ত ক্ষমতা কেন্দ্ৰীভূত আৰু যত যাক এজন ব্যক্তি বা এক ব্যক্তিবৃত্তিয়ে এই ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰে।

২.৯. পাঠ্য নিৰ্দেশনা : (Suggested readings)

- ১। নবীন গোস্বামী (২০০৯) ৰাজনৈতিক তত্ত্ব (ইউনিকা প্ৰকাশন যোৰহাট)
- ২। পাল আৰু নায়ক (২০০২) স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব আৰু প্লেটো এৰিষ্টটলৰ চিন্তাধাৰা, (অৰুণ প্ৰকাশন, গুৱাহাটী)
- ৩। Vishnao Bhagawan and vidya Bhushan (2007) Political theory (kalayani publishers, kndhiana)
- ৪। Dr. S. R. Myneni, (2006) political Science for how students. (Allahabad how agency)
- ৫। ড° যজ্ঞেশ্বৰ বৰা (২০১১) ৰাজনৈতিক তত্ত্ব আৰু প্লেটো আৰু এৰিষ্টটলৰ ৰাজনৈতিক দৰ্শন) বিদ্যাভৱন, যোৰহাট)

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱনীয় উত্তৰ

- ১। গ্ৰীক ভাষাৰ Demos আৰু Cratos শব্দৰ পৰা আহিছে। জন চলিয়ে কৈছিল।
- ২। চুইজাৰলেণ্ড
গণপ্ৰস্তাৱ আৰু গণভোট।
- ৩। সংবাদ মাধ্যমৰ স্বাধীনতা আৰু জনসাধাৰণৰ শিক্ষা।
- ৪। গণতন্ত্ৰ সাম্ৰাজ্যবাদৰ বিৰোধী আনহাতে একনায়কত্ববাদে সাম্ৰাজ্যবাদী নীতিৰ পোষকতা কৰে।

আৰ্হি প্ৰশ্ন : Model Questions

- ১। গণতন্ত্ৰৰ সংজ্ঞা দিয়া। গণতন্ত্ৰৰ কৃতকাৰ্যতাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় চৰ্তসমূহ আলোচনা কৰা।
- ২। গণতন্ত্ৰৰ সুবিধা আৰু অসুবিধাবিলাক আলোচনা কৰা।
- ৩। প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰৰ প্ৰধান আহিলা সমূহ আলোচনা কৰা।
- ৪। প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰৰ তিনিটা গুণ আৰু তিনিটা দোষ উল্লেখ কৰা।
- ৫। পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰৰ তিনিটা গুণ আৰু তিনিটা দোষ উল্লেখ কৰা।

৬। প্রত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ গণতন্ত্ৰৰ মাজৰ চাৰিটা প্ৰভেদ উল্লেখ কৰা।

৭। একশায়কত্ববাদ আৰু গণতন্ত্ৰৰ মাজৰ মূল পাৰ্থক্য সমূহ আলোচনা কৰা।

প্ৰসংগ পুথি : References

O.P. Gauba : (2007). An introduction to political theory, (Macmillan, New Delhi).

Dr. S. O. Singhal : (2004) Political theory, (Laksmi Narayn Agrowal, Agra).

R.C. Agarwal : (1989) Political theory principles of Political Science (S chand L company Ltd, New Delhi)

অপূৰ্ব কুমাৰ বৰুৱা (১৯৮৪) ৰাজনৈতিক তত্ত্ব আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ধাৰা সমূহ (পূৰ্বাঞ্চল প্ৰকাশ, গুৱাহাটী)।

Block - 4 খণ্ড - (৪)**Unit - 2 (গোট - ২)****গণতন্ত্রৰ বিভিন্ন ৰূপ****Varieties of Democracy****গঠন বিন্যাস :**

৩.০ উদ্দেশ্য

৩.১ প্ৰস্তাৱনা

৩.২ গণতন্ত্রৰ বিভিন্ন ৰূপ বা প্ৰকাৰ

৩.৩ পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্র

৩.৩.১ পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্রৰ মূলনীতিসমূহ

৩.৩.২ পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্রৰ বৈশিষ্ট্য

৩.৩.৩ পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্রৰ সমালোচনা

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন ১

৩.৪ মাৰ্ক্সবাদী বা সাম্যবাদী গণতন্ত্র

৩.৪.১ মাৰ্ক্সবাদী বা সাম্যবাদী গণতন্ত্রৰ বৈশিষ্ট্য

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন :

৩.৪.২ উদাৰতাবাদী গণতন্ত্র আৰু মাৰ্ক্সবাদী গণতন্ত্রৰ মাজৰ প্ৰভেদ

আত্ম মূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন

৩.৫ তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্র

৩.৫.১ তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্রৰ বৈশিষ্ট্য

❖ আত্ম মূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন

৩.৫.২ পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্র আৰু তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্রৰ মাজৰ

প্ৰভেদ।

❖ আত্ম মূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন :

৩.৬ সামৰণি

৩.৭ ঘাই শব্দসমূহ

৩.৮ পাঠ্য নিৰ্দেশনা

❖ আত্ম মূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ

৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন :

৩.১০ প্ৰসংগ পুথি

৩.০ উদ্দেশ্য (Objective)

এই গোটৰ অধ্যয়নৰ অন্তত তেমালোকে -

- ১। গণতন্ত্ৰৰ পশ্চিমীয়া উদাৰনৈতিক ধাৰণা তথা ৰূপৰ ওপৰত ধাৰণা কৰিব পাৰিবা।
- ২। সাম্যবাদী বা মাৰ্ক্সীয় গণতন্ত্ৰৰ ওপৰত বাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিবা।
- ৩। পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰ আৰু মাৰ্ক্সবাদী গণতন্ত্ৰৰ মাজত প্ৰভেদ সমূহ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিবা।
- ৪। তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰৰ ধাৰণাৰ ওপৰত বাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিবা।
- ৫। উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰ আৰু তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰৰ মাজৰ প্ৰভেদ নিৰূপণ কৰিব পাৰিবা।

৩.১ প্ৰস্তাৱনা (Introduction)

ইতিমধ্যে তেমালোকে আগৰ গোটৰ আলোচনাত গণতন্ত্ৰ সম্পৰ্কে পাই আহিছা। গণতন্ত্ৰই এক বিশ্বজনীনতাৰ ৰূপ লাভ কৰিছে। বৰ্তমান বিশ্বৰ সকলোবিলাক চৰকাৰে আনকি সমাজবাদী আদৰ্শৰ দ্বাৰা পৰিচালিত চৰকাৰ বিলাকেও নিজকে গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰ বুলি দাবী কৰে। সমাজবাদী আদৰ্শৰে পৰিচালিত হোৱা চৰকাৰ সমূহত কিছুমান গণতান্ত্ৰিক উপাদান দেখিবলৈ পোৱা যায় যদিও উদাৰতাবাদী ভাবাদৰ্শৰে পৰিচালিত পশ্চিমীয়া গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰবিলাকৰ লগত ভালেমান প্ৰভেদ আছে। সেয়েহে এই গোটত পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰ আৰু সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰৰ বিষয়ে পৃথকে পৃথকে আলোচনা কৰাৰ প্ৰয়াস কৰা হৈছে।

এই গোটত অধ্যয়ন কৰাৰ পাছতে তেমালোকে উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰ আৰু সমাজবাদী গণতন্ত্ৰৰ বিষয়ে বাখ্যা আগবঢ়োৱাৰ লগতে দুয়োবিধ গণতন্ত্ৰৰ মাজৰ প্ৰভেদবিলাকক বাছি উলিয়াব পাৰিবা।

৩.২ উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰৰ ধাৰণা (Concept of liberal democracy)

উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰ প্ৰববাদী গণতন্ত্ৰৰ আন এক ৰূপ (Liberal democracy)

is an english export) সাধাৰণতে পশ্চিমৰ উন্নত ৰাষ্ট্ৰ আমেৰিকা আৰু গ্ৰেট ব্ৰিটেইনত প্ৰচলিত গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাকে পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰ বোলা হয়। উদাৰতাবাদ (Liberalism) আৰু গণতন্ত্ৰৰ সংমিশ্ৰণত উদ্ভৱ হোৱা ৰাজনৈতিক ধাৰণা সমূহে পশ্চিমীয়া গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাৰ ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে। উদাৰনৈতিক বৈশিষ্ট্যই পশ্চিমীয়া দেশৰ সমাজ ব্যৱস্থাত অধিক প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। উদাৰতাবাদী সমাজ ব্যৱস্থাত ব্যক্তিয়ে ইচ্ছানুসৰি স্বতন্ত্ৰতা ভোগ কৰাৰ সুবিধা লাভ কৰে। এনেদৰে ব্যক্তিবাদ আৰু গণতন্ত্ৰৰ সংমিশ্ৰণত উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰ হৈছে এক দৃষ্টিভঙ্গী, এক ভাবাদৰ্শ। উদাৰতাবাদী সমাজ ব্যৱস্থা গঢ় লৈ উঠাৰ লগে লগে পশ্চিমৰ দেশ সমূহত সামন্তবাদৰ এক আমোল পৰিবৰ্তন ঘটিছিল। সামন্তবাদী সমাজৰ কৰ্মৰ নীতিবিলাক শিথিল হৈ পৰিবলৈ ধৰে কিয়নো এই সমন্তবাদী সমাজত মানুহে নিজকে ব্যক্তি হিচাপেহে বিবেচনা কৰিছিল। এনে পৰিস্থিতিৰ পৰিপেক্ষিতত পশ্চিমৰ দেশ সমূহত বজাৰ ভিত্তিক অৰ্থনীতিৰ ধাৰণা (Market based Economy) প্ৰচলন হোৱাৰ লগে লগে সাধাৰণ শ্ৰমিকসকলে অধিক দান দিয়া জনকহে শ্ৰম বিক্ৰী কৰিব পৰা হ'ল। এই বজাৰভিত্তিক অৰ্থনীতিৰ ছদ্ম ছায়াত পশ্চিমীয়া দেশবিলাকত পুৰ্জিবাদে মূৰ দাঙি উঠিবলৈ সুবিধা পায়। কিন্তু পুৰ্জিবাদী বজাৰ অৰ্থনীতিয়ে (Capitalist Market Economy) সমাজত এক পুৰ্জিপতি শ্ৰেণীৰ জন্ম দিয়ে। এই পুৰ্জিপতিসকলে মুক্ত প্ৰতিযোগিতাৰ জৰিয়তে মূলধন পঞ্জীভূত কৰাত ব্যস্ত হৈ পৰে। ফলত সমাজত মালিক আৰু শ্ৰমিক দুটা শ্ৰেণীৰ জন্ম হয়। উৎপাদনৰ আহিলা সমূহৰ গৰাকী হ'ল এই মালিক অৰ্থাৎ পুৰ্জিপতি আৰু শ্ৰমিকসকলে শ্ৰমৰ বিনিময়ত জীৱিকা নিৰ্বাহৰ পথ-বাচি ললে। লগে লগে পশ্চিমীয়া দেশবিলাকৰ সমাজ ব্যৱস্থাত এক বিৰাট পৰিবৰ্তন আহি পৰে। সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ ব্যক্তিয়ে পুৰ্জিবাদৰ অধীনত মুক্ত চিন্তা আৰু মুক্ত বাতাবৰণৰ সৃষ্টি কৰে যদিও আৰ্থিক বৈষম্যই ব্যক্তি স্বাধীনতাকৈ আৰু অধিকাৰৰ ক্ষেত্ৰতো বৈষম্য তথা অসমতাৰ সৃষ্টি কৰে। কিন্তু যিহেতু ব্যক্তিগত অভিব্যক্তি আৰু চুক্তিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত এক মুক্ত বাতাবৰণৰ সমাজ প্ৰতিষ্ঠা হ'ল য'ত ব্যক্তিয়ে নিজৰ পছন্দ অনুসৰি কাম কৰাৰ অধিকাৰ পাইছিল সেয়ে এনে সমাজ ব্যৱস্থাক

উদাৰতাবাদী সমাজ বুলি আখ্যা দিয়া হৈছিল। পুজিপতিসকলৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত আৰু পৰিচালিত এনে একোখন সমাজ ব্যৱস্থাৰ প্ৰশাসন শৃংখলাবদ্ধতাৰে পৰিচালিত কৰিবৰ কাৰণে এক দায়িত্বশীল চৰকাৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা উপলি কৰি পশ্চিমীয়া দেশবিলাকত এখনকৈ দায়বদ্ধশীল চৰকাৰ গঠন কৰি দিয়া হৈছিল যত সমাজৰ প্ৰভাৱশালী ব্যক্তিসকলে চৰকাৰৰ দায়িত্ব আৰু কাৰ্যপন্থা নিৰ্ধাৰণ কৰিছিল। এনে চৰকাৰসমূহত বজাৰ ভিত্তিক সমাজ ব্যৱস্থাৰ লগত সামঞ্জস্য ৰাখি দেশৰ আইন প্ৰণয়ন শিক্ষা ব্যৱস্থা প্ৰৱৰ্তন, শিল্প নীতি আদি নিৰূপণ কৰা হৈছিল। এই চৰকাৰবিলাকক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ অন্তৰে অন্তৰে নিৰ্বাচনৰ জৰিয়তে ক্ষমতাত অধিষ্ঠিত কৰা হৈছিল। অৰ্থাৎ চৰকাৰ জনস্বার্থৰ পৰিপন্থী হলে নিৰ্বাচনৰ দ্বাৰা পৰৱৰ্তী চৰকাৰক ক্ষমতাত্যুত কৰি নতুন চৰকাৰ গঠন কৰাৰ দায়িত্ব নিৰ্বাচকমণ্ডলীৰ হাতত ন্যস্ত কৰা হৈছিল আৰু এনেদৰে মুক্ত বজাৰৰ প্ৰতিযোগিতা ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাতো ৰাজনৈতিক প্ৰতিযোগিতা হিচাপে প্ৰতিফলিত হৈছিল। এই চৰকাৰ ব্যৱস্থাত নিৰ্বাচকমণ্ডলীৰ কেৱল পুজিপতিসকলকহে অৰ্ন্তভুক্ত কৰা হৈছিল। তেওঁলোকেহে চৰকাৰক নিয়ন্ত্ৰিত কৰিছিল পুজিপতি সকলৰ পছন্দই হল ৰাজনৈতিক পছন্দ। পুজিপতি সকলৰ স্বার্থই আছিল ৰাজনৈতিক স্বার্থ। সময়ৰ লগে লগে পুজিবাদী সকলে নিজ স্বার্থ স্বাক্ষৰিত কৰিবৰ বাবে মতামত প্ৰকাশৰ স্বাধীনতাৰ সমৰ্থন কৰে আৰু মাধ্যম হিচাপে নানান সংঘ, ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান বা দল গঠনৰ অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰে আৰু ফলত পুজিপতি সমাজ ব্যৱস্থাত বিভিন্ন সংঘ দল আদি গঢ়ি উঠে। ইয়াৰ ফলশ্ৰুতিত ৰাজনৈতিক দলবিলাক গঠিত হয় আৰু ৰাজনৈতিক প্ৰতিযোগিতাত এই দলবিলাকে ভাগ লবলৈ ধৰে। সমাজৰ দৰিদ্ৰ শ্ৰমিক শ্ৰেণীটোৱে এই ৰাজনৈতিক প্ৰতিযোগিতাৰ খেলখনত অংশ গ্ৰহণৰ দাবী তোলে আৰু সময়ত ভোটাধিকাৰ সাব্যস্ত কৰিবলৈ সক্ষম হয়। এনেদৰে ৰাজনৈতিক পদ্ধতিত গণতান্ত্ৰিক মূল্যবোধৰ অভ্যুত্থানৰ লগে লগে উদাৰনৈতিক সমাজ ব্যৱস্থা পৰিবৰ্তন হৈ উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰলৈ পৰিবৰ্তন হয়।

আৰ্থিক সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰক সুকীয়া সুকীয়া অৰ্থত উপলি কৰিব পাৰি।

আর্থিক দিশত পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰই উৎপাদন, বিতৰণ আৰু মুক্ত বাণিজ্য নীতিত শ্ৰমিকৰ অংশ গ্ৰহণৰ পোষকতা কৰাৰ লগতে ৰাষ্ট্ৰীয় কৰ্তৃত্ব আৰু ব্যক্তিগত পুৰ্জিপতিৰ অবাধ হস্তক্ষেপকৰণৰ বিৰোধিতা কৰে।

সামাজিক দিশত পশ্চিমীয়া উদাৰনৈতিক গণতন্ত্ৰই ধৰ্মনিৰপেক্ষতাৰ আদৰ্শক সূচায়। ৰাজনৈতিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰ কৰ্তৃত্ব আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰ সম্পূৰ্ণ এক বিৰোধী ভাবাদৰ্শ।

৩.৩.১ পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰৰ মূলনীতিসমূহ (Principles of western liberal democracy)

উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰৰ মূলনীতিসমূহ তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ -

১। জনসন্মতিৰ ওপৰত চৰকাৰ প্ৰতিষ্ঠিত। উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰৰ প্ৰধান (Government of consent) মৌলিক নীতি হৈছে যে ইয়াত চৰকাৰ সদায় জনগণৰ সন্মতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত এক যুক্তিসংগত জনসন্মতি (Rational consent) লাভ কৰিবৰ কাৰণে মুক্ত আলাপ আলোচনাৰ এক সুস্থ পৰিবেশৰ অত্যন্ত প্ৰয়োজন। এনে ধৰণৰ আলাপ আলোচনাৰ সাধাৰণতে দুটা পৰ্যায়ত অনুষ্ঠিত হয় - ক) আইনসভাৰ মজিয়াত জনপ্ৰতিনিধিসকলৰ মাজত আৰু খ) ৰাজহুৱা পৰ্যায়ত জনসাধাৰণ আৰু নেতৃবৃন্দৰ মাজত হোৱা পৰোক্ষ যোগাযোগৰ জৰিয়তে হোৱা আলোচনা। এই ক্ষেত্ৰত বাতৰি কাকত, ৰেডিঅ, দুৰদৰ্শন আদিয়েই জনসাধাৰণ আৰু নেতৃবৃন্দৰ মাজত যোগাযোগ ৰক্ষা কৰাত ফলপ্ৰসূ অনুদান যোগায়। এনেদৰে উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰৰ চৰকাৰ ব্যৱস্থা সদায় জনসাধাৰণৰ সন্মতিৰ ওপৰতহে প্ৰতিষ্ঠিত।

২। পছন্দৰ স্বাধীনতাক গুৰুত্ব : উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰত পছন্দৰ স্বাধীনতাক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হয়। সমাজনীতি, অৰ্থনীতি, ৰাজনীতি সকলোতে আনৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ পৰা মুক্ত হৈ পছন্দ অনুসৰি চৰকাৰ গঠন কৰা প্ৰক্ৰিয়াত জনগণে অংশ গ্ৰহণ কৰে।

৩। সংখ্যাগৰিষ্ঠৰ শাসন : পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰ (Majority Rule)

সংখ্যাগরিষ্ঠৰ শাসন প্ৰৱৰ্ত্তন কৰা হয়। আধুনিক প্ৰতিনিধিত্বমূলক গণতন্ত্ৰত বিভিন্ন বিষয়ৰ সিদ্ধান্ত সমূহ সাধাৰণতে আইন সভা, সমিতি, কেবিনেট আৰু কাৰ্যপালিকা আদিৰ দৰে সংস্থা সমূহত গ্ৰহণ কৰা হয়। সংখ্যাগরিষ্ঠৰ শাসনৰ অৰ্থ হ'ল এয়েই যে সকলোধৰণৰ সিদ্ধান্ত ভোট গ্ৰহণৰ প্ৰক্ৰিয়াৰে লোৱা হয়। এক ব্যক্তি এক ভোট (one man one vote) নীতিৰে ৰাজনৈতিক সমতা ৰক্ষা কৰা হয়। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল যে বৰ্ণ, ভাষা, ধৰ্ম, জাতি, সম্পদৰ মালিকীস্বত্ব, আনকি শৈক্ষিক অৰ্হতাৰ ভিত্তিত জনগণৰ মাজত কোনো ধৰণৰ বৈষম্য নাথাকিব। এনেদৰে উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰৰ সংখ্যাগরিষ্ঠ দলে চৰকাৰ গঠন কৰে আৰু সংখ্যাগরিষ্ঠৰ ভিত্তিত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ নিৰ্বাচন আদি অনুষ্ঠিত কৰা হয়।

৪। সংখ্যালঘুৰ অধিকাৰৰ সুৰক্ষা প্ৰদান (Recognition of Minority rights) : উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰত যদিও সংখ্যাগরিষ্ঠৰ শাসন বুলি কোৱা হয় তথাপি ইয়াৰ অৰ্থ এইটো নহয় যে সংখ্যালঘুসকলক অৱজ্ঞা কৰা হয়। বৰ্ত্তমানৰ জাতিৰ ৰাষ্ট্ৰ বিলাকত ভালেসংখ্যক ধৰ্মীয়, ভাষিক, সংস্কৃতিক সংখ্যালঘু সম্প্ৰদায়ৰ লোক থাকে। ইবিলাকৰ উপস্থিতিয়ে সংখ্যাগরিষ্ঠ আৰু সংখ্যালঘিষ্ঠ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰেই মাজত এক সজাগতাৰ সৃষ্টি কৰাত সহায় কৰে আৰু এনেদৰে গণতান্ত্ৰিক ৰাজনীতিৰ এক উপযোগ্য বাতাবৰণ গঢ়ি তোলে।

৫। সাংবিধানিক চৰকাৰ : (Constitutional government) উদাৰতাবাদী গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাত চৰকাৰে সাংবিধানিক নীতি নিয়মৰ মাজেদিয়েই কাৰ্য পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰে। সাংবিধানিক বিধি বিধান অনুসৰিয়েই চৰকাৰৰ তিনিটা বিভাগ (ক্ৰমে আইনপালিকা, কাৰ্যপালিকা, ন্যায়পালিকা) গঠিত হয়, তিনিটা বিভাগৰ মাজত ক্ষমতাৰ বিভাজন হয়, আৰু ক্ষমতাৰ পৃথকীকৰণ কৰা হয়।

৩.৩.২ পশ্চিমীয়া উদাৰনৈতিক গণতন্ত্ৰৰ বৈশিষ্ট্য (Characteristics of Western liberal democracy) :

এচ. ই ফাইনাৰৰ মতে, উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰৰ চাৰিটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য পৰিলক্ষিত হয় -

প্ৰথমতে, উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰত আইনপালিকা আৰু ৰাষ্ট্ৰ প্ৰধানজনক

জনসাধাৰণৰ দ্বাৰা নিৰপেক্ষ আৰু গোপন ভোটদান পদ্ধতিৰে নিৰ্বাচন কৰা হয়। এনে নিৰ্বাচন মুক্ত প্ৰতিযোগিতা নীতিৰ ভিত্তিত পৰিচালিত হয়।

দ্বিতীয়তে, এই আইনপালিকাৰ ওচৰত চৰকাৰক বিভিন্ন বিষয়য়ত পৰামৰ্শ প্ৰদান কৰাৰ লগতে চৰকাৰী সিদ্ধান্ত সমূহ কাৰ্যকৰী কৰা বিশেষজ্ঞ সংস্থাসমূহ দায়বদ্ধ হৈ থাকে।

তৃতীয়তে, উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰত ৰাজনৈতিক সংস্থাসমূহৰ লগতে চৰকাৰী কাম কাজসমূহত প্ৰভাৱিত কৰিব পৰা কিছুমান সামাজিক, অৰাজনৈতিক সংস্থা যেনে, - মেডিকেল কাউন্সিল, বাৰ কাউন্সিল আদি থাকে।

চতুৰ্থতে, চৰকাৰৰ সমতাৰ ভাৰসাম্য ৰক্ষা কৰা কিছুমান ৰাজনৈতিক নিয়ন্ত্ৰক যেনে - ক্ষমতাৰ পৃথকীকৰণ, আইন প্ৰণয়নৰ ক্ষমতা দুটা পৃথক সদনক প্ৰদান, ন্যায়িক সমীক্ষা, ন্যায়িক সক্রিয়তা আদিৰ উপস্থিতি দেখা যায়। ইবিলাকৰ উপৰিও ৰাষ্ট্ৰীয় ক্ষমতা দুই চৰকাৰৰ মাজত বিতৰণ কৰি দিয়া হয়। আঞ্চলিক স্বার্থ জড়িত বিষয়বিলাক আঞ্চলিক চৰকাৰৰ হাতত আৰু সমগ্ৰ ৰাষ্ট্ৰীয় স্বার্থ জড়িত বিষয়বিলাক ৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰৰ হাতত ন্যস্ত কৰা হয়।

ওপৰোক্ত বৈশিষ্ট্যৰাজিৰ উপৰিও উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰৰ আৰু কিছুমান বৈশিষ্ট্য পৰিলক্ষিত হয়। এই বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ :

১। একাধিক ৰাজনৈতিক দলৰ অৱস্থান :

উদাৰতাবাদী গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাত একাধিক ৰাজনৈতিক দলৰ অৱস্থিতি থকা দেখা যায়। যেতিয়া একাধিক ৰাজনৈতিক দলৰ মাজত ক্ষমতা আহৰণৰ কাৰণে প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা চলে তেতিয়া জনসাধাৰণে বিকল্প আঁচনি, নীতি আৰু ব্যক্তিত্ব আদিৰ ভিত্তিত নিজৰ ৰুচি অনুসৰি প্ৰাৰ্থী বাছনি কৰাৰ সুবিধা লাভ কৰে। সেয়েহে উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰত ৰাজনৈতিক দলবিলাকে ৰাষ্ট্ৰীয় ক্ষমতা আহৰণৰ কাৰণে প্ৰতিযোগিতাত অৱতীৰ্ণ হব পাৰে।

২। সাৰ্বজনীন প্ৰাণ্ডবয়স্ক ভোটাধিকাৰৰ ভিত্তিত নিৰ্বাচন :

যিহেতু বৰ্তমানৰ বিশ্বত গণতন্ত্ৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ একমাত্ৰ বাস্তৱসন্মত উপায় হিচাপে প্ৰতিনিধিত্বমূলক চৰকাৰ ব্যৱস্থাক অপৰিহাৰ্য বুলি গ্ৰহণ কৰা হয়। এক নিৰ্ধাৰিত

বয়স অতিক্রম কৰা সকলো নাগৰিকেই ভোটধিকাৰ লাভ কৰিব। জাতি বৰ্ণ, ভাষা, ধৰ্ম লিংগ নিৰ্বিশেষে সকলো প্ৰাপ্তবয়স্কই ভোটধিকাৰ লাভ কৰিব। প্ৰতিজন নাগৰিকে যাতে নিজৰ পছন্দমতে ভোটদান কৰিব পাৰে তাৰ বাবে গোপন ভোটদান পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰা হয়।

৩। নাগৰিক স্বাধীনতাৰ সুৰক্ষা : (Protection of civil liberties)

নাগৰিকৰ নাগৰিক স্বাধীনতাসমূহ যেনে : মতামত প্ৰকাশৰ স্বাধীনতা, ধৰ্মীয় স্বাধীনতা, সংস্থা গঠনৰ স্বাধীনতা আদিৰ জৰিয়তে নাগৰিকে চৰকাৰৰ নীতি আৰু সিদ্ধান্তসমূহৰ ওপৰত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিব পাৰে। এই স্বাধীনতা বিলাক উপভোগৰ জৰিয়তে চৰকাৰী নীতি আৰু সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব পাৰে আৰু প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিব পাৰে। এই স্বাধীনতাসমূহৰ অবিহনে নাগৰিকৰ ইচ্ছা চৰকাৰী নীতি আৰু সিদ্ধান্তত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰাতো সম্ভৱ নহয়।

৪। সংবাদ মাধ্যমৰ স্বতন্ত্ৰতা : (Freedom of press)

জনমত প্ৰচাৰৰ মাধ্যমসমূহ (যেনে- বেডিঅ, টেলিভিছন, বাতৰি কাকত, ইণ্টাৰনেট) চৰকাৰী প্ৰভাৱ বা নিয়ন্ত্ৰণৰপৰা মুক্ত হৈ ৰাষ্ট্ৰীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় ঘটনাৱলী আৰু চৰকাৰী কাম কাজৰ সফলতা বিফলতাসমূহ প্ৰয়োজনীয় তথ্যপাতিৰে সম্প্ৰচাৰ কৰিব পাৰে।

৫। ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ অধিকাৰ : (Right to private property)

পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰৰ আন এক বৈশিষ্ট্য হৈছে ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ অধিকাৰ, অৰ্থাৎ উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰই ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ অধিকাৰ সমৰ্থন কৰে। এই ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ অধিকাৰ পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী সমাজ ব্যৱস্থাত সামন্ত প্ৰথা বিলোপ সাধন কৰি পূৰ্ণবিকাশৰ বিকাশ ঘটাব সময়ৰ পৰাই সাব্যস্ত কৰা হৈছিল।

৬। আমোলা চৰকাৰৰ ভূমিকা : (Role of bureaucracy)

পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰ ব্যৱস্থাৰ প্ৰশাসনত আমোলসকলৰ ভূমিকা অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। উদাৰনৈতিক সমাজ ব্যৱস্থা পৰিচালনা কৰিবৰ কাৰণে এক দায়বদ্ধশীল চৰকাৰ গঠনৰ কথা চিন্তা কৰাৰ লগতে এচাম অভিজ্ঞ আমোলাৰ

কথাও চিন্তা কৰিছিল। এই অভিজ্ঞ আমোলা বিষয়াৰ জৰিয়তে উন্নত অর্থনীতি প্ৰণয়নৰ কথা চিন্তা কৰা হৈছিল যাৰ ছত্ৰছায়াত পুঁজিবাদে নিৰাপদ অৱস্থান লাভ কৰিছিল। কালক্ৰমত এই আমোলাসকলে দেশৰ অর্থনীতি আৰু প্ৰশাসনত প্ৰভাৱশালী হৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকাত অৱতীৰ্ণ হয়।

৭। ন্যায়িক স্বতন্ত্ৰতা : (Independence of judiciary)

চৰকাৰী ক্ষমতা চৰকাৰৰ অংগৰ হাতত কেন্দ্ৰীভূতকৰণে নাগৰিকৰ স্বতন্ত্ৰতা স্বৰক্ষাত প্ৰতিবন্ধকতাৰ সৃষ্টি কৰে। সেয়েহে উদাৰনৈতিক গণতন্ত্ৰই আইনপালিকা, কাৰ্যপালিকা আৰু ন্যায়পালিকা যাতে এটাই আনটোৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ পৰা মুক্ত হৈ স্বতন্ত্ৰ ভাৱে কাম কৰিব পাৰে তাৰ বাবে ক্ষমতাৰ পৃথকীকৰণৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে। তাৰোপৰি কাৰ্যপালিকা আৰু আইনপালিকাৰ প্ৰভাৱৰ পৰা মুক্ত হৈ ন্যায়পালিকাই যাতে স্বাধীন আৰু নিৰপেক্ষভাৱে বিচাৰ কাৰ্য সম্পাদন কৰিব পাৰে তাৰ নিশ্চয়তাও প্ৰদান কৰা হয় উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰত।

৩.৩.৩. পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰৰ সমালোচনা :

পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰই বাণিজ্য নীতিৰ পোষকতা কৰে। ইয়াৰ ফলত শক্তিশালী সকলেহে প্ৰতিযোগিতাত তিষ্ঠি থাকিব পাৰে। পুঁজিপতি শ্ৰেণীৰ বাহিৰে আন সকলে আতৰি দিব লগা অৱস্থা হয়। এনে ব্যৱস্থাত “যোগ্য ভোগ্য বসুন্ধৰা” নীতিহে বৰ্তি থাকে।

নাগৰিকৰ ৰাজনৈতিক স্বতন্ত্ৰতাৰ ওপৰত উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰই অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা ব্যৱস্থা কেতিয়াও গ্ৰহণযোগ্য নহয়। উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰই সমতাৰ পৰিৱৰ্তে স্বতন্ত্ৰতাৰ ওপৰতহে প্ৰাধান্য দিয়ে। কিন্তু অর্থনৈতিক সমতা অবিহনে স্বতন্ত্ৰতা মূল্যহীন। মানুহ যদি অভাৱ, আৰ্থিক দৈন্যতাৰ পৰা মুক্ত নহয় তেন্তে স্বতন্ত্ৰতা ভুৱা প্ৰশাসনৰ বাহিৰে আন একো নহয়।

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন ১

১। পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থা থকা দুখন ৰাষ্ট্ৰৰ নাম উল্লেখ কৰা।

২। পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰৰ দুটা মূলনীতি উল্লেখ কৰা।

৩.৪ মাৰ্ক্সবাদী বা সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰঃ (Communist or Socialist democracy)

মাৰ্ক্সবাদী বা সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰ আৰু পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতান্ত্ৰিক ভাবাদৰ্শৰ সম্পূৰ্ণ এক বিপৰীত ৰূপ পুৰ্জিবাদৰ এক আৱৰণ হিচাপে পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰই প্ৰসাৰতা লাভ কৰাৰ সময়তেই মাৰ্ক্সীয় দৰ্শনৰ ভিত্তিত উদ্ভৱ হোৱা সাম্যবাদীৰ সমাজ ব্যৱস্থাৰ প্ৰসাৰ আৰ হয়। ইয়াৰ ফলত উদাৰতাবাদী সমাজ ব্যৱস্থা সাম্যবাদী ব্যৱস্থাৰ সন্মুখত তীব্ৰ প্ৰতাহ্বাসৰ সন্মুখীন হয়। সাম্যবাদী সকলে পুৰ্জিপতি বা উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰক পুৰ্জিপতিসকলৰ শ্ৰমিক সকলৰ ওপৰত শোষণৰ এক আহিলা হিচাপে কঠোৰভাৱে সমালোচনা কৰিছিল। উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰই শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ ওপৰত পুৰ্জিপতি শ্ৰেণীৰ শোষণৰ পথ প্ৰশস্ত কৰে। সাম্যবাদী সকলৰ যুক্তি আছিল যে উদাৰতাবাদী সমাজ ব্যৱস্থাত সমাজখন ধনী আৰু দুখীয়া এই দুই পৰস্পৰ বিৰোধী শ্ৰেণীৰ মাজত বিভাজিত হয়। এই ধনী পুৰ্জিপতি শ্ৰেণীটোৱে ৰাষ্ট্ৰৰ আৰ্থিক আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষমতা হস্তগত কৰি সমাজৰ সৰ্বহাৰা শ্ৰেণীটোক শোষণ কৰে। আৰু এই ক্ষেত্ৰত ৰাষ্ট্ৰক শোষণৰ এক আহিলা হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰে। যেতিয়ালৈকে পুৰ্জিবাদী বা উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰ বৰ্তি থাকিব তেতিয়ালৈকে পুৰ্জিপতি শ্ৰেণীয়ে শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ ওপৰত শোষণ পীড়ন চলাই যাব। সাম্যবাদীসকলৰ মতে পুৰ্জিপতি শ্ৰেণীৰ এনে শোষণৰ কৰলৰ পৰা মুক্ত হবলৈ শ্ৰমিক শ্ৰেণীয়ে একত্ৰিত হৈ বিপ্লৱৰ জৰিয়তে পুৰ্জিবাদ ওফোৰাই ৰাজনৈতিক ক্ষমতা হস্তগত কৰি শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ একনায়কত্ববাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰিব লাগিব। শ্ৰমিক শ্ৰেণীক শাসনৰ ক্ষমতাৰ অধিস্থিত কৰিব পালিলেহে গণতন্ত্ৰ প্ৰকৃতাৰ্থত প্ৰতিষ্ঠা হব। সাম্যবাদীসকলৰ মতে উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰক সমাজৰ বুজোৱা শ্ৰেণীৰ একনায়কত্ব (Dictatorship of the proletariat) শাসনক গণতান্ত্ৰিক শাসন বুলি আখ্যা দিছে। গতিকে মাৰ্ক্সীয় দৰ্শনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি তোলা শ্ৰমিক সৰ্বহাৰা শ্ৰেণীৰ চৰকাৰক মাৰ্ক্সবাদী বা সাম্যবাদী (Communist or Socialist democracy) বুলিব পাৰি। উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰৰ তুলনাত সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰ

যিহেতু সমাজৰ সংখ্যাগৰিষ্ঠ শ্ৰমিক শ্ৰেণীয়ে শাসন কৰে গতিকে সাম্যবাদীসকলে মাক্সীয় গণতান্ত্ৰিক শাসন বুলি আখ্যা দি উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰক কঠোৰ ভাষাৰে সমালোচনা আগবঢ়ায়। পোনপ্ৰথমে সাম্যবাদীসকলৰ প্ৰচেষ্টাত ছেভিয়েট ৰাছিয়াৰ শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ একনায়কত্ব শাসন ব্যৱস্থা ১৯১৭ চনত স্থাপন হয়। বৰ্তমানৰ চীন গণৰাজ্য সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰৰ এক সুন্দৰ উদাহৰণ।

৩.৪.১ সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰৰ বৈশিষ্ট্য : (Basic features communist democracy)

সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰৰ কেতবোৰ বৈশিষ্ট্য পৰিলক্ষিত হয় ইবিলাক হৈছে -

১। এক ৰাজনৈতিক দলৰ অৱস্থান :

সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰত মাত্ৰ এটাহে ৰাজনৈতিক দল থাকে। জনগণৰ সংস্থা গঠন কৰা, ৰাজনৈতিক দল গঠন কৰাৰ অধিকাৰ নাথাকে। সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰত সাম্যবাদী দলৰ বাহিৰে আন কোনো দলক স্বীকৃতি দিয়া হোৱা নাই। এই সাম্যবাদী দলেই নিৰ্বাচনত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰে গতিকে চীনৰ একদলীয় ব্যৱস্থাত নিৰ্বাচনী ব্যৱস্থা এক নামমাত্ৰ আনুষ্ঠানিক প্ৰক্ৰিয়াৰ বাহিৰে আন একো নহয়।

২। মুক্ত প্ৰতিযোগিতাৰ বিৰোধী :

সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰ মুক্ত প্ৰতিযোগিতাৰ বিৰোধী মুক্ত প্ৰতিযোগিতাৰ বিপৰীতে ইয়াৰ অৰ্থনৈতিক সহযোগিতাৰ ওপৰতহে গুৰুত্ব দিয়া হয়। উদ্যোগিক ক্ষেত্ৰখনত ব্যক্তিগত স্বতন্ত্ৰতা নোহোৱাৰ কাৰণে ব্যক্তিয়ে নিজ ৰুচি অনুসৰি অৰ্থনীতি নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব নোৱাৰে। সৰ্বহাৰা শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ স্বার্থতহে উদ্যোগিক অৰ্থনীতি নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব নোৱাৰে। সৰ্বহাৰা শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ স্বার্থতেহে উদ্যোগিক অৰ্থনীতি নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয়।

৩। ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ উচ্ছেদকৰণ : ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ উচ্ছেদকৰণ সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰৰ অন্যতম প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। ব্যক্তিগত সম্পদ ব্যৱস্থা সাম্যবাদী আদৰ্শৰ প্ৰধান প্ৰতিবন্ধক স্বৰূপ বুলি ধৰা হয়। ব্যক্তিগত সম্পদ যিহেতু সকলো প্ৰকাৰৰ শোষণ, নিৰ্যাতনৰ মূল গতিকে ব্যক্তিগত সম্পদৰ উচ্ছেদকৰণৰ জৰিয়তে শোষণ নিষ্পেষণৰ অনুসান ঘটাই এখন সাম্যবাদী সমাজ ব্যৱস্থা প্ৰতিষ্ঠা কৰিব

পাৰি বুলি সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰই বিশ্বাস কৰে।

৪। দলৰ প্ৰশাসন আৰু চৰকাৰৰ প্ৰশাসনৰ সাদৃশ্যতা :

সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰত সাম্যবাদী দলৰ প্ৰশাসনেই হল চৰকাৰৰ প্ৰশাসন। দলীয় প্ৰশাসন আৰু চৰকাৰী প্ৰশাসনৰ মাজত কোনো প্ৰভেদ নাই।

৫। গণতান্ত্ৰিক কেন্দ্ৰীকৰণ নীতি : সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰত ক্ষমতাৰ কেন্দ্ৰীকৰণ কৰা হয়। গণতান্ত্ৰিক কেন্দ্ৰীকৰণ নীতিও ইয়াত অনুসৰণ কৰা হয়। সৰ্বোচ্চ কৰ্তৃশীল সংগঠনৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয়। সাম্যবাদী দলৰ কেন্দ্ৰীয় পৰ্যায়ৰ কমিটিৰ দ্বাৰা নিম্নপৰ্যায়ৰ কমিটি সমূহক নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয়।

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন : ২ (Check your progress)

১। সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰৰ দুটা বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰা।

২। সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰৰ এখন ৰাষ্ট্ৰৰ নাম কোৱা।

৩.৪.২. পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰ আৰু সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰৰ মাজৰ প্ৰভেদ (Differences between western liberal democracy and communist democracy) :

পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰ আৰু সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰৰ মাজত বহুখিনি প্ৰভেদ আছে। আমেৰিকা, গ্ৰেটব্ৰিটেইন আদি দেশত পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰ আৰু ছেভিয়েট ৰুছিয়া, চীন আৰু প্ৰায়বিলাক ইউৰোপীয় দেশত স্থাপন হোৱা গণতন্ত্ৰক সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰ বোলা হয়। দুয়োবিধ গণতন্ত্ৰৰ মাজৰ বৈশাদৃশ্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা ধৰণে আলোচনা কৰিব পাৰি।

১। উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰই মুক্ত প্ৰতিযোগিতাৰ পোষকতা কৰে অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰখনত জনগণৰ জীৱন ধাৰণৰ পদ্ধতি, জীৱিকা নিৰ্বাহৰ মানদণ্ড উন্নত কৰিবৰ কাৰণে জনগণৰ সম্পূৰ্ণ স্বাধীনতা থাকে। আনহাতেদি সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰত মুক্ত প্ৰতিযোগিতাৰ পৰিৱৰ্তে আৰ্থিক সহযোগিতা থাকে ব্যৱসায় বাণিজ্য ঔদ্যোগিক প্ৰতিষ্ঠানত ব্যক্তি স্বাধীনতা ৰুচি অনুসৰি অৰ্থনীতি নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব নোৱাৰে।

২। পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰত দ্বিদলীয় আৰু বহুদলীয় ব্যৱস্থাৰ স্বীকৃতি

প্রদান কৰি ৰাজনৈতিক দলবিলাকত ৰাজনৈতিক ক্ষমতা আহৰণৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাত অংশ গ্ৰহণৰ সুবিধা প্ৰদান কৰিছে। কিন্তু সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰত মাত্ৰ এটা ৰাজনৈতিক দল (সাম্যবাদী দলকহে স্বীকৃতি প্ৰদান কৰা হয়)।

৩। পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰত গণতান্ত্ৰিক কেন্দ্ৰীকৰণ নীতি অনুসৰণ কৰা হয়। ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰত গণতান্ত্ৰিক বিকেন্দ্ৰীকৰণ নীতি অনুকৰণ কৰা হয়।

৪। উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰই ব্যক্তিগত সম্পদ অবিহনে ব্যক্তিগত স্বতন্ত্ৰতা অৰ্থহীন। সেয়ে প্ৰতিজন ব্যক্তিকেই নিজা সামৰ্থ্য অনুসাৰে ব্যক্তিগত সম্পদআহৰণ কৰাৰ সমৰ্থন কৰে উদাৰনৈতিক গণতন্ত্ৰই। আনহাতেদি সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰই ব্যক্তিগত সম্পদৰ বিৰোধী। ব্যক্তিগত সম্পত্তি সকলো প্ৰকাৰৰ শোষণৰ মূল বুলি সাম্যবাদী সকলে ধাৰণা কৰে।

৫। উদাৰতাবাদী পশ্চিমীয়া গণতন্ত্ৰই ব্যক্তি স্বাধীনতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। সকলো ব্যক্তিৰ বাৰ স্বাধীনতা, ভাৱ প্ৰকাশৰ স্বাধীনতা, সম্বন্ধ গঠনৰ স্বাধীনতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হয়। কিন্তু সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰই স্বতন্ত্ৰতাৰ পৰিৱৰ্তে সমতাৰ ওপৰতহে বিশেষভাৱে গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। আৰ্থিক স্বতন্ত্ৰতা আৰু সমতা অবিহনে স্বতন্ত্ৰতা অৰ্থহীন বুলি সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰই ধাৰণা কৰে।

৬। উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰই বজাৰ ভিত্তিত অৰ্থনীতি প্ৰচলন থকাৰ ফলত নিজৰ শ্ৰম শ্ৰমিকসকলে আটাইতকৈ বেছি দামত ক্ৰয় কৰিব বিচৰাজনক বিক্ৰী কৰিব পাৰে। অৰ্থাৎ উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰই ব্যক্তিৰ পছন্দৰ স্বাধীনতা থাকে। আনহাতেদি সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰত বজাৰ ভিত্তিত অৰ্থনীতি আৰু মুক্ত প্ৰতিযোগিতাৰ অনুপস্থিতিত শ্ৰমিকসকলে নিজ ৰুচি মতে শ্ৰম বিক্ৰী কৰিব নোৱাৰাৰ লগতে ব্যক্তিগত ভাৱে, কোনো চুক্তিও সম্পাদন কৰিব নোৱাৰে। অৰ্থনীতিত সম্পূৰ্ণৰূপে ৰাষ্ট্ৰীয় নিয়ন্ত্ৰণ থাকে।

৭। পশ্চিমীয়া উদাৰনৈতিক গণতন্ত্ৰত বুজোৱা পুজিপতি আমোলাসকলে প্ৰভুত্ব বিৰাজ কৰে। এই শ্ৰেণীয়ে আৰ্থিক ব্যৱস্থা নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ জৰিয়তে অনান্য ৰাজনীতি, সমাজনীতি আইন শিক্ষা আদি সকলো দিশ নিয়ন্ত্ৰণ কৰি অধিক

প্রভাৱশালী হৈ প্ৰশাসন ব্যৱস্থাত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকাত অৱতীৰ্ণ হয়। কিন্তু সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰত যিহেতু শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ একনায়কত্ববাদ প্ৰতিষ্ঠা হয় সেয়ে ইয়াত লোকসকলৰ ভূমিকা অতি সীমিত।

৩.৫ তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰ (Third World Democracy)

তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ আগতে তৃতীয় বিশ্ব বুলিলে কোনবিলাক ৰাষ্ট্ৰক সূচায় সেয়া মাজতো প্ৰয়োজন। এই তৃতীয় বিশ্বৰ সমগ্ৰ পৃথিৱীৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ আৰু ভৌগলিক এলেকাৰ প্ৰায় আধাতকৈও বেছি অংশ সামৰি লয়। প্ৰথম বিশ্বৰ ভিতৰত পুৰ্জিবাদী ৰাষ্ট্ৰসমূহক দ্বিতীয় বিশ্বৰ ভিতৰত সাম্যবাদী ৰাষ্ট্ৰ বিলাকক অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। এতিয়া তেমালোকৰ মনত এটি প্ৰশ্নৰ উদয় নহয়নে যে তৃতীয় বিশ্বত কোনবিলাক ৰাষ্ট্ৰ অন্তৰ্ভুক্ত হব? এই তৃতীয় বিশ্বৰ ভিতৰত সাধাৰণতে দ্বিতীয় মহাসমৰৰ পৰবৰ্তীকালত ঔপনিবেশিক শাসনৰ পৰাধীনতাৰ পৰা ন্যায় স্বাধীনতা প্ৰাপ্ত দৰিদ্ৰ ৰাষ্ট্ৰবিলাকক অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। এই তৃতীয় বিশ্বৰ ৰাষ্ট্ৰবিলাকৰ সৰহ সংখ্যক জনসাধাৰণ দৰিদ্ৰ, আৰ্থ সামাজিক সংস্কৃতিক, ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰসমূহত অগ্ৰসৰ, নিৰক্ষৰতা, দৰিদ্ৰতা, অন্ধবিশ্বাস, জাতি জনজাতি, বৰ্ণ বা গোষ্ঠীগত ভাৱধাৰাৰ দ্বাৰা তৃতীয় বিশ্বৰ জনসাধাৰণ বৰ্তমানেও পৰিচালিত শিল্পউদ্যোগৰ বিকাশ, জনমুৰি আয়, জাতীয় উৎপাদন অৰ্থনৈতিক বিকাশ আদিৰ ক্ষেত্ৰত তৃতীয় বিশ্বৰ দেশসমূহ বহুপৰিমাণে অনগ্ৰসৰতাৰ কবলত।

তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰ মানে কি ?

শিল্পবিপ্লৱৰ ফলশ্ৰুতিত যোগাযোগ আৰু পৰিবহন ব্যৱস্থাৰ উন্নতি, বৃহৎ উদ্যোগ স্থাপন, উদ্যোগিক ক্ষেত্ৰখনত উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ বিক্ৰীৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় বজাৰ ইত্যাদিয়ে সাম্যবাদী ৰাষ্ট্ৰসমূহক ৰাষ্ট্ৰবিলাকৰ ওপৰত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰাৰ সুযোগ প্ৰদান কৰিছিল আৰু ইয়াৰ জৰিয়তে উপনিবেশবিলাকত নিজৰ শাসন কালক্ৰমত সূঢ় কৰিছিল। এই ক্ষেত্ৰত এচিয়া, আফ্ৰিকা আৰু লেটিন আমেৰিকাৰ ৰাষ্ট্ৰবিলাক সাম্ৰাজ্যবাদী শাসনৰ বলি হৈছিল। উল্লেখযোগ্য যে এছিয়া

আফ্ৰিকা আৰু লেটিন আমেৰিকাৰ ৰাষ্ট্ৰবিলাকেই তৃতীয় বিশ্বৰ ৰাষ্ট্ৰ বুলি জনা যায়। কিন্তু দ্বিতীয় মহাসমৰৰ পৰৱৰ্তী কালত গণতান্ত্ৰিক ভাবধাৰাৰ প্ৰসাৰ, গণতান্ত্ৰিক প্ৰমূল্যৰাজিৰ বিকাশ, পাশ্চাত্য শিক্ষাৰ প্ৰসাৰ, ৰাষ্ট্ৰসংঘৰ গঠন আৰু জাতীয়তাবাদী আন্দোলন আদিৰ ফলশ্ৰুতিত সাম্ৰাজ্যবাদী শক্তিবিলাকে ইয়াৰ অধীনস্থ বহু ৰাষ্ট্ৰক স্বাধীনতা প্ৰদান কৰিছিল। কিন্তু তৃতীয় বিশ্বৰ স্বাধীনতা প্ৰাপ্ত ৰাষ্ট্ৰবিলাকে গ্ৰহণ কৰা গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থা সম্পূৰ্ণৰূপে উদাৰনৈতিক গণতন্ত্ৰ (Hiberat democracy) নহয় বা সাম্ৰবাদী গণতন্ত্ৰ (Dommunist democracy) নহয়, বৰং দুয়োবিধ গণতন্ত্ৰৰ ভাৱধাৰাৰ সংমিশ্ৰণৰ ৰূপত এক মিশ্ৰিত গণতান্ত্ৰিক আদৰ্শ গ্ৰহণ কৰিলে তৃতীয় বিশ্বৰ উন্নয়নশীল ৰাষ্ট্ৰসমূহে গ্ৰহণ কৰা এনে গণতান্ত্ৰিক ভাবাদৰ্শকে তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰ (Third world yarenlis of democracy) আখ্যা দিয়া হয়।

৩.৫.১ তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰৰ বৈশিষ্ট্য (Features of third world democracy)

তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰৰ বহুতো বৈশিষ্ট্য পৰিলক্ষিত হয়। ইবিলাক তলত আলোচনা কৰা হল –

১। মিশ্ৰিত গণতান্ত্ৰিক পৰম্পৰা : (Mixed democratic tradition)

তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হৈছে যে ই এক মিশ্ৰিত গণতন্ত্ৰ। (Mixed democracy) অৰ্থাৎ তৃতীয় বিশ্বৰ ৰাষ্ট্ৰসমূহে গ্ৰহণ কৰা গণতান্ত্ৰিক পৰম্পৰা সম্পূৰ্ণ ৰূপত পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদীত নহয় বা পূৰ্বৰ সাম্যবাদীও নহয় বৰং দুয়োবিধৰে এক সংমিশ্ৰিত ৰূপহে। উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰৰ ব্যক্তি স্বতন্ত্ৰতাৰ ধাৰণাক যিদৰে তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰই সমৰ্থন কৰে। তেনেদৰে সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰৰ সমতা সামাজিক সহায় আদিৰ ধাৰণাও পোষকতা কৰে। ইয়াৰোপৰি এই ৰাষ্ট্ৰবিলাকে এক মিশ্ৰিত অৰ্থনীতিও (Mixed Economy) গ্ৰহণ কৰিলে।

২। বহু ৰাজনৈতিক দলীয় ব্যৱস্থা : (Multiparty system) :

বহুদলীয় ব্যৱস্থা তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য। তৃতীয় বিশ্বৰ ৰাষ্ট্ৰবিলাকত আঞ্চলিকতাবাদ, ভাষা, ধৰ্ম, জাতি, বৰ্ণ আদিৰ ভিত্তিত বহু ৰাজনৈতিক দলৰ সৃষ্টি

হৈছে যদিও দলবিলাকৰ মাজত আদৰ্শগত প্ৰভেদ বিশেষ নাছিল। সাম্ৰাজ্যবাদী শাসনৰ পৰা মুক্ত লাভ কৰি জনগণৰ ভিন্নমুখী আশা আকাংক্ষা, অভাৱ, অভিযোগ আদি পূৰণ কৰিবৰ কাৰণে বহু ৰাজনৈতিক দলৰ অভ্যুত্থান হৈছে যদিও এই দলবিলাকে নিজা দলীয় আদৰ্শ সুৰক্ষিত কৰি ৰখাৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষ সাফল্য লাভ কৰিব পৰা নাই।

৩। অসম্পূৰ্ণ জাতি গঠনৰ প্ৰক্ৰিয়া :

তৃতীয় বিশ্বৰ ৰাষ্ট্ৰবিলাকৰ আন এক বৈশিষ্ট্য হ'ল যে এই ৰাষ্ট্ৰবিলাকত বৰ্তমানেও জাতি গঠনৰ প্ৰক্ৰিয়া অসম্পূৰ্ণ অৱস্থাত আছে। বিভিন্ন ধৰ্মীয়, ভাষিক, সংখ্যালঘু সাম্প্ৰদায়িক গোষ্ঠীয়ে অৱস্থান হোৱাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত প্ৰতিটো গোষ্ঠীয়েই নিজা সংকীৰ্ণ স্বাৰ্থৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হোৱাৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰীয় সংহতি অক্ষম ৰখাৰ সমস্যাই দেখা দিয়ে।

৪। এক প্ৰধান ৰাজনৈতিক দলৰ প্ৰাধান্যতা :

তৃতীয় বিশ্বৰ ৰাষ্ট্ৰবিলাকত এক শক্তিশালী ৰাজনৈতিক দলৰ প্ৰাধান্য দেখা যায়। অৰ্থাৎ শক্তিশালী বিৰোধী ৰাজনৈতিক দলৰ অনুপস্থিতি তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰৰ এক প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। এই ৰাষ্ট্ৰবিলাকৰ বিদেশী শাসনৰ অধীনত থকাৰ সময়ত প্ৰতিখন ৰাষ্ট্ৰতেই এক শক্তিশালী অনুষ্ঠানৰ নেতৃত্বত জাতীয়তাবাদী আন্দোলন গঢ়ি তোলা হৈছিল আৰু স্বাধীনতা লাভৰ পৰৱৰ্তী কালত এই সংস্ৰবিলাকে শাসনৰ বাঘজনীকাল নিজা হাতত ৰাখিবলৈ সক্ষম হৈছিল আৰু সেইবাবে শক্তিশালী বিৰোধী দলৰ অনুপস্থিতি দেখা যায়। এই ক্ষেত্ৰত আমি উদাহৰণস্বৰূপে ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰো।

৫। শান্তিপূৰ্ণ পদ্ধতিত আস্থা :

তৃতীয় বিশ্বৰ ৰাষ্ট্ৰবিলাকে হিংসাত্মক পন্থাৰ আশ্ৰয় লৈ সমস্যা সমাধান কৰাৰ পৰিৱৰ্তে অহিংসা নীতিৰ দ্বাৰা শান্তিপূৰ্ণ পদ্ধতিৰে সামাজিক পৰিৱৰ্তন সাধনৰ পোষকতা কৰে।

৬। মিশ্ৰিত অৰ্থনীতি :

তৃতীয় বিশ্বৰ গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰবিলাকে মিশ্ৰিত অৰ্থনীতি সমৰ্থন কৰে। অৰ্থাৎ পুৰ্জিবাদী অৰ্থনীতিৰ দৰে মুনাফা আহৰণ তথা ব্যক্তিগত কল্যাণ সাধনকেই একমাত্ৰ প্ৰাধান্য নিদি সমাজবাদী অৰ্থনীতিৰ জনকল্যাণ আৰু সামাজিক কল্যাণ সাধনৰ ওপৰতো তৃতীয় বিশ্বৰ গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰবিলাকে সমানেই গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন ৩ (Check your progress)

- ১। তৃতীয় বিশ্বৰ গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ নাম উল্লেখ কৰা।
- ২। তৃতীয় বিশ্বৰ গণতান্ত্ৰিক যিকোনো দুটা চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰা।

৩.৫.২ পশ্চিমীয়া উদাৰনৈতিক গণতন্ত্ৰ আৰু তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰৰ মাজৰ পাৰ্থক্য : (Difference between western liberal democracy and third world democracy)

পশ্চিমীয়া উদাৰনৈতিক গণতন্ত্ৰ আৰু তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰৰ মাজত কিছুমান মৌলিক প্ৰভেদ পৰিলক্ষিত হয়। ইবিলাক হৈছে-

১। পুৰ্জিবাদী অৰ্থনীতি পশ্চিমীয়া উদাৰনৈতিক গণতন্ত্ৰৰ অন্যতম প্ৰধান বৈশিষ্ট্য উৎপাদন আৰু বিতৰণ ব্যৱস্থাৰ ক্ষেত্ৰত উদাৰনৈতিক গণতন্ত্ৰই অবাধ প্ৰতিযোগিতাৰ (Open Competition) নীতি অনুসৰণ কৰে। সেয়ে এনে গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰবিলাকত ধৰ্মীয় শ্ৰেণীটোৱে আধিপত্য লাভ কৰা দেখা যায়।

আনহাতেদি তৃতীয় বিশ্বৰ গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰবিলাকৰ অৰ্থনীতি হৈছে মিশ্ৰ অৰ্থনীতি (Mixed economy) পুৰ্জিবাদ আৰু সামাজ্যবাদ এই দুয়োবিধ অৰ্থনীতিৰেই তৃতীয় বিশ্বৰ গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰবিলাকত সমাহাৰ ঘটিছে। পুৰ্জিবাদী অৰ্থনীতিৰ মুনাফা অৰ্জন আৰু ব্যক্তিগত কল্যাণ সাধনকেই একমাত্ৰ প্ৰাধান্যতা নিদি সমাজবাদী অৰ্থনীতিৰ সহযোগিতামূলক উৎপাদন ব্যৱস্থা আৰু সামাজিক ন্যায়ৰ ওপৰতো তৃতীয় বিশ্বৰ গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰবিলাকে সমানেই গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।

- ২। পশ্চিমীয়া উদাৰনৈতিক গণতন্ত্ৰত দ্বিদলীয় ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা প্ৰচলন

দেখা যায়। এই দ্বিদলীয় ব্যৱস্থাত এটা দলে নিৰ্বাচনত সংখ্যা গৰিষ্ঠতা লাভ কৰি চৰকাৰ গছন কৰে। আৰু আনটো দলে বিৰোধী দলৰ ভূমিকাত অৱতীৰ্ণ হয়। গতিকে উদাৰনৈতিক গণতন্ত্ৰৰ দ্বিদলীয় ব্যৱস্থাত বিৰোধী দলে শক্তিশালী ভূমিকা পালন কৰে। ইংলেণ্ড আমেৰিকাৰ দৰে উদাৰনৈতিক গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰসমূহৰ দ্বিদলীয় ব্যৱস্থা প্ৰচলন আছে। সেয়েহে এনেবিলাক দেশত চৰকাৰৰ স্বয়ীত্ব পৰিলক্ষিত হয়।

ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে তৃতীয় বিশ্বৰ গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰসমূহত দ্বিদলীয় ব্যৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তে বহুদলীয় ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন দেখা যায়। এনে ৰাষ্ট্ৰসমূহত জাতপাত, ধৰ্ম আদিৰ ভিত্তিত বহু সময়ত ৰাজনৈতিক দলবিলাকৰ অভ্যুত্থানৰ ঘটা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই সকলোবিলাক দলেই নিৰ্বাচনত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰে আৰু সেয়ে বহুসময়ত তৃতীয় বিশ্বৰ গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰবিলাকত সংযুক্ত চৰকাৰ গঠন কৰাৰ প্ৰৱণতা বৃদ্ধি পোৱা পৰিলক্ষিত হয়। যিহেতু সংযুক্ত সাঁচা চৰকাৰ ব্যৱস্থাত একাধিক ৰাজনৈতিক দলে ভাগলয় সেয়ে চৰকাৰৰ স্বনীয় বহু পৰিমাণে কম হোৱা পৰিলক্ষিত হয়।

৩। পশ্চিমীয়া উদাৰনৈতিক গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰবিলাকে ধৰ্মনিৰপেক্ষতাৰ নীতি সৱলভাৱে অনুসৰণ কৰে। তেনে ৰাষ্ট্ৰবিলাকত ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতিৰ মাজত এক বৃহৎ প্ৰাচীৰ আছে। ধৰ্মই ৰাষ্ট্ৰৰ কাৰ্যকলাপত আৰু ৰাষ্ট্ৰই ধৰ্মীয় কাৰ্যকলাপত হস্তক্ষেপ কৰে। ধৰ্মৰ ক্ষেত্ৰত জনসাধাৰণে উদাৰনৈতিক গ্ৰহণ কৰা দেখা যায়।

আনহাতে তৃতীয় বিশ্বৰ গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰসমূহত তাত্ত্বিকভাৱে, ধৰ্মীয় নিৰপেক্ষতাৰ নীতি অৱলম্বন কৰি বাস্তৱিক ক্ষেত্ৰত ৰাষ্ট্ৰৰ কাৰ্যকলাপত ধৰ্মই বিশেষভাৱে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰা দেখা যায়। এই ৰাষ্ট্ৰবিলাকত জাতপাত ধৰ্মৰ, ভাষাৰ আদিৰ ভিত্তিত বহু সময়ত জনসাধাৰণৰ মাজত অনৈক্য বিৰাজ কৰে। এনে ৰাষ্ট্ৰবিলাকত ধৰ্মীয় মৌলবাদে (Religious fundamentalism) ক্ৰমশঃ গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিবলৈ ধৰা পৰিলক্ষিত হয়। চৰকাৰী পক্ষইও এনে ৰাষ্ট্ৰসমূহত বহু বিষয়ৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰোতে ধৰ্মীয় দিশতো বিবেচনা কৰা দেখা যায়।

৪। গণতন্ত্ৰত জনমতৰ ভূমিকা বিশ্লেষণ কৰিলে দেখা যায় যে উদাৰনৈতিক গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰবিলাকত জনমতে এক বলিষ্ঠ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। স্বাক্ষৰতাৰ হাৰ

অধিক হোৱাৰ কাৰণে এই ৰাষ্ট্ৰবিলাকত চৰকাৰী কাৰ্য পদ্ধতিৰ ওপৰত নিজস্ব অভিমত জনগণে ব্যক্ত কৰিব পাৰে। জনমতৰ লগতে প্ৰভাৱ গোটী, স্বার্থান্বেষী গোটবিলাকেও এক শক্তিশালী ভূমিকা পালন কৰিব পাৰে। কিন্তু ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে তৃতীয় বিশ্বৰ উন্নয়নশীল সুস্থসৱল জনমত গঠন কৰিব নোৱাৰে।

৫। পশ্চিমীয়া উদাৰনৈতিক গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰত জাতীয় অখণ্ডতা আঞ্চলিক অসমতা জাতিগত সংঘৰ্ষ, বিচ্ছিন্নতাবাদ আদিৰ সমস্যাই ৰাজনীতিক বিশেষভাৱে, প্ৰভাৱিত নকৰে। কিয়নো প্ৰায় বিলাক উদাৰনৈতিক গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰতেই বহু জাতিৰ সমস্যা নাই। আনহাতেদি জাতি গঠনৰ বেলিকা তৃতীয় বিশ্বৰ ৰাষ্ট্ৰবোৰত প্ৰায় অসম্পূৰ্ণ অৱস্থাত আছে। বিভিন্ন ধৰ্মীয়, ভাষিক নৃগোষ্ঠীয় সংখ্যালঘু মাত্ৰাদানৰ উপস্থিতিত জাতিগত সংঘাত, আঞ্চলিকতাবাদ, বিচ্ছিন্নতাবাদ আদিৰ সমস্যাই তৃতীয় বিশ্বৰ গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰবিলাকৰ ৰাজনীতিক বিশেষভাৱে প্ৰভাৱিত কৰে।

৩.৬ সামৰণিঃ

গণতন্ত্ৰৰ বিভিন্নৰূপ সম্পৰ্কীয় ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা তোমালোকে ইতিমধ্যে বুজি পাইছা যে উদাৰনৈতিক গণতন্ত্ৰ আৰু সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰৰ তুলনাত তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰৰ ধাৰণাতো তুলনামূলকভাৱে নতুন বৰ্তমান সময়ত তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰৰ অৱধাৰণাই সাম্প্ৰতিক বিশ্বৰ ৰাজনীতিত বিশেষ জনপ্ৰভা লাভ কৰা পৰিলক্ষিত হৈছে। উল্লেখনীয় যে তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰত পশ্চিমীয়া উদাৰনৈতিক গণতন্ত্ৰ আৰু সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰ দুয়োবিধৰে অপূৰ্ব সংমিশ্ৰণ ঘটিছে।

৩.৭ ঘাই শব্দাৱলী (Key words)

৩.৮ পাঠ্য নিৰ্দেশনা (Suggested reading)

O. P. Gauba: The introduction to political theory, (4th edition) 2007, Macmillan, New Delhi.

Barkar : Greek political theory, 1964, metheun london.

ড° যজ্ঞেশ্বৰ বৰা : স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব আৰু প্লেটো আৰু এৰিষ্টটলৰ ৰাজনৈতিক দৰ্শন(২০১০) বিদ্যাভৱন যোৰহাট।

নবীন গোহাঁই : স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব (২০০৬) ইউনিকা প্ৰকাশন, যোৰহাট।

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সমভাগ উত্তৰ

আত্মমূল্যায়ন : ১

১। সাধাৰণতে পশ্চিমৰ উন্নতিশীল ৰাষ্ট্ৰ আমেৰিকা আৰু গ্ৰেট ব্ৰিটেইনত প্ৰচলিত গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাকে উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰ বোলা হয়।

২। আমেৰিকা আৰু গ্ৰেট ব্ৰিটেইন।

৩। ক) জনসন্মতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত চৰকাৰ।

খ) সংখ্যাগৰিষ্ঠৰ শাসন।

আত্মমূল্যায়ন : ২

১। ক) সম্পত্তিৰ মালিকীসত্ত্বৰ উচ্ছেদকৰণ।

খ) দলীয় প্ৰশাসন আৰু চৰকাৰী প্ৰশাসনৰ সাদৃশ্যতা।

আত্মমূল্যায়ন : ৩

১। ভাৰতবৰ্ষ

২। ক) মিশ্ৰিত অৰ্থনীতি

খ) এক বিশেষ ৰাজনৈতিক দলৰ প্ৰাধান্যতা।

৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন : (Model Questions)

১। গণতন্ত্ৰৰ সংজ্ঞা দিয়া উদাৰতাবাদী গণতন্ত্ৰ আৰু সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰৰ মাজৰ প্ৰভেদবিলাক বাছি উলিওৱা।

২। সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰ বুলিলে কি বুজা? সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ উল্লেখ কৰা।

৩। তৃতীয় বিশ্বৰ গণতন্ত্ৰৰ ওপৰত এটি টোকা যুগুত কৰা।

৪। গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰক তুমি ক্ষমতাৰ চৰকাৰ বুলি ভৱানে?

৩.১০ প্রসংগ পুথি : (References)

- R. C. Agarwal : Political theory, 1989, Schand D company
L.L.D. New Delhi.
- Jean Baechler : Democracy. An analytical saryey (1998)
National book trust India, New Delhi.
- P. G. Das. : Modern political theory (1996) New Central
Book Agency L.L.D.

.....

Block - 4 (খণ্ড ৪)**Unit - 3 (গোট - ৩)**

কর্তৃত্বশীল চৰকাৰ আৰু সৰ্বাত্মক চৰকাৰ

Authoritarian and Totalitarian Governments

গঠন বিন্যাস -

৩.০ উদ্দেশ্য

৩.১ প্ৰস্তাৱনা

৩.২ কর্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ ধাৰণা

৩.২.১ কর্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ বৈশিষ্ট্য

৩.২.২ কর্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ প্ৰকাৰ

৩.৪ ক্ষমতা আৰু কর্তৃত্বৰ সম্পৰ্ক

৩.৫ কর্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ পতন

❖ আত্ম মূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - ক আৰু খ

৩.৬ সৰ্বাত্মক চৰকাৰৰ অৰ্থ

৩.৬.১ সৰ্বাত্মক চৰকাৰৰ নীতি সমূহ

৩.৬.২ সৰ্বাত্মক চৰকাৰৰ সুবিধাসমূহ

৩.৬.৩ সৰ্বাত্মক চৰকাৰৰ অসুবিধাসমূহ

❖ আত্ম মূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - গ আৰু ঘ

৩.৭ ঘাই শব্দসমূহ :

৩.৮ সম্ভাৰ্য প্ৰশ্নসমূহ :

৩.৯ সামৰণি :

৩.১০ পাঠ্য নিৰ্দেশনা :

৩.১১ সম্ভাৰ্য প্ৰশ্নাৱলী :

৩.১২ প্ৰসংগ পুথি :

৩.০ উদ্দেশ্য : (Objectives)

এই গোটটো অধ্যয়ন কৰাৰ পিচত তোমালোকে কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ ধাৰণাটো আলোচনা কৰিব পাৰিবা।

- ❖ কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ বৈশিষ্ট্য ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- ❖ কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ প্ৰকাৰসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিবা।
- ❖ কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ সৈতে ক্ষমতাৰ সম্পৰ্ক বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিবা।
- ❖ কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ পতনৰ কাৰণ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- ❖ সৰ্বাত্মক চৰকাৰৰ অৰ্থ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিবা।
- ❖ সৰ্বাত্মক চৰকাৰৰ নীতিসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিবা।
- ❖ সৰ্বাত্মক চৰকাৰৰ সুবিধাসমূহ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- ❖ সৰ্বাত্মক চৰকাৰৰ অসুবিধাসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিবা।

৩.১ প্ৰস্তাৱনা (Introduction)

এই গোটৰ আলোচনাত তোমালোকক কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ বিষয়ে ধাৰণা, ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য, এই চৰকাৰৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ আৰু ক্ষমতাৰ সৈতে এই চৰকাৰৰ সম্পৰ্কৰ বিষয়ে পৰিচয় কৰাই দিয়া হ'ব।

ৰাজনৈতিক তত্ত্বৰ এক অপৰিহাৰ্য বিষয় হিচাপে সৰ্বাত্মক চৰকাৰৰ বিষয়ে বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে। ঊনবিংশ শতিকাত পশ্চিম ইউৰোপৰ কিছুমান দেশত পুঁজিবাদী সমাজ ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন হৈছিল। উদাৰ গণতন্ত্ৰৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত এনে সমাজব্যৱস্থাৰ প্ৰতিক্ৰিয়া হিচাপে কুৰি শতিকাৰ আগভাগত সৰ্বাত্মক আন্দোলনৰ সৃষ্টি হৈছিল। সেয়েহে এই গোটৰ যোগেদি সৰ্বাত্মক চৰকাৰৰ অৰ্থ নীতিসমূহ সুবিধা-অসুবিধা সমূহৰ বিষয়ে সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিবা।

৩.২ কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ ধাৰণা :

চৰম ৰাজনৈতিক ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্বৰ ওপৰত নিৰঙ্কুশ আধিপত্যৰ দাবীয়েই হ'ল কৰ্তৃত্ববাদৰ মূল কথা। যিবোৰ চৰকাৰে এই আধিপত্যৰ দাবী কৰে সেইবোৰ চৰকাৰেই কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰ বুলি কব পাৰি। প্ৰকৃত অৰ্থত কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰ বুলি ক'লে কোনো একক ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাক নুবুজায়। বৰঞ্চ বিভিন্ন

ধৰণৰ শাসনব্যৱস্থাৰ মাজতো কৰ্তৃত্ববাদী প্ৰৱণতা নিহিত হৈ থাকে। যিকি নহওক, নিম্নলিখিত চৰকাৰী ব্যৱস্থাসমূহকো কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ ব্যৱস্থা হিচাপে বিবেচনা কৰা হয়। যেনে, একনায়কত্ববাদ, স্বেচ্ছাচাৰীতাবাদ আদি, আকৌ উদাৰনৈতিক গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাতো কৰ্তৃত্ববাদী প্ৰৱণতাই দেখা দিব পাৰে আৰু এই প্ৰকাৰৰ কৰ্তৃত্ববাদী ব্যৱস্থাক গণতান্ত্ৰিক একনায়কতন্ত্ৰ বুলি কোৱা হয়।

উদাৰনৈতিক গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাত বিভিন্ন কাৰণত কৰ্তৃত্ববাদী প্ৰৱণতাৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে আৰু একনায়কত্ববাদৰ বাট প্ৰশস্ত হ'ব পাৰে। এযাৰ কথা উল্লেখ কৰা আৱশ্যক যে - আইনসভাত যদি কোনো এটি ৰাজনৈতিক দলে বিপুল সংখ্যাগৰিষ্ঠতা অৰ্জন কৰে, সেই দলেই নিৰঙ্কুশ ৰাজনৈতিক কৰ্তৃত্বৰ অধিকাৰী হয়। এনে অৱস্থাত বিৰোধী দল দুৰ্বল আৰু নিষ্ক্ৰিয় হ'লে ক্ষমতাহীন দলৰ সন্মুখত কোনো কাৰ্যকৰী ৰাজনৈতিক প্ৰতিদ্বন্দিতা নেথাকে আৰু আইনসভাৰ সংখ্যাগৰিষ্ঠ ক্ষমতাহীন দল শাসন আৰু বিচাৰ বিভাগৰ যাৱতীয় ক্ষমতাক কৰায়ত্ত কৰিবৰ বাবে সক্ৰিয়ভাৱে উদ্যোগী হয়। জনসাধাৰণৰ ওচৰত এটি কাল্পনিক ৰাজনৈতিক মতাদৰ্শৰ প্ৰাচীৰ গঢ়ি তুলি ক্ষমতাশালী দল অবাধ ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ অধিকাৰী হয়। লগতে শাসকদলে সকলো প্ৰকাৰৰ ৰাজনৈতিক প্ৰতিদ্বন্দিতা আৰু বিৰোধী মতামতক স্তব্ধ কৰিবলৈ প্ৰচেষ্টা চলায়। গণমাধ্যমকো কঠোৰভাৱে নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয়। জৰুৰী অৱস্থা সম্পৰ্কীয় সাংবিধানিক বিধি ব্যৱস্থাৰো অতি প্ৰয়োগ নাইবা অপপ্ৰয়োগ কৰা হয়। ইয়াত ব্যক্তিৰ স্বাধীনতাক পদদলিত কৰা হয়। আইনৰ অনুশাসনক অপসাৰিত কৰা হয় আৰু ক্ষমতাত থকা দলৰ স্বেচ্ছাচাৰী শাসন ব্যৱস্থা কৰা হয়। কৰ্তৃত্ববাদী প্ৰৱণতাৰ বাবে জনসাধাৰণৰ ৰাজনৈতিক দাবীক উপেক্ষা কৰা হয়। চৰম ৰাজনৈতিক ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্বৰ ওপৰত নিৰঙ্কুশ আধিপত্যক অব্যাহত ৰাখিবলৈ শাসকদলে যিকোনো উপায় নাইবা ব্যৱস্থাক গ্ৰহণ কৰিবলৈ কুঠাৰোধ নকৰে।

কৰ্তৃত্বশীল ব্যৱস্থাত দুটা সুস্পষ্ট শ্ৰেণী দেখা যায়। এটি হ'ল শাসক আৰু আন এটি হ'ল শোষিত। ইয়াত মন কৰিবলগীয়া কথাষাৰ হ'ল যে শোষিত জনসাধাৰণৰ মতামতক কোনো ধৰণৰ গুৰুত্ব দিয়া নহয়। অৰ্থাৎ জনসাধাৰণৰ

ৰাজনৈতিক সাৰ্বভৌমত্ব আৰু ক্ষমতাক সম্পূৰ্ণৰূপে অস্বীকাৰ কৰা হয়। এই ব্যৱস্থাত শাসক গোষ্ঠীয়ে নিজকে ৰাষ্ট্ৰ হিচাপে প্ৰতিপন্ন কৰে। শাসক, চৰকাৰ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ মাজত কোনো ধৰণৰ পাৰ্থক্য নেথাকে। কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰত চৰম একচেটিয়া আৰু নিৰঙ্কুশ আধিপত্য অব্যাহত ৰাখিবৰ বাবে শাসকজনে নাইবা গোষ্ঠীয়ে সদায় সক্ৰিয় হৈ থাকে।

৩.২.১ কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ বৈশিষ্ট্য :

- ক) কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰত জনসাধাৰণৰ ওপৰত শাসক নাইবা শাসকগোষ্ঠীৰ সামগ্ৰিক আৰু নিৰঙ্কুশ নিয়ন্ত্ৰণ থাকে।
- খ) চৰকাৰৰ হাতত চৰম ৰাজনৈতিক ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্ব থাকে।
- গ) শাসকৰ প্ৰতি শৰ্তবিহীন সমৰ্থন আৰু আনুগত্যৰ ওপৰত জোৰ দিয়া হয়।
- ঘ) গণমাধ্যমসমূহ চৰকাৰৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হয়।
- ঙ) কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰী ব্যৱস্থাত জনসাধাৰণৰ অধিকাৰ সদায় খৰ্ব হয়।
- চ) এনে চৰকাৰী ব্যৱস্থাত বিৰোধী ৰাজনৈতিক শক্তিক প্ৰশ্ৰয় দিয়া নহয়।
- ছ) শাসকসকলৰ কৰ্তৃত্বৰ সুদৃঢ় কৰাৰ উদ্দেশ্যলৈ প্ৰয়োজন সাপক্ষে ৰাজনৈতিক মতাদৰ্শ আৰু তাত্ত্বিক ভেঁটি গঢ়ি তোলাৰ ব্যৱস্থা কৰা হয়।
- জ) শাসক সম্প্ৰদায়ৰ সংকীৰ্ণ স্বার্থৰ অনুকূলে তাত্ত্বিক সমৰ্থনৰ বাবে সংগঠন কৰা হয়। অর্থনীতি, সমাজ সংস্কৃতি, শিক্ষা আদি সকলোবোৰ চৰকাৰৰ নিয়ন্ত্ৰণাধীনলৈ অনা হয়।

৩.২.২ কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ প্ৰকাৰ সমূহ :

ৰাজনৈতিক কৰ্তৃত্বৰ উৎস আৰু প্ৰকৃতিসংশ্লিষ্ট সমাজৰ প্ৰকৃতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। প্ৰত্যেক সমাজৰে নিজা নিজা বৈশিষ্ট্য আছে আৰু এই বৈশিষ্ট্যৰ ভিত্তিতেই ৰাজনৈতিক কৰ্তৃত্বৰ প্ৰকৃতি নিৰ্ভৰ কৰে। মেক্স ওৱেবাৰে (Max Weber) প্ৰাচীন কৰ্তৃত্ব (Traditional Authority), ব্যক্তিগত গুণ তথা প্ৰতিভাৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত কৰ্তৃত্ব (Charismatic Authority) আৰু আইনগত কৰ্তৃত্ব

(Legal Authority) – এই তিনিধৰণ কৰ্তৃত্বৰ উল্লেখ কৰিছে।

ক) প্ৰাচীন কৰ্তৃত্ব (Traditional Authority) :

দীৰ্ঘদিনীয়া ঐতিহ্যৰ ভিত্তিতেই প্ৰাচীন কৰ্তৃত্ব গঢ়ি উঠে। প্ৰাচীন কালত বজাসকল এনে ধৰণৰ কৰ্তৃত্বৰ অধিকাৰী আছিল। সেই সময়ৰ জনসাধাৰণে বজাৰ প্ৰতি আনুগত্য প্ৰকাশ কৰিছিল। বজাৰ প্ৰতি ভক্তি বা ভয়েই আছিল এনে আনুগত্যৰ ভিত্তি। সেই সময়ত বংশানুক্ৰমে এনে কৰ্তৃত্বৰ প্ৰচলন আছিল। বৰ্তমান সময়তো ইংলেণ্ডত বজাৰ সন্তান বজা হোৱাৰ নিয়মৰ প্ৰচলন আছে।

খ) ব্যক্তিগত প্ৰতিভাৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত কৰ্তৃত্ব (Charismatic Authority) :

বৰ্তমান সময়ত ঐতিহ্যৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত কৰ্তৃত্বৰ প্ৰতি আনুগত্য ক্ৰমান্বয়ে কমি আহিছে। গণতন্ত্ৰৰ প্ৰসাৰ, জনসাধাৰণৰ ৰাজনৈতিক চেতনা, গণউদ্দ্যোগ, সাৰ্বজনীন ভোটাধিকাৰ আদি ব্যৱস্থাই প্ৰাচীন কৰ্তৃত্বৰ প্ৰতি জনসাধাৰণৰ আস্থা কমাই আনিছে। ব্যক্তিগত গুণাৱলীৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত কৰ্তৃত্ব হৈছে আন এক ধৰণৰ কৰ্তৃত্ব। ব্যক্তিগত প্ৰতিভা বা গুণৰ ভিত্তিত যেতিয়া কোনো ব্যক্তিক নেতা হিচাবে স্বীকাৰ কৰি লোৱা হয়, তেতিয়া এনে ধৰণৰ কৰ্তৃত্ব গঢ়ি উঠে। এনে প্ৰতিভা যে অকল ৰাজনৈতিক বিষয়তে থাকিব লাগে এনে নহয়, সমাজনীতি, অৰ্থনীতি, শিল্প, সাহিত্য, কলা-সংস্কৃতি আদি বিভিন্ন বিষয়ত প্ৰতিভা থকা ব্যক্তিক কৰ্তৃত্বৰ শাসনত প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে এনে কৰ্তৃত্বৰ উল্লেখ ঘটে।

জুলিয়াছ ছিজাৰ, কাভুৰ, মেটচিনি, নেপোলিয়ন, লেলিন, ষ্টেলিন, মাও-চে-তুং, মহাত্মা গান্ধী, জৱাহৰলাল নেহৰু – আদি ব্যক্তিক এই শ্ৰেণীত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব পাৰি।

গ) আইনগত কৰ্তৃত্ব (Legal Authority) :

বৰ্তমান সমাজব্যৱস্থা আইনগত কৰ্তৃত্বৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। অৰ্থাৎ আইনসংগতভাৱে এই কৰ্তৃত্ব প্ৰতিষ্ঠা কৰা হয়। নিৰ্দিষ্ট আইনৰ ভিত্তিত এই কৰ্তৃত্ব

গঢ়ি উঠে আৰু এনে কৰ্তৃপক্ষই ৰাষ্ট্ৰীয় বিধি বিধানৰ ভিত্তিত ক্ষমতা তথা কৰ্তৃত্ব প্ৰয়োগৰ সুবিধা পায়। প্ৰচলিত ঐতিহ্য নাইবা ব্যক্তিগত গুণাৱলী আৰু প্ৰতিভা এই কৰ্তৃত্বৰ উৎস নহয়। কৰ্তৃত্ব প্ৰয়োগ কৰা ব্যক্তি বা ব্যক্তি সমষ্টিৰ ক্ষমতাৰ উৎস হৈছে আইন। গণতান্ত্ৰিক দেশসমূহৰ কৰ্তৃপক্ষই নিজৰ নিজৰ দেশৰ আইনৰ ভিত্তিত ক্ষমতাক প্ৰয়োগ কৰে।

ওৱেবাৰে (Weber) ওপৰত উল্লেখ কৰা তিনি ধৰণৰ কৰ্তৃত্বৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে যদিও, ইয়াৰ কোনো এটা ধৰণকেই বিশুদ্ধ আকাৰত পোৱা নাযায়। সেয়েহে তেওঁ পুনৰ মিশ্ৰ কৰ্তৃত্ব (Mixed Authority) ৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। তেওঁৰ মতে জৰুৰীকালীন অৱস্থাত বৰ্তমান সমাজতো ব্যক্তিগত গুণৰ ভিত্তিত কৰ্তৃত্ব প্ৰতিষ্ঠা হ'ব পাৰে।

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - (ক)

- ১) কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰত গণমাধ্যমসমূহ ————— হাতৰ মুঠিত থাকে। (উঃ শাসকৰ)
- ২) চৰম ৰাজনৈতিক ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্বৰ ওপৰত শাসকৰ অবাধ অধিকাৰৰ কথা কোৱা হয়। ————— কথাষাৰ সঁচা নে মিছা ? (উঃ সঁচা)
- ৩) কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ ক্ষেত্ৰত শাসকৰ প্ৰতি শৰ্তবিহীন সমৰ্থন আৰু আনুগত্যৰ ওপৰত জোৰ দিয়া হয়। ————— কথাষাৰ সঁচা নে ? (উঃ সঁচা)

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - (খ)

- ১) প্ৰাচীন কালত প্ৰজাসকলে ৰজাৰ আদেশ কিয় মানি চলিছিল ? (উঃ ভক্তি বা ভয়)
- ২) মেস্স ওৱেবাৰে কেইপ্ৰকাৰ কৰ্তৃত্বৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে ? (উঃ তিনিবিধ)
- ৩) বৰ্তমান সময়ত ইংলেণ্ডৰ ৰজাৰ ক্ষমতাতকৈ প্ৰভাৱহে বেছি বুলি তুমি ভবা নে ? (উঃ হয়)

- ৪) ব্যক্তিগত প্ৰতিভাৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত কেইজনমান কৰ্তৃত্ব থকা ব্যক্তিৰ নাম উল্লেখ কৰা। (উঃ মহাত্মা গান্ধী, নেহৰু, ষ্টেলিন, লেলিন ইত্যাদি।)

সেইদৰে আইনগত কৰ্তৃত্ব আৰু ব্যক্তিগত গুণৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত কৰ্তৃত্বৰ মাজত সম্বন্ধ ঘটিব পাৰে। তেনেদৰে প্ৰাচীন কৰ্তৃত্বৰ লগত আইনগত কৰ্তৃত্বৰ সংমিশ্ৰণ ঘটিব পাৰে। ইংলেণ্ডৰ কৰ্তৃত্বক আইনগত কৰ্তৃত্ব আৰু প্ৰাচীন কৰ্তৃত্বৰ সংমিশ্ৰণ বুলিব পাৰি।

৩.৪ ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্বৰ মাজৰ সম্পৰ্ক (Relation between Power and Authority) :

ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্বৰ দ্বাৰা মানুহৰ আচৰণ আৰু সামাজিক ব্যৱহাৰ শৃঙ্খলিত বা নিয়মিতকৰণ কৰিব পৰা যায়। কৰ্তৃত্বই যুক্তিসংগত ব্যাখ্যা দাঙি ধৰাৰ সামৰ্থ্যতাৰ দ্বাৰা মানুহৰ আচৰণ নিয়ন্ত্ৰণ বা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে অন্যহাতেদি ক্ষমতাই শক্তি প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা বা শাস্তি প্ৰদানৰ ভয় দেখুৱাই সমাজৰ বিভিন্ন ব্যক্তিৰ আচৰণ নিয়ন্ত্ৰণ বা শৃঙ্খলিত কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে ভাৰত চৰকাৰে সংবিধান অনুসৰি ইয়াৰ কৰ্তৃত্বৰ প্ৰয়োগ কৰে আৰু জনসাধাৰণে এনে কৰ্তৃত্বৰ প্ৰতি আনুগত্য প্ৰকাশ কৰে। কিন্তু যেতিয়া এমুঠিমান সন্ত্ৰাসবাদীয়ে চৰকাৰক কৰ্তৃত্বক প্ৰয়োগ প্ৰত্যাহ্বান জনায় তেতিয়া চৰকাৰে কৰ্তৃত্ব প্ৰয়োগ কৰিবলৈ ক্ষমতাৰ সহায় ল'ব লগা হয়। এইটো নিশ্চিত যে কৰ্তৃত্ব প্ৰয়োগ কৰিবৰ বাবে যদি যথোপযুক্ত ক্ষমতা নেথাকে তেতিয়াহ'লে চৰকাৰটোক এমুঠিমান বিদ্ৰোহীয়ে সহজেই ওফৰাই পেলাব পাৰে। সেইবাবে এটা চৰকাৰে কৰ্তৃত্ব লাভ কৰাৰ লগে লগে ক্ষমতাও আহৰণ কৰিব লাগিব।

৩.৫ কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ বিভিন্ন আসোঁৱাহ আছে। এনে চৰকাৰ দীৰ্ঘস্থায়ী নহয় কাৰণ এই চৰকাৰে জনসমৰ্থন লাভ কৰাৰো কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ পতনৰ মূল দুটা কাৰণ তাত উল্লেখ কৰা হ'ল —

- ১) যেতিয়া কৰ্তৃত্ব সম্পন্ন চৰকাৰ এটাৰ সশস্ত্ৰ বিদ্ৰোহ দমন কৰিব পৰাকৈ

সামৰিক শক্তি নেথাকে।

চ) যেতিয়া চৰকাৰটোৱে ইয়াৰ কাৰ্য্যৱলীৰ যুক্তিযুক্ত কাৰণ জনসাধাৰণৰ ওচৰত দাঙি ধৰাত বিফল হয়।

৩.৬ সৰ্বাত্মক চৰকাৰৰ অৰ্থ :

সৰ্বাত্মক শব্দটোৰ উদ্ভৱ হৈছে (Totality) শব্দৰ পৰা। সৰ্বাত্মক ৰাষ্ট্ৰব্যৱস্থাত ব্যক্তি জীৱনৰ সকলো দিশ ৰাষ্ট্ৰব্যৱস্থাৰ নিয়ন্ত্ৰণত থাকে। ইয়াত ব্যক্তিৰ অস্তিত্বতকৈ ৰাষ্ট্ৰক বেছি গুৰুত্ব দিয়া হয়। ইয়াৰ মূল কথা হ'ল যে ব্যক্তি ৰাষ্ট্ৰৰ বাবে কিন্তু ৰাষ্ট্ৰ ব্যক্তিৰ বাবে নহয়। প্ৰয়োজন সাপেক্ষে ব্যক্তিয়ে ৰাষ্ট্ৰৰ বাবে নিজৰ জীৱনকো ত্যাগ কৰিবলৈ সাজু থাকিব। কাৰণ ৰাষ্ট্ৰ হৈছে সৰ্বশক্তিমান আৰু চূড়ান্ত লক্ষ্য। মন কৰিব লগীয়া কথা যে ব্যক্তিয়ে নিজৰ স্বাধীনতাতকৈ দেশৰ প্ৰতি বেছিকৈ দায়িত্বশীল হ'ব লাগিব। এই ৰাষ্ট্ৰব্যৱস্থাত এটা মাত্ৰ দলে শাসনকাৰ্য পৰিচালনা কৰে আৰু ইয়াত কোনো ধৰণৰ বিৰোধীদলক প্ৰশ্ৰয় দিয়া নহয়।

সৰ্বাত্মক চৰকাৰ বা ৰাষ্ট্ৰব্যৱস্থাৰ বিভিন্ন ৰূপ বিভিন্ন দেশত দেখিবলৈ পোৱা যায়। যেনে ইতালীত ফেচিবাদ, জাৰ্মানিত নাজীবাদ আৰু চোভিয়েট ৰাচিয়াত সাম্যবাদ।

৩.৬ সৰ্বাত্মক চৰকাৰৰ নীতিসমূহ :

- ১) সৰ্বাত্মক চৰকাৰৰ জাতিৰ গৌৰৱ বৃদ্ধিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে।
 - ২) ব্যক্তিৰ স্বাৰ্থ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ স্বাৰ্থৰ মাজত সংঘাতৰ সৃষ্টি হ'লে ৰাষ্ট্ৰৰ স্বাৰ্থৰ প্ৰতিহে সমৰ্থন আগবঢ়োৱা হয়।
 - ৩) সৰ্বাত্মক চৰকাৰে যুক্তিত বিশ্বাস নকৰে।
 - ৪) সৰ্বাত্মক চৰকাৰে প্ৰচাৰ (Propaganda) ৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিয়ে।
 - ৫) সৰ্বাত্মক চৰকাৰে সমতা আৰু স্বতন্ত্ৰতা নীতিত বিশ্বাস নকৰে।
 - ৬) হিংসা আৰু যুদ্ধৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে।
 - ৭) সৰ্বাত্মক চৰকাৰে গণতন্ত্ৰ আৰু উদাৰনীতিৰ ওপৰত বিশ্বাস নকৰে।
- তদুপৰি এই চৰকাৰে সমাজবাদ আৰু সাম্যবাদৰো বিৰোধিতা কৰে।

- ৮) ব্যক্তিবাদী নীতিক সমর্থন নকৰে।
- ৯) সৰ্বাত্মক চৰকাৰত এটা দল আৰু এজন নেতাইহে প্ৰাধান্য লাভ কৰে
আৰু এই ব্যৱস্থাত সংসদীয় গণতন্ত্ৰৰ কোনো স্থান নাই।
- ১০) ৰাজনৈতিক বিৰোধিতাৰ কোনো কাৰ্যকৰী একনায়কত্বমূলক বৈশিষ্ট্য
থকা পৰিলক্ষিত হয়।
- ১১) এই ৰাষ্ট্ৰব্যৱস্থাই শিক্ষা আৰু ধৰ্মৰ ওপৰত সম্পূৰ্ণৰূপে নিয়ন্ত্ৰণ ৰাখে।
- ১২) ন্যায়পালিকা ওপৰত সম্পূৰ্ণ নিয়ন্ত্ৰণ ৰাখে।
- ১৩) এনে চৰকাৰী ব্যৱস্থাত জীয়াই থকাৰ অধিকাৰ পৰ্যন্ত ৰাষ্ট্ৰৰ হাতৰ
মুঠিত থাকে।

৩.৬.২ সৰ্বাত্মক চৰকাৰৰ সুবিধা সমূহ :

- ক) সৰ্বাত্মক চৰকাৰ শক্তিশালী আৰু স্থায়ী প্ৰকৃতিৰ।
- খ) প্ৰশাসনৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষ পাৰদৰ্শিতা পৰিলক্ষিত হয়।
- গ) জৰুৰীকালীন অৱস্থাৰ বাবে এই চৰকাৰ বিশেষভাৱে উপযুক্ত।
- ঘ) সৰ্বাত্মক ৰাষ্ট্ৰব্যৱস্থা ব্যয়বহুল নহয়।
- ঙ) সৰ্বাত্মক চৰকাৰ ব্যৱস্থাত সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক দিশত অগ্ৰগতিৰ
সম্ভাৱনা থাকে।

৩.৬.৩ সৰ্বাত্মক চৰকাৰৰ অসুবিধাসমূহ :

- ক) সৰ্বাত্মক চৰকাৰ শক্তি আৰু হিংসাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।
- খ) সৰ্বাত্মক চৰকাৰ বিশ্ব শান্তিৰ পথত অন্তৰায় স্বৰূপ।
- গ) এই চৰকাৰে নাগৰিকক কোনো অধিকাৰ আৰু স্বাধীনতা প্ৰদান নকৰে।
- ঘ) সৰ্বাত্মক চৰকাৰ ব্যৱস্থাত বিপ্লৱ সংঘটিত হোৱাৰ ভীতি আছে।

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - (গ)

- ক) সৰ্বাত্মক চৰকাৰৰ ক্ষেত্ৰত শক্তি আৰু হিংসাৰ কোনো স্থান নাই
(হয় / নহয়)
- খ) সৰ্বাত্মক ৰাষ্ট্ৰব্যৱস্থা ব্যয়বহুল (হয় / নহয়)
- গ) সৰ্বাত্মক চৰকাৰে হিংসা আৰু শক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল (হয় / নহয়)
- ঘ) সৰ্বাত্মক চৰকাৰে জাতিৰ গৌৰৱ বৃদ্ধি কৰেনে ?

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - (ঘ)

১) কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ কেনেদৰে অন্ত পৰে ?

(উঃ ক) বিদ্ৰোহ দমন কৰিব নোৱাৰিলে

খ) যুক্তি দেখুৱাব নোৱাৰিলে

২) ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্বৰ মাজত সম্পৰ্ক আছে নে ? (উঃ আছে)

৩.৭ ঘাই শব্দসমূহ :

১) ব্যক্তিগত প্ৰতিভা - মোহিনী শক্তি

২) স্বেচ্ছাচাৰী - সকলো ক্ষমতাৰ অধিকাৰী

৩) নিৰঙ্কুশ - চৰম

৩.৮ সম্ভাৰ্য প্ৰশ্নাৱলী :

১) কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

২) কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰ আৰু ক্ষমতাৰ মাজত থকা সম্পৰ্কৰ বিষয়ে লিখা।

৩) কৰ্তৃত্বশীল চৰকাৰৰ প্ৰকাৰসমূহ আলোচনা কৰা।

৩.৯ সামৰণি :

সকলো ধৰণৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাতেই কোনো এটা কৰ্তৃপক্ষই ৰাজনৈতিক ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰে। ৰাজতন্ত্ৰত ৰজাই কৰ্তৃত্ব প্ৰয়োগ কৰে, একনায়কত্ববাদৰ প্ৰচলন থকা দেশত কোনো এজন একনায়ক বা এক ব্যক্তিসমষ্টিয়ে কৰ্তৃত্ব প্ৰয়োগ কৰে আৰু গণতান্ত্ৰিক দেশত নিৰ্বাচিত প্ৰতিনিধি কিছুমানে কৰ্তৃত্ব প্ৰয়োগ কৰে। উল্লেখযোগ্য কথাষাৰ হ'ল এটা যে এই চৰকাৰে ৰাজনৈতিক বিৰোধিতাক ৰাষ্ট্ৰদ্রোহিতা হিচাপে গণ্য কৰা হয়। লগতে এনেধৰণৰ কাৰ্য-কলাপৰ বিৰুদ্ধে কঠোৰ পীড়নমূলক ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা হয় আৰু ইয়াক দমনো কৰা হয়।

ক'কাৰ মতে য'ত গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰ ব্যৰ্থ প্ৰমাণিত হয়, তাত সৰ্বাত্মক চৰকাৰে কৃতকাৰ্যত লাভ কৰিব পাৰে। ইটালীতো তেনে ঘটনাই ঘটিছিল। ইটালীত গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰৰ পতনে ফেচিবাদৰ অভ্যুত্থানত বৰঙণি যোগাইছিল। আজিৰ বিশ্বই গণতন্ত্ৰক সম্পূৰ্ণভাৱে সমৰ্থন কৰে কিন্তু গণতন্ত্ৰই তেতিয়াহে সফলতা পাব যেতিয়া অৰ্থনৈতিক অসমতা আৰু অৰ্থনৈতিক ভাৱে শোষণ সম্পূৰ্ণৰূপে

নির্মূল কৰিব পাৰিব। গতিকে দেখা যায় যে সৰ্বাত্মক ৰাষ্ট্ৰব্যৱস্থা সম্পূৰ্ণভাৱে তেতিয়াহে অন্ত পৰিব যেতিয়া গণতন্ত্ৰই কৃতকাৰ্যতা লাভ কৰিব।

৩.১০ পাঠ্য নিৰ্দেশনা :

- ১) Vishnu Bhagwan, Vidya Bhushan, Political Theory
 - ২) Amal Roy, Mohit Bhattacharya, Political Theory
 - ৩) ড° অপূৰ্ব কুমাৰ বৰুৱা, স্নাতক ৰাজনীতি
-

৩.১১ সম্ভাৱ্য প্ৰশ্নাবলী :

- ১) সৰ্বাত্মক ৰাষ্ট্ৰব্যৱস্থাৰ নীতিসমূহ আলোচনা কৰা।
 - ২) সৰ্বাত্মক ৰাষ্ট্ৰব্যৱস্থাৰ সুবিধা সমূহ বৰ্ণনা কৰা।
 - ৩) সৰ্বাত্মক ৰাষ্ট্ৰব্যৱস্থাৰ অসুবিধাসমূহ ব্যাখ্যা কৰা।
 - ৪) সৰ্বাত্মক ৰাষ্ট্ৰব্যৱস্থাৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখা।
-

৩.১২ প্ৰসঙ্গ পুথি :

- ১) স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব : ড° কুপেশ চন্দ্ৰ পাল
অধ্যাপক প্ৰতুল চন্দ্ৰ নায়েক,
অৰুণ প্ৰকাশন (২০০০)
- ২) Dr. S. C. Singhal, : Political Theory, Lakshmi
Narayan Agarwal, (Agra)
- ৩) অপূৰ্ব কুমাৰ বৰুৱা (১৯৮৪) ৰাজনৈতিক তত্ত্ব :
আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ধাৰাসমূহ
(পূৰ্বাঞ্চল প্ৰকাশ, গুৱাহাটী)
- ৪) স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব : নবীন গোহাঁই
বিদ্যাভৱন, যোৰহাট - ১

Block - 5 খণ্ড - (৫)
Unit - 1 (গোট - ১)
ব্যক্তিবাদ (Individualism)

গঠন বিন্যাস -

১.০ উদ্দেশ্য

১.১ প্রস্তাৱনা

১.২ ব্যক্তিবাদ

১.২.১ ব্যক্তিবাদৰ বিকাশ

১.৩ ব্যক্তিবাদৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

১.৪ ব্যক্তিবাদৰ সপক্ষে যুক্তিসমূহ

১.৫ ব্যক্তিবাদৰ বিপক্ষে যুক্তিসমূহ

❖ আত্ম মূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - ক

১.৬ আধুনিক ব্যক্তিবাদ

১.৬.১ আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ বিকাশ

১.৬.২ আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ সমৰ্থকসকলৰ ধাৰণা

❖ আত্ম মূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - খ

১.৭ সামৰণি

১.৮ ঘাই শব্দসমূহ :

১.৯ পাঠ্য নিৰ্দেশনা :

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ - (ক)

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ - (খ)

আৰ্হি প্ৰশ্ন :

প্ৰসংগ পুথি :

১.০ উদ্দেশ্য : (Objective)

এই গোটটোৰ অধ্যয়নৰ অন্তত তোমালোকে -

- ❖ ব্যক্তিবাদৰ সংজ্ঞা দিব পাৰিবা।
- ❖ ব্যক্তিবাদৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ নিৰূপন কৰিব পাৰিবা।
- ❖ ব্যক্তিবাদৰ সপক্ষে আৰু বিপক্ষে যুক্তিসমূহ দাঙি ধৰিব পাৰিবা।
- ❖ আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ বিকাশৰ বিষয়ে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিবা।

১.১ প্ৰস্তাৱনা (Introduction)

আগৰ খণ্ডত তোমালোকে চৰকাৰ আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলা। এই গোটটোত ব্যক্তিবাদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব।

ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তব্য বা কাৰ্যৰ পৰিধি কি হোৱা উচিত এই সম্পৰ্কে প্ৰাচীন কালৰ পৰাই চিন্তাবিদ সকলৰ মাজত মতভেদ দেখা যায়। এনে চিন্তাৰ্চৰ প্ৰেক্ষাপটত গঢ় লোৱা বিভিন্ন মতবাদবিলাকৰ ভিতৰত ব্যক্তিবাদ অন্যতম। ব্যক্তিবাদে ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্মৰ পৰিধি সম্পৰ্কত সমাজবাদৰ এক বিপৰীত মত দাঙি ধৰে। সমাজবাদীসকলে ৰাষ্ট্ৰক এক হিতকাৰী অনুষ্ঠান বা সামাজিক কল্যাণৰ এক কাৰক বুলি বিবেচনা কৰে। সেয়ে তেওঁলোকে ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্মৰ পৰিধি সম্প্ৰসাৰণ হোৱাটো বিচাৰে। ইয়াৰ বিপৰীতে ওঠৰ আৰু উনৈশ শতিকাত আদম স্মিথ, জন ষ্টুৱাৰ্ট মিল, হাৰ্বাৰ্ট স্পেন্সাৰ, কাট আদিৰ লিখনিৰ দ্বাৰা শ্ৰেষ্ঠতা লাভ কৰা যিটো মতবাদে ব্যক্তিৰ স্বাধীনতা আৰু মৰ্যাদাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল সেই মতবাদকে ব্যক্তিবাদ বুলি কোৱা হয়। ব্যক্তিবাদে ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তব্য আৰু কৰ্মৰ পৰিধি সীমিত হোৱাটো বিচাৰে। যি আনকথাত ব্যক্তিবাদে ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তব্য নূন্যতম হোৱাটো বিচাৰে যাতে ব্যক্তিয়ে অধিক স্বাধীনতা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

তোমালোকে এই গোটটোৰ অধ্যয়নৰ জৰিয়তে ব্যক্তিবাদৰ ধাৰণা, বিকাশ আৰু বৈশিষ্ট্য সমূহৰ বিষয়ে সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিবা। ইয়াৰোপৰি আমি ব্যক্তিবাদৰ আঁসোঁৱাহসমূহ আলোচনা কৰিম। ব্যক্তিবাদৰ আঁসোঁৱাহ সমূহ দৃঢ় কৰিবৰ বাবে পৰৱৰ্তী কালত আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ ধাৰণাই গঢ় লৈ উঠিছিল। এই আলোচনাৰ জৰিয়তে তোমালোকে আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ বিকাশ আৰু ইয়াৰ

সমর্থকসকলৰ চিন্তাধাৰাৰ বিষয়েও জানিব পাৰিবা।

১.২ ব্যক্তিবাদ :

ব্যক্তিবাদ হ'ল নৈৰাজ্যবাদ আৰু সমাজবাদৰ মাজৰ এক মধ্যম পন্থা। নৈৰাজ্যবাদীসকলে ৰাষ্ট্ৰক এক অপয়োজনীয় অকল্যাণকৰ অনুষ্ঠান বুলি বিবেচনা কৰে। কিন্তু ব্যক্তিবাদীসকলৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ এক পয়োজনীয় অকল্যাণকৰ অনুষ্ঠান। তেওঁলোকৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ থকাটো উচিত কিন্তু ইয়াৰ ক্ষমতা সীমিত হ'ব লাগে যাতে ব্যক্তিৰ স্বাধীনতা খৰ্ব নহয়। ব্যক্তিবাদী তত্ৰটো উনৈশ শতিকাৰ অৰ্থনৈতিক তত্ৰ 'Laissez Faire' ৰ পৰা আহিছে যাৰ অৰ্থ হ'ল 'Leave alone' অৰ্থাৎ অকলশৰে থাকিবলৈ দিয়া। এই মতবাদৰ মতে এজন ব্যক্তিৰ শৰীৰ আৰু মনৰ ওপৰত তেওঁৰ সম্পূৰ্ণ স্বাধীনতা থাকিব লাগে যাতে তেওঁ নিজৰ পছন্দ অনুসৰি বসবাস কৰিব পাৰে। ব্যক্তিয়ে কেনেকৈ জীৱন যাপন কৰিব এই সম্পৰ্কে ৰাষ্ট্ৰৰ কোনো নিৰ্দেশনা থাকিব নালাগে। কিন্তু সমাজত আইন শৃংখলা ৰক্ষা কৰা, বিদেশী শত্ৰুৰ পৰা দেশক ৰক্ষা কৰা আৰু সন্ধি বা চুক্তিৰ কাৰ্যকাৰীতাৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰৰ পয়োজন আছে।

ব্যক্তিবাদে ৰাষ্ট্ৰক এক পয়োজনীয় অকল্যাণকৰ অনুষ্ঠান বুলি বিবেচনা কৰে। অথচ ব্যক্তিবাদী সকলৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ থকাটো উচিত কাৰণ ৰাষ্ট্ৰৰ অবিহনে আইন শৃংখলা ৰক্ষা কৰাটো সম্ভৱ নহয় আৰু আইন শৃংখলাৰ অবিহনে সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ বিকাশ সম্ভৱপৰ নহয়। তৎসত্ত্বেও ব্যক্তিবাদীসকলে ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তব্য সীমিত হোৱাটো বিচাৰে। ইয়াৰ পৰিৱৰ্ত্তে নৈৰাজ্যবাদীসকলে ৰাষ্ট্ৰক এক অপয়োজনীয় অকল্যাণকৰ অনুষ্ঠান বুলি বিবেচনা কৰে। আনহাতে সমাজবাদীসকলে ৰাষ্ট্ৰক এক সামাজিক হিতকাৰী অনুষ্ঠান হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিব বিচাৰে আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্মৰ পৰিধি সকলো ক্ষেত্ৰতে বৃদ্ধি কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।

আমি আগতেই উল্লেখ কৰিছো যে ব্যক্তিবাদক 'Laissez Faire' বুলিও কোৱা হয়। ৰাষ্ট্ৰই ব্যক্তিৰ কাম কাজত হস্তক্ষেপ কৰিব নালাগে। অৰ্থাৎ ব্যক্তিয়ে নিজৰ অভিপ্ৰায় অনুসৰি কাম কৰিবলৈ সুবিধা পোৱা উচিত। ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰে

তেতিয়াহে হস্তক্ষেপ কৰিব লাগে যেতিয়া ই বিবেচনা কৰে যে এজন ব্যক্তিয়ে অপয়োজনীয়ভাৱে আনৰ স্বাধীনতাত হস্তক্ষেপ কৰিছে। এইদৰে ৰাষ্ট্ৰ প্ৰকৃততে এটা পয়োজনীয় কিন্তু অকল্যাণকৰ অনুষ্ঠান। সমাজত একতা প্ৰতিষ্ঠা কৰাটো তেতিয়াহে সম্ভৱ হ'ব যেতিয়া হিংসা, ঠগ আৰু প্ৰবঞ্চনা নিৰ্মূল কৰিব পৰা হ'ব। সেয়েহে ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তব্য নাগৰিকৰ জীৱন আৰু সম্পত্তিৰ ৰক্ষণাবেক্ষণৰ সীমাবদ্ধ হ'ব লাগে। ইয়াৰ পৰিৱৰ্ত্তে আন ক্ষেত্ৰত ব্যক্তিক সম্পূৰ্ণৰূপে স্বাধীনতা প্ৰদান কৰিব লাগে।

১.২.১ ব্যক্তিবাদৰ বিকাশ :

ব্যক্তিবাদৰ বিকাশৰ কথা আলোচনা কৰিবলৈ হ'লে আমি প্ৰাচীন গ্ৰীচৰ চফিষ্ট দৰ্শনৰ কথা উল্লেখ কৰিব লাগিব। ইয়াৰ পৰৱৰ্ত্তীকালত সামাজিক চুক্তি মতবাদে, বিশেষকৈ জন ল'কৰ চিন্তাধাৰাত ব্যক্তিবাদৰ প্ৰকাশ দেখিবলৈ পোৱা যায়। ব্যক্তিবাদে এক অৰ্থনৈতিক ধাৰণা হিচাপে বিকাশ লাভ কৰে ৩ঠৰ শতিকাত ফ্ৰান্সৰ ফিজিঅ'ক্ৰেটসকলৰ হাতত। তেওঁলোকে Laissez Faire ধাৰণাৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰ নিয়ন্ত্ৰিত উদ্যোগ আৰু বাণিজ্য ব্যৱস্থাক সমালোচনা কৰিছিল। ফিজিঅ'ক্ৰেটসকলে উদ্যোগিক পুঁজিবাদৰ ক্ষেত্ৰত থকা বাধাসমূহ আঁতৰ কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। এই অহস্তক্ষেপৰ ধাৰণাটো ফ্ৰান্সৰ পৰা ইউৰোপৰ আন বিভিন্ন অংশলৈ কালক্ৰমত সম্প্ৰসাৰিত হৈছিল। ব্যক্তিবাদৰ এই ধাৰণাটোৱে আদাম স্মিথৰ 'ৱেল্থ অৱ নেচন্স' (1776) গ্ৰন্থখনত বিশেষ গুৰুত্ব লাভ কৰিছিল। তেওঁ ব্যক্তিগত সম্পত্তি আৰু মুক্ত প্ৰতিযোগিতাৰ ধাৰণাটোক সমৰ্থন কৰিছিল আৰু সাধাৰণ ক্ষেত্ৰত উদ্যোগ আৰু বাণিজ্যৰ ওপৰত সকলো প্ৰকাৰৰ ৰাষ্ট্ৰীয় নিয়ন্ত্ৰণৰ বিৰোধিতা কৰিছিল।

ব্যক্তিবাদক এক সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক তত্ত্ব হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰাত আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল জন ষ্টুআৰ্ট মিল আৰু হাৰ্বাৰ্ট স্পেন্সাৰে। মিল ব্যক্তিবাদৰ এজন ঘোৰ সমৰ্থক আছিল। 'On Liberty' নামৰ গ্ৰন্থত তেওঁ ব্যক্তিক পূৰ্ণ স্বাধীনতা দিয়াৰ সপক্ষে মত প্ৰকাশ কৰিছিল। মিলে ব্যক্তিৰ স্ব-সম্বন্ধীয় (Self-regarding) আৰু অন্য সম্বন্ধীয় (Other-regarding)

কর্তব্য সম্পর্কত পার্থক্য নির্ণয় কৰিছিল আৰু ব্যক্তিক স্ব-সম্বন্ধীয় কর্তব্য সম্পর্কত মুক্ত স্বাধীনতা দিয়াৰ সপক্ষে যুক্তি আগবঢ়াইছিল। আনহাতে হাৰ্বাৰ্ট স্পেন্সাৰে প্রাকৃতিক অধিকাৰ আৰু প্রাকৃতিক অর্থনৈতিক আইন সম্পর্কত নিজ ধাৰণা আগবঢ়াই ব্যক্তিবাদক সমর্থন কৰিছিল। তেওঁৰ মতে ৰাষ্ট্ৰৰ কর্তব্য হোৱা উচিত প্রকৃতিক সহায় কৰা অর্থাৎ প্রতিজন ব্যক্তিয়ে নিজ অস্তিত্ব ৰক্ষাৰ বাবে কৰা সংগ্রামত ৰাষ্ট্ৰই সহযোগ কৰিব লাগে। ৰাষ্ট্ৰই মাত্ৰ দুটা কর্তব্য পালন কৰা উচিত প্রথমতে বহিঃ আক্রমণৰ পৰা ব্যক্তিক সুৰক্ষা দিয়া আৰু দ্বিতীয়তে, ৰাষ্ট্ৰৰ ভিতৰতে ব্যক্তিয়ে ব্যক্তিৰ কাম-কাজত অনধিকাৰ হস্তক্ষেপত বাধা দিয়া। ইয়াৰোপৰি এফ, এ, হায়েকে (F. A. Hayek) আছিল এজন পৰম্পৰাগত ব্যক্তিবাদী চিন্তাবিদ। তেওঁ মুক্ত আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ হস্তক্ষেপবিহীন ব্যৱসায় বাণিজ্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। তেওঁ মন্তব্য কৰিছিল যে ৰাষ্ট্ৰ নিয়ন্ত্ৰিত অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা গ্ৰহণযোগ্য হ'ব নোৱাৰে। অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ জৰিয়তে চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণে ব্যক্তি আৰু সমাজৰ স্বতন্ত্ৰতাক ধ্বংস কৰি সৰ্বাত্মকবাদৰ সৃষ্টি কৰিব।

১.৩ ব্যক্তিবাদৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ :

ব্যক্তিবাদৰ কেতবোৰ বৈশিষ্ট্য আছে আৰু এই বৈশিষ্ট্য বিলাক তলত উল্লেখ কৰা হ'ল –

১) ব্যক্তিবাদে ব্যক্তিৰ পৃথক অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰে। পৰমাণুৰ দৰে প্রতিজন ব্যক্তি আনৰ পৰা পৃথক আৰু স্বতন্ত্ৰ। এজন ব্যক্তিৰ সুখ দুখ সম্পূৰ্ণৰূপে তেওঁৰ ব্যক্তিগত বিষয়। প্রতিজন ব্যক্তিয়ে নিজৰ সম্পর্কে সচেতন হ'ব লাগে। প্রকৃততে সমাজ হ'ল পৃথক আৰু স্বাধীন ব্যক্তিৰ এক সমষ্টি।

২) ব্যক্তিবাদে ব্যক্তিক সমাজৰ সকলো কাম-কাজৰ কেন্দ্ৰ বুলি বিবেচনা কৰে। ব্যক্তিবাদৰ মতে প্রতিজন ব্যক্তিয়ে প্রকৃততে ভাল আৰু সেয়েহে তেওঁলোকক পূৰ্ণ স্বাধীনতা প্রদান কৰিলে তেওঁলোকে নিজ নিজ ব্যক্তিত্ব সম্পূৰ্ণ বিকশিত কৰিব পাৰিব।

৩) ব্যক্তিবাদে ব্যক্তিস্বাধীনতাত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। ব্যক্তিবাদে মুক্ত সমাজৰ ওপৰত বিশ্বাস কৰে। আনকথাত স্বাধীনতা হ'ল ব্যক্তিবাদৰ হৃৎপিণ্ড।

৪) ব্যক্তিবাদৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ উপায় আৰু ব্যক্তিয়েই হ'ল ইয়াৰ লক্ষ্য। ৰাষ্ট্ৰৰ লক্ষ্য হোৱা উচিত ব্যক্তিৰ সুখ সুবিধাৰ প্ৰতি লক্ষ্য। যেতিয়ালৈকে ব্যক্তিয়ে সমাজত নিজৰ দায়িত্ব সুকলমে পালন কৰে তেতিয়ালৈকে ব্যক্তিক মুক্ত স্বাধীনতা দিব লাগে। ৰাষ্ট্ৰ ব্যক্তিৰ সেৱকহে, মালিক নহয়।

৫) ব্যক্তিবাদী ধাৰণাৰ মতে ৰাষ্ট্ৰই ব্যক্তিৰ জীৱনত অপয়োজনীয় হস্তক্ষেপ কৰিব নালাগে। ব্যক্তিয়ে পালন কৰা কৰ্তব্য ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তব্যতকৈ উৎকৃষ্ট বিবেচনা কৰা হয়। সেয়েহে ৰাষ্ট্ৰই যৎপৰোনাশ্টি ব্যক্তিৰ কাম-কাজত কমকৈ হস্তক্ষেপ কৰিব লাগে।

৬) ব্যক্তিবাদে মুক্ত প্ৰতিযোগিতা আৰু মুক্ত উৎপাদনত বিশ্বাস কৰে। ৰাষ্ট্ৰই অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত হস্তক্ষেপ কৰিব নালাগে। মুক্ত প্ৰতিযোগিতা আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ হস্তক্ষেপহীনতাই ব্যৱসায় বাণিজ্যৰ বিকাশ সাধন কৰে। বৃহৎ মাত্ৰাৰ উৎপাদনে সামগ্ৰীৰ মূল্য হ্রাস কৰে আৰু ফলত উপভোক্তাৰ সহায়ক হয়।

১.৪ ব্যক্তিবাদৰ সপক্ষে যুক্তিসমূহ :

ব্যক্তিবাদৰ সপক্ষে থকা যুক্তিসমূহ তলত আলোচনা কৰা হ'ল —

১) নৈতিক যুক্তি : ব্যক্তিবাদীসকলৰ মতে ন্যায় আৰু নৈতিকতাৰ ফালৰ পৰা ৰাষ্ট্ৰই ব্যক্তিৰ ইচ্ছাৰ মুক্ত প্ৰকাশত হস্তক্ষেপ কৰিব নালাগে। ব্যক্তিয়ে তেওঁৰ ব্যক্তিত্বৰ পূৰ্ণ প্ৰকাশ ঘটাব পাৰে যদিহে কোনো বহিঃ উপাদানে তেওঁক লক্ষ্যৰ পৰা বিতাড়িত নকৰে। চৰকাৰী হস্তক্ষেপে ব্যক্তিৰ স্ব-নিৰ্ভৰশীলতাক কুঠাৰাঘাট কৰিব আৰু ফলত ব্যক্তিৰ মুক্ত বিকাশ সম্ভৱ নহ'ব। কাণ্ট, ফিখটে, মিল আৰু হামব'ল্ট আদি চিন্তাবিদে এই যুক্তিৰ সমৰ্থনত মন্তব্য আগবঢ়াইছিল। তেওঁলোকৰ মতে প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে নিজ স্বার্থ সম্পৰ্কে ভালদৰে অৱগত আৰু সেয়েহে তেওঁক নিজ ইচ্ছা অনুসৰি কাম কৰাৰ পূৰ্ণ স্বাধীনতা দিব লাগে। ব্যক্তিগত বিষয়ত চৰকাৰী হস্তক্ষেপে ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্বক ধ্বংস কৰিব আৰু ব্যক্তিয়ে কাম কৰাৰ অণুপ্ৰেৰণা লাভ নকৰিব। সেয়েহে নৈতিকতাৰ ফালৰ পৰা ব্যক্তিক পূৰ্ণ স্বাধীনতা প্ৰদান কৰিব লাগে। তেতিয়াহে ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্বৰ পূৰ্ণ বিকাশ সম্ভৱ হ'ব।

২) **জৈৱিক যুক্তি** : জৈৱিক যুক্তি অনুসৰি প্ৰকৃতিক নিজ ধৰণে কাম কৰিবলৈ মুক্ত সুবিধা প্ৰদান কৰিব লাগে। প্ৰাকৃতিক অনুসৰি সমাজৰ অপয়োজনীয় উপাদানসমূহ স্বতঃস্ফূৰ্তভাৱে নিঃশেষ হ'ব লাগে। এই যুক্তি মতে সমাজৰ যিসকল ব্যক্তি আনৰ সহায় নোহোৱাকৈ জীয়াই থাকিবলৈ যোগ্য তেওঁলোকহে সমাজত জীয়াই থাকিব লাগে। হাৰ্বাৰ্ট স্পেন্সাৰে ব্যক্তিবাদক জৈৱিক যুক্তিৰ ভিত্তিত সমৰ্থন কৰিছিল। তেওঁৰ মতে জৈৱিক জগতে বিভিন্ন জীৱৰ মাজত মুক্ত প্ৰতিযোগিতা হয়। এই প্ৰতিযোগিতাত কেৱল শ্ৰেষ্ঠ আৰু শক্তিশালী জীৱ বিলাকহে বৰ্ত্তি থাকে আৰু দুৰ্বলবিলাক ক্ৰমান্বয়ে নিশ্চিহ্ন হৈ পৰে। এয়েই প্ৰকৃতিৰ নিয়ম। তেওঁৰ মতে প্ৰকৃতিৰ এই নিয়ম মানৱ জীৱন তথা সমাজৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰযোজ্য হ'ব পাৰে। এইদৰে স্পেন্সাৰে জৈৱিক যুক্তিৰ আধাৰত 'যোগ্য ভোগ্য বসুন্ধৰা' নীতি বা সমৰ্থন কৰিছিল।

৩) **অৰ্থনৈতিক যুক্তি** : আদম স্মিথে ব্যক্তিবাদক অৰ্থনৈতিক যুক্তিৰ আধাৰত সমৰ্থন কৰিছিল। তেওঁৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰে ব্যক্তিৰ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপত যিমানদূৰ সম্ভৱ কমকে হস্তক্ষেপ কৰিব নালাগে। প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে নিজৰ স্বাৰ্থ ৰক্ষণাবেক্ষণ কৰিবলৈ সমৰ্থবান। তেওঁৰ মতে যিখন চৰকাৰে কমকৈ শাসন কৰে, সেইখনেই উত্তম চৰকাৰ। তেতিয়াহে ব্যক্তিগত খণ্ডত থকা উদ্যোগ তথা ব্যৱসায় বাণিজ্যই অধিক সফলতা লাভ কৰিব পাৰে। কাৰণ চৰকাৰী হস্তক্ষেপহীনতাই উদ্যোগসমূহ মুক্ত প্ৰতিযোগিতাৰ প্ৰতি উৎসাহিত কৰিব। মুক্ত প্ৰতিযোগিতাই কেৱল পুঁজিপতিকে সহায় নকৰে, বৰং শ্ৰমিক আৰু উপভোক্তাকো উপকৃত কৰে। আনহাতে চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণে পুঁজিপতিসকলক নিৰুৎসাহিত কৰিব। ফলত গোটেই উৎপাদন ব্যৱস্থাতোৱেই প্ৰভাৱিত হ'ব।

৪) **ৰাজনৈতিক যুক্তি** : সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ অন্যতম সমৰ্থক জন ল'কে যুক্তি আগবঢ়াইছিল যে প্ৰকৃতি ৰাজ্যত মানুহে কিছুমান প্ৰাকৃতিক অধিকাৰ উপভোগ কৰিছিল। ৰাষ্ট্ৰই মানুহৰ এই প্ৰাকৃতিক অধিকাৰ সমূহৰ ৰক্ষণাবেক্ষণ দিব লাগে। ৰাজনৈতিক যুক্তিৰ সমৰ্থকসকলে ক'ব বিচাৰে যে ব্যক্তিৰ কল্যাণৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰ অৱস্থিত অতি পয়োজন যদিও ই অকল্যাণৰ অনুষ্ঠান। সেয়েহে ৰাষ্ট্ৰৰ

কৰ্মৰ পৰিধি সীমিত হ'ব লাগে। ইয়াৰোপৰি ৰাষ্ট্ৰৰ যিহেতু যথেষ্ট কৰ্তব্য আছে, সেয়েহে ইয়াক কাৰ্যক্ষমতা আৰু বৃদ্ধি কৰাটো গ্ৰহণযোগ্য হ'ব নোৱাৰে।

৫) **অভিজ্ঞতাৰ যুক্তি** : অভিজ্ঞতাৰ ফালৰ পৰাও দেখা যায় বহু সময়ত ৰাষ্ট্ৰই নিজৰ পথতে উপনীত হ'ব নোৱাৰে। মিলে যুক্তি আগবঢ়াইছিল যে ব্যক্তিয়ে কৰা কাম-কাজতকৈ চৰকাৰে কৰা কাম-কাজ বহু পৰিমাণে ব্যৰ্থ হয়। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল ব্যক্তিয়ে তেওঁৰ নিজা কৰ্তব্যক চৰকাৰে কৰা কৰ্তব্যতকৈ অধিক ভালদৰে বুজিব আৰু মনোযোগ দিব পাৰে।

১.৫ ব্যক্তিবাদৰ বিপক্ষে যুক্তিসমূহ :

ব্যক্তিবাদী মতবাদটো সমালোচনাৰ পৰা মুক্ত নহয়। সমালোচকসকলে ব্যক্তিবাদক তলত উল্লেখ কৰা ধৰণে সমালোচনা কৰা দেখা যায় —

১) **ৰাষ্ট্ৰ প্ৰয়োজনীয় অকল্যাণকৰ অনুষ্ঠান নহয়** : ব্যক্তিবাদীসকলে কোৱাৰ দৰে ৰাষ্ট্ৰ এক প্ৰয়োজনীয় অকল্যাণকৰ অনুষ্ঠান নহয়। মানুহৰ সামাজিক প্ৰৱণতাৰ ফলশ্ৰুতিতহে ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হৈছে। বৰ্তমান ৰাষ্ট্ৰ এক কল্যাণকামী অনুষ্ঠানলৈ পৰিণত হৈছে। মানুহৰ বিকাশ আৰু প্ৰগতিৰ কাৰণে ৰাষ্ট্ৰ অপৰিহাৰ্য্য। এইটো এটা ঐতিহাসিক সত্য যে মানুহৰ কল্যাণৰ কাৰণে ৰাষ্ট্ৰই যথেষ্ট গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰি আহিছে। সেয়েহে ৰাষ্ট্ৰক প্ৰয়োজনীয় অকল্যাণকৰ অনুষ্ঠান বুলি কোৱাটো সমীচীন নহয়।

২) **আইনে স্বাধীনতা খৰ্ব নকৰে** : জন ষ্টুৱাৰ্ট মিলে কৈছিল যে ৰাষ্ট্ৰৰ কামকাজ বৃদ্ধিৰ লগে লগে আইনৰো পৰিসৰ বৃদ্ধি হয় আৰু ফলশ্ৰুতিত মানুহৰ স্বাধীনতা খৰ্ব হয়। কিন্তু বৰ্তমান সময়ত দেখা যায় যে ৰাষ্ট্ৰই মানুহৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি বহুতো আইন প্ৰণয়ন কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰে যদি মহিলাৰ কল্যাণৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি কোনো আইন প্ৰণয়ন কৰে তেন্তে এনে আইনে স্বাধীনতা খৰ্ব কৰিব বুলি ক'ব নোৱাৰি।

৩) **মানুহ কেতিয়াও নিজৰ শ্ৰেণীৰ বিচাৰক হ'ব নোৱাৰে** : ব্যক্তিবাদীসকলে ক'ব বিচাৰে যে প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে নিজ স্বার্থৰ প্ৰকৃত অভিভাৱক আৰু সেয়েহে, তেওঁহে সেই স্বার্থৰ বিষয়ে ভালদৰে বিবেচনা কৰিব পাৰে। কিন্তু

বাস্তৱত ই সম্ভৱ নহয়। বহুসংখ্যক লোকে নিজৰ ভাল বা বেয়া বিবেচনা কৰিব নোৱাৰে। কাৰণ তেওঁলোকৰ বুদ্ধিমত্তাৰ অভাৱ। ড° গাৰ্ণাৰৰ মতে, ব্যক্তিৰ নিজৰ পৰিৱৰ্ত্তে সমাজহে তেওঁৰ বৌদ্ধিক, নৈতিক বা শাৰীৰিক প্ৰয়োজনীয়তাৰ উৎস বিচাৰক হ'ব পাৰে।

৪) মুক্ত প্ৰতিযোগিতা বহুসময়ত অগ্ৰহণযোগ্য : ব্যক্তিবাদীসকল মুক্ত প্ৰতিযোগিতাৰ সমৰ্থক। কিন্তু এই তত্ত্বটো বাস্তৱত কাৰ্যকৰী কৰা সময়ত ইউৰোপত বহুতো সমস্যাৰ সৃষ্টি হৈছিল। সমালোচকসকলৰ মতে শ্ৰমিকসকলে পুঁজিপতিসকলৰ লগত প্ৰতিযোগিতাত অৱৰ্ত্তীণ হ'ব নোৱাৰে। মুক্ত প্ৰতিযোগিতা ব্যৱস্থাত শ্ৰমিকসকল শোষণৰ বলি হ'ব। ফলত শ্ৰমিকসকলৰ অৱস্থা দিনক দিনে বেয়াৰ ফাললৈ ঢাল খাব। ইয়াৰ ফলশ্ৰুতিতেই ইউৰোপত সমাজবাদে গা কৰি উঠিছিল।

৫) যোগ্য ভোগ্য বসুন্ধৰা নীতিটো বিপদজনক : হাৰ্ভাৰ্ট স্পেন্সাৰৰ যোগ্য ভোগ্য বসুন্ধৰা নীতি গ্ৰহণ কৰাটো মুৰ্খামিহে হ'ব বুলি সমালোচকসকলে ক'ব বিচাৰে। এই নীতিয়ে জংঘলত যিদৰে শক্তিশালী জন্তুৱে দুৰ্বল জন্তুক খাদ্য হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰে তেনে এক পৰিস্থিতি সৃষ্টি কৰাৰ সম্ভাৱনা থাকিব। এনে নীতিৰ ফলত হ'বচে কোৱাৰ দৰে প্ৰকৃতিৰাজ্যত নৈৰাজ্যবাদী পৰিবেশৰ সৃষ্টি হ'ব। ফলত মানৱ সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ বিকাশৰ পৰিৱৰ্ত্তে সামাজিক শান্তি আৰু শৃংখলা বাধাগ্ৰস্ত হ'ব।

৬) পূৰ্বৰ ভুলৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰৰ কামকাজ সীমিত কৰিব নোৱাৰি : ব্যক্তিবাদী সকলে ৰাষ্ট্ৰৰ পূৰ্বৰ ভুলক অতিৰঞ্জিত কৰি তাৰ ভিত্তিত ৰাষ্ট্ৰৰ কামকাজ সীমিত কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। কিন্তু এই ধাৰণা গ্ৰহণযোগ্য হ'ব নোৱাৰে। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল যে যদিও ৰাষ্ট্ৰই পূৰ্বতে কিছু ভুল কৰিছিল, সেয়েই ভৱিষ্যতৰ বাবে দিক্ নিৰ্দেশক হ'ব নোৱাৰে। সমালোচক সকলৰ মতে ৰাষ্ট্ৰতকৈ বেচৰকাৰী সংস্থা সমূহেহে অধিক ভুল কৰে। অতীতত ৰাষ্ট্ৰই ব্যক্তি আৰু সমাজৰ বহু কল্যাণকামী দায়িত্ব যেনে সামাজিক নিৰাপত্তা, শ্ৰমিক কল্যাণ, জমিদাৰী ব্যৱস্থাৰ উচ্ছেদ, মূল্য নিয়ন্ত্ৰণ, শিক্ষা আৰু স্বাস্থ্যৰ সম্প্ৰসাৰণ আদি ভালদৰে সম্পাদন

কৰা দেখা যায়। গতিকে পূৰ্বৰ ভুলকেই ৰাষ্ট্ৰই পুনৰাবৃত্তি কৰিব বুলি কোৱাটো সমীচিন নহ'ব।

৭) মানুহৰ কল্যাণৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰয়োজন : ব্যক্তিবাদীসকলে কোৱাৰ দৰে ৰাষ্ট্ৰৰ কামকাজ সীমিত কৰিলে ৰেলৱে, ডাক আৰু যোগাযোগ, শিক্ষা, স্বাস্থ্য, বাটপথ, বিদ্যুৎ আদি কামকাজ সম্পাদন কৰিবলৈ অসুবিধাৰ সৃষ্টি হ'ব। এই দায়িত্ব সমূহ বেচৰকাৰী সংস্থাসমূহে ভালদৰে পালন কৰিব যে পাৰিব তাৰ কোনো নিশ্চয়তা নাই। সেয়েহে, মানুহৰ কল্যাণৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰৰ দায়িত্ব বৃদ্ধি কৰাৰ প্ৰয়োজন আছে।

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - ক

- ১) ব্যক্তিবাদ বুলিলে কি বুজা ?
- ২) ব্যক্তিবাদৰ সপক্ষে দুটা যুক্তি ব্যাখ্যা কৰা।
- ৩) ব্যক্তিবাদৰ বিপক্ষে দুটা যুক্তি আগবঢ়োৱা।

১.৬ আধুনিক ব্যক্তিবাদ :

উনৈশ শতিকাৰ শেষলৈ ব্যক্তিবাদে চূড়ান্ত ৰূপ লাভ কৰাৰ ফলশ্ৰুতিত ইয়াক প্ৰতিক্ৰিয়া স্বৰূপে ৰাষ্ট্ৰৰ সপক্ষে এক চিন্তাধাৰাই জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিছিল। অৰ্থাৎ উদ্যোগিক পুঁজিবাদে সৃষ্টি কৰা সমস্যাৰ প্ৰত্যাহ্বানৰ সন্মুখীন হোৱাত ব্যক্তিবাদ ব্যৰ্থ হৈছিল। অপৰিকল্পিত উৎপাদনে আয় আৰু নিয়োগৰ ক্ষেত্ৰত ভাৰসাম্যহীনতাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। পুঁজিপতিৰ অত্যাধিক শোষণৰ ফলত দৰিদ্ৰতাই ব্যাপক সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। এই সমস্যাবিলাকে ৰাষ্ট্ৰৰ হস্তক্ষেপৰ প্ৰয়োজনীয়তাক প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। এনে পৰিস্থিতিত ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তৃত্বৰ সপক্ষে এক মতৰ সৃষ্টি হৈছিল। কিন্তু ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তৃত্বই চূড়ান্ত ৰূপ লোৱাৰ পাছত পুনৰ ব্যক্তিবাদৰ সপক্ষে এক প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি হৈছিল। ৰাষ্ট্ৰৰ অত্যাধিক নিয়ন্ত্ৰণৰ বিৰুদ্ধে হোৱা প্ৰতিবাদৰ ফলশ্ৰুতিত ব্যক্তিবাদৰ প্ৰৱনতাই পুনৰ্জন্ম লাভ কৰিছিল। চি, ই, এম, জো'ডৰ মতে, চকৰীটোৱে এটা পূৰ্ণ পাক মৰাৰ ফলশ্ৰুতিত ৰাষ্ট্ৰৰ বিপক্ষে অসন্তুষ্টিয়ে ব্যক্তিবাদী চিন্তাধাৰাৰ পুনৰ আৰিৰ্ভাৱ ঘটাইছিল। উনৈশ শতিকাৰ ব্যক্তিবাদৰ দৰে একেই ৰূপ নহ'লেও তাৰ উদ্যমৰ তাৰতম্য ঘটা নাছিল।

পৰম্পৰাগত ব্যক্তিবাদৰ লগত আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ মৌলিক পাৰ্থক্য হ'ল এই যে - পৰম্পৰাগত ব্যক্তিবাদে ব্যক্তিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়াৰ পৰিৱৰ্ত্তে আধুনিক ব্যক্তিবাদে গোষ্ঠী আৰু সংস্থাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। বৰ্তমানৰ জটিল সমাজ ব্যৱস্থাত এইটো অনুধাৱন কৰা হৈছে যে কেৱল ব্যক্তিয়েই নহয়, ব্যক্তিৰ স্বাৰ্থক বক্ষণাবেক্ষণ দিবলৈ হ'লে তেওঁ কোনো গোষ্ঠী বা সংস্থাত যোগদান কৰিব লাগিব। অৱশ্যে দুই প্ৰকাৰৰ ব্যক্তিবাদৰ মিল এই ক্ষেত্ৰত যে দুইপ্ৰকাৰৰ ব্যক্তিবাদেই ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষমতা হ্রাস হোৱাটো বিচাৰে।

১.৬.১ আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ বিকাশ :

আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ বিকাশত বহুতো উপাদানে অৱদান আগবঢ়াইছিল। এই উপাদান সমূহৰ বিষয়ে তলত আলোচনা কৰা হ'ল।

১) অৰ্থনৈতিক, সামাজিক, ধৰ্মীয় আদি বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত গঢ়লৈ উঠা সংস্থাবিলাকে আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ বিকাশত অৰিহণা আগবঢ়াইছিল। বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত গঢ়লৈ উঠা সংস্থাবিলাকে ব্যক্তিৰ বিভিন্ন স্বাৰ্থ পূৰণ কৰিবলৈ যত্ন কৰে। সেয়েহে বিভিন্ন সময়ত সংস্থাৰ স্বাৰ্থক লগত ৰাষ্ট্ৰৰ সংঘাট হয় আৰু ব্যক্তিয়ে ৰাষ্ট্ৰৰ পৰিৱৰ্ত্তে এনে সংস্থাৰ প্ৰতিহে আনুগত্য প্ৰদৰ্শন কৰে। বিভিন্ন সংস্থা সমূহৰ ভিতৰত ৰাষ্ট্ৰও এটা সংস্থা বুলি আধুনিক ব্যক্তিবাদীসকলে ক'ব বিচাৰে।

২) আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ বিকাশত অৰিহণা যোগোৱা আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰণ হ'ল প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধই সৃষ্টি কৰা পৰিস্থিতি। বিশ্বযুদ্ধত বহুসংখ্যক লোক হতাহত হোৱাৰ ফলত মানুহে ৰাষ্ট্ৰৰ উপযোগিতা সম্পৰ্কত সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। তেওঁলোকে অনুভৱ কৰিবলৈ ধৰিছিল যে ৰাষ্ট্ৰৰ একচ্ছত্ৰী ক্ষমতাৰ বাবেহে তেওঁলোকে যুদ্ধৰ এনে দুখ দুৰ্দশাৰ সন্মুখীন হ'ব লগীয়া হৈছে। সেয়েহে লাক্সিৰ দৰে চিন্তাবিদসকলে মন্তব্য কৰিছিল যে আধুনিক ব্যক্তিবাদ সৰ্বাত্মক ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰতিবাদকল্পে বিকাশ লাভ কৰা এক মতবাদ। এইদৰে আধুনিক ব্যক্তিবাদে ৰাষ্ট্ৰৰ পৰিৱৰ্ত্তে ভালেসংখ্যক গোষ্ঠী আৰু সংস্থাৰ দ্বাৰা গঠিত এক নতুন আনুষ্ঠানিক আৰ্হিৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।

৩) আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ বিকাশত সংসদীয় পদ্ধতিৰ চৰকাৰৰ ওপৰত

থকা মানুহৰ বিশ্বাসৰ অৱনতিয়েও সহায় কৰিছে। আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ সমৰ্থক সকলৰ মতে সংখ্যাগৰিষ্ঠৰ শাসনৰ স্বেচ্ছাচাৰীতাই ব্যক্তিৰ স্বাধীনতাত কুঠাৰাঘাট কৰিছে। এনে অৱস্থাৰ পৰা পৰিত্ৰাণৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষমতা আৰু কাৰ্যাৱলীৰ বিকেন্দ্ৰীকৰণৰ দ্বাৰা এখন ব্যক্তিবাদী সমাজ প্ৰতিষ্ঠা কৰিব লাগিব।

১.৬.২ আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ সমৰ্থকসকলৰ ধাৰণা :

আধুনিক ব্যক্তিবাদীসকলৰ ভিতৰত অন্যতম গ্ৰাহাম ৱালাচে তেওঁৰ ‘Great Society’ নামৰ গ্ৰন্থখনত অধিক ক্ষমতাসালী ৰাষ্ট্ৰৰ অসুবিধাবিলাক আঙুলিয়াই দিছিল। তেওঁৰ মতে এনে ৰাষ্ট্ৰত জনসাধাৰণে তেওঁলোকৰ প্ৰকৃত মনোভাৱ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে তেওঁ কাৰ্যভিত্তিক প্ৰতিনিধিত্ব (Functional Representation) আৰু ভৌগোলিক প্ৰতিনিধিত্ব (Territorial Representation) পোষকতা কৰিছিল যাৰ দ্বাৰা সংখ্যাগৰিষ্ঠৰ স্বেচ্ছাচাৰীতাৰ পৰা ব্যক্তিক কিছুপৰিমাণে হ’লেও নিৰাপত্তা দিব পৰা যাব। ৱালাচে পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছিল যে নিৰ্বাচকমণ্ডলীক প্ৰায়োগিক ভিত্তিত বিভক্ত কৰিব লাগে আৰু প্ৰতিটো গোষ্ঠীয়ে উচ্চ বা দ্বিতীয় সদনলৈ তেওঁলোকৰ নিজ গোষ্ঠীৰ পৰা ব্যৱসায় বা জীৱিকাৰ ভিত্তিত প্ৰতিনিধি নিৰ্বাচন কৰিব লাগে। আনহাতে প্ৰথম সদন বা নিম্ন সদনলৈ ভৌগোলিক ভিত্তিত প্ৰতিনিধি নিৰ্বাচন কৰিব লাগে। অৰ্থাৎ ৱালাচৰ এনে চিন্তাধাৰাৰ উদ্দেশ্য আছিল ব্যক্তিক স্বেচ্ছাচাৰী সংখ্যাগৰিষ্ঠৰ শাসনৰ কৰলৰ পৰা মুক্ত কৰা।

আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ অন্যতম সমৰ্থক নৰমান এনজেল তেওঁৰ ‘The Great Illusion’ নামৰ গ্ৰন্থখনত আন্তৰ্জাতিকতাবাদৰ সমৰ্থনত যুক্তি আগবঢ়াইছিল তেওঁ গ্ৰন্থখনত ৰাষ্ট্ৰৰ দ্ৰুতবৰ্দ্ধমান ক্ষমতাক সমালোচনা কৰিছিল। এনজেলৰ মতে মানুহে তেওঁলোকৰ উমৈহতীয়া অৰ্থনৈতিক স্বার্থৰ বাবে একত্ৰিত হয়। মানুহে সাধাৰণতে সেইসমূহ কামহে কৰে যিবিলাক অৰ্থনৈতিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা উপকাৰী। কিন্তু ৰাষ্ট্ৰবিলাকে এখনে আনখনৰ লগত প্ৰতিযোগিতাত অৱত্তীৰ্ণ হয় আৰু ৰাষ্ট্ৰবিলাকে ৰাষ্ট্ৰীয় স্বার্থৰ নামত মানুহক প্ৰতাৰিত কৰে। তেওঁৰ মতে ব্যক্তিয়ে যেতিয়া নিজকে আন্তৰ্জাতিক অৰ্থনৈতিক সমাজৰ এক গোট বুলি

ভাবিবলৈ আৰম্ভ কৰিব তেতিয়া তেওঁলোকে ভৌগোলিক সীমাবদ্ধতাৰ মাজত আবদ্ধ আধুনিক সমাজক পৰিত্যাগ কৰিব আৰু নিজকে অৰ্থনৈতিক শ্ৰেণীভুক্ত সমাজলৈ প্ৰস্তুত কৰি তুলিব। আনহাতে মিছ ফলেটে তেওঁৰ ‘The New State Group organisation : The Solution of Popular Government’ নামৰ গ্ৰন্থখনত ব্যক্তি, সংস্থা আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ বিষয়ে আলোকপাত কৰিছে। তেওঁ গ্ৰন্থখনত সংস্থাৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি মন্তব্য কৰিছে যে মানুহে তেওঁৰ ব্যক্তিত্বৰ বিকাশ গোষ্ঠীৰ জৰিয়তেহে কৰিব পাৰে। ইয়াৰোপৰি গিন্ড সমাজবাদী হিলাৰী বেলকে তেওঁৰ ‘The Service State’ নামৰ গ্ৰন্থখনত জীৱিকা ভিত্তিক বিভিন্ন সংস্থাবিলাকৰ ওপৰত বিশেষ গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। তেওঁৰ মতে ভৌগোলিক ভিত্তিত বিভিন্ন স্বার্থক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব নোৱাৰি। সেয়েহে ৰাজনৈতিক গণতন্ত্ৰৰ লগতে উদ্যোগ, ধৰ্ম, শিক্ষা আৰু অন্য কামকাজৰ বাবে পৃথক অনুষ্ঠানৰ প্ৰয়োজন আছে। ৰাষ্ট্ৰই এই অনুষ্ঠান বিলাকৰ কামকাজত হস্তক্ষেপ কৰিব নালাগে।

❖ আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন - খ

১) আধুনিক ব্যক্তিবাদ বুলিলে কি বুজা ?

২) আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ বিকাশত অবিহণা যোগোৱা তিনিটা কাৰণ উল্লেখ কৰা।

৩) আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ দুজন সমৰ্থকৰ ধাৰণাৰ ওপৰত এটা টোকা লিখা।

১.৭ সামৰণি :

ব্যক্তিবাদ সম্পৰ্কীয় ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা তোমালোকে ইতিমধ্যে জানিব পাৰিলা যে ব্যক্তিবাদে ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্মৰ পৰিধি সীমিত কৰি ব্যক্তিক স্বাধীনতা প্ৰদানৰ পক্ষপাতী। ব্যক্তিবাদৰ ফলশ্ৰুতিত এইটো বৰ্তমান সৰ্বজন স্বীকৃত হৈছে যে ৰাষ্ট্ৰই সকলো ক্ষেত্ৰত হস্তক্ষেপৰ পৰিৱৰ্ত্তে কিছুমান বিশেষ বিষয়তহে হস্তক্ষেপ কৰিব লাগে। এইদৰে ব্যক্তিবাদে ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্মৰ পৰিধি নিৰ্ধাৰিত কৰি দিছে। বৰ্তমান সময়ত বিশ্বৰ প্ৰায় সকলোবিলাক দেশেই নাগৰিকক মৌলিক অধিকাৰ প্ৰদান কৰিছে আৰু কেৱল জৰুৰীকালীন পৰিস্থিতিতহে ৰাষ্ট্ৰই এই

অধিকাৰবিলাকত হস্তক্ষেপ কৰিব পাৰে। আনহাতে আধুনিক ব্যক্তিবাদে ব্যক্তিৰ পৰিৱৰ্ত্তে গোষ্ঠী বা সংস্থাৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। আধুনিক ব্যক্তিবাদে গোষ্ঠী বা সংস্থাৰ পৃথক অস্তিত্বকো স্বীকৃতি প্ৰদান কৰে। ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তব্য হোৱা উচিত এই সংস্থা সমূহৰ মাজত সমন্বয় সাধন কৰা। ৰাষ্ট্ৰ এই সংস্থাসমূহৰ দৰে এটা সংস্থা হৈ, ই ব্যক্তিৰ পৰা কোনো বিশেষ আনুগত্য দাবী কৰিব নোৱাৰে।

১.৮ ঘাই শব্দসমূহ :

- ১) নৈৰাজ্যবাদ : নৈৰাজ্যবাদ এনে এক মতবাদ বা ব্যৱস্থা য'ত ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্বক একেবাৰে অস্বীকাৰ কৰা হয়।
- ২) সংসদীয় পদ্ধতি : সংসদীয় পদ্ধতি বুলিলে একপ্ৰকাৰৰ চৰকাৰক বুজায় য'ত সংসদৰ নিম্নসদনৰ সংখ্যাগৰিষ্ঠতাৰ ভিত্তিত চৰকাৰ গঠিত হয় আৰু চৰকাৰ তেওঁলোকৰ কাম-কাজৰ বাবে সংসদৰ ওপৰত দায়বদ্ধ হয়।
- ৩) আন্তৰ্জাতিকতাবাদ : যি ব্যৱস্থাত ৰাষ্ট্ৰীয় সাৰ্বভৌমত্বৰ সীমা অতিক্ৰম কৰি আন্তৰ্জাতীয় এক মঞ্চ গঢ়ি তোলা হয়।

১.৯ পাঠ্য নিৰ্দেশনা :

- V. D. Mahajan : Political Theory, 2010, S. Chand, New Delhi.
- R. C. Agarwal : Political Theory, 2010, S. Chand, New Delhi.
- পাল আৰু নায়ক : স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব, ২০০৭, অৰুণ প্ৰকাশন, গুৱাহাটী।

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ :

❖ আত্মমূল্যায়ন - ক

১) ব্যক্তিবাদৰ মতে ৰাষ্ট্ৰই ব্যক্তিৰ স্বাধীনতাত হস্তক্ষেপ কৰিব নালাগে। এজন ব্যক্তিৰ তেওঁৰ শৰীৰ আৰু মনৰ ওপৰত সম্পূৰ্ণ স্বাধীনতা থাকিব লাগে যাতে তেওঁ নিজৰ পছন্দ অনুসৰি বসবাস কৰিব পাৰে। ব্যক্তিবাদৰ মতে ৰাষ্ট্ৰৰ

কৰ্মৰ পৰিধি সীমিত হ'ব লাগে আৰু ৰাষ্ট্ৰই কেৱল সমাজত আইন শৃংখলা ৰক্ষা কৰা। বিদেশী শত্ৰুৰ পৰা দেশক নিৰাপত্তা দিয়া আৰু সন্ধি বা চুক্তিৰ কাৰ্যকাৰীতাতেই নিজৰ কামকাজ সীমাবদ্ধ ৰাখিব লাগে।

২) প্ৰথমতে নৈতিক যুক্তি অনুসৰি ন্যায় আৰু নৈতিকতাৰ ফালৰ পৰা ৰাষ্ট্ৰই ব্যক্তিৰ ইচ্ছাৰ মুক্ত প্ৰকাশত হস্তক্ষেপ কৰিব নালাগে। ব্যক্তিয়ে তেওঁৰ ব্যক্তিত্বৰ পূৰ্ণ প্ৰকাশ ঘটাব পাৰে যদিহে কোনো বহিঃ উপাদানে তেওঁক লক্ষ্যৰ পৰা বিতাড়িত নকৰে।

দ্বিতীয়তে, জৈৱিক যুক্তি অনুসৰি প্ৰকৃতিক নিজ ধৰণে কাম কৰিবলৈ মুক্ত সুবিধা দিব লাগে। সেই অনুসৰি সমাজৰ যিসকল ব্যক্তি আনৰ সহায় নোহোৱাকৈ জীয়াই থাকিবলৈ যোগ্য তেওঁলোকহে ব্যক্তিবাদী সমাজত জীয়াই থাকিব পাৰে। হাৰ্বাৰ্ট স্পেন্সাৰে ব্যক্তিবাদক জৈৱিক যুক্তিৰ ভিত্তিত সমৰ্থন কৰিছিল।

৩) প্ৰথমতে, ব্যক্তিবাদীসকলে কোৱাৰ দৰে ৰাষ্ট্ৰ এক প্ৰয়োজনীয় অকল্যাণকৰ অনুষ্ঠান নহয়। মানুহৰ প্ৰয়োজনীয়তা বাবেহে ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হৈছে। বৰ্তমান ৰাষ্ট্ৰ এক কল্যানকামী অনুষ্ঠানলৈ পৰ্য্যৱৰ্তিত হৈছে।

দ্বিতীয়তে, মিলে কৈছিল যে আইনে মানুহৰ স্বাধীনতা খৰ্ব কৰে। কিন্তু বৰ্তমান সময়ত দেখা যায় যে ৰাষ্ট্ৰই মানুহৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি বহুতো আইন প্ৰণয়ন কৰে। সেয়েহে আইনে মানুহৰ স্বাধীনতা খৰ্ব কৰে বুলি কোৱাতকৈ মানুহৰ স্বাধীনতাৰ ৰক্ষক বুলিহে ক'ব পাৰি।

❖ আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন - খ

১) ৰাষ্ট্ৰৰ অত্যাধিক নিয়ন্ত্ৰণৰ বিৰুদ্ধে হোৱা প্ৰতিবাদ ফলশ্ৰুতিত আধুনিক ব্যক্তিবাদে জন্ম লাভ কৰিছে। পৰস্পৰাগত ব্যক্তিবাদে ব্যক্তিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়াৰ পৰিৱৰ্ত্তে আধুনিক ব্যক্তিবাদে গোষ্ঠী আৰু সংস্থাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ মতে বৰ্তমানৰ জটিল সমাজ ব্যৱস্থাত ব্যক্তি স্বাৰ্থ ৰক্ষণাবেক্ষণ কৰিবলৈ হ'লে তেওঁ কোনো গোষ্ঠী বা সংস্থাত যোগদান কৰিব লাগে।

২) প্ৰথমতে, অৰ্থনৈতিক, সামাজিক, ধৰ্মীয় আদি বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত গঢ়লৈ উঠা সংস্কাৰালৈকে আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ বিকাশত অৰিহণা আগবঢ়াইছে।

দ্বিতীয়তে, প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধই সৃষ্টি কৰা পৰিস্থিতিয়ে আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ বিকাশত ইন্ধন যোগাইছে।

তৃতীয়তে, সংসদীয় পদ্ধতিৰ চৰকাৰৰ ওপৰত থকা মানুহৰ বিশ্বাসৰ অৱনতিয়েও আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ বিকাশৰ এক কাৰক হিচাপে কাম কৰিছে।

৩) আধুনিক ব্যক্তিবাদীসকলৰ অন্যতম প্ৰবক্তা গ্ৰাহাম ৱালাচে তেওঁৰ (Great Society) নামৰ গ্ৰন্থখনত ক্ষমতালীয়া ৰাষ্ট্ৰৰ অসুবিধা বিলাক আঙুলিয়াই মন্তব্য কৰিছিল যে এনে ৰাষ্ট্ৰত জনসাধাৰণে তেওঁলোকৰ প্ৰকৃত মনোভাৱ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। সংখ্যাগৰিষ্ঠৰ স্বেচ্ছাচাৰীতাৰ পৰা ব্যক্তিক নিৰাপত্তা দিবলৈ তেওঁ ভৌগোলিক প্ৰতিনিধিত্বৰ ওপৰিও কাৰ্যভিত্তিক প্ৰতিনিধিত্বৰ পোষকতা কৰিছিল।

আনহাতে নৰমান এনজেলে তেওঁৰ 'The Great Illusion' নামৰ গ্ৰন্থখনত ৰাষ্ট্ৰৰ ব্ৰহ্মবৰ্দ্ধমান ক্ষমতাক সমালোচনা কৰি ব্যক্তিক আন্তৰ্জাতিক সমাজৰ এক গোট বুলি বিবেচনা কৰিছিল। তেওঁৰ মতে ব্যক্তিয়ে ভৌগোলিক সীমাবদ্ধতাৰ মাজত আবদ্ধ আধুনিক সমাজক পৰিত্যাগ কৰি নিজকে অৰ্থনৈতিক শ্ৰেণীভুক্ত সমাজলৈ প্ৰস্তুত কৰি তুলিব লাগে।

প্ৰসংগ পুথি :

G. H. Sabine	: A History of Political Theory,
Oxford.
O. P. Gauba	: An Introduction to Political
Theory, 2013, Macmillan,
New Delhi.
S. P. Varma	: Modern Political Theory, 1999,
Vikas Publishing, Noida.
P. G. Das	: Modern Political Theory, 1996,
New Central Book Agency, Delhi.

Arun Bhattacharjee : An Introduction to Political
Theory, 2010, New Central
Book Agency, Delhi.

J. C. Johari : Principles of Modern Political
Science, 2004, Sterling,
New Delhi.

আহিঁ প্ৰশ্ন :

- ১) ব্যক্তিবাদৰ বিকাশ সম্পৰ্কত এটা টোকা লিখা।
- ২) ব্যক্তিবাদৰ তিনিটা বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰা।
- ৩) ব্যক্তিবাদৰ সপক্ষে অৰ্থনৈতিক যুক্তি বুলিলে কি বুজা ?
- ৪) পৰম্পৰাগত আৰু আধুনিক ব্যক্তিবাদৰ মাজত পাৰ্থক্য নিৰ্ণয় কৰা।
- ৫) Great Society নামৰ গ্ৰন্থখনৰ লিখক কোন ?

Block - 5 খণ্ড - (৫)**Unit - 2 (গোট - ২)****সমাজবাদ (Socialism)****গঠন-বিন্যাস (Structure)**

২.০ : উদ্দেশ্য

২.১ : প্রস্তাবনা

২.২ : সমাজবাদ

২.২.১ : সমাজবাদের বিকাশ

২.২.২ : সমাজবাদের ধারণা

২.৩ : সমাজবাদের বৈশিষ্ট্য

২.৪ : সমাজবাদের সপক্ষে আৰু বিপক্ষে যুক্তি

আত্ম মূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন

২.৫ : সমাজবাদের প্ৰকাৰসমূহ

২.৫.১ : কাৰ্লনিক সমাজবাদ

২.৫.২ : বৈজ্ঞানিক সমাজবাদ

২.৫.২.১ : ফেবীয়ান সমাজবাদ

২.৫.২.২ : শ্ৰমিক সংঘবাদ

২.৫.২.৩ : গিল্ড সমাজবাদ

২.৫.২.৪ : ৰাষ্ট্ৰীয় সমাজবাদ

২.৫.২.৫ : নৈৰাজ্যবাদ

২.৫.২.৬ : মাৰ্ক্সবাদ

২.৫.২.৭ : গণতান্ত্ৰিক সমাজবাদ

২.৬ : সামৰণি

২.৭ : ঘাই শব্দসমূহ

২.৮ : পাঠ্য নিৰ্দেশনা

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ

প্ৰসংগ পুথি

আৰ্হি প্ৰশ্ন

২.০ : উদ্দেশ্য (Objective)

এই গোটটোৰ অধ্যয়নৰ অন্তত তোমালোকে

- ✦ সমাজবাদৰ বিষয়ে এক তাত্ত্বিক ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিবা।
- ✦ সমাজবাদৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- ✦ সমাজবাদৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰিবা।
- ✦ সমাজবাদৰ সপক্ষে আৰু বিপক্ষে থকা যুক্তিসমূহ বাছি উলিয়াব পাৰিবা।
- ✦ সমাজবাদৰ প্ৰকাৰসমূহ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিবা।

২.১ : প্ৰস্তাৱনা (Introduction)

তোমালোকে আগতে ন্যায় আৰু সমতাৰ বিষয়ে পঢ়ি আহিছা। সমাজবাদ হৈছে এনে এক তত্ত্ব যি তত্ত্বই সমাজত ন্যায় আৰু সমতা প্ৰতিষ্ঠাৰ চেষ্টা কৰে। সমাজবাদ হৈছে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ এটা অতি উল্লেখযোগ্য আৰু আৱশ্যকীয় তত্ত্ব। সমাজবাদ অৱশ্যে কেৱল এটা ৰাজনৈতিক তত্ত্বই নহয়, ই এটা আন্দোলনো। আনহাতে ই এটা অৰ্থনৈতিক তত্ত্বও।

সমাজবাদ, পুঁজিবাদ আৰু ব্যক্তিবাদৰ বিপৰীতে গঢ়ি উঠা এক তত্ত্ব। সমাজবাদৰ বিষয়ে জানিবলৈ হ'লে তোমালোকে পুঁজিবাদ আৰু ব্যক্তিবাদৰ বিষয়ে জানিব লাগিব। পুঁজিবাদী পদ্ধতিত উৎপাদনৰ উপাদানবোৰ পুঁজিপতিসকলে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। এই ব্যৱস্থাত পুঁজিপতিসকলে সমাজৰ মংগলৰ কাৰণে চিন্তা নকৰি ব্যক্তিগত লাভৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখে। ব্যক্তিবাদীসকলে ব্যক্তিৰ কল্যাণৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। ব্যক্তিবাদে সামূহিক কল্যাণৰ কথা চিন্তা নকৰে। এই দুই মতবাদৰ বিপৰীতে সমাজবাদে সামূহিক কল্যাণ সাধনৰ চেষ্টা কৰে। তোমালোকে জনা উচিত আমাৰ ভাৰতবৰ্ষও এখন সমাজবাদী ৰাষ্ট্ৰ। 'সমাজবাদী' ধাৰণাটো ভাৰতবৰ্ষৰ সংবিধানৰ প্ৰস্তাৱনাত সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে।

তোমালোকে এই গোটটোৰ জৰিয়তে সমাজবাদৰ ধাৰণা, উৎপত্তিকে আদি কৰি বৈশিষ্ট্যসমূহ আৰু লগতে সমাজবাদৰ প্ৰকাৰসমূহৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিবা।

২.২ : সমাজবাদ (SOCIALISM)

২.২.১ : সমাজবাদৰ বিকাশ : সমাজবাদী ধাৰণা এক অতি পুৰণি ধাৰণা। ধৰ্মগ্ৰন্থসমূহতো সমাজবাদী তত্ত্বৰ কিছু আভাস পোৱা যায়। প্লেটোৱে তেওঁৰ গ্ৰন্থ ‘Republic’ ত সমাজবাদৰ বিষয়ে কিছু বৰ্ণনা দাঙি ধৰিছিল। কিন্তু ঊনবিংশ শতিকাৰ আগৰ সমাজবাদী ধাৰণা কেৱল কাল্পনিকহে আছিল। ঊনবিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণীৰ লগে লগে আৰু শিল্প বিপ্লৱৰ ফলস্বৰূপে সমাজবাদী ধাৰণাৰ কিছু পৰিৱৰ্তন হয়। কেইবাজনো ইউৰোপীয় লিখকৰ লিখনিত সমাজবাদী চিন্তাধাৰা প্ৰকাশ হৈছিল। এইসকলৰ ভিতৰত চেইণ্ট চাইমন, ৰবাৰ্ট ওৱেন, উইলিয়াম গুডউইন, পি. জে. প্ৰউথন আৰু চাৰ্লচ ফউৰিয়াৰৰ নাম বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য।

আধুনিক যুগত সমাজবাদী ভাৱধাৰা প্ৰথম প্ৰকাশ পাইছিল থমাচ ম’ৰ Utopia নামৰ গ্ৰন্থত (১৮১৬ চনত)। থমাচ ম’ৰৰ মতে দাৰিদ্ৰতাই হৈছে সমাজৰ সকলো ব্যাধিৰ মূল। তেওঁৰ মতে কোনো ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত সম্পত্তি থাকিব নালাগিব। তেতিয়াহে সমাজৰ পৰা অসমতা আৰু লাহে লাহে দাৰিদ্ৰতা নাইকিয়া হ’ব আৰু সমাজবাদ প্ৰতিষ্ঠা হ’ব। ‘সমাজবাদ’ আৰু ‘সমাজবাদী’ শব্দ দুটা পোনপ্ৰথমে ৰবাৰ্ট ওৱেনে তেওঁৰ Poor Man's Guardian ত (১৮৩৩ চনত) ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ওৱেনক বৃটিছ সমাজবাদৰ পিতৃ আখ্যা দিব পাৰি। ওৱেনে তেওঁৰ গ্ৰন্থত শ্ৰমিকসকলক পুঁজিপতিসকলে কৰা শোষণৰ কথা উল্লেখ কৰিছিল। ওৱেনে শ্ৰমিকসকলৰ মজুৰী বচোৱাত গুৰুত্ব দিছিল। চেইণ্ট চাইমানে (১৭৬০-১৮২৫) তেওঁৰ গ্ৰন্থ ‘A Reorganisation of European Society’ ত উল্লেখ কৰে যে সমাজবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ ব্যক্তিগত সম্পত্তি বিলোপ সাধন কৰিব লাগিব। চাৰ্লচ ফউৰিয়াৰৰ (১৭৭২-১৮৩৭) লিখনিতো সমাজবাদী ধাৰা দেখিবলৈ পোৱা যায়। ফউৰিয়াৰৰ মতে সমাজখন পুনৰ গঠন কৰিবলৈ হ’লে শ্ৰমিকসকলৰ অৱস্থা উন্নত কৰিব লাগিব। তেওঁ পুঁজিপতি, শ্ৰমিক, বনুৱা, বুদ্ধিজীৱী সকলোকে লৈ এখন নতুন সমাজ গঢ়াৰ কল্পনা কৰিছিল। পি.জে.প্ৰউথনৰ (১৮০৯-০৮৬৫) গ্ৰন্থ ‘What is Property’ ১৮৪০ চনত প্ৰকাশিত হয়। প্ৰউথনৰ মতে সম্পত্তিৰ প্ৰকৃত মালিক শ্ৰমিকহে হোৱা উচিত। প্ৰউথনৰ মতে, “শ্ৰমিকসকলৰ স্বেচ্ছাকৃত

সংগঠনেহে ন্যায়ৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত এখন নতুন সমাজ স্থাপন কৰিব পাৰিব।” গ্ৰে হৈছে আন এজন উল্লেখযোগ্য সমাজবাদী লিখক যিজনে সমাজবাদ বিকাশত গুৰুত্বপূৰ্ণ পদক্ষেপ গ্ৰহণ কৰিছিলে। তেওঁৰ মতে ধনী লোকসকলে একো নকৰাকৈ সকলো পায়, কিন্তু দুখীয়া লোকসকলে বহুত কৰিও একো নাপায়।

থ’মাচ ম’ৰ, চেইণ্ট চাইমন, ৰবাৰ্ট ওৱেন, ফ’ৰ্ডবিয়াৰ প্ৰ’ড’ন, গ্ৰেৰ চিন্তাধাৰাসমূহ সমাজবাদ প্ৰতিষ্ঠাৰ ক্ষেত্ৰত ফলপ্ৰসূ নহ’ল। মাৰ্ক্সে তেওঁৰ Communist Manifesto (১৮৪৮) নামৰ গ্ৰন্থত এইসকল লিখকক অবাস্তৱবাদী বুলি মন্তব্য কৰিছে। কাৰ্ল মাৰ্ক্স আৰু এঞ্জেল্‌চৰ লিখনিতহে সমাজবাদী চিন্তাই এক জীৱন্ত ৰূপ লাভ কৰিলে। মাৰ্ক্সৰ সমাজবাদক বৈজ্ঞানিক সমাজবাদ আখ্যা দিয়া হয়। মাৰ্ক্সৰ সমাজবাদক সাম্যবাদ বুলিও জনা যায়। কিন্তু এটা কথা লক্ষণীয় যে মাৰ্ক্সে তেওঁৰ সমাজবাদক পুৰণি সমাজবাদৰ আধাৰতেই গঢ়ি তুলিছিল।

২.২.২ : সমাজবাদৰ ধাৰণা : সমাজবাদ শব্দটো ইংৰাজী Socialism ৰ অসমীয়া ৰূপান্তৰ। ‘Socialism’ শব্দটো গ্ৰীক শব্দ ‘Socias’ শব্দৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে, যাৰ অৰ্থ হ’ল ‘সমাজ’। সমাজবাদ হৈছে এনে তত্ত্ব যি তত্ত্বই ব্যক্তিতকৈ সমাজৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। এই মতবাদে ব্যক্তি স্বাধীনতাক অস্বীকাৰ নকৰে। কিন্তু ব্যক্তিৰ অধিকাৰসমূহৰ ওপৰত সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ থকা উচিত বুলি স্বীকাৰ কৰে। সমাজবাদীসকলৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ এটা শুভ অনুষ্ঠান। সমাজ আৰু ব্যক্তি জীৱনৰ সকলো ক্ষেত্ৰতেই ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্মপৰিধি ব্যাপি থাকে।

সমাজবাদৰ বিষয়ে বিভিন্ন চিন্তাবিদে বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা অনুধাৱন কৰিছে। সেয়েহে বিখ্যাত দাৰ্শনিক জোৱাৰ্ডে কৈছে যে সমাজবাদ হ’ল এনে এটা টুপী যাক সকলোৱে পিন্ধি পিন্ধি তাৰ প্ৰকৃত আকৃতিটোকে নষ্ট কৰি পেলাইছে।

সমাজবাদৰ সকলোৰে গ্ৰহণযোগ্য কোনো সংজ্ঞা নাই যদিও সমাজবাদৰ অৰ্থ বুজিবলৈ কেইটামান সংজ্ঞা বিশ্লেষণ কৰি চোৱা উচিত।

ব্লেণ্ড (Bland) ৰ মতে “সমাজবাদ হ’ল উৎপাদনৰ উপাদান আৰু বিনিময়ৰ ওপৰত সামাজিক মালিকানা আৰু সামগ্ৰিক নিয়ন্ত্ৰণ আৰোপৰ মাধ্যমত ব্যাপকভাৱে জনগণৰ স্বাৰ্থৰক্ষাৰ এটা তত্ত্ব আৰু আন্দোলন।”

বাৰ্ট্ৰাণ্ড ৰাচেলৰ (Bertrand Russel) ৰ মতে ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ বিলুপ্তিসাধন কৰি ৰাষ্ট্ৰীয় মালিকীকৰণকে সমাজবাদ বোলে।

ব্ৰিটানিকা বিশ্বকোষত সমাজবাদৰ সংজ্ঞা এনেধৰণে দিয়া হৈছে, “সমাজবাদ সেই নীতি অথবা মতবাদ যাৰ লক্ষ্য হ’ল কেন্দ্ৰীয় গণতান্ত্ৰিক কৰ্তৃত্বৰ কাৰ্যব্যৱস্থাৰ যোগেদি সম্পত্তিৰ ন্যায়তৰ বিতৰণ আৰু তাৰ যথার্থ ৰক্ষা কৰা হিচাপে সম্পত্তিৰ উৎকৃষ্টতৰ উৎপাদনৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা।”

ওপৰৰ সংজ্ঞাসমূহৰ পৰা এটা কথা স্পষ্ট যে সমাজবাদৰ মূল বিষয় হ’ল সম্পত্তিৰ ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্ব বিলোপ কৰা, উৎপাদন আৰু বিতৰণৰ ক্ষেত্ৰত বৈষম্য আঁতৰ কৰি সমাজত সমতাৰ সৃষ্টি কৰা। ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্ম-পৰিধি ব্যাপক কৰি শ্ৰেণীহীন, শোষণহীন এখন সমাজ গঠন কৰাই হ’ল সমাজবাদৰ উদ্দেশ্য।

২.৩ : সমাজবাদৰ বৈশিষ্ট্য

সমাজবাদৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আছে। সেইবিলাক তলত উল্লেখ কৰা হ’ল :

(১) সমাজবাদে ব্যক্তিতকৈ সমাজৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। সামূহিকভাৱে সৰ্বাঙ্গীণ কল্যাণ সাধন হ’লেই ব্যক্তিৰ কল্যাণ সাধন হ’ব বুলি সমাজবাদে বিশ্বাস কৰে।

(২) পুঁজিবাদৰ অৱসান সমাজবাদৰ মূল কাম্য। পুঁজিবাদী অৰ্থব্যৱস্থাত ধনীসকল অধিক ধনী আৰু দুখীয়াসকল অধিক দুখীয়া হৈ পৰে। পুঁজিবাদী সমাজ ব্যৱস্থাত ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তৃত্ব ধনী শ্ৰেণীৰ স্বার্থৰ হকে ব্যৱহৃত হয়।

(৩) সমাজবাদে অবাধ প্ৰতিযোগিতাৰ নীতি স্বীকাৰ নকৰে।

(৪) সমাজবাদী সমাজত পুঁজিবাদী সমাজৰ দৰে মানুহে মানুহক শোষণ আৰু অত্যাচাৰ কৰাৰ সুবিধা নাথাকে।

(৫) সমাজবাদৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য হৈছে সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত সমতা আৰু ন্যায় প্ৰতিষ্ঠা কৰা।

(৬) সমাজবাদে ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ বিলোপ সাধন বিচাৰে। ব্যক্তিগত সম্পত্তিয়েই শ্ৰেণী বৈষম্য সৃষ্টিৰ মূল। গতিকে সম্পত্তিৰ মালিকীস্বত্ব সমাজৰ ওপৰত ন্যস্ত

কৰাটোৱেই সমাজবাদৰ লক্ষ্য।

(৭) সমাজবাদী সমাজত সকলো মানুহে অৰ্থনৈতিক স্বাধীনতা আৰু নিৰাপত্তা লাভ কৰা কাৰণে সমাজত মানৱীয় মূল্যবোধ স্থাপিত হয়।

২.৪ : সমাজবাদৰ সপক্ষে আৰু বিপক্ষে যুক্তি

সমাজবাদৰ সপক্ষে যুক্তি

(১) সমাজবাদে সমাজত ন্যায় আৰু সমতা প্ৰতিষ্ঠাৰ চেষ্টা কৰে। সমাজবাদৰ উদ্দেশ্য হৈছে সমাজৰ পৰা অসমতা আঁতৰ কৰা। সমাজবাদৰ মতে সকলো মানুহ সমান। গতিকে সমাজবাদৰ মতে সম্পদসমূহ সকলোৰে মাজত সমভাৱে ভাগ হ'ব লাগে।

(২) সমাজবাদে সামাজিক কল্যাণ সাধন কৰে। সমাজবাদী ব্যৱস্থাত ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্মৰাজী বৃদ্ধি পায়। ৰাষ্ট্ৰসমূহে কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰৰ স্বৰূপ ধাৰণ কৰে। গতিকে সামাজিক কল্যাণ সাধন হয়।

(৩) সমাজবাদে ব্যক্তিতকৈ সমাজৰ ওপৰত বেছি গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। এই ব্যৱস্থাত সামাজিক স্বার্থৰ উৎকৰ্ষ সাধনৰ যোগেদি ব্যক্তিগত স্বার্থৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰা হয়।

(৪) সমাজবাদে ব্যক্তিত্ব বিকাশৰ বাবে উপযোগী সকলো সা-সুবিধা প্ৰদান কৰে।

(৫) সমাজবাদী ব্যৱস্থাত প্ৰতিযোগিতাৰ পৰিৱৰ্তে সহযোগিতাৰ ভিত্তিত উৎপাদন কাৰ্য পৰিচালিত হয়। এই ব্যৱস্থাত মালিক আৰু শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ মাজত সম্পূৰ্ণ সহযোগিতা থাকে। ফলত উৎপাদন বৃদ্ধি হয়।

(৬) সমাজবাদে অৰ্থনৈতিক শোষণৰ অন্ত পেলায়।

(৭) সমাজবাদত ব্যক্তি স্বাধীনতা অটুট থাকে।

সমাজবাদৰ বিপক্ষে যুক্তি

(১) সমাজবাদে ব্যক্তিতকৈ সমাজ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ ওপৰত অধিক প্ৰাধান্য দি কাৰ্যক্ষেত্ৰত ব্যক্তিৰ স্বাধীন চিন্তা আৰু স্বাধীনভাৱে কাম কৰাৰ ক্ষমতাক খৰ্ব কৰিছে।

(২) সমাজবাদে সম্পত্তিৰ ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্ব বিলোপ কৰি মানুহৰ কৰ্ম উদ্দীপনা বিনষ্ট কৰে।

(৩) কিছুমান সমালোচকৰ মতে সমাজবাদী ৰাষ্ট্ৰ স্বেচ্ছাচাৰী হোৱাৰ আশঙ্কা থাকে।

(৪) সমাজবাদৰ আদৰ্শ বাস্তৱ জীৱনত উপলব্ধি কৰা সহজ নহয়। সেইকাৰণে ইয়াক অবাস্তৱ বুলি কোৱা হয়।

(৫) সমাজবাদে ৰাষ্ট্ৰক সৰ্বশক্তিমান বুলি ভাবে। কিন্তু ৰাষ্ট্ৰই ইচ্ছা কৰিলেই সকলো কাম কৰিব নোৱাৰে। ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষমতাৰো এটা সীমা আছে।

(৬) সমাজবাদে সমাজত ন্যায় প্ৰতিষ্ঠাৰ পৰিৱৰ্তে অন্যায়কহে প্ৰশ্ৰয় দিয়ে। এনে ব্যৱস্থাত এলেছা, অদক্ষ, অকৰ্মণ্য ব্যক্তিসকলক দক্ষ, পৰিশ্ৰমী, বিচক্ষণ ব্যক্তিসকলৰ সৈতে একে শাৰীত পেলাই সমান দৰমহা, সুযোগ-সুবিধা আদি দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰা হয়। গতিকে এইদৰে সমাজবাদে সাম্য প্ৰতিষ্ঠাৰ নামত ন্যায়ক অস্বীকাৰ কৰিছে।

(৭) সমাজবাদৰ মতে ৰাষ্ট্ৰই উৎপাদনৰ চৰম নিয়ন্ত্ৰক হোৱা বাবে দেশৰ সম্পদৰ ন্যায়সংগত ব্যৱহাৰ নহয়। ৰাষ্ট্ৰৰ কাম-কাজ সদায় মন্থৰ হয়। তাৰ উপৰি ৰাষ্ট্ৰৰ কাৰ্যপন্থাত আমোলাতন্ত্ৰৰ প্ৰাধান্য বেছি হয়।

(৮) সমাজবাদে প্ৰকৃতপক্ষে শ্ৰেণীহীন সমাজ ব্যৱস্থাৰ সৃষ্টি নকৰে। এই ব্যৱস্থাত পুঁজিপতি শ্ৰেণীৰ বিলুপ্তি হ'লেও এটা 'পৰিচালক শ্ৰেণী'ৰ সৃষ্টি কৰে।

ওপৰত উল্লেখ কৰা সমালোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল যে সমাজবাদ দোষমুক্ত নহয়। সেইকাৰণে সমাজবাদ এতিয়ালৈকে জনপ্ৰিয় মতবাদ হৈ উঠিব পৰা নাই। বিশ্বৰ অতি কম সংখ্যক দেশেহে সমাজবাদ গ্ৰহণ কৰিছে। যি কি নহওক, সমাজবাদৰ কিছু গুণ নথকাও নহয়।

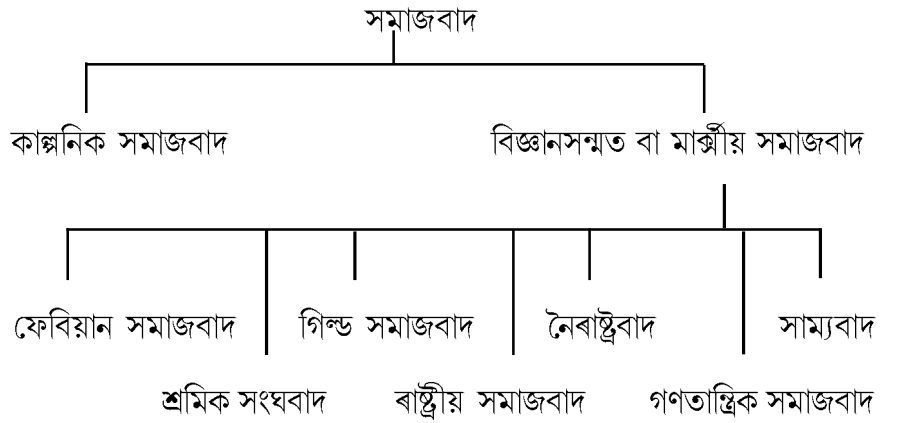
সমাজবাদ এনে এক মতবাদ যি মতবাদে ব্যক্তিগত স্বার্থতকৈ সামূহিক স্বার্থক বেছি গুৰুত্ব দিয়ে। ফলত সামূহিক কল্যাণ সাধন হয়।

আত্ম মূল্যায়ণৰ প্ৰশ্ন

- ১। সমাজবাদ বুলিলে কি বুজা?
- ২। সমাজবাদৰ চাৰিটা বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰা।
- ৩। সমাজবাদৰ সপক্ষে থকা যুক্তিসমূহ উল্লেখ কৰা।
- ৪। সমাজবাদৰ বিপক্ষে থকা চাৰিটা দ্ৰুটি দেখুওৱা।

২.৫ : সমাজবাদৰ প্ৰকাৰসমূহ

সমাজবাদৰ সংজ্ঞা বিভিন্ন লেখকে বিভিন্ন ভাৱধাৰাৰে দাঙি ধৰা বাবে সমাজবাদৰো বিভিন্ন প্ৰকাৰ দেখা যায়। সাধাৰণতে সমাজবাদৰ শ্ৰেণীবিভাগ তলত দিয়া ধৰণে কৰা হয়।

২.৫.১ : কাল্পনিক সমাজবাদ (Utopian Socialism)

কাল্পনিক সমাজবাদৰ ধাৰণাটো প্ৰথমবাৰৰ বাবে থমাছ ম'ৰৰ লিখিত গ্ৰন্থ “Utopia” ত ব্যৱহৃত হৈছিল। এখন আদৰ্শ সমাজ প্ৰতিষ্ঠিত হোৱা এটা দ্বীপৰ কথা বৰ্ণনা কৰি তেওঁ ইয়াক কল্লনা ৰাজ্য বুলি অভিহিত কৰিছিল। চেইণ্ট চাইমন, ৰবাৰ্ট অ'ৰেন, ফুৰিয়াৰ আদি চিন্তাবিদসকল এই মতবাদৰ সমৰ্থক আছিল। কাল্পনিক সমাজবাদীসকলৰ মতে দাৰিদ্ৰতা হৈছে সমাজৰ আটাইতকৈ গুৰুতৰ ব্যাধি। সমাজৰ পৰা দাৰিদ্ৰতা আঁতৰ হ'লেই সমাজবাদ প্ৰতিষ্ঠা হ'ব বুলি এওঁলোকৰ বিশ্বাস। এই

মতবাদ অনুযায়ী ৰাষ্ট্ৰত ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ প্ৰথা থাকিব নালাগিব। তেওঁলোকৰ মতে দাৰিদ্রৰ কাৰণ হৈছে বেচৰকাৰী বা ব্যক্তিগত সম্পত্তি। সেইবাবে তেওঁলোকে উমৈহতীয়া মালিকানাৰ পোষকতা কৰিছিল। সমাজবাদ স্থাপনৰ বাবে কোনো বকমৰ বিপ্লবী কাৰ্যপন্থা হাতত লোৱাৰ পোষকতা কাল্পনিক সমাজবাদীসকলে নকৰে। তেওঁলোকে বিশেষ ক্ষেত্ৰভিত্তিত আদৰ্শ সম্প্ৰদায় প্ৰতিষ্ঠা কৰিব খোজে। এইবোৰ উদাহৰণ দেখি সমগ্ৰ সমাজখনেই সমাজবাদী হৈ পৰিব বুলি এওঁলোকে আশা কৰে। কিন্তু কাল্পনিক সমাজবাদীসকলৰ আশা আশা হৈয়ে ৰ'ল। তেওঁলোকৰ সপোন বাস্তৱত পৰিণত নহ'ল।

২.৫.২ : বৈজ্ঞানিক সমাজবাদ (Scientific Socialism)

কাৰ্ল মাৰ্ছেই পোনপ্ৰথমে সমাজবাদক বিজ্ঞানৰ দৃষ্টিৰে বিশ্লেষণ কৰিছিল। তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ 'ডাছ কেপিটেল' (Das Capital) ক সমাজবাদৰ বাইবেল বুলি গণ্য কৰা হয়। মাৰ্ক্সীয় সমাজবাদ কেইটামান মূল নীতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত, যেনে — দ্বন্দমূলক বস্তুবাদ, ইতিহাসৰ বস্তুবাদী তত্ত্ব, উদ্ভূত মূল্যৰ তত্ত্ব, শ্ৰেণী সংগ্ৰাম, সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদ আদি।

মাৰ্ক্সৰ মতে সমাজত দুটা শ্ৰেণী থাকে। শোষক আৰু শোষিত, মালিক আৰু শ্ৰমিক। মালিক শ্ৰেণীয়ে শ্ৰমিক শ্ৰেণীক শোষণ কৰে আৰু অৱশেষত শ্ৰমিক শ্ৰেণীয়ে মালিক শ্ৰেণীৰ বিৰুদ্ধে সংগ্ৰাম আৰম্ভ কৰে। শেষত শ্ৰমিক শ্ৰেণী জয়ী হ'ব আৰু সকলো ক্ষমতা শ্ৰমিকৰ হাতলৈ যাব।

বৈজ্ঞানিক সমাজবাদৰ মূল লক্ষ্য হ'ল সমাজত শ্ৰেণীবিহীন আৰু ৰাষ্ট্ৰবিহীন এখন সমাজ স্থাপন কৰা। (তোমালোকে পিছৰ গোটটোত মাৰ্ক্সবাদৰ বিষয়ে সবিশেষ জানিব।) পৰৱৰ্তী কালত মাৰ্ক্সৰ ভাৱধাৰাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আৰু কেইবাখনো সমাজবাদী ধাৰণাৰ উদ্ভৱ হয়।

২.৫.২.১ : ফেবিয়ান সমাজবাদ (Fabian Socialism) : ফেবিয়ান সমাজবাদৰ

উদ্ভৱ হয় ইংলেণ্ডত ১৯ শ শতিকাৰ শেষৰফালে। এই সমাজবাদৰ উদ্দেশ্য হ'ল শিক্ষিত মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীক সমাজবাদৰ শিক্ষা দিয়া। এই মতবাদ বিপ্লৱত বিশ্বাসী নাছিল। চৰকাৰৰ হতুৱাই ক্ৰমাগতভাৱে সমাজবাদৰ আদৰ্শৰলী কাৰ্যকৰী কৰোৱাই

আছিল ফেবিয়ান সমাজবাদীৰ লক্ষ্য। বিকাৰ্ডো, জন ষ্টুৱাৰ্ট মিল, গ্ৰাহাম ৰালাচ, মিচেচ এনি বেচাণ্ট, চিডনী ওৱেব, বাৰ্ণাড শ্ব' ইত্যাদিসকলেই আছিল ফেবিয়ান সমাজবাদৰ মুখ্য প্ৰবক্তা। এই মতবাদ অনুসৰি মাটিৰ মালিকীস্বত্ব আৰু উৎপাদনৰ আহিলাসমূহ সমাজৰ হাতত অৰ্পণ কৰি সমাজত অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক ন্যায় প্ৰতিষ্ঠা কৰিব লাগিব। বৃহৎ উদ্যোগসমূহ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ ওপৰত এই মতবাদে গুৰুত্ব দিয়ে। ফেবিয়ান সমাজবাদীসকলে অৰ্থনৈতিক প্ৰতিযোগিতাৰ বিৰোধিতা কৰে। এওঁলোকৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ এটা ভাল অনুষ্ঠান। ৰাষ্ট্ৰই সমাজবাদ প্ৰতিষ্ঠাৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ পদক্ষেপ ল'ব পাৰে। ফেবিয়ান সমাজবাদীসকলে তেওঁলোকৰ চিন্তাধাৰাৰ ব্যাপক প্ৰচাৰৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে। তেওঁলোকৰ মতে সমাজবাদী চিন্তাধাৰাৰ প্ৰচাৰে সমাজৰ অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক দিশত পৰিৱৰ্তন সাধন কৰি সকলোৰে সমান অধিকাৰ সুনিশ্চিত কৰি তুলিব পাৰে। তাৰোপৰি প্ৰচাৰ কাৰ্যই মানুহৰ মন পৰিৱৰ্তন কৰি আৱশ্যকীয় পৰিৱৰ্তনৰ কাৰণে তেওঁলোকক সচেতন কৰি তুলিব।

২.৫.২.২ : শ্ৰমিক সংঘবাদ (Syndicalism) : শ্ৰমিক সংঘবাদৰ উৎপত্তি হয় ফ্ৰান্সত ১৯ শ শতিকাৰ শেষৰ ফালে। ফৰাচী শব্দ 'চিণ্ডিকেট' (Syndicate) ৰ পৰা চিণ্ডিকেলিজমৰ সৃষ্টি হয়। চিণ্ডিকেলিজমৰ অসমীয়া ভাঙনি হৈছে শ্ৰমিক সংঘবাদ। 'চিণ্ডিকেট' শব্দৰ অৰ্থ হ'ল শ্ৰমিক সংগঠন। এই মতবাদৰ প্ৰবক্তাসকল আছিল ফাৰ্ণাণ্ড পেলোটিয়াৰ, এমিলি পোগেট, জৰ্জ ছোৰেল, হিউবাৰ্ট লেগাৰডেলি আৰু এডোৱাৰ্ড বাৰ্থ আদি।

শ্ৰমিক সংঘবাদৰ মতে প্ৰত্যক্ষ শ্ৰমিক সংগ্ৰাম যেনে হৰতাল, বৰ্জন, পশ্চাৎঘাতী কাৰ্যকলাপ, ভীতি প্ৰদৰ্শন আদিৰ দ্বাৰা পুঁজিবাদী ব্যৱস্থা নিঃশেষ কৰিব লাগে। এওঁলোকৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ এটা আৱশ্যকীয় অশুভ অনুষ্ঠান। তেওঁলোকে ৰাষ্ট্ৰক এটা বুৰ্জোৱাসকলৰ অনুষ্ঠান বুলি অভিহিত কৰে। ৰাষ্ট্ৰই কেৱল ধনী শ্ৰেণীৰ স্বার্থৰ প্ৰতিহে লক্ষ্য ৰাখে। এওঁলোক সংসদীয় গণতন্ত্ৰৰো পৰিপন্থী। তেওঁলোকৰ সকলো ধৰণৰ সংসদীয় অনুষ্ঠানৰ প্ৰতি কোনো আস্থা নাই। গণতন্ত্ৰৰ নামত কিছুমান লোকেহে চৰকাৰৰ ক্ষমতা দখল কৰে।

২.৫.২.৩ : গিল্ড সমাজবাদ (Guild Socialism) : গিল্ড সমাজবাদৰ সৃষ্টি হয় ইংলণ্ডত কুৰি শতিকাত। ১৯০৬ চনত এ.জে.পেণ্টিয়ে (A.J.Penty) লিখা কিতাপ 'The Restoration of the Guild System' ত প্ৰথমবাৰৰ বাবে গিল্ড সমাজবাদৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা হয়। তাৰ পিছত কেইবাজনো লিখকৰ লিখনিত কিন্তু সমাজবাদৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা হয়। এওঁলোকৰ ভিতৰত আছিল হবচন, এ আৰ. অৰেগি, জি.ভি.এইচ কোলে আদি।

এই মতবাদ অনুসৰি সমাজবাদী সমাজ ব্যৱস্থাৰ মূল ভেটি নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব শিল্প সংঘবোৰে। এই শিল্প সংঘবোৰ শ্ৰমিক সংঘৰেই অন্য এক ৰূপ। এই মতবাদ মতে উদ্যোগত উৎপাদন নিয়মিত আৰু নিয়ন্ত্ৰিত কৰাৰ বাবে প্ৰত্যেক উদ্যোগতে শিল্প সংঘ গঠন কৰি উদ্যোগবোৰ পৰিচালনা কৰিব। গিল্ড সমাজবাদে পুঁজিবাদৰ বিৰোধিতা কৰে। পুঁজিবাদী উৎপাদন ব্যৱস্থাত শ্ৰমিকসকলে তেওঁলোকৰ শ্ৰমৰ অংশ ভোগ কৰিবলৈ নাপায়। পুঁজিপতিসকলেই লাভৰ অধিকাংশ ভোগ কৰে। কিন্তু সমাজবাদীসকলৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ এটা ভাল অনুষ্ঠান। কিন্তু সেইবুলিয়েই ৰাষ্ট্ৰক সকলো ক্ষমতা অৰ্পণ কৰিব নালাগে। এওঁলোকৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ কেৱল ৰাজনৈতিক কাৰ্য্যালীৰ লগতহে জড়িত থাকিব লাগে। উদাহৰণ স্বৰূপে আইন-শৃংখলা ৰক্ষা কৰা, প্ৰতিৰক্ষা, কৰ-কাটল সংগ্ৰহ কৰা আদি কামৰ লগত ৰাষ্ট্ৰ জড়িত হ'ব লাগে। অৰ্থনৈতিক কাৰ্য্যালী শিল্প সংঘ বা গিল্ড বিলাকৰ হাতত এৰি দিব লাগে।

গিল্ড সমাজবাদীসকলৰ মতে তিনি শ্ৰেণীৰ গিল্ড গঠন কৰিব পাৰি — স্থানীয়, আঞ্চলিক আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় গিল্ড।

গিল্ড সমাজবাদীসকলৰ আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য হৈছে গিল্ড সমাজবাদীসকলে উৎপাদনকাৰীৰ লগতে গ্ৰাহকসকলৰ স্বার্থ ৰক্ষণা-বেক্ষণৰো পোষকতা কৰে।

২.৫.২.৪ : ৰাষ্ট্ৰীয় সমাজবাদ (State Socialism) : ৰাষ্ট্ৰীয় সমাজবাদক কেতিয়াবা সমষ্টিবাদ (Collectivism) বুলিও জনা যায়। ব্যক্তিবাদৰ প্ৰতিবাদ স্বৰূপেই ১৯ শ শতিকাত এইবিধ সমাজবাদৰ উৎপত্তি। সমাজত বাস কৰা সকলো শ্ৰেণীৰ ব্যক্তিৰ সৰ্বাঙ্গীন উন্নতিয়েই হ'ল ৰাষ্ট্ৰীয় সমাজবাদৰ মূল উদ্দেশ্য।

এই মতবাদ মতে ৰাষ্ট্ৰই সকলো ক্ষমতাৰ মূল। ৰাষ্ট্ৰকেই সকলো ক্ষমতা অৰ্পণ কৰা উচিত। এই মতবাদে শান্তিপূৰ্ণ উপায়েৰে পুঁজিবাদ আৰু ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ বিলোপ সাধন কৰিবলৈ বিচাৰে।

২.৫.২.৫ : নৈৰাষ্ট্ৰবাদ (Anarchism) : নৈৰাষ্ট্ৰবাদৰ সৃষ্টি হয় ১৯ শ শতিকাত। নৈৰাষ্ট্ৰবাদৰ ইংৰাজী প্ৰতিশব্দ Anarchism শব্দটো আহিছে গ্ৰীক শব্দ 'anarchia' ৰ পৰা। 'Anarchia' ৰ অৰ্থ হৈছে 'non-rule'। নৈৰাষ্ট্ৰবাদীসকলে এখন কৰ্তৃত্ব বিহীন সমাজ স্থাপনৰ পোষকতা কৰে। নৈৰাষ্ট্ৰবাদীসকলৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ এটা অনাৱশ্যকীয় অশুভ অনুষ্ঠান। ৰাষ্ট্ৰই হৈছে ব্যক্তিৰ অকল্যাণৰ মূল আৰু ব্যক্তিত্ব বিকাশৰ প্ৰধান প্ৰতিবন্ধকতা।

এই মতবাদ অনুসৰি ৰাষ্ট্ৰবিহীন এখন সমাজতহে ব্যক্তিয়ে পূৰ্ণ স্বাধীনতা লাভ কৰে। নৈৰাষ্ট্ৰবাদীসকলে সমাজবাদ প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে বিপ্লৱৰ আশ্ৰয় লৈছিল।

গডউইন, প্ৰাউধন, বকুনি, ক্ৰপট্ কিনি, টমাছ হড্চকিনি, টলষ্টয় আদি হৈছে নৈৰাষ্ট্ৰবাদী মতৰ প্ৰধান প্ৰবক্তা।

২.৫.২.৬ : সাম্যবাদ (Communism) : সমাজবাদৰ উচ্চতৰ স্তৰটোক সাম্যবাদ বোলে। ধনতান্ত্ৰিক শাসন-ব্যৱস্থাৰ অৱসান ঘটাই শ্ৰেণীবিহীন সমাজ প্ৰতিষ্ঠা কৰাটোৱেই সাম্যবাদৰ লক্ষ্য। সাম্যবাদীসকলৰ মতে, এই লক্ষ্যত উপনীত হ'বৰ উদ্দেশ্যে শ্ৰমিকসকলে বিপ্লৱৰ আশ্ৰয় ল'ব লাগিব। সাম্যবাদৰ মূল নীতি হ'ল- 'প্ৰত্যেকে তেওঁৰ শক্তি সামৰ্থ্য অনুসৰি কাম কৰিব আৰু প্ৰত্যেকে তেওঁৰ আৱশ্যক অনুসৰি সামগ্ৰীসমূহ লাভ কৰিব।' এই সাম্যবাদী ব্যৱস্থাত লাহে লাহে ৰাষ্ট্ৰৰো বিলোপ ঘটিব বুলি সাম্যবাদীসকলে আশা কৰে।

সাম্যবাদী আদৰ্শ কাৰ্যত পৰিণত কৰা সম্ভৱ নহয়। মন কৰিবলগীয়া যে প্ৰকৃত অৰ্থত সাম্যবাদী ব্যৱস্থা কোনো দেশতে প্ৰতিষ্ঠিত হোৱা নাই।

২.৫.২.৭ : গণতান্ত্ৰিক সমাজবাদ (Democratic Socialism) : গণতান্ত্ৰিক সমাজবাদৰ আৰিভাৰ হয় ইংলেণ্ডত। আমাৰ দেশেও গণতান্ত্ৰিক সমাজবাদকে গ্ৰহণ কৰিছে। এডৱাৰ্ড বাৰ্ণষ্টাইন হৈছে গণতান্ত্ৰিক সমাজবাদৰ মূল প্ৰবক্তা। গণতান্ত্ৰিক সমাজবাদত গণতন্ত্ৰ আৰু সমাজবাদ দুয়ো নীতিৰে সমন্বয় ঘটিছে।

গণতান্ত্ৰিক সমাজবাদীসকলৰ বিশ্বাস গণতান্ত্ৰিক পদ্ধতিৰে সমাজত সমাজবাদ প্রতিষ্ঠা কৰিব পাৰি। গণতান্ত্ৰিক সমাজবাদে মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ পোষকতা কৰে। তেওঁলোকে প্রধান বৃহৎ উদ্যোগসমূহৰহে ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ নীতি গ্ৰহণ কৰে। বৃহৎ উদ্যোগসমূহক বাদ দি অন্যান্য উদ্যোগসমূহ ব্যক্তিগত খণ্ডৰ ওপৰত এৰি দিয়া হ'ব বুলি গণতান্ত্ৰিক সমাজবাদীসকলে মত আগবঢ়ায়। গণতান্ত্ৰিক সমাজবাদে অবাধ প্রতিযোগিতা, শ্ৰেণী বৈষম্য আৰু শোষণৰ বিৰোধিতা কৰে। এওঁলোকে প্রতিনিধিত্বমূলক নিৰ্বাচন, সাৰ্বজনীন প্ৰাপ্তবয়স্ক ভোটাধিকাৰ, ব্যক্তি স্বতন্ত্ৰতাৰ সমৰ্থন কৰে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা তোমালোকে ধৰিব পাৰিলা যে সমাজবাদে বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন লেখকৰ হাতত বিভিন্ন ৰূপ ধাৰণ কৰিছে। সমাজবাদৰ ওপৰত আলোচনা কৰা প্ৰকাৰসমূহৰ পৰা এটা কথা স্পষ্ট যে সমাজবাদ শান্তিপূৰ্ণ আৰু সমাজবাদ বৈপ্লৱিকো। সমাজবাদে ৰাষ্ট্ৰৰ গুৰুত্বক স্বীকাৰ কৰিছে, সেইদৰে অস্বীকাৰো কৰিছে। মুঠতে সঁচাকৈ সমাজবাদ এক আকৃতি-বিহীন টুপীৰ দৰে, যি টুপীয়ে বহুতে পৰিধান কৰাৰ বাবে নিজৰ আকৃতিকে হেৰুৱাই পেলাইছে।

২.৬. : সামৰণি (Let us sum up)

সমাজবাদৰ বিষয়ে ইতিমধ্যে বহুতো আলোচনা কৰা হ'ল। যদিও সমাজবাদৰ এক সৰ্বসন্মত সংজ্ঞা দিব নোৱাৰি। আমি একে আধাৰে ক'ব পাৰো যে ৰাজনীতি বিজ্ঞানত সমাজবাদ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ তত্ত্ব অথবা আন্দোলন। সমাজবাদৰ বিৰুদ্ধে বহুতো সমালোচনা থাকিলেও ইয়াৰ মূল আদৰ্শ এতিয়ালৈকে যথেষ্ট সবল হৈ আছে। সমাজবাদে প্ৰকৃততে গণতান্ত্ৰিক আদৰ্শকে প্ৰতিপন্ন কৰে। সমাজবাদ হ'ল গণতন্ত্ৰৰ পৰিপূৰক। সমাজবাদ এনে এক তত্ত্ব যি প্ৰকৃততে সমাজত সমতা আৰু ন্যায় প্রতিষ্ঠাৰ বাবে চেষ্টা কৰে। সমাজবাদ হৈছে শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ সপক্ষে থিয় হোৱা এক তত্ত্ব; যি তত্ত্বই সদায় শ্ৰমিকসকলৰ স্বার্থৰ হকে মাত মাতে। সমাজবাদৰ বহুতো দোষ-ত্রুটি থাকিলেও ইয়াৰ আদৰ্শসমূহক সম্পূৰ্ণ অগ্রাহ্য কৰিব নোৱাৰি। বৰ্তমান ৰাষ্ট্ৰসমূহত কিছু পৰিমাণে হ'লেও সমাজবাদৰ প্ৰভাৱ দেখা যায়।

২.৭ : ঘাই শব্দ সমূহ

১। গণতান্ত্ৰিক সমাজবাদ : গণতান্ত্ৰিক সমাজবাদৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ শ্ৰেণী বিভাগ— য'ত গণতন্ত্ৰ আৰু সমাজবাদ দুয়োটা নীতিৰে সমন্বয় ঘটে।

২। Communist Manifesto : Community Manifesto হৈছে মাক্সৰ এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থ যিখন প্ৰকাশ পাইছিল ১৮৪৮ চনত।

২.৮ : পাঠ্যৰ নিৰ্দেশনা :

আৰ্হিপ্ৰশ্ন

- ১। 'ইউটপিয়া'ৰ লিখক কোন আছিল?
- ২। কাক আধুনিক বিজ্ঞানসন্মত সমাজবাদৰ পিতৃ বুলি বিবেচনা কৰা হয়?
- ৩। সমাজবাদ প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে গিল্ড সমাজবাদে শক্তি প্ৰয়োগৰ নিৰ্দেশ দিছেনে?
- ৪। সমাজবাদৰ মূল লক্ষ্য কি?
- ৫। ফেৰিয়ান সমাজবাদৰ এজন বিখ্যাত লিখকৰ নাম লিখা।
- ৬। গিল্ড সমাজবাদৰ এজন বিখ্যাত লিখকৰ নাম লিখা।
- ৭। সমাজবাদৰ চাৰিটা বৈশিষ্ট্য লিখা।

প্ৰসংগ পুথি

1. Principles of Modern Political Science --- J.C. Johari
2. Recent Political Thought --- V.D.Mahajan
3. ৰাজনৈতিক তত্ত্ব আৰু ছক্ৰেটিছ, প্লেটো আৰু এৰিষ্টটলৰ চিন্তাধাৰা— ড° কুপেশ চন্দ্ৰ পাল
প্ৰতুল চন্দ্ৰ নায়ক
4. ৰাজনৈতিক তত্ত্ব আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ মূল ধাৰণাসমূহ — ড° অপূৰ্ব কুমাৰ বৰুৱা

5. Political Theory --- R.C. Agarwal

আত্মমূল্যায়ণৰ প্ৰশ্নৰ সম্ভাব্য উত্তৰ

১। 'ইউটপিয়া'ৰ লিখক আছিল থমাছ ম'ৰ।

২। কাৰ্ল মাৰ্ক্সক আধুনিক বিজ্ঞানসন্মত সমাজবাদৰ পিতৃ বুলি বিবেচনা কৰা হয়।

৩। সমাজবাদ প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে গিল্ড সমাজবাদে শক্তি প্ৰয়োগৰ নিৰ্দেশ দিয়া নাই।

৪। সমাজবাদৰ মূল লক্ষ্য হৈছে সামূহিক কল্যাণ সাধন।

৫। ফেবিয়ান সমাজবাদৰ এজন বিখ্যাত লিখকৰ নাম চিডনী ওৰেব।

৬। গিল্ড সমাজবাদৰ এজন বিখ্যাত লিখকৰ নাম এ.আৰ. অৰেগি।

৭। তলত সমাজবাদৰ চাৰিটা বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে লিখা হ'ল-

(ক) সমাজবাদে ব্যক্তিত্বকৈ সমাজৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। সামূহিক ভাৱে সৰ্বাংগীন কল্যাণ সাধন হ'লেই ব্যক্তিৰ কল্যাণ হ'ব বুলি সমাজবাদে বিশ্বাস কৰে।

(খ) সমাজবাদে পুঁজিবাদৰ অবসান ঘটাবলৈ বিচাৰে। সমাজবাদী সমাজত পুঁজিবাদী সমাজৰ দৰে মানুহে মানুহক শোষণ আৰু অত্যাচাৰ কৰাৰ সুবিধা নাথাকে।

(গ) সমাজবাদে অবাধ প্ৰতিযোগিতাৰ নীতি স্বীকাৰ নকৰে।

(ঘ) সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত সমতা আৰু ন্যায় প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ আদৰ্শ সমাজবাদৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য।

Block - 5 খণ্ড - (৫)**Unit - 3 (গোট - ৩)****মার্ক্সবাদ
(Marxism)****গঠন বিন্যাস**

৩.০ : উদ্দেশ্য

৩.১ : প্ৰস্তাৱনা

৩.২ : মার্ক্সবাদ

৩.২.১ : মার্ক্সৰ চমু জীৱনী

৩.২.২ : মার্ক্সৰ তত্ত্ব

৩.২.২.১ : দ্বন্দ্বাত্মক বস্তুবাদ

৩.২.২.২ : ইতিহাসৰ বস্তুবাদী বাখ্যা

৩.২.২.৩ : উদ্ধৃত মূল্যৰ তত্ত্ব

৩.২.২.৪ : শ্ৰেণী সংগ্ৰাম

৩.২.২.৫ : সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদ

৩.২.২.৬ : ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা

৩.২.৩ : মার্ক্সবাদৰ সমালোচনা

৩.২.৪ : মার্ক্সৰ অৱদান

৩.৩ : আত্ম-মূল্যায়ণৰ প্ৰশ্ন

৩.৪ : সামৰণি

৩.৫ : ঘাই শব্দসমূহ

৩.৬ : পাঠ নিৰ্দেশনা

❖ আত্ম মূল্যায়ণ প্ৰশ্নৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ

❖ প্ৰসংগ পুথি

❖ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৩.০ : উদ্দেশ্য

এই অধ্যয়নৰ দ্বাৰা তোমালোকে নিম্নোক্ত বিষয়সমূহৰ সম্পৰ্কে জানিবলৈ

সক্ষম হ'ব :

১. বিজ্ঞানসন্মত আৰু বাস্তৱবাদী দৃষ্টিভঙ্গী।
২. সত্য উদঘাটনৰ বাবে দ্বন্দ্বাত্মক প্ৰক্ৰিয়া।
৩. ইতিহাসৰ অৰ্থনৈতিক তথা বাস্তৱবাদী ব্যাখ্যা।
৪. শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ জৰিয়তে সমাজৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ উদঘাটন আৰু শ্ৰমিক আন্দোলনৰ প্ৰকৃত কাৰণ।
৫. উদ্ধৃত মূল্য আৰু পুঁজিপতিৰ দ্বাৰা শ্ৰমিকসকলৰ ওপৰত চলোৱা শোষণ।
৬. সমাজবাদ সম্পৰ্কে সম্যক জ্ঞান।

৩.১ : প্ৰস্তাৱনা :

প্ৰখ্যাত জাৰ্মান দাৰ্শনিক কাৰ্লমাৰ্ক্সে সমাজবাদৰ এক বৈজ্ঞানিক বিশ্লেষণ আগবঢ়াইছিল। তদুপৰি তেওঁৰ চিন্তাধাৰা আছিল বাস্তৱবাদী। সেয়ে তেওঁক বৈজ্ঞানিক সমাজবাদৰ পিতৃৰূপে গণ্য কৰা হয়। মাৰ্ক্সৰ সমাজবাদ প্ৰধানতঃ অৰ্থনৈতিক যুক্তিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। তেওঁৰ সমাজবাদৰ বাখ্যাই পৃথিৱীৰ সকলো দেশৰ জনসাধাৰণক, বিশেষকৈ শ্ৰমিক শ্ৰেণীক বিশেষভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিছিল। মাৰ্ক্সৰ পৰৱৰ্তী কালছোৱাত পৃথিৱীৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত সংগঠিত হোৱা সাম্যবাদী আন্দোলনসমূহৰ প্ৰেৰণাৰ উৎস আছিল মাৰ্ক্সবাদী চিন্তাধাৰা। এই মাৰ্ক্সবাদৰ আদৰ্শৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই পিছলৈ লেনিনবাদ, ষ্টেলিনবাদ আৰু মাওবাদী দৰ্শন গঢ়লৈ উঠিছিল। কেৱল সেয়ে নহয়, মাৰ্ক্সৰ চিন্তাধাৰাই সমগ্ৰ পৃথিৱীত এক আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰি যুগান্তকাৰী পৰিবেশ ৰচনা কৰিলে। মাৰ্ক্সীয় চিন্তাৰ আধাৰতেই ছোভিয়েট ৰাছিয়াত সাম্যবাদ প্ৰতিষ্ঠিত হ'ল। পিছলৈ গৈ পৃথিৱীখন দুটা শিবিৰত বিভক্ত হ'ল - পুঁজিবাদী শিবিৰ আৰু সাম্যবাদী শিবিৰ। ইয়াৰ পৰিণতিতেই শীতল যুদ্ধৰ আৰম্ভ হ'ল। এই সকলোবোৰ ঘটনাৰ আঁৰত মাৰ্ক্সীয় চিন্তাধাৰাই ক্ৰিয়া কৰি আছে। গতিকে দেখা গ'ল যে বৰ্ত্তমানেও মাৰ্ক্সবাদৰ প্ৰাসংগিকতাক নুই কৰিব নোৱাৰি।

এই খণ্ডটিত মাৰ্ক্সৰ বিভিন্ন তত্ত্ব সমূহ, ইয়াৰ আসোঁৱাহসমূহ আৰু ৰাজনৈতিক দৰ্শনলৈ মাৰ্ক্সৰ অৱদান সম্পৰ্কে আমি আলোচনা কৰিম। এই আলোচনাৰ জৰিয়তে তোমালোকে মাৰ্ক্সবাদৰ বিষয়ে জনাৰ ওপৰিও ৰাষ্ট্ৰীয় তথা আন্তৰাষ্ট্ৰীয় ঘটনাৱলীৰ ওপৰত মাৰ্ক্সবাদৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে জানিব পাৰি।

৩.২ঃ মাৰ্ক্সবাদ

৩.২.১ঃ মাৰ্ক্সৰ চমু জীৱনী :

প্ৰুছিয়াৰ ৰাইন প্ৰদেশৰ ত্ৰিয়েৰ নগৰত ১৮১৮ চনৰ ৫ মেত এটা ইহুদী পৰিয়ালত কাৰ্লমাৰ্ক্সৰ জন্ম হৈছিল। মাৰ্ক্সৰ পিতৃ আছিল এজন উকীল। মাৰ্ক্সৰ ৬ বছৰ বয়সত তেওঁলোকৰ পৰিয়ালে খ্ৰীষ্টান ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু তেওঁলোক প্ৰটেষ্টাণ্ট হৈছিল। ১৭ বছৰ বয়সত মাৰ্ক্সে বন বিশ্ববিদ্যালয়ত আইনৰ ছাত্ৰ হিচাবে যোগদান কৰিছিল। বন বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা মাৰ্ক্সে বাৰ্লিন বিশ্ববিদ্যালয়ত অধ্যয়ন কৰিবলৈ গৈছিল। তাত তেওঁ আইনৰ অধ্যয়ন বাদ দি ইতিহাস আৰু দৰ্শনৰ অধ্যয়নহে আৰম্ভ কৰিছিল। বাৰ্লিন বিশ্ববিদ্যালয়ত অধ্যয়ন কৰি থাকোতে তেওঁ হেগেলৰ দৰ্শনৰ প্ৰতি বিশেষভাৱে আকৃষ্ট হৈছিল। ১৮৪১ চনত জেনা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা তেওঁ ডক্টৰেট ডিগ্ৰী লাভ কৰিছিল। মাৰ্ক্সে বিশ্ববিদ্যালয়ত অধ্যাপনা কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল। কিন্তু তেওঁৰ বৈপ্লৱিক চিন্তাধাৰা আৰু বিপ্লৱৰ প্ৰতি থকা সমৰ্থনৰ বাবে তেওঁ কোনো বিশ্ববিদ্যালয়তেই চাকৰি পোৱা নাছিল। সেয়ে তেওঁ সাংবাদিকতাকে বৃত্তি হিচাবে গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু পিছলৈ গৈ Renish Times নামৰ কাকতৰ সম্পাদকৰ দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল।

১৮৪৩ চনৰ শেষৰছোৱাত মাৰ্ক্সফ্ৰান্সলৈ যায় আৰু তাতেই ফ্ৰেডৰিক এংগেলছৰ সৈতে তেওঁৰ পৰিচয় হয়। ১৮৪৪ চনৰ পৰা মাৰ্ক্স আৰু এংগেলছে বৈজ্ঞানিক সমাজবাদ প্ৰচাৰ কৰিবলৈ ধৰে। জীৱনৰ শেষছোৱা মাৰ্ক্সে ইংলেণ্ডত কটাইছিল। ইয়াতেই কমিউনিষ্ট লীগ নামৰ বনুৱা সংস্থা এটাৰ সৈতে তেওঁৰ দৃঢ় সম্পৰ্ক গঢ়লৈ উঠিছিল। কমিউনিষ্ট লীগৰ দ্বিতীয় অধিবেশনৰ বাবে ইস্তাহাৰ লিখিবলৈ মাৰ্ক্সক দায়িত্ব দিয়া হৈছিল। মাৰ্ক্সে এংগেলছৰ সতে লগ লাগি বিখ্যাত “কমিউনিষ্ট মেনিফেষ্ট” ৰচনা কৰে আৰু ১৮৪৮ চনত এই ইস্তাহাৰ প্ৰকাশ হয়।

১৮৪৮ চনত জাৰ্মানীত আৰু ফ্ৰান্সত বিপ্লৱ হোৱাত তেওঁ বিপ্লৱত যোগদানৰ বাবে জাৰ্মানী আৰু ফ্ৰান্সলৈ গৈছিল। কিন্তু দুয়োখন দেশৰ পৰাই তেওঁ বিতাড়িত হৈছিল। সৰ্বহাৰাৰ মুক্তিৰ বাবে সংগ্ৰাম কৰি যোৱা এই মহান ব্যক্তিজনে ইংলেণ্ডত বহু অভাৱ-অনাটনৰ মাজেৰে জীৱন কটাবলগীয়া হৈছিল। ১৮৮৩ চনত লণ্ডনত এই মহান দাৰ্শনিকজনৰ মৃত্যু হয়।

৩.২.২ : মাৰ্ক্সৰ তত্ত্ব :

কাৰ্লমাৰ্ক্সৰ চিন্তাধাৰা আৰু দৃষ্টিভংগীকেই মাৰ্ক্সবাদ বুলি কোৱা হয়। এই মাৰ্ক্সবাদ কেইটামান তত্ত্বৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। এই তত্ত্ব কেইটা হ'ল :

- ১ : দ্বন্দ্বাত্মক বস্তুবাদ
- ২ : ইতিহাসৰ অৰ্থনৈতিক বাখ্যা
- ৩ : উদ্ধৃত মূল্যৰ তত্ত্ব
- ৪ : শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ তত্ত্ব
- ৫ : সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদী তত্ত্ব
- ৬ : ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কীয় তত্ত্ব

মাৰ্ক্সৰ এই তত্ত্বসমূহে সমাজবাদৰ ক্ষেত্ৰত এটা নতুন যুগৰ সূচনা কৰিলে। তেওঁৰ সময়ছোৱাত সমাজবাদে এক আন্দোলনৰ ৰূপ গ্ৰহণ কৰিছিল যদিও, সমাজবাদী চিন্তাধাৰাত যথেষ্ট খেলিমেলি আছিল। মাৰ্ক্সে এই সমাজবাদক এক দৰ্শন ৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ উপৰিও, সমাজবাদৰ এক নতুন দিশ উন্মোচন কৰিলে। মাৰ্ক্সৰ তত্ত্বসমূহৰ যথেষ্ট গুৰুত্ব আছে। মাৰ্ক্সৰ এই তত্ত্বসমূহে বিশ্ব ইতিহাসৰ ৰূপৰেখা সলনি কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। এইখিনিতেই তোমালোকক কৈ থোৱা ভাল হ'ব যে - মাৰ্ক্সে কোনো নতুন ধাৰণা আৱিষ্কাৰ কৰা নাছিল। জাৰ্মান, ইংৰাজ আৰু ফৰাচী চিন্তাবিদসকলৰ লিখনিৰ পৰা তেওঁ সমল আহৰণ কৰিছিল। দ্বন্দ্বাত্মক বস্তুবাদ আৰু ইতিহাসৰ অৰ্থনৈতিক বাখ্যাৰ সমল মাৰ্ক্সে আহৰণ কৰিছিল জাৰ্মান দাৰ্শনিক হেগেলৰ পৰা। উদ্ধৃত মূল্যৰ তত্ত্বৰ সমল গোটাইছিল বৃটিছ অৰ্থনীতিবিদসকলৰ পৰা আৰু ৰাষ্ট্ৰসম্পৰ্কীয় তত্ত্বৰ সমল আহৰণ কৰিছিল ফৰাছী

চিন্তাবিদসকলৰ পৰা। সেয়ে আলেকজেণ্ডাৰ গ্ৰেই এইদৰে মন্তব্য কৰিছিল যে-
দক্ষ কাৰীকৰ এজনে যিদৰে বিভিন্ন সামগ্ৰী যোগাৰ কৰি কাৰিকৰী দক্ষতাৰে ধুনীয়া
সামগ্ৰী তৈয়াৰ কৰে, ঠিক সেইদৰে মাৰ্ক্সেও বিভিন্ন চিন্তাবিদ আৰু লেখকৰ পৰা
সমল আহৰণ কৰি তত্ত্বসমূহ আগবঢ়াইছিল। মাৰ্ক্সীয় এই তত্ত্বসমূহৰ বিষয়ে তলত
বহলাই আলোচনা কৰা হ'ল।

৩.২.২.১ : দ্বন্দ্বাত্মক বস্তুবাদ :

মাৰ্ক্সীয় দৰ্শনৰ মূল ভেটি হ'ল দ্বন্দ্বাত্মক বস্তুবাদ। দ্বন্দ্বাত্মক বস্তুবাদৰ
ধাৰণাটো মাৰ্ক্সৰ নিজৰ নাছিল। জাৰ্মান দাৰ্শনিক হেগেলৰ দ্বাৰা অনুপ্রাণিত হৈ
তেওঁ দ্বন্দ্বাত্মক বস্তুবাদৰ তত্ত্বটো আগবঢ়াইছিল। অৱশ্যে তোমালোকে জানি
থোৱা ভাল যে হেগেলৰ পূৰ্বে ছফিষ্ট সকলেও দ্বন্দ্বাত্মক শব্দটো প্ৰয়োগ
কৰিছিল। এই দ্বন্দ্বাত্মক শব্দটোৰ অৰ্থ হ'ল - বিৰোধৰ মাজত ঐক্য (Unity of
opposites) আৰু বস্তুবাদৰ অৰ্থ হ'ল- বস্তুসৰ্বস্ব বা বস্তুকেই সৰ্বাধিক প্ৰাধান্য
দিয়া। মাৰ্ক্সৰ মতে সকলো সামাজিক বাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক অৱস্থা
বা ঘটনা জানিবৰ বাবে বস্তুৱেই হ'ল মূল চাবিকাঠি। আনহাতে হেগেলৰ মতে
ভাৱ বা চিন্তাৰে সকলো আৰ্থ-সামাজিক পৰিস্থিতিৰ অনুধাৰন কৰিব পাৰি।
এক কথাত কবলৈ গ'লে মাৰ্ক্স আছিল এজন বস্তুবাদী আৰু হেগেল আছিল এজন
আদৰ্শবাদী।

মাৰ্ক্সে দ্বন্দ্বাত্মক প্ৰক্ৰিয়াৰ ধাৰণাটো হেগেলৰ পৰা আহৰণ কৰিছিল
যদিও মাৰ্ক্স আৰু হেগেলৰ চিন্তাৰ মাজত বিস্তৰ পাৰ্থক্য আছিল। হেগেলৰ মতে
মানুহৰ ভাৱ বা চিন্তা দ্বন্দ্বাত্মক প্ৰক্ৰিয়াৰ বিকশিত হয় আৰু তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল
যে বৰ্হিবিশ্ব যাক আমি বাস্তৱ বুলি কওঁ সেয়া কেৱল ভাৱ বা চিন্তাৰ বহিঃপ্ৰকাশ
মাত্ৰ। তেওঁ এইটোও বিশ্বাস কৰিছিল যে এই বিশ্ব এক অতিপ্ৰাকৃত
(Super-natural) শক্তিৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হৈ আছে। এই অতিপ্ৰাকৃত শক্তিক তেওঁ
'Absolute Spirit' নামেৰে নামাকৰণ কৰিছিল। আনহাতে দি মাৰ্ক্সে ইয়াৰ
সম্পূৰ্ণ বিপৰীত স্থিতি গ্ৰহণ কৰিছিল। মাৰ্ক্সৰ মতে মানুহৰ ভাৱ বা চিন্তা বস্তুজগতৰ

এক প্রতিফলন মাত্র। হেগেলৰ মতে ভাৱ বা চিন্তা দ্বন্দ্বাত্মক প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা বিকশিত হয় আৰু ইয়েই ইতিহাসৰ গতি নিৰ্ণয় কৰে। যিকোনো ভাৱ বা চিন্তা প্ৰকাশ হোৱাৰ লগে লগে ইয়াৰ বিপৰীত ধাৰণাৰ সৃষ্টি হয়। এই ধাৰণা আৰু বিপৰীত ধাৰণাৰ মাজত এটা ক্ৰিয়া আৰু প্ৰতিক্ৰিয়া হয় আৰু ইয়েই বিবৰ্তনৰ দিশ নিৰ্ণয় কৰে। কেৰিউ হাৰ মতে দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতিক ধাৰণা (Thesis), বিপৰীত ধাৰণা (Antithesis) আৰু সমন্বয়ৰ (Synthesis) জৰিয়তে প্ৰকাশ কৰিব পাৰি। কোনো ধাৰণা আৰু বিপৰীত ধাৰণাৰ ক্ৰিয়া প্ৰতিক্ৰিয়াৰ ফলত সমন্বয়ৰ সৃষ্টি হয়। বিশেষ মন কৰিবলগীয়া কথা এই যে এই সমন্বয়কো প্ৰকৃত শুদ্ধ আৰু সত্য বুলি ক'ব নোৱাৰি। এই সমন্বয়ো দোষমুক্ত হোৱা বাবে পুনৰ ই এক ধাৰণাত পৰিণত হয়। এই ধাৰণাৰ পৰা আকৌ এক বিপৰীত ধাৰণাৰ সৃষ্টি হয়। এইদৰে সত্য উদ্ঘাটন নোহোৱা পৰ্যন্ত এই দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতি অহৰহ চলি থাকে।

মাৰ্ক্সে বস্তুবাদী ধাৰণাটোক দ্বন্দ্বাত্মক প্ৰক্ৰিয়াৰ সতে সংযুক্ত কৰিছিল। তেওঁৰ মতে এই পৃথিৱীখনেই হ'ল বস্তুগত আৰু এই বিশ্বপ্ৰপঞ্চ বস্তুৰ বিবৰ্তনৰ সূত্ৰ (Laws of Movement of Nature) অনুসৰিহে বিকশিত হয়। মাৰ্ক্সে বস্তুসৰ্বস্ব পৃথিৱীখনক মূল বা মূখ্য আৰু ভাৱ বা চিন্তাক গৌণ বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছিল। আদৰ্শ বা আধ্যাত্মিক দিশসমূহ হ'ল বস্তুগত দিশসমূহৰ এক প্রতিফলন মাত্র। সেয়ে মাৰ্ক্সে কৈছে যে- সচেতনতাই মানুহৰ অৱস্থিতিক নিৰূপণ নকৰে, বৰঞ্চ সামাজিক অৱস্থিতিয়েহে মানুহৰ সচেতনতা সৃষ্টি কৰে। ইতিহাসৰ বিভিন্ন পৰ্যায়ত উদ্ভৱ হোৱা বিভিন্ন আদৰ্শ বা ঘটনাসমূহ কেৱল বস্তুগত দিশসমূহৰ এক প্রতিফলন মাত্র। অৰ্থাৎ মানুহৰ চিন্তাক বস্তুগত অৱস্থাইহে প্ৰভাৱিত কৰে। সেয়ে বস্তুগত বা পাৰ্থিৱ অৱস্থাহে ইতিহাসৰ বিবৰ্তনৰ মূল কাৰণ।

মাৰ্ক্সৰ মতে, পৃথিৱীখন গতিশীল আৰু কোনো বস্তুৱেই স্থিতিশীল নহয়। প্ৰতিটো স্থিতিৱস্থাই এক ধাৰণা আৰু এই ধাৰণাৰ পৰাই বিপৰীত ধাৰণাৰ সৃষ্টি হয়। ধাৰণা আৰু বিপৰীত ধাৰণাৰ ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়াৰ ফলত সমন্বয়ৰ সৃষ্টি হয়। এইটোৱেই হ'ল দ্বন্দ্বাত্মক প্ৰক্ৰিয়াৰ কৌশল। মাৰ্ক্সৰ মতে এই দ্বন্দ্বাত্মক বস্তুবাদী তত্ত্বৰ দ্বাৰা পৃথিৱীৰ সকলো ঘটনাকেই বাখ্যা কৰিব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে পুঁজিবাদ

যদি ধাৰণা হয়, তেন্তে শ্ৰমিক সকল হ'ব বিপৰীত ধাৰণা আৰু এই দুয়োটাৰ সংঘাতৰ ফলত উদ্ভৱ হোৱা সমাজবাদ হল সমন্বয়।

৩.২.২.২ ইতিহাসৰ অৰ্থনৈতিক বাখ্যা :

মাৰ্ক্সে দ্বন্দ্বাত্মক বস্তুবাদৰ ধাৰণাটো মানৱ ইতিহাসৰ বাখ্যা কৰিবৰ বাবে প্ৰয়োগ কৰিছিল। সেয়ে মাৰ্ক্সৰ ইতিহাসৰ বাখ্যাক ইতিহাসৰ বস্তুবাদী বাখ্যা বুলি কোৱা হয়। তেওঁৰ মতে ঐতিহাসিক বিৱৰ্তনৰ সৈতে অৰ্থনৈতিক কাৰণ নিহিত হৈ থাকে। তেওঁৰ মতে সামাজিক, ৰাজনৈতিক, নৈতিক, ধৰ্মীয়, সাংস্কৃতিক আদি সকলো পৰিৱৰ্তনৰ মূল কাৰণ হল অৰ্থনৈতিক অৱস্থা। মানৱ সমাজ আৰু ইতিহাসৰ ওপৰত অৰ্থনৈতিক শক্তিৰ প্ৰভাৱ আন সকলো কাৰকতকৈ অধিক। সেয়ে বহু সময়ত ইতিহাসৰ বস্তুবাদী বাখ্যাক ইতিহাসৰ অৰ্থনৈতিক বাখ্যা বুলিও কোৱা হয়। মাৰ্ক্সে দৃঢ়ভাৱে বিশ্বাস কৰিছিল যে, যুক্তি বা উদ্যম (Reason or Spirit) ইতিহাসৰ মূল চালিকা শক্তি হ'ব নোৱাৰে। আনহাতেদি বস্তুগত অৱস্থাইহে সামাজিক আৰু ইতিহাসৰ পৰিৱৰ্তন আনে। বস্তুগত অৱস্থা বুলি কওঁতে মাৰ্ক্সে উৎপাদন ব্যৱস্থা আৰু বিতৰণ প্ৰণালীৰ কথাকেই বুজাইছে। এই উৎপাদন ব্যৱস্থা আৰু বিতৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ পৰিৱৰ্তনে ইতিহাস আৰু সমাজৰো পৰিৱৰ্তন আনে।

মাৰ্ক্সৰ মতে সমাজ স্থিতিশীল নহয়, ই গতিশীল। অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তন বা বস্তুগত ইৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তনৰ ফলত সমাজৰ পৰিৱৰ্তন অৱশ্যম্ভৱী। উৎপাদন ব্যৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তন মানুহৰ জীৱনৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলোৱাৰ ওপৰিও সামাজিক, ৰাজনৈতিক আৰু নৈতিক ক্ষেত্ৰকো প্ৰভাৱিত কৰে। একে আধাৰতে কবলৈ গলে উৎপাদন পদ্ধতিৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে উৎপাদন সম্পৰ্ক আৰু সামাজিক সম্পৰ্কৰে পৰিৱৰ্তন ঘটে আৰু ইতিহাসৰো পৰিৱৰ্তন হয়।

মাৰ্ক্সৰ মতে আদিম সমাজৰ পৰা বৰ্তমান সময় পযন্ত ইতিহাসত যিবোৰ পৰিৱৰ্তন পৰিলক্ষিত হৈছে, সেই সকলোবোৰ পৰিৱৰ্তনৰ মূল কাৰণ হল – অৰ্থনৈতিক কাৰণ। অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি মানৱ সভ্যতাৰ

ইতিহাসক তেওঁ ৬ টা পৰ্যায়ত ভগাইছে আৰু সেই পৰ্যায়কেইটা তলত উল্লেখ কৰা হ'ল :

- ১ : আদিম সাম্যবাদী যুগ
- ২ : দাস যুগ
- ৩ : সামন্তবাদী যুগ
- ৪ : পুঁজিবাদী যুগ
- ৫ : সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদ
- ৬ : সাম্যবাদী যুগ

তোমালোকৰ সুবিধাৰ বাবে মাৰ্কে আগবঢ়োৱা মানৱ ইতিহাসৰ স্তৰসমূহৰ বিষয়ে থুলমুলকৈ তলত আলোচনা কৰা হ'ল :

১ : আদিম সাম্যবাদী যুগ :

আদিম সাম্যবাদী যুগ আছিল মানৱ ইতিহাসৰ প্ৰথম পৰ্যায়। এই পৰ্যায়ত মানুহৰ ব্যক্তিগত সম্পত্তি নাছিল। তদুপৰি মানুহে পশুপালন আৰু কৃষিকৰ্মৰ কৌশল আয়ত্ব কৰা নাছিল। জীৱ-জন্তুৰ চিকাৰ আৰু প্ৰকৃতি প্ৰদত্ত ফলমূলেৰে মানুহে জীৱন নিৰ্বাহ কৰিছিল। সংগৃহীত ফলমূল আৰু চিকাৰ কৰি পোৱা মাংস সকলোৱে সমানে ভাগ কৰি লৈছিল। সেয়ে ই যুগক আদিম সাম্যবাদী যুগ বুলি কোৱা হয়।

২ : দাস যুগ :

ইতিহাসৰ এই পৰ্যায়ত মানুহে কৃষিকৰ্ম কৰিবলৈ শিকাৰ লগতে জীৱ-জন্তু পোহনীয়া কৰাৰ কৌশলো আয়ত্ব কৰিলে। শাৰীৰিকভাৱে শক্তিশালী আৰু বুদ্ধিত প্ৰখৰ সকলে মাটি গৰাকী হৈ পৰিল আৰু অন্যান্য সকল দাসত পৰিণত হ'ল আৰু গৰাকীসকলে দাসসকলৰ শ্ৰমৰ দ্বাৰা আৰ্জিত ফল ভোগ কৰিব ধৰিলে।

৩ : সামন্ত যুগ :

এই যুগত ভূ-স্বামীসকল মাটিৰ একচেটিয়া মালিক হৈ পৰিল আৰু কৃষিদাসসকলে ভূ-স্বামীৰ মাটিৰ উৎপাদন কৰিব ধৰিলে। নিজস্ব ভূ-সম্পত্তি নথকা

বাবে কৃষিদাস সকল ভূ-স্বামীৰ সম্পূৰ্ণ নিয়ন্ত্ৰনাধীন হৈ পৰিল। ভূ-স্বামীসকলে কৃষিদাস সকলৰ ওপৰত চলোৱা শোষণ আৰু উৎপীড়নৰ ফলত সংঘাতৰ সৃষ্টি হ'ল। ইতিমধ্যে উদ্যোগিক বিপ্লৱ এই সামন্তবাদী যুগৰ অৱসান ঘটাই এক নতুন যুগৰ সূচনা কৰিলে। এই নতুন যুগ হ'ল পুঁজিবাদী যুগ।

৪ : পুঁজিবাদী যুগ :

ইউৰোপত সংগঠিত হোৱা শিল্প বিপ্লৱে পুঁজিবাদী যুগৰ সূচনা কৰিলে। এই যুগত বৃহৎ উদ্যোগ স্থাপিত হল আৰু উদ্যোগৰ মালিকসকলক পুঁজিপতি আখ্যা দিয়া হ'ল। এই উদ্যোগসমূহত নিয়োজিত হেজাৰ শ্ৰমিকে তেনেই কম মজুৰিত কাম কৰিবলগীয়া হ'ল। এহাতেদি শ্ৰমিক সকলৰ উপৰত শোষণ চলিব ধৰিলে আৰু আনহাতেদি পুঁজিপতিসকলৰ হাতত সম্পূৰ্ণ কেন্দ্ৰীভূত কৰিলে। ফলত পুঁজিপতি আৰু শ্ৰমিকৰ মাজত সংঘাতে দেখা দিলে।

৫ : সৰ্বহাৰাৰ এক নায়কত্ববাদ :

পুঁজিবাদী যুগত পুঁজিপতি আৰু শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ মাজত সংঘাত যেতিয়া চূড়ান্ত ৰূপ ললে, তেতিয়া শ্ৰমিকসকল ঐক্যবদ্ধ হৈ পুঁজিপতিসকলৰ বিৰুদ্ধে বিপ্লৱৰ ঘোষণা কৰিলে। এই বিপ্লৱৰ পৰিণতিত শ্ৰমিকসকলে পুঁজিপতিসকলৰ হাতৰ পৰা ক্ষমতা কাঢ়ি আনি সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ব প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে। এইদৰেই পুঁজিবাদী যুগৰ অৱসান হ'ল।

৬ : সাম্যবাদী যুগ :

মাক্সে ভৱিষ্যবাণী কৰিছিল যে, ইতিহাসৰ শেষ পৰ্য্যায়টো হ'ব সাম্যবাদী যুগ। এই পৰ্য্যায়ত কোনো শ্ৰেণী সংগ্ৰাম নাথাকিব। পুঁজিবাদৰ অৱসান হোৱাৰ লগে লগে সমাজৰ ব্যক্তিগত সম্পত্তি শ্ৰেণী বৈষম্য আদি নাথাকি এই পৰ্য্যায়ত সকলো মানুহৰ সমান অধিকাৰ থাকিব আৰু এক শ্ৰেণীবিহীন আৰু ৰাষ্ট্ৰবিহীন সমাজ প্ৰতিষ্ঠা হ'ব।

৩.২.২.৩ উদ্ধৃত মূল্যৰ সূত্ৰ :

মাক্সীয় দৰ্শনৰ অন্যতম প্ৰধান ভেটি হ'ল উদ্ধৃত মূল্যৰ তত্ত্ব অইক্ষেত্ৰত তেওঁ প্ৰখ্যাত অৰ্থনীতিবিদ আদম শ্মিথ আৰু ৰিকাৰ্ডোৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত

হৈছিল। এই তত্ত্বটোৱে পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত উদ্যোগপতি তথা পুঁজিপতিসকলে শ্ৰমিকসকলৰ ওপৰত কৰা অৰ্থনৈতিক শোষণৰ দিশটো স্পষ্টকৈ দাঙি ধৰিছে। মাৰ্ক্সৰ মতে উদ্ধৃত মূল্যৰ শ্ৰমিকসকলে সৃষ্টি কৰে, কিন্তু ইয়াক প্রকৃততে ভোগ কৰে পুঁজিপতিসকলে। ফলত পুঁজিপতি আৰু শ্ৰমিকৰ মাজত অৰ্থনৈতিক ব্যৱধান বাঢ়ি যায় আৰু এনে ব্যৱস্থাই এক সুদূৰ প্ৰসাৰী প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি কৰে।

কোনো সামগ্ৰীৰ বিক্ৰীমূল্য আৰু উৎপাদনী ব্যয়ৰ ব্যৱধানকেই উদ্ধৃত মূল্য বুলি কোৱা হয়। উদ্ধৃত মূল্যৰ ধাৰণাটো এইদৰে প্ৰকাশ কৰিব পাৰি।

বিক্ৰীমূল্য - উৎপাদনী ব্যয় - উদ্ধৃত মূল্য।

কোনো এটা বস্তু উৎপাদন কৰিবলৈ হলে উৎপাদনৰ আহিলা যেনে, কেঁচা সামগ্ৰী, শ্ৰম, মূলধন আৰু সংগঠনৰ প্ৰয়োজন। পুঁজিপতিসকলে উৎপাদনৰ বাবে মূলধন বিনিয়োগ কৰে, কেচামাল ক্ৰয় কৰে আৰু শ্ৰমিকক মজুৰিও দিয়ে। পুঁজিপতিসকলে উৎপাদনৰ বাবে যি ব্যয় কৰে, তাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি বস্তুৰ মূল্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। অৰ্থাৎ পুঁজিপতিসকলে উৎপাদিত সামগ্ৰী বজাৰত অধিক মূল্যত বিক্ৰী কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে এখন বাইচাইকেলৰ উৎপাদনী ব্যয় যদি ২০০০/- টকা হয় আৰু যাৰ বিক্ৰী মূল্য যদি ৫০০/- টকা নিৰ্দ্ধাৰিত হয়, তেন্তে ৫০০/-টকা উদ্ধৃত মূল্য হ'ব। শ্ৰমিকসকলে তেওঁলোকৰ দৈনন্দিন মজুৰিৰ বাহিৰে কোনো লাভাংশ নাপায়। লাভৰ অংশ সদায় মালিকেহে লাভ কৰে। ফলত মালিক শ্ৰেণী ক্ৰমাৱয়ে ধনী হৈ পৰে আৰু শ্ৰমিক শ্ৰেণী শোষণৰ বলি হোৱাৰ লগতে ক্ৰমাৱয়ে দুখীয়া হৈ পৰে।

মাৰ্ক্সৰ মতে, শ্ৰমিকসকলেহে উদ্ধৃত মূল্যৰ আইনসম্পত্ত অধিকাৰী। কাৰণ শ্ৰমিকসকলে নিজৰ শ্ৰমৰ জৰিয়তে ই উদ্ধৃত মূল্যৰ সৃষ্টি কৰে। পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত শ্ৰমিকসকলে উদ্ধৃত মূল্য ভোগ কৰাৰ সুবিধা লাভ নকৰে, বৰঞ্চ শ্ৰমিকসকল সদায় শোষিত হয়। এই উদ্ধৃত মূল্য পুঁজিপতিসকলে আত্মসাৎ কৰে। সেয়ে পুঁজিপতিসকলৰ এনে কাৰ্য্যক মাৰ্ক্সে আইনসম্পত্ত ডকাইতি বুলি মন্তব্য কৰিছে।

৩.২.২.৪ : শ্ৰেণী সংগ্ৰাম :

মাৰ্ক্সৰ মতে, মানৱ ইতিহাস শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ ইতিহাস। তেওঁৰ মতে, মানৱ ইতিহাসৰ প্ৰতিটো পৰ্য্যায়তেই দুটা শ্ৰেণীৰ অৱস্থিতি দেখা যায়। ইয়াৰে এটা সম্পত্তি থকা আৰু আনটো সম্পত্তি নথকা শ্ৰেণী। আন কথাত ক'বলৈ গ'লে, এই শ্ৰেণী দুটাক ধনী আৰু দুখীয়া অথবা শোষক আৰু শোষিত বুলি ক'ব পাৰি। মাৰ্ক্সৰ মতে, এই শ্ৰেণী দুটাৰ মাজত স্বার্থৰ সংঘাত হোৱা বাবে সংঘৰ্ষ অনিবাৰ্য্য আৰু এই সংঘৰ্ষই সমাজত বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তন আনে। মাৰ্ক্সে তেওঁৰ কমিউনিষ্ট মেনিফেষ্ট নামৰ গ্ৰন্থত এইদৰে ব্যক্ত কৰিছে যে, এতিয়ালৈকে স্থাপিত মানৱ সমাজৰ সকলো ইতিহাস শ্ৰেণীসংগ্ৰামৰেই ইতিহাস। মুক্তমানৱ আৰু দাস, সম্ভ্ৰান্ত লোক আৰু সাধাৰণ শ্ৰেণী, ভূস্বামী আৰু কৃষিদাস, গিল্ডৰ মালিক আৰু দিন হাজিৰা কৰা বনুৱা, আনকথাত শোষক আৰু শোষিতই অহৰহ ইটো শ্ৰেণীয়ে সিটো শ্ৰেণীৰ বিৰোধিতা কৰি আহিছে। মাৰ্ক্সৰ মতে এই শ্ৰেণী সংগ্ৰামেই সামাজিক প্ৰগতিৰ প্ৰধান কাৰক।

মাৰ্ক্সৰ শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ তত্ত্বৰ সৈতে, দ্বন্দ্বাত্মক বস্তুবাদৰ এৰাব নোৱাৰা সম্পৰ্ক আছে। শ্ৰেণীবিভক্ত সমাজত থকা দুটা শ্ৰেণী মাজত সংঘাত হোৱাটো নিশ্চিত। উৎপাদন পদ্ধতিৰ পৰিবৰ্তনৰ লগে লগে মানুহৰ সামাজিক সম্পৰ্কৰো পৰিৱৰ্তন ঘটে। মাৰ্ক্সৰ মতে পুঁজিপতি আৰু শ্ৰমিকসকলৰ মাজত কেতিয়াও আপোচ নহয়। কাৰণ পুঁজিপতিসকলে শ্ৰমিকসকলক অধিক মুনাফা লাভৰ আশাত শোষণ কৰে। ফলত পুঁজিপতি আৰু শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ মাজত সংঘৰ্ষই দেখা দিয়ে। এই সংগ্ৰামৰ তেতিয়াহে অন্ত পৰিব, যেতিয়া পুঁজিবাদৰ অৱসান হ'ব। মাৰ্ক্সে দৃঢ়ভাৱে বিশ্বাস কৰিছিল যে, পুঁজিবাদৰ ধ্বংসৰ বীজ পুঁজিবাদতেই অন্তৰ্হিত হৈ থাকে। পুঁজিবাদত নিৰ্হিত হৈ থকা অশুভতাই ইয়াক ধ্বংসৰ মুখলৈ ঠেলি দিয়ে। পুঁজিবাদত ৰাষ্ট্ৰীয় সম্পদ সমূহ মুঠমেয় লোকৰ হাতত কেন্দ্ৰীভূত হৈ থাকে। আনহাতদি শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ ওপৰত শোষণৰ যাত্ৰা অধিক হোৱা বাবে শ্ৰমিকসকলে নিজৰ মাজত যোগাযোগ স্থাপন কৰি বিপ্লৱৰ সূত্ৰপাত ঘটাব। মাৰ্ক্সে ভৱিষ্যৎবাণী কৰিছিল যে, এই সংগ্ৰামত শ্ৰমিক শ্ৰেণীয়েই জয়ী হ'ব।

৩.২.২.৫ : সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদ :

সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদৰ ধাৰণাটো মাৰ্ক্সীয় সমাজবাদ প্ৰতিষ্ঠাৰ ক্ষেত্ৰত এখ উল্লেখযোগ্য ধাৰণা। পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত পুঁজিপতিসকলে শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ ওপৰত অত্যাধিক শোষণ চলোৱাৰ ফলত শ্ৰমিকসকল অতিষ্ঠ হৈ পৰিব। পুঁজিপতিসকলে চলোৱা অত্যাচাৰ, উৎপীড়নে শ্ৰমিকসকলক পুঁজিপতি আৰু পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাৰ বিৰুদ্ধে ঐক্যবদ্ধ কৰিব। এই ঐক্যবদ্ধ শ্ৰমিকসকলে শোষণৰ পৰা পৰিত্ৰাণ পাবৰ বাবে প্ৰকাশ্যে বিপ্লৱৰ সূচনা কৰিব। তেতিয়া শ্ৰমিকসকলে পুঁজিপতিসকলৰ হাতৰ পৰা ক্ষমতা কাঢ়ি আনি সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰিব। ইয়াৰ ফলত পুঁজিবাদৰ অন্ত পৰাৰ লগে লগে পুঁজিপতিসকলে চলাই থকা শোষণৰো অন্ত পৰিব। ফলত এখন শ্ৰেণীবিহীন সমাজ প্ৰতিস্থিত হ'ব, য'ত পুঁজিপতি আৰু সৰ্বহাৰা শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাথাকিব।

মাৰ্ক্সে সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদ ব্যৱস্থাটোক এক অন্তৰ্ৱৰ্তীকালীন ব্যৱস্থা হিচাবে আখ্যা দিছে। পুঁজিবাদৰ পতনৰ পিছত সমাজবাদ প্ৰতিষ্ঠা নোহোৱা পৰ্য্যন্ত এই ব্যৱস্থাই বাহাল থাকিব। মন কৰিবলগীয়া যে, পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত থকাৰ দৰে এই ব্যৱস্থাতো শোষণ থাকিব। সৰ্বহাৰা শ্ৰেণীয়ে পুঁজিপতিসকলৰ ওপৰত শোষণ আৰু অত্যাচাৰ অব্যাহত ৰাখিব। কিন্তু এই ব্যৱস্থা কিমানদিনলৈ চলি থাকিব, সেই সম্পৰ্কে মাৰ্ক্সে স্পষ্টকৈ একো কোৱা নাছিল। পুঁজিবাদী ব্যৱস্থা আৰু সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদৰ মাজত মূল প্ৰভেদ হ'ল এই যে, পুঁজিবাদী যুগত মুষ্টিমেয় লোকে ৰাজনীতিক আৰু অৰ্থনৈতিক ক্ষমতা প্ৰয়োগৰ সুবিধা লাভ কৰিছিল আৰু অধিক সংখ্যক লোকৰ ওপৰত শাসন চলাইছিল। আনহাতেদি, সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদৰ সময়ছোৱাত অধিক সংখ্যকলোকে ক্ষমতা প্ৰয়োজনৰ সুবিধা পাব আৰু পুঁজিপতিসকলহে শোষণৰ বলি হ'ব।

সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদত সৰ্বহাৰা শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ হাতত ৰাষ্ট্ৰীয় ক্ষমতা ন্যস্ত হ'ব। পুঁজিপতিসকলক নিয়ন্ত্ৰণ আৰু দমন কৰিবলৈ সামৰিক শক্তি প্ৰয়োগ কৰা হ'ব। বিধান মণ্ডল আৰু ন্যায় পালিকাকো নতুন ৰূপত সজাই তোলা হ'ব।

আইনকো নতুন ৰূপ দান কৰা হ'ব আৰু পুলিচবাহিনীৰো পুনৰবিন্যাস কৰা হ'ব।

৩.২.২.৬ ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা :

আদৰ্শবাদী ৰাজনৈতিক পণ্ডিতসকলে আগবঢ়োৱা ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কীয় তত্ত্বক মাৰ্ক্সে গ্ৰহণ কৰা নাছিল। মাৰ্ক্সে ৰাষ্ট্ৰৰ এক সুকীয়া ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছিল। মাৰ্ক্সীয় ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা পৰ্যালোচনা কৰাৰ আগেয়ে আদৰ্শবাদীসকলৰ ৰাষ্ট্ৰীয় ধাৰণা সম্পৰ্কে খুলমুলকৈ আলোচনা কৰা যুগুত হ'ব। এৰিষ্টটলৰ মতে মানুহৰ প্ৰয়োজনৰ খাতিৰতেই ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হৈছে আৰু মানুহে যাতে এক সুস্থ আৰু সুখী জীৱন যাপন কৰিব পাৰে তালৈ ৰাষ্ট্ৰই লক্ষ্য ৰাখে। অৰ্থাৎ নাগৰিকৰ সৰ্বতোপ্ৰকাৰৰ কল্যাণ সাধন কৰাই ৰাষ্ট্ৰৰ উদ্দেশ্য। ৰাষ্ট্ৰ এক সাৰ্বজনীন আৰু কতৃত্বশীল অনুষ্ঠান। ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কীয় গ্ৰীণৰ ধাৰণা এইক্ষেত্ৰত উল্লেখযোগ্য। গ্ৰীণৰ মতে স্বাধীনতাই স্বতন্ত্ৰতাক সূচায়, স্বতন্ত্ৰতাৰ পৰা অধিকাৰৰ সৃষ্টি হয় আৰু অধিকাৰৰ পৰাই ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হৈছে। ৰাষ্ট্ৰৰ অবিহনে মানুহে সভ্য জীৱন যাপন কৰিব নোৱাৰে।

মাৰ্ক্সে আদৰ্শবাদীসকলৰ ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কীয় ধাৰণাৰ বিপৰীত মত পোষণ কৰিছিল। তেওঁৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ এক সাৰ্বজনীন আৰু প্ৰাকৃতিক অনুষ্ঠান নহয়। ৰাষ্ট্ৰ এক মঙ্গলকামী অনুষ্ঠানো নহয়। ই সৰ্বসাধাৰণৰ মঙ্গলৰ কাৰণে চিন্তা নকৰে। মূলত ৰাষ্ট্ৰ এক শ্ৰেণীগত অনুষ্ঠানহে। মাৰ্ক্সৰ মতে, ৰাষ্ট্ৰই ধনী আৰু পুঁজিপতি শ্ৰেণীৰ স্বার্থকহে সুৰক্ষিত কৰে। ইতিহাস পৰ্যালোচনা কৰিলে দেখা যায় যে, আৰম্ভণিৰে পৰাই ৰাষ্ট্ৰই কেৱল ধনী, সুবিধাভোগী শ্ৰেণীকহে সুৰক্ষা দিয়ে। দাস যুগত ৰাষ্ট্ৰই গৰাকী সকলৰ স্বার্থক সুৰক্ষা দিয়াৰ দৰে সামন্ত যুগত ৰাষ্ট্ৰই ভূস্বামী সকলৰ স্বার্থক সুৰক্ষা দিছিল। সেইদৰে পুঁজিবাদী যুগত ৰাষ্ট্ৰই কেৱল পুঁজিপতিসকলৰ স্বার্থ ৰক্ষাতেই ব্যস্ত থকা দেখা যায়। মাৰ্ক্সৰ মতে, ৰাষ্ট্ৰ এক শোষণৰ যন্ত্ৰ আৰু এই ৰাষ্ট্ৰৰ সহায় লৈ পুঁজিপতি শ্ৰেণীয়ে শ্ৰমিকক শোষণ কৰে। কমিউনিষ্ট মেনিফেষ্টত মাৰ্ক্সে এইদৰে কৈছে যে, ৰাষ্ট্ৰ হ'ল বুৰ্জোৱাসকলৰ কাৰ্য্যকৰী কমিটিৰ দৰে। মাৰ্ক্সৰ মতে ৰাষ্ট্ৰৰ ভেটি জনসাধাৰণৰ ইচ্ছা বা সন্মতি নহয়। ৰাষ্ট্ৰ শক্তি আৰু হিংসাৰ ওপৰতহে প্ৰতিষ্ঠিত। সেয়ে মাৰ্ক্সে ৰাষ্ট্ৰৰ অৱলুপ্তিৰ সপক্ষে

মত প্ৰকাশ কৰিছিল। তেওঁ ৰাষ্ট্ৰ ব্যৱস্থাৰ পৰিবৰ্তে এক শ্ৰেণীবিহীন সমাজবাদী সমাজ প্ৰতিষ্ঠাৰ কথাতে গুৰুত্ব দিছিল।

৩.২.৩ মাৰ্ক্সবাদৰ সমালোচনা :

কালমাৰ্ক্সৰ, তত্ত্বসমূহ বিশ্লেষণ কৰিলে দেখা যায় যে, মাৰ্ক্সবাদ এক বস্তুবাদী দৰ্শন। মাৰ্ক্সে বস্তুবাদৰ ইমানেই গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছে যে, তেওঁ অন্যান্য দিশ সমূহক উপেক্ষা কৰিছে। ফলত মাৰ্ক্সবাদতো কিছুমান আসোঁৱাহ ৰৈ গৈছে। বিভিন্ন চিন্তাবিদসকলে মাৰ্ক্সবাদৰ ওপৰত আগবঢ়োৱা সমালোচনাসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

- ১ : মাৰ্ক্সৰ মতে দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতিৰ গতি সদায় উৰ্ধমুখী। কিন্তু ৰাজনীতিৰ বিষয়ত সংঘাত প্ৰগতিৰ সহায়ক নহবও পাৰে।
- ২ : মাৰ্ক্সৰ মতে, পুঁজিবাদৰ পৰিসমাপ্তিৰ পিছত সমাজবাদ প্ৰতিষ্ঠা নোহোৱালৈকে দ্বন্দ্বাত্মিক পদ্ধতি চলি থাকিব। কিন্তু পুঁজিবাদৰ অৱসান ঘটাব পিছতো সমাজবাদৰ প্ৰতিষ্ঠান নহ'ব পাৰে। লাৰ্ণীৰ মতে, পুঁজিবাদৰ অৱসান হলেই যে সমাজবাদ প্ৰতিষ্ঠা হব তাৰ কোনো নিশ্চয়তা নাই। পুঁজিবাদৰ অৱসানৰ লগে লগে অৰাজকতাবাদৰো সৃষ্টি হ'ব পাৰে।
- ৩ : ইতিহাসৰ বস্তুবাদী ব্যাখ্যাত মাৰ্ক্সে অৰ্থনৈতিক কাৰণতেই ইতিহাসৰ বিৰ্ত্তন হয় বুলি মত পোষণ কৰিছিল। কিন্তু কেৱল অৰ্থনৈতিক কাৰণতে ইতিহাসৰ পৰিবৰ্ত্তন হয় বুলি কব নোৱাৰি। ইতিহাসৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ ক্ষেত্ৰত ভাৱাদৰ্শ, ধৰ্ম, ভৌগোলিক, সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক কাৰক সমূহে বিশেষ ক্ৰিয়া কৰা দেখা যায়।
- ৪ : ইতিহাসৰ বস্তুবাদী ব্যাখ্যাত মাৰ্ক্সে উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ ফলত সামাজিক পৰিবৰ্ত্তন হব বুলি কৈছিল। কিন্তু উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ কাৰণসমূহৰ যথাযথ বিশ্লেষণত তেওঁ ব্যৰ্থ হৈছে।
- ৫ : মাৰ্ক্সৰ উৰ্দ্ধমূল্যৰ তত্ত্বটোত মাৰ্ক্সে শ্ৰমৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। আনহাতেদি তেওঁ মূলধনৰ বিনিয়োগ, উদ্যোগ স্থাপন, সংগঠন

আৰু পৰিচালনাৰ বিষয়সমূহ অৰহেলা কৰিছে। গতিকে আধুনিক অৰ্থনীতিবিদসকলে উদ্ধৃত মূল্যৰ তত্ত্বটোত আংশিক সত্যতা আছে বুলি ভাবে।

৬ : মাৰ্ক্সৰ শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ তত্ত্বটোত কেৱল দুটা শ্ৰেণীৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। কিন্তু বাস্তৱক্ষেত্ৰত সমাজত ধনী দুখীয়াৰ ওপৰিও মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ অৱস্থিতিও দেখা যায়। এই মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীয়ে আৰ্থ-সামাজিক পৰিবৰ্তনত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰি অহা দেখা যায়। এই শ্ৰেণীসংগ্ৰাম তত্ত্বৰ জড়িয়েতে মানুহৰ মাজত শত্ৰুতা আৰু ঘৃণাৰ ভাৱে বৃদ্ধি হ'ব। সৌহাৰ্দ্য আৰু সহযোগিতাৰ কথাক মাৰ্ক্সে উলহি কৰিছে।

৭ : সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদৰ তত্ত্বটোও সম্পূৰ্ণ শুদ্ধ নহয়। পুঁজিবাদৰ ধ্বংসৰ বিষয়ে মাৰ্ক্সে কৰা ভৱিষ্যৎবাণী নফলিয়ালে। মাৰ্ক্সৰ মতে সমাজবাদী বিপ্লৱসমূহ সংগঠিত হ'ব লাগিছিল উদ্যোগ প্ৰধান দেশ ইংলেণ্ড বা জাৰ্মানীত। কিন্তু আশ্চৰ্য্যজনক ভাৱে এই বিপ্লৱ সংগঠিত হ'ল কৃষিপ্ৰধান ৰাছিয়াত।

৮ : মাৰ্ক্সৰ ৰাষ্ট্ৰসম্পৰ্কীয় ধাৰণাও ভুল বুলি প্ৰমাণিত হ'ল। মাৰ্ক্সে ৰাষ্ট্ৰৰ অৱলুপ্তি হ'ব বুলি ভাবিছিল যদিও প্ৰকৃত অৰ্থত সেৱা হৈ নুঠিল। বৰ্তমান ৰাষ্ট্ৰ এক কল্যাণকামী অনুষ্ঠানতহে পৰিণত হৈছে।

৩.২.৪ মাৰ্ক্সৰ অৱদান :

তোমালোকে ওপৰৰ আলোচনাত দেখিলা যে, মাৰ্ক্সবাদৰ যথেষ্ট আসোঁৱাহ আছে। ইমানবোৰ আসোঁৱাহ থকা স্বত্বেও মাৰ্ক্সবাদৰ গুৰুত্বক অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। কেৱল ৰাজনৈতিক দৰ্শনৰ ক্ষেত্ৰতেই নহয়, সমগ্ৰ বিশ্বৰ আৰ্থ-সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰত মাৰ্ক্সবাদৰ প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। আজিও মাৰ্ক্সবাদৰ প্ৰাসংগিকতাক অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। মাৰ্ক্স কেৱল এজন মহান চিন্তাবিদ বা দাৰ্শনিকই নাছিল, তেওঁ আছিল এজন মহান বিপ্লৱী। মাৰ্ক্সৰ ভাৱাদৰ্শসমূহৰ পৰাই সমাজবাত্তে মূলতঃ প্ৰেৰণা লাভ কৰিছিল। মাৰ্ক্সৰ চিন্তাধাৰাই পুঁজিবাদ আৰু সাম্ৰাজ্যবাদৰ বিকাশত বাধা দিছিল। তদুপৰি শ্ৰমিক

আন্দোলনসমূহে মার্ক্সবাদী দৰ্শনৰ পৰা প্ৰেৰণা লাভ কৰিছিল। মার্ক্সীয় দৰ্শনৰ প্ৰভাৱত ৰাছিয়া, চীন, পূব জাৰ্মানী, পোলেণ্ড, হাঙ্গেৰী, বুলগেৰিয়া, যুগোস্লাভিয়া, চেকোস্লাভিয়া আদি দেশ সমূহত সমাজবাদ প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল।

আলেকজেণ্ডাৰ গ্ৰে'ৰ মতে ক'বলৈ গ'লে মার্ক্সৰ চিন্তাধাৰাত সীমাবদ্ধতা থাকিলেও ১৯ শতিকাৰ চিন্তাবিদসকলৰ মাজত তেঁৱেই আছিল শ্ৰেষ্ঠ। তেওঁৰ ভৱিষ্যৎবাণী নফলিয়াব পাৰে, কিন্তু পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত থকা অন্যায়ে আৰু শোষণৰ বিৰুদ্ধে কৰা তেওঁৰ যুঁজে ইতিহাসত তেওঁক অমৰ কৰি ৰাখিব। ৰাছেলে তেওঁক শ্ৰেষ্ঠ বুদ্ধিজীৱি বুলি অভিহিত কৰিছে। কেৰিউ হাৰ মতে সমাজ বিজ্ঞানীসকলে অস্বীকাৰ কৰিলেও তেওঁলোক যে, মার্ক্সৰ প্ৰভাৱৰ পৰা মুক্ত নহয়, এই বিষয়ে অকনো সন্দেহ নাই।

৩. ৩. আত্মমূল্যায়ণ কৰা :

১. মার্ক্সবাদৰ মূল নীতিসমূহ (Basic tenets.) কি কি ?
২. দ্বন্দ্বাত্মক বস্তুবাদ বুলিলে কি বুজা ?
৩. উদ্ভূত মূল্য মানে কি ?
৪. শ্ৰেণীসংগ্ৰাম বুলিলে কি বুজা ?
৫. সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ব বুলিলে কি বুজা ?

৩. ৪. সামৰণি :

এই খণ্ডত আমি মার্ক্সবাদ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিলো। মার্ক্সবাদৰ মূল তত্ত্বসমূহ হ'ল - দ্বন্দ্বাত্মক বস্তুবাদ, ইতিহাসৰ অৰ্থনৈতিক ব্যাখ্যা, উদ্ভূত মূল্যৰ তত্ত্ব, শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ তত্ত্ব, সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদ, ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কীয় তত্ত্ব ইত্যাদি। মার্ক্সীয় মূল তত্ত্বসমূহ আলোচনা কৰাৰ ওপৰিও আমি মার্ক্সবাদৰ দোষ ত্ৰুটি সম্পৰ্কেও আলোচনা কৰিলো। শেষত আমি ৰাজনৈতিক দৰ্শনলৈ মার্ক্সৰ অৱদান বিষয়েও আলোচনা কৰিলোঁক। এই আলোচনাৰ সমূহৰ পৰা আমি এই সিদ্ধান্তত উপনীত হলো যে, মার্ক্সবাদে সমগ্ৰ পৃথিৱীতেই এক যুগান্তকাৰী পৰিবেশৰ সৃষ্টি কৰি সুদূৰ প্ৰসাৰী প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি কৰিলে।

৩.৫. ঘাই শব্দসমূহ :

১. দ্বন্দ্বাত্মক : দ্বন্দ্বাত্মক শব্দটোৱে বিৰোধকেই বুজায়। দুটা বিপৰীত বিষয় বা ভাৱৰ মাজত যেতিয়া বিৰোধ হয়, বা ক্ৰিয়া প্ৰতিক্ৰিয়া হয়, তেতিয়া সেই ক্ৰিয়া প্ৰতিক্ৰিয়াকেই দ্বন্দ্বাত্মক বোলা হয়।
 ২. বস্তুবাদ : বস্তুবাদ শব্দটোৱে বস্তুক প্ৰাধান্য দিয়া বুজায়। আন কথাত ক'বলৈ গ'লে বস্তুগত দৃষ্টিভংগীক বস্তুবাদ বুলি কোৱা হয়।
 ৩. উদ্ধৃত : উদ্ধৃত মানে ৰাহি হৈ থকা বা অৱশিষ্ট অংশ। আমাৰ আলোচনাত উদ্ধৃত শব্দটোৱে লাভৰ অংশকেই বুজাইছে। বিক্ৰীমূল্যৰ পৰা উৎপাদনী ব্যয়ক বাদ দিলে যি লাভৰ অংশ থাকে সেয়েই উদ্ধৃত।
 ৪. সৰ্বহাৰা : সৰ্বহাৰা মানে যি সকলো হেৰুৱাইছে। পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত শ্ৰমিক সকল অত্যাধিক শোষণৰ ফলত নিঃকিন আৰু নিশ্ব হৈ পৰে। এই শ্ৰমিক সকলেই সৰ্বহাৰা।
 ৫. পুঁজিপতি : পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত উদ্যোগপতি বা কল-কাৰখানাৰ মালিক সকলৰ পুঁজিপতি বুলি আখ্যা দিয়া হয়। আনকথাত ক'বলৈ গ'লে মূলধনৰ গৰাকীসকলেই হ'ল পুঁজিপতি।
-

৩.৬ পাঠ নিদৰ্শনা :

আৰ্হি প্ৰশ্ন

- ১) মাৰ্ক্সক কিয় বৈজ্ঞানিক সমাজবাদৰ প্ৰতিষ্ঠাপক বোলা হয়?
 - ২) মাৰ্ক্সৰ শ্ৰেণী সংগ্ৰাম তত্ত্বটো আলোচনা কৰা।
 - ৩) মাৰ্ক্সৰ উদ্ধৃত মূলৰ তত্ত্বটো সমালোচনামূলক আলোচনা কৰা।
 - ৪) সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদৰ ওপৰত এটি টোকা লিখা।
 - ৫) মাৰ্ক্সৰ ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কীয় ধাৰণাৰ চমু আলোচনা কৰা।
-

৩.৭ প্ৰসংগ পুথি :

- ১) ড০ কে, পাল আৰু পি, চি, নায়ক (২০০৭), ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ, (গুৱাহাটী : অৰুণ প্ৰকাশন)

- ২) ড০ জে বৰা আৰু ড০ টি লাহন(২০০২), ৰাজনৈতিক তত্ত্ব, যোৰহাট
ঃ ষ্টুডেন্টচ এম্পৰিয়াম।
- ৩) আৰ. চি. আগৰৱালা (২০০৬) পলিটিকেল থিয়ৰি, (নিউ দিল্লী :
এচ, চান্দ আৰু কোম্পানী লিঃ)
- ৪) ড০ এচ, চি, সিঙ্গল, (২০০৭), পলিটিকেল থিয়ৰি,
(আগ্ৰা : লক্ষী নাৰায়ণ আগৰৱালা)
- ৫) জে, চি, জোহাৰী, পিন্সিপলচ্ অব্ মডাৰ্ণ পলিটিকেল চাইন্স,
(দিল্লী ষ্টাৰ্লিং পাবলিচাৰ্ছ প্ৰাইভেট লিঃ)
- ৬) এ, চি, কাপুৰ, (১৯৮৩), পিন্সিপলচ্ অব্ পলিটিকেল চাইন্স, (নিউদিল্লী,
এচ চান্দ আৰু কোম্পানী লিঃ)
- ৭) এ, চক্ৰৱৰ্তী, (২০০৩), এন ইনট্ৰডাকচন টু পলিটিক্স (কলকাতা, মডাৰ্ণ
বুক এজেণ্টী প্ৰাইভেট লিঃ)

৩.৮ আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্নৰ সান্ত্ব্য উত্তৰ :

১. (ক) দ্বন্দ্বাত্মক বস্তুবাদ
(খ) ইতিহাসৰ বস্তুবাদী ব্যাখ্যা
(গ) উদ্ধৃত্ত মূল্যৰ তত্ত্ব
(ঘ) শ্ৰেণী সংগ্ৰাম
(ঙ) সৰ্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদ
২. দ্বন্দ্বাত্মক বস্তুবাদ মাৰ্ক্সীয় দৰ্শনৰ এক মূলনীতি। দ্বন্দ্বাত্মক শব্দৰ অৰ্থ হৈছে
বিৰোধৰ মাজত ঐক্য আৰু বস্তুবাদৰ অৰ্থ বস্তু সৰ্বস্ব বা বস্তুকেই সৰ্বাধিক
প্ৰাধান্য দিয়া।
৩. উদ্ধৃত্ত মূল্য হৈছে কোনো সামগ্ৰীৰ উৎপাদনী ব্যয় আৰু বিক্ৰীমূল্যৰ
মাজত ব্যৱধান।
৪. মাৰ্ক্সৰ শ্ৰেণী সংগ্ৰাম তত্ত্বৰ সৈতে দ্বন্দ্বাত্মক বস্তুবাদৰ এৰাব নোৱাৰা
সম্পৰ্ক আছে। শ্ৰেণীবিভক্ত সম্পৰ্কত থকা দুটা শ্ৰেণীৰ মাজত সংঘাত
হোৱাটো নিশ্চিত।
